

Rendszerváltás és történelem

Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról

Szerkesztette Krausz Tamás, Mitrovits Miklós, Zahorán Csaba

L'Harmattan

ELTE BTK • Kelet-Európa Története Tanszék

1175

Rendszerváltás és történelem

Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról

KELET-EURÓPAI TANULMÁNYOK VI.

STUDIA EUROPAE ORIENTALIS VI.

Sorozatszerkesztő:

KRAUSZ TAMÁS

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT KÖTETEK:

A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után

Kelet-Európában

(Szerkesztette: CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN és KRAUSZ TAMÁS)

A játék hatalma: FUTBALL–PÉNZ–POLITIKA

(Szerkesztette: KRAUSZ TAMÁS és MITROVITS MIKLÓS)

1968: Kelet-Európa és a világ

(Szerkesztette: BARTHA ESZTER és KRAUSZ TAMÁS)

Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások

Kelet-Európában 1989 után

(Szerkesztette: JUHÁSZ JÓZSEF és KRAUSZ TAMÁS)

1919: A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak

(Szerkesztette: KRAUSZ TAMÁS és VÉRTES JUDIT)

KELET-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK:

BARTHA ESZTER: **A munkások útja a szocializmusból
a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989**

Rendszerváltás és történelem

Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról

Szerkesztette

KRAUSZ TAMÁS – MITROVITS MIKLÓS – ZAHORÁN CSABA

L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Budapest, 2010

Készült az ELTE BTK
Kelet-Európa Története Tanszék Műhelyében

© L'Harmattan Kiadó, 2010
© ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010
© Szerzők, 2010

Szerkesztők: Krausz Tamás, Mitrovits Miklós, Zahorán Csaba
Olvasószerkesztő: Bartha Eszter

ISSN 1789-8641
ISBN 978 963 236 293 9

A kiadásért felel Gyenes Ádám és Krausz Tamás
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezményrel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

TARTALOMJEGYZÉK

- Krausz Tamás: Előszó helyett – A rendszerváltás mint rendszerlegitimáció? • 9
- Bartha Eszter: Átmenet, átalakulás vagy „posztszocializmus”?
(Elméleti viták a kelet-európai rendszerváltásról) • 23
- Mitrovits Miklós: Az öngazgatás bukása
(A neoliberális rendszerváltás Lengyelországban) • 46
- Gruber Mihály: A szovjet–oros rendszerváltás fordulópontjai
(Vázlat az események értelmezéséhez) • 71
- Madarász Mihály: A világpiaci kőolajárak és a Szovjetunió felbomlása • 91
- Radvánszki András: Belarusz vagy Belorusszia:
Egy be nem fejezett rendszerváltás történelmi gyökerei és lehetséges okai • 112
- Zahorán Csaba: Rendszerváltás a Székelyföldön
(A romániai rendszerváltás etnikai vetülete) • 141
- Lagzi Gábor: Többség és kisebbség a Baltikumban (1989–1991) • 174

Miczov Jordán: Rendszerváltás Bulgáriában
(A többpártrendszer kialakulása
és megszilárdulása
1989 és 1991 között) • 193

Kiss Balázs: A csehszlovák katolikus egyház
az államszocializmus alkonyán • 225

Lukács B. György: A rendszerváltás szlovén útja • 240

Szilágyi Zsolt: Befejeződött rendszerváltás?
(A mongol liberalizálódási folyamat
gazdasági és társadalmi hatása) • 258

Kiss Gábor: Magyarország és a kelet-európai
államok katonapolitikai
változásainak
főbb kérdései 1989–1999 • 281

Binder Mátyás: A cigányokról alkotott
történeti kép változása
a rendszerváltás tükrében
Szlovákiában
és Magyarországon • 313

Juhász József: Utószó helyett – a jugoszláv
dezintegráció
nemzetközi háttéréről • 344

A kötet szerzői • 353

Niederhauser Emil professzor emlékére

ELŐSZÓ HELYETT – A RENDSZERVÁLTÁS MINT RENDSZERLEGITIMÁCIÓ?

A kötet keletkezéséről

A kelet-európai rendszerváltás huszadik évfordulója adta az apropót ahhoz, hogy az ELTE BTK Történeti Intézete Doktori Iskolájának Kelet-európai Programja keretében doktoranduszok egy csoportjával nekilássunk egy olyan munkának, amelynek gyakorlatilag nem voltak komoly historiográfiai előzményei. Közeli történeti eseménysorról van szó, ráadásul a levéltári források is egy ideig még lassan csordogálnak. Ám a megismerés vágya, amely ilyen döntő fontosságú történelmi fordulat esetében egyébként sem meglepő, főképpen a fiatalokat hajtja előre.

Több mint két éve kezdtük el ez ügyben a közös munkát. A célokat világosan megfogalmaztuk már a kezdet kezdetén: főképpen a létező hazai és nemzetközi történeti irodalomra támaszkodva a rendszerváltás folyamatainak regionális és nemzeti szintű összefüggéseit kívántuk *történeti* módon feltárni, felhasználva a közgazdasági vagy politológiai kutatások érdemleges eredményeit. Természetesen a vizsgálódások és maguk a kötetben publikált tanulmányok nem ölelik fel a rendszerváltás történetének egészét sem regionális, sem pedig tematikai értelemben (míg „kiegészítésképpen” bekapcsoltuk az elemzés tárgykörébe Mongóliát, mivel a mongol rendszerváltásról Magyarországon kevés ismeret halmozódott fel). A kötetben a vizsgálódások három alapvető iránya körvonalazódik: 1/ az egyes országok konkrét, specifikus eseményeinek bemutatása, ami felkínálja az összehasonlító vizsgálatok lehetőségét, 2/ tematikailag a kötet számos írása a rendszerváltás egyik legsajátabb fejleményével, a nacionalista-etnikai felbuzdulással és annak a rendszerváltásban játszott szerepével foglalkozik (a nacionalizmus, a nemzeti kérdés problémakörének vizsgálata egyébként is fontos része tanszékünk több évti-

zedes kutatói hagyományának).¹ Végül néhány tanulmány magának az összefolyamatnak az értelmezésével, a rendszerváltás nemzetközi háttérével és fel-tételrendszerével foglalkozik.

Persze minden kezdet nehéz. Nem véletlen, hogy a közös kutatás, gondolkodás és tanulás azzal az alapvető módszertani tanulsággal zárult, hogy e történeti folyamat feltárása során mindenekelőtt meg kellene szabadulnunk a „politika” által ránk „kényszerített” terminológiai és tematikai kényszerzubonytól. Mint a kelet-európai doktori program vezetője, örömmel konstatáltam, hogy a közös munkába jelenlegi doktoranduszhallgatóim mellett egy-két korábban végzett tanítványom, fiatal kutató és tanszékünk egy-két oktatója is bekapcsolódott. A szemináriumokon résztvevő tucatnyi hallgató – noha az elméleti és analitikai tudás, illetve a kritikai gondolkodás tekintetében különböző képességekkel és szakmai felkészültséggel rendelkezett – a közös munka keretében igen komoly szakmai érdeklődésről és az egymástól való tanulás igényéről tett tanúbizonyságot, ami intellektuális sokszínűséggel párosult. Doktoranduszaink az „együttgondolkodásban” jól kiegészítették egymást, és az intenzív eszmecsere eredményeképpen szellemi önállóságuk kite-rebélyesedett. Az együttműködés és együttgondolkodás során hálás lehettem hallgatóimnak, mert magam is tanultam kérdésfelvetéseikből, csiszolhattam saját álláspontomat.

Ennyi érdeklődő hallgató (akik emellett saját doktori disszertációjukat írják!) egyetemes történeti doktori program keretében bizony csak ritkán ver-buválódik össze kutatói csapattá. E „ritkaság” részben összefügg a hazai egye-temes történeti kutatás nem vonzó, sőt sanyarú sorsával, amelynek okai sok évtizedre nyúlnak vissza, de összefügg azzal is, hogy idegen nyelv ismerete nélkül itt az ember semmire sem jut. A több nyelv ismeretének köszönhetően a kutatómunka résztvevői külföldi, többek között egy londoni konferencián is sikeresen mérették meg magukat, amit egy angol nyelvű kötetben is de-monstráltak. Különösen az keltett figyelmet, hogy a rendszerváltás – számos, meghatározó közös vonása ellenére vagy amellett – alrégióként és a nemzeti fejlődés szerint is a maga sokszínűségével tűnt ki.

Fontos tapasztalat volt számunkra, hogy az ELTE doktoranduszai külön törekedtek arra, hogy a *részkérdések* történeti vizsgálatát összefüggésbe hozzák

¹ Lásd ezzel kapcsolatban a *Kelet-Európai Tanulmányok* című kiadványunk 4. kötetében: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Szerk.: JUHÁSZ József–KRAUSZ Tamás. Budapest, L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2009.

az egészszel; vagyis, hogy a történeti összefüggések regionális vagy világrendszerbéli hálójának tükrében mutassák be a részkérdéseket, az összetartozó egyes elemeket. Persze ez sem sikerülhetett azonos színvonalon és következetességgel, éppen úgy nem, mint ahogyan természetesen egyenlőtlenül megy végbe a hivatalos, mainstream legitimációs ideológiától, illetve annak terminológiájától való elszakadás is, a tudomány saját fogalomrendszerének megszilárdulása. Ám a hallgatók pontosan értették, hogy a rendszerváltás története egyelőre még közvetlenül magának a legitimációs ideológiának az eszköze, ami a történész feladatát nagyban megnehezíti, de egyúttal izgalmassá is teszi. Végül úgy ajánlom az Olvasó figyelmébe e kötetet, mint egy szárnyait bontogató történészgeneráció első bemutatkozását és egyben egy ambiciózus intellektuális kísérletet, hiszen mind a választott témakör (jelenkortörténet), mind a kutatói tapasztalatok és lehetőségek meghatározták a horizontot, amennyiben, mint fentebb hangsúlyoztam, a hagyományos források még egy ideig csak szűkös mértékben állnak rendelkezésre.

Mintegy bevezetőként a címben foglalt problémakörhöz éppen csak annyiban szólnék hozzá, hogy jelezzem a törekvést a fentebb vázoltak szellemében. A hivatalos vagy hivataloskodó ünnepi megközelítések csak a „szépre emlékeztén” a rendszerváltást döntően a „forradalmi narratíva” keretei között jelenítik meg és értelmezik, miközben az ünnepi gyakorlat kísértetiesen emlékeztet a régi, rutinná vált államszocialista ünnepek hagyományára. Ám a fiatal generáció, amely már nem volt a rendszerváltás személyes résztvevője, átélője, talán elfogulatlanabban, kevésbé előítéletesen viszonyul a témakörhöz. Többek között ezért érdemes feltenni a kérdést: egyáltalán, hogyan is értelmezzük a rendszerváltást?

A forradalom-narratíva ellentmondásai

Kelet-Európában (persze nemcsak ott!) húsz év múltán még mindig a politika uralja a rendszerváltás (rendszerváltozás) témakörét a társadalomtudományok szinte minden ágában.² A huszadik évfordulón mindenütt a helyi hatalmi

² A rendszerváltás értelmezésével kapcsolatos vitapontok szinte egyidősek magával a rendszerváltással, lásd ennek megjelenését: ANDOR László: Capitalism in Eastern Europe. In: *Links, International Journal of Socialist Renewal* (1995) No. 4., 54–62.; KRAUSZ Tamas: The East European Change of Regimes. From History to Theory. In: Uo. 63–69.

elitek kritikátlan önünneplése zajlik (talán már be is fejeződött, mire e sorok napvilágra kerülnek). A legfeltűnőbb tapasztalat, hogy a rendszerváltás folyamata dehistorizálódik, kilúgozódnak belőle az ellentmondások, a fejlemények politikai oldala és politikai következményei elhomályosítják a szociális és gazdasági aspektusokat. Megmagyarázatlanok maradtak a rendszerváltás legalapvetőbb következményei (újszegénység, kulturális depriváció, újfasiszmus jelensége stb.), amelyek előbb a régi rendszer számlájára íródtak, majd amikor ez nyilvánvalóan tarthatatlanná vált, csupán szűk szakmai kérdésekként tűntek föl a „szakszerű” politológia egén, mintha e létproblémák nem a rendszerváltás legmélyebb „értelméhez” tartoznának, mintha csak természeti katasztrófáról volna szó, mintha személyes vagy szubjektív mulasztásokon múlt volna a dolog. A „jó” rendszerváltás és a „rossz” következmények dichotómiája a Nagy Rendszerváltók legkedveltebb paradoxona, hősi mítoszaik forrása.

Legalább húsz éve nyilvánvaló, hogy az államszocializmus bukása alapjában a közösségi társadalom, a tulajdonképpeni szocializmus megvalósíthatatlansága miatt következett be; a bürokrácia eltorlaszolta az utat a tulajdonképpeni szocializmus felé vezető átmenet (az állami tulajdon és az államhatalmi feladatok társadalmasítása, munkásönszerveződés stb.) előtt.³ Máshonnan tekintve, a bukás a belső gazdasági és társadalmi ellentmondásokban, irányítási válságjelenségekben, a Nyugattal való gazdasági, technikai-technológiai és katonai versengés elvesztésében keresendő, vagyis a külső feltételrendszer átalakulása az 1970-es évektől („globalizáció”) alapján „belejárt” a rendszerváltás kibomlásába. Mindennek ellenére a kelet-európai rendszerváltás nem szervezett tömegmozgalmak eredménye volt. Nem mellesleg tény, amit az uralkodó legitimációs ideológia szisztematikusan figyelmen kívül hagy: sehol *nem volt olyan forradalmi tömegmozgalom*, népi követelés, hogy állítsák vissza a tőkés magántulajdon uralmát, állítsák vissza a kapitalizmust, legyen az állami tulajdon a társadalom egy szűk rétegéé, egy új uralkodó osztályé. Igaz, a munkásönszerveződés eszméjére, az állami tulajdon társadalmasítására sem szövetkezett valamelyest is tömeges és tudatos

³ Ez a felismerés, vagyis a „szocializmus megvalósíthatatlansága” Magyarországon már 1984-ben kimondható volt részben még a korszak legitimációs keretei között. Ezzel kapcsolatban lásd: TÖTŐ László–KRAUSZ Tamás: Lenin a szocializmusba való politikai átmenet időszakáról. *Társadalmi Szemle* (1984) 7–8., 108.

társadalmi mozgalom, talán egyetlen kivétel maradt a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján a lengyel Szolidaritás „munkásönigazgatói” szárnya.⁴

Továbbá, de az előbbi ténnyel összefüggésben a forradalomról való „legitimációs” mítosz nem kényszerít annak felismerésére sem, hogy a rendszerváltás keretében a „polgári” politikai hatalomváltás még a *polgári demokrácia játékszabályait tekintve sem legitim módon történt*, s akkor még nem említettük a társadalmi méretű legitimáció hiányát mint alapvető problematikát, amely mindenekelőtt a tulajdonváltás, a privatizáció széles körű, társadalmi méretű elutasításában fejeződik ki mind a mai napig. Még a cseh „báronyos forradalom” vagy a berlini fal ledöntése Kelet-Németországban sem involvált olyan tömegmozgalmakat, amelyek a tőkés rendszer visszaállítását szorgalmazták volna. Másfelől viszont éppen ezekben az országokban, ahol jelentősebb tömegmozgalmak voltak, ismét aláhúzzuk, nem álltak készen – számos ok mellett a bukott rendszer paternalista hagyományai miatt – alulról szervezett népi intézmények, amelyek kezükbe vehették volna az események irányítását. Ehelyett ideológiák keletkeztek a *civil társadalom* születéséről, virágzásáról és funkciójáról, miközben a létrejött civil szervezeteket, amelyek – elvben – az államtól és a tőkéktől vettek volna át hatalmi és tulajdonosi funkciókat, szisztematikusan szétverték.⁵ A felülről szervezettség – különböző formákban – mindenütt az elitek kezében tartotta a folyamatok irányítását, klasszikus módon Németországban, ahol a polgári Németország egyszerűen elnyelte Kelet-Németországot. A tiltakozó, a régi hatalmat ledönteni akaró tömegek

⁴ Már csak azért is el kell vágni mindenfajta apologetika elől az utat, hogy ne maradjon homályban a tény: a rendszerváltás folyamatában minden új nagyobb párt az egész régióra jellemző módon – kivéve talán Lengyelországot – a régi állampártok köpönyegéből bújt elő, sőt maga a régi rendszer teremtette meg a történelmi talajt a rendszerváltás számára. Mi sem példázza jobban ezt a szituációt, minthogy a régi államszocializmus és az uralmon lévő paternalista párt apparátusai módszeresen „leszoktatták” a társadalmi bázisként hivatkozott munkáosz-tályt az önálló cselekvésről és a társadalmi önvédelemről.

⁵ Lásd a magyarországi tapasztalatokról SZALAI Erzsébet: *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–1993*. Budapest, T-Twins, 1994. Egy fiatal kutató, HUSZÁR Ákos érdekes könyvet írt a civil társadalom elméleteinek rekonstrukciójáról, lásd: *A kritikai elmélet rekonstrukciója*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2009, 153–159.), de üroöm az örömben, hogy a rendszerváltás periódusát vizsgálva elhiszi a mainstream ideológusoknak, hogy a civil szervezetek kvázi maguktól váltak a politikai társadalom részévé, noha a dolog valójában fordítva történt, a politika elvette a civil szervezetektől a levegőt, „gleichstaltolta” őket, vagyis a könyvben az ok felcserélődik az okozattal.

is a „nemzeti függetlenség” zászlaja alatt gyülekeztek, klasszikus formában a balti államokban és Ukrajnában, de Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon is.⁶ A tulajdonáthelyezés, a tulajdonviszonyok radikális átalakítása elkerülhetetlenül átrajzolta a kelet-európai nemzetállamok korábbi térképét is a helyi hatalmi elitiek gazdasági érdekeinek és politikai-hatalmi osztozkodásának logikája mentén. Az etnikai zászló a helyi uralkodó csoportok kezében lényegében arra szolgált, hogy a konkurensok számát csökkentse, kirekessze a „más etnikumúakat”, és kijelölje annak a területnek a határait, amelyekre hatalmukat kiterjeszteni kívánták. Miközben a helyi hatalmi csoportosulások viszonylag önálló szerepet játszottak az új államok létrehozásában, hiba lenne megfedkezni arról, hogy a centrumországok a rendszerváltó országok európai integrációja során egymással „versenyeztették” az „Európába” igyekvő államokat. Ennek folyamán a széteső, gyenge kis államocskák – belefedkezve „történelmi ellentéteik” végre szabad kiélésébe – saját magukat hozták hátrányos helyzetbe egy kapitalista versenyfutás keretei között. Még az európai uniós csatlakozási tárgyalásokon is erősebb tárgyaló partnerek lehettek volna, ha a nemzeti torzszalkodások helyett legalább alrégióként összefogtak volna, de ez még az ún. visegrádiaknak sem sikerült. Ugyanis a hatalmi eliteket jobban érdekelte saját helyi privilegizált tulajdonosi és társadalmi státuszuk, presztízsük, mint országaik jobb érdekérvényesítő pozíciója az Európai Unióban. A *nemzeti eszme*, a múlt legmélyebb bugyraiból feltámadó *etnikai gondolkodás* elterjesztése, a „marxizmus-leninizmus” helyét elfoglaló új legitimációs ideológia az elitiek számára a társadalmi bázis megszervezésének fontos eszköze lett.

Ugyanakkor emlékeztetni kell arra is, hogy a „félperifériás” hagyományoknak megfelelően a régi állami „szocialista tulajdon” kisajátításának folyamatában Kelet-Európában mindenütt meghatározó szerepet játszottak az újjászervezett nemzetállamok, amelyek az államszocializmus időszakában megszilárdult föderációs államképződmények és szövetségi (gazdasági és politikai) struktúrák szétverésén, az „etnikai elkülönülésen” alapultak. Ezek az új álla-

⁶ A rendszerváltás folyamatában az „etnikai összefüggés” a térség szinte egészét áthatotta, lásd Zahorán Csaba tanulmányát, amely a romániai átalakulás székelyföldi epizódjában tárja föl az etnikai elemet: Rendszerváltás a Székelyföldön. Bartha Eszter a magyarországi folyamatokkal kapcsolatban utal erre az „etnikai dimenzióra” a munkásság gondolkodásában is: „Jó változást nem látok, csak rosszat”. Oszkály és etnikum a rendszerváltozás utáni Magyarországon. In: JUHÁSZ–KRAUSZ, i. m. 2009, 153–169.

mok voltak az alkalmas eszközei annak, hogy a helyi és globális tőke megszervezze a helyi társadalmak fölötti ellenőrzést. Másképpen fogalmazva, az új állami struktúrák létrehozásában nemcsak az állami tulajdon, az államadósságok, az állami vagyon felosztása tükröződött vissza, noha az volt a lényeg, hanem új hatalmi, gazdasági és politikai struktúrák alakultak ki, azaz egy új osztálytársadalom épült ki. E folyamat részeként érthető meg, hogy mind a mai napig a nemzetiségi ellentétek tudatos kiélezése és felhasználása a lakosság mobilizálásában – a rendszerváltás elidegeníthetetlen sajátossága. Ennek látszólagos ellentétéként – valójában meghosszabbításaként! – a globális tőkeuralom igényeinek megfelelően a régió döntő részében a nemzet, pontosabban a *nemzetállam*, gazdasági értelemben lényegében megszűnt. A nemzet csak mint kulturális és politikai entitás él tovább.

A rendszerváltást forradalomként, „felszabadulásként” magyarázó paradigma figyelmen kívül hagyja, amit még az első politikailag szabad választásokon hatalomra került magyar miniszterelnök is megértett, aki azt üzenté – igazán kevés legendás megfogalmazás fűződik a nevéhez – az elégedetlenségnek, azoknak a „rendszerváltóknak”, akik kisemmizettnek érezték magukat, hogy „tetszetek volna forradalmat csinálni”. Vagyis forradalom az lett volna – végül is Antall József történész volt, tudta vagy emlékezett rá –, ha az alul levők, illetve az alsó osztályok gazdasági és politikai szervezetei ragadják magukhoz a gazdasági és politikai folyamatok irányítását, maguk akarnak „a nemzet vezető osztályává” válni. Vagyis ha forradalomról van szó, nem marad a történelmi folyamat irányítása a régi uralkodó osztályok és hatalmi elitiek egymással folytatott harcainak keretein belül.

1989 „felülről szervezettsége” mint mélyen fekvő kelet-európai regionális sajátosság a legtisztábban az orosz-ukrán-belorusz fejlődésben nyilvánult meg. Oroszországban például a rendszerváltást ellenőrző elnöki hatalom nyilvánította ki magáról, hogy maga képviseli még a törvényes parlamenttel szemben is a gazdasági és politikai hatalom újrafelosztásának végső rendjét, maga képezi a hatalomfelosztás végső forrását.⁷ E régióban a civil társadalom a pe-

⁷ Emlékeztet, hogy az orosz elnöki végrehajtó hatalom ukrainai és belorusszai vezetőkkel számolta fel a Szovjetuniót egy 1991. márciusi érvényes népszavazás ellenére, majd Moszkvában 1993 októberének véres napjaiban fegyveresen zárta szét a legitim törvényhozói hatalmat, amely nem volt hajlandó megszavazni a nyugati pénzszervezetek és hatalmi központok által is támogatott költségvetést. Lásd erről *Jelcin és a jecinizmus*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Ruszisztikai Intézet, 1993.

resztrojka időszakával ellentétben tulajdonképpen visszafejlődött, végképpen a politikai hatalom martalékává, az államhatalom függvényévé vált. Ennek megfelelően – és talán ezért is teljesen békés úton – Lengyelországban és Magyarországon egy senki által meg nem választott „nemzeti kerekasztal” jelölte ki a hatalmi osztozkodás kereteit már a kezdet kezdetén. S e régióban éppen a rendszerváltás politikai folyamatában maga a felülről konstituálódott hatalom hozta létre az új pártokat, amelyek azután lebonyolították a gazdasági és politikai hatalom felosztását az elitek között a társadalom feje fölött. Mind-ezen fejlemények sajátosságai a kelet-európai alrégiók szerint persze különbözők voltak, de általánosan is igaz, hogy az alapvető hatalmi érdekharcolat a régi nomenklatúrán és az új eliteken belül játszották le, még hozzá anélkül, hogy a népi öntevékenység szervezetei beleszólást kaptak volna a folyamatok irányításába (nemhogy eldöntésébe, amiről korábban a liberális értelmiségiek oly sokat fantáziáltak). Sőt, ahol ilyen, valóban forradalmi tömegszervezetek (munkástanácsok, munkásszervezetek, sztrájkbizottságok, vállalati tanácsok, szakszervezetek stb.) csírái létrejöttek, mint Oroszországban vagy Lengyelországban (Magyarországon a „tulajdonosi munkástanácsokról” már volt szó), mind vereséget szenvedtek.

A későbbi években ezekről az útkeresésekről már szó sem esett, sőt a rendszerváltás huszadik évfordulóján a pártok által szervezett hivatalos megemlékezéseken a valódi történetből szinte semmi sem maradt néhány mitikus, „drótvágós” képsoron kívül. A berendezkedő hatalmi elit liberális és ún. szociálliberális szárnya egy olyan alternatívát állított fel Magyarországon is, amely lezárt minden eredeti útkeresést, és kizárólag saját hatalmi pozícióját és presztízsét szolgálta. Ennek megfelelően alakította a múltat, mintha csak egyetlen alternatíva létezett volna: vagyis a rendies, álromantikus konzervatív-tekin-télyuralmi (eleinte „kommunista”) visszarendeződéssel szemben csak a „modernizációt”, a „Nyugat utolérését” a neoliberais projekt alapján lehet (és persze kell is) választani. Ezt a tézist historizálандó mindenfajta közösségi útke-resést elutasítottak, beleértve a Szolidaritás lengyel szakszervezet ilyen irányú próbálkozásait csakúgy, mint a magyarországi 1989–90-es tulajdonosi munkástanácsok kísérleteit is. *Tertium non datur*. Így ment át a liberális legitimációs ideológia, illetve apologetika történelemhamisításba. A *tertium datur* nemcsak a tankönyvekben nem szerepel, hanem a mainstream tudományos diskurzusokból is kimarad...

Természetesen a régi rendszerben megformálódott értelmiségi ellenzéki csoportok leginkább Lengyelországban befolyásolták, radikalizálták az átalakulást, de Lengyelországot és talán Csehországot kivéve sehol sem ők voltak a rendszerváltás valódi demiurgoszai, hanem a nomenklátúra azon csoportosulásai, amelyek felismerték, hogy társadalmi státuszukat csak a nyugati centrumhatalmak vezető csoportosulásainak támogatásával tarthatják fenn. Nem véletlen, hogy Wałęsa maga is a munkásönigazgatásnál kezdte, és mint a régi ellenzék számos képviselője, a polgári irányú rendszerváltás vezető figurájaként fejezte be aktív politikai pályafutását. Analóg folyamatok játszódtak le kisebb kilengéssel Magyarországon is, ahol a Kádár-rendszer egy másfajta történelmi hátteret reprezentált, mint a Gierek–Jaruzelski rezsim.

Alapjában egész Kelet-Európában az ellenzék fő erői baloldalról, szocialista oldalról támadták kezdetben a fennálló rendszert. Nemcsak a '68-as Lukácsról van szó, hanem arról a jelenségről, amit Heller Ágnes és Fehér Ferenc, Bencze György és Kis János képviseltek még az 1980-as évek elején is: nem az a baj a Szovjetunióval, hogy túl sok benne a szocializmus, hanem az, hogy túl kevés.⁸ Ennek megfelelően a Szovjetunióban és Magyarországon, Lengyelországban és Jugoszláviában a liberális és nacionalista ellenzéki csoportok – eredetileg az ellenzéki marxistákkal rokonságban – az állami tulajdon *társadalmi-közösségi átalakításának, ellenőrzésének* valamely elképzelését védelmezték.⁹ Magyarországon olyan későbbi liberálisok, mint Lengyel László,

⁸ Lásd erről: KRAUSZ Tamás: A szocializmus-vita jelenlegi állásáról. In: *Államszocializmus. Értelmezések-viták-tanulmányok*. Szerk.: KRAUSZ Tamás–SZIGETI Péter. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004, 122–144.

⁹ Ezt demonstrálandó jegyzem meg, hogy Szalai Erzsébet és jelen sorok írója – nem teljesen azonos érveléssel és politikai pozícióval – de a többszektorú vegyes gazdaság lehetőségének álláspontját képviselte. A nemzeti kerekasztal-tárgyalások tulajdonreform-bizottságában az SZDSZ és a Fidesz képviselőin kívül minden delegált (MDF, Néppárt, kereszténydemokraták, Liga /ezt képviselte Szalai/) vegyes tulajdont javasolt, amelybe valamely fokon beletartozott a dolgozói tulajdonlás is. Jómagam az MSZP első kongresszusán a privatizáció helyett eleve a többszektorú gazdálkodás lehetőségére hívtam fel a figyelmet, amelyben a közösségi-szövetkezeti szektor önálló létezése volt a kulcselem. Mindez olyannyira benne volt a „levegőben”, hogy az 1989-es alkotmánymódosítás során a nemzeti kerekasztal harmadik oldalának javaslatára – a Baloldali Alternatíva Egyesülés kezdeményezésére (e civil szervezet egyik alapító tagja voltam) – bekerült az alkotmányba is a közösségi tulajdon lehetősége, míg nem a választások után győztes erő óriási parlamenti többséggel kidobta a közösségi tulajdon le-

Bokros Lajos vagy Sós Károly Attila a közösségi csoporttulajdon álláspontját képviselték. Majd csak a hatalommegszerzés folyamatában (1985–1990) tértek meg ezen értelmiségi csoportosulások a hatalom lágy ölére, az állami tulajdon üzleti vagy „ajándékozási” kisajátításának nemzetközileg ajánlott, „realista” politikájához. Némileg leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk: megértették, hogy a társadalmasítás egész elképzelése nem élvezi nyugati támogatóik bizalmát. Vagyis még a rendszerváltás előtt elfordultak egy forradalmi állásponttól, és áttértek egy, a tőkés világrendbe visszaintegrálódó gazdaság- és politikafelfogáshoz.

A rendszerváltásnak mint forradalomnak az interpretációja eredendően tulajdonképpen Mihail Szergejevics Gorbacsov szellemi leleménye volt, aki a *peresztrojka*t kezdetben Jelcinnel és társaival együtt – nézetkülönbségeik ellenére – a szocializmus *forradalmi* megújításaként propagálta, olyannyira, hogy még Lenin tézisést, a „minden hatalmat a szovjeteknek” jelszót is kiadta. Ám mielőtt valóban forradalmi átalakulás mehetett volna végbe, a „forradalom” értelmezése – politikájának és általában a tömegmozgalmaktól való elfordulásának megfelelően – 1989-től alapvető funkcióváltáson ment keresztül. Paradox módon, amikor a forradalom, a szocializmus új formájának lehetősége lekerül a napirendről, akkor kezdődik az egész átalakulás „általános” forradalomává avatása. Fő figurává a Lenint korábban gyakran idézgető Jelcin lépett elő, ő lett a demokrácia, és – mint hamarosan kiderült – a kapitalizmus korlátozatlan visszaállításának legfőbb prófétája. Azután a régi államszocializmus gyors szétzúzása, „a piacgazdaság bevezetése 500 nap alatt”¹⁰ egyenesen a sztálini „nagy ugrás” képzetét keltette, amely négy évig tartott (1929–33). Igaz, az átalakításnak akkor nem szabtak konkrét határt. Ezután következett Oroszországban a szintén senki által meg nem szavazott ún. *sokkterápia* alkalmazása, amely a rendszerváltás szociális következményeit még inkább

hetőségét is az alkotmányból, Németh Miklós támogatásával. Vö.: SZALAI Erzsébet: *Szerep-próba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai frások és interjúk, 1982–1993*. Budapest, Századvég Kiadó, 2000, 145–165.; KRAUSZ Tamás: Kongresszusi beszéd – az MSZMP utolsó (XIV.) és az MSZP alakuló kongresszusán. *Eszmélet* (2009.) 81. sz., 7–9.

¹⁰ Lásd Satalin programját és az átalakulásról szóló tanulmányomat in: *Peresztrojka és tulajdon-át helyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991)*. Szerk.: KRAUSZ Tamás–Sz. Bíró Zoltán. Budapest, Ruszisztikai Intézet, 2003, 52–102., 123–196.

egy katasztrófatörténet irányába vezette. Vagyis a gyors és tömeges privatizálás, az „árliberalizálás”, azaz a radikális infláció hirtelen csapásként együtt járt a tíz- és tízmilliókat érintő munkanélküliséggel, az egészségügyi ellátás összeomlásával, a mélyszegénység elterjedésével, milliók idő előtti halálával. Húsz évvel később mindez még sokkal világosabban látszik.¹¹

Hogy a kelet-európai rendszerváltás forradalmi átalakulás, azaz egy magasabb rendű fejlődésbe való átmenet volt, azt először filozófiai-elméleti síkon Jürgen Habermas fejtette ki, amikor kelet-európai „korrekciós”, „kiigazító forradalmakról”, „utolérő forradalmakról” elmélkedett a *New Left Review* hasábjain 1990-ben.¹² Az *utolérés* mint politikai törekvés és ideológia eredendően a 19. századi kelet-európai nemzeti mozgalmak, majd Sztálin közvetítésével Gorbacsovig az államszocialista elitek meggyőződése is volt, de ez a gondolatkör azóta sem épül összefüggő gazdasági és társadalomelméletre, noha tu-

¹¹ A sokkterápia atyja, Jeffrey Sachs még a rendszerváltás huszadik évében is kénytelen mulatságosan abszurd érveket felhozni a pusztító politika védelmében, amivel felelősségét kívánja eljelentékteleníteni az átlagéletkor rendkívüli csökkenéséért az 1990-es évek első felében. A magyar fejleményeket illusztrálанд néhány adatot lásd: BENYIK Máttyás: *Társadalmi figyelő Magyarország 2008. évi jelentése*. Attac Magyarország, http://attac.zpok.hu/IMG/TA_RSADALMI_FIGYELA_MAGYARORSA_G_2008.doc (2010-04-26). „A magyarok többségének a piacgazdaság munkanélküliséget, kényszernyugdíjazást és a biztos megélhetés elvesztését jelentette. Hozzávetőleg 1,5 millióan kerültek ki a munka világából, és a munkanélküliség a szegénység alapvető oka. A rendszerváltással egyidejűleg a lakosság 60%-a került előnytelenebb helyzetbe, mint korábban volt. A leginkább érintett csoportok: a szakképzetlenek, a kistelepeülésen élők, a sokgyermekes családok és a cigányok. Mindezek mellett a lakosság többségének súlyos életszínvonal-romlása miatt a gazdasági átalakulás negatív hatásait leginkább elszenvedő kisebbségek, különösen a romák váltak bűnbakká... Magyarországon a teljes foglalkoztatási ráta alacsony (2007-ben 56,7%), és a munkanélküliség is növekszik (2008 januárjában több mint 8% volt, ma már több mint 10%. [Megjegyzés tőlem – KT.]). A romák körében a munkanélküliségi ráta sokkal magasabb. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal 90–100% közötti arányt említ a leszakadó régiókban. A cigány férfiakhoz és a lakosság többségéhez képest a cigány nők munkanélküliségi rátája különösen magas. 1993 óta a roma nők foglalkoztatottsági aránya nem haladta meg a 15%-ot. A legutóbbi statisztikai adatok további csökkenést mutatnak, amelynek okai a nyugdíjrendszer kedvezőtlen változásaiban és a közszférában való alacsony foglalkoztatottságukban keresendők. (KSH (2008) Foglalkoztatás és munkanélküliség 2007. november–2008. január. Gyorsjelentés 39. szám, Budapest.)

¹² HABERMAS, Jürgen: What does Socialism mean today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. *New Left Review* (1990) nr 4.

lajdonképpen a rendszerváltó elitek „hivatalos” legitimációs doktrínája maradt egy liberális (vagy nacionalista) értékrend körfítésével mind a mai napig.¹³ A német filozófus tulajdonképpen újrafogalmazta a rendszerváltozás folyamatában a régi „szocialista álmot”, melyet még Sztálin hirdetett meg 1930-ban, a Nyugat „valódi” utolérésének lehetőségét illetően. Ám az elmúlt húsz évben valami egészen mást történt, e két évtized mást bizonyított.¹⁴ Ez a forradalomértelmezés – kicsit emlékeztetve Fukuyamának a történelem végéről szóló földhözragadt hipotézisére – abban állt, hogy az *utolérést* a centrumkapitalizmus „értékrendjéhez” kötötte, úgy vélte, mint akkoriban az egyszerű állampolgárok milliói Kelet-Európában, hogy a „szocialista fogyasztói társadalom” korlátainak ledöntése után nyugati színvonalú és szerkezetű fogyasztói társadalom köszönt be a régióba. A habermasi „korrekció”, „utolérő” ondolatot az 1989-es események sodrában a mindennapi emberek úgy fogalmazták meg, hogy Magyarország (bármely kelet-európai országgal behelyettesíthető) most utol fogja érni Ausztriát, Japánt vagy Finnországot, sokan Svájcot emlegették, ami attól függött, hogy a média legutolsó agymosásában éppen mely országot preferálta „modellként”. A „felzárkózó forradalom” gondolata és elmélete, amely tehát a rendszerváltás politikai-társadalmi feltétele

¹³ Megjegyzendő, hogy mind a kelet-európai szociál-liberális kormányzás, mind a nacionalista-konzervatív politikai uralom a szabad piaccal összefüggő ún. globális értékekre összpontosít. A különbség legfeljebb az, hogy a nacionalista-konzervatív kormányzás idején a „nemzeti értékekre” és a tekintélyelvű irányításra helyeződik át a hangsúly, és „szervezetben” viszonyulnak a rendszer rasszista és szélsőjobboldali kinövéséhez, de mindkét irányzat végső soron az *utolérés*, a *felzárkózás*, a „Nyugat értékeinek” keretei között marad. A neoliberalis-neokonzervatív gondolkodásmódot nem befolyásolja, hogy ma Kelet „lemaradása” a Nyugathoz képest mind szociális, mind gazdasági téren, az egy főre eső kibocsátás terén is nagyobb, mint három évtizeddel ezelőtt. Az impresszív technikai felzárkózás mindezen körülményeken csak keveset módosít, főképpen, ha figyelembe vesszük, hogy ez utóbbi szerves kapcsolatban áll a korábbi ipari szerkezet és munkaszervezet szétzúzásával, a tömeges munkanélküliség megjelenésével és a gazdasági-pénzügyi válságok ismétlődésével.

¹⁴ Még a Magyarországon felhalmozódott szellemi tapasztalatok tükrében is szélesan dokumentálható, hogy kezdettől világos volt, miféle fejlődés következik szerte a régióban 1989 után. Lásd dokumentációként: TÜRÖ László: *Társadalomfilozófiai alternatívák a magyarországi rendszerátalakításban I. Eszmélet* (2009) 83. sz., 5–32., illetve: KRAUSZ Tamás: *Megélt rendszerváltás*. Budapest, Cégér, 1994.

és tartalma lett volna, nem vált valósággá, nem is válhatott azzá.¹⁵ A megvalósult rendszerváltás a világ gazdasági rendszerbe való „tipikus” kelet-európai „félperifériás” beilleszkedés része és megnyilvánulása volt, amelyben éppen-séggel *nem az utolérő* fejlődés öltött testet.

A végkonklúzió

A politika és az őt szolgáló mainstream irodalom a rendszerváltás magyarázatából szisztematikusan kiszorította a politikai és szociális-gazdasági folyamatok belső összefüggését, noha kezdetben ezt nem hallgathatták el: ezeket az ellentmondásokat fatális, szinte a természeti törvényszerűség, a „szabadság ára” megnyilvánulásaként tekintették.

Például Jegor Gajdar, Jelcin „rendszerváltó demokrata” miniszterelnöke minderről őszintén meg is nyilatkozott – ellentétben más kelet-európai politikusokkal. Az történt, hogy kezdetben – még jól emlékezünk – a pénzügyi forrásokat ellenőrző új politikai uralkodó csoportok saját politikai pozícióik megszilárdítására használták az állami források egy jelentős részét, majd később fordult a kocka, és a magántulajdonossá vált csoportok vették kézbe a politikai erő finanszírozását szerte Kelet-Európában. Oroszországban és más szovjet utódállamokban, ahol erős elnöki, végrehajtó hatalmak szilárdultak meg, intenzívebben tudtak hatni ezekre a pénzügyi-gazdasági csoportosulásokra, amennyiben hazai kézben maradtak ezek a források. De egy vagy más formában az állami tulajdon magánkisajátítása mindenütt végbement, sőt az egész „forradalomnak” az igazi társadalmi bázisát éppen ez az új tulajdonos osztály és az általuk fizetett rétegek képezték. Jegor Gajdar pontosan fogalmazott, hogy ha a nomenklatúra számára a piacgazdasághoz vezető út nem dollárokkal lett volna kikövezve, sohasem adták volna fejüket a kapitalista piacgazdaság bevezetésére. Ily módon lett az 1990-es évek elején az egész régióban a társadalmi-gazdasági rendszer átalakításának szerves része a tulajdonnal való manipuláció, így tett szert bizonyos társadalmi támogatottságra,

¹⁵ Nagyon korán felfigyelt a hazai kritikai gondolkodás az „utolérés” manipulatív gondolati-elméleti jellegére, lásd e problematikáról ZIMMERMANN, Susan: Az utolérő fejlődés a társadalomkritikai gondolkodásban. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998, 40–69.

és így vált az új rezsim új tulajdonos uralkodó osztályának „szülőanyjává” a korrupció.¹⁶

Ez volt hát a rendszerváltás legbenső lényege. Nyilvánvalóan lelepleződik itt a mainstream magyarázó elméletek bárgyúsága, miszerint a régióban egyszerűen zajlott le egy „felszabadító politikai forradalom” és egy „igazságtalan gazdasági átalakulás”. Még rosszabb az a paradigma, amely a gazdasági átalakulást is ünnepi hangulatban festi le, és annak jól ismert katasztrofális társadalmi-kulturális következményeit egyszerűen a „forradalom árának” deklarálja.

A mi feladatunk nem lehet más, mint a folyamat minél teljesebb rekonstrukciója, a történeti nézőpont helyreállítása minél gazdagabb tényanyag alapján.

¹⁶ Vö.: GLINKINA, Szvetlana P.: *Fenomen korrupcii: tyeorija i roszszijszkaja praktyika*. (kézirat), 27.; SZALAI Erzsébet: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula, 2001.

ÁTMENET, ÁTALAKULÁS VAGY „POSZTSZOCIALIZMUS”?

Elméleti viták a kelet-európai rendszerváltásról¹

1989 – Klaus von Beyme szavaival – valóságos „fekete péntek” volt a társadalomtudomány számára, mivel egyetlen olyan elméletet sem produkált, amely előre tudta volna jelezni a „létező szocializmus” bukását.² Igaz, létezett a konvergencia-elmélet, amely úgy érvelt, hogy az iparosítás a társadalmi struktúrák fokozatos homogenizálódását eredményezi, és ezért előbb-utóbb a politikai rezsim megdöntéséhez vezet majd a szocialista országokban – miheyst eléri a megfelelő fejlettségi szintet. Az elmélet optimista volt abban a tekintetben, hogy ez viszonylag rövid időn belül bekövetkezik – de egyúttal meg is nyugtatta az aggódó nyugati politikusokat afelől, hogy a „Kelet” akkor már nem jelent valódi politikai fenyegetést, mert az emberek gondolkodásmódját és viselkedési mintáit megváltoztatja a magasabb fogyasztás, és maguk is követelni fogják a politikai liberalizálást és a többpártrendszert. Ez az elmélet azonban 1989-1990-ben nem igazolódott. A kelet-európai államszocialista rendszerek megbuktak ugyan, de nem azért, mert társadalmi-gazdasági vonatkozásban sikeresen felzárkóztak a fejlett ipari társadalmakhoz, hanem éppen ellenkezőleg, azért, mert ez nem sikerült nekik.

A rendszerváltás sok társadalomtudóst arra ösztönzött, hogy – nem okulván az előző kudarcból – újabb és újabb prognózisokat állítsanak fel arra nézve, hogyan fog kinézni a rendszerváltó országok jövője, és mi várható Kelet-Európában az államszocializmus összeomlása után. Az alább tárgyalt okok miatt a nyugati szakirodalomban a „posztszocializmus” tűnik a legkevésbé ellentmondásos fogalomnak – noha egyes szerzők szerint ma már tulajdonképpen a „poszt-posztszocializmus” időszakában vagyunk.³ Hogy miért a „posztszo-

¹ A tanulmány a Magyar Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány támogatásával készült.

² BEYME, Klaus von: *Transition to Democracy in Eastern Europe*. Houndmills, Macmillan, 1996, 6.

³ Ehhez lásd: HANN, Chris–HUMPHREY, Caroline–VERDERY, Katherine: Introduction: Post-socialism as a Topic of Anthropological Investigation. In: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practice in Eurasia*. Ed.: HANN, Chris. London, Routledge, 2002.

cializmus” a legkevésbé vitatott terminus, legalábbis a nyugati szakirodalomban, annak egyszerű oka van: az államszocializmus mint rendszer vitathatatlanul összeomlott a régióban, noha a „kommunista restaurációval” vagy egy baloldali fordulattal még sokáig riogattak a régióban a neoliberális *mainstream*-hez tartozó politikusok.⁴ Miközben ma már világos, hogy mi az, ami *nem* teljesült a rendszerváltáskor megfogalmazott optimista prognózisokból, az sokkal vitatottabb – és sokszor kevésbé látható – hogy milyen társadalmi-politikai változások zajlottak le valójában az elmúlt húsz év alatt a rendszer-váltó országokban.

A „posztszocializmus” terminus kevesebb utalást ad a mai rendszerek jellegére nézve, mint az ideológiailag igencsak „megterhelt” tranzitológia – már csak ezért is előnyben kell részesítenünk.

A „posztszocialista” terminust természetesen sokféleképpen lehet használni. Nem pusztán egy történetileg létező rendszer, az államszocializmus végét jelölhetjük vele, hanem Fukuyama után vizionálhatjuk a történelem végét, a kapitalista rendszer elkerülhetetlen győzelmét vagy végső megdicsőülését – világnézetünk, ízlésünk szerint. Nem kívánok itt belemenni egy politikai polémiába, pusztán jelezni szeretném, hogy a tanulmányban az első értelemben kell érteni a „posztszocialista” terminust. Ha polemizálni akarnánk, akkor természetesen rá lehet mutatni arra, hogy a kelet-európai kapitalizmus nem egészen úgy valósult meg, ahogyan a tranzitológusok megjövendölték, sőt maga a globális kapitalista rendszer is produkált egy válságot, aminek sem a kimenetelét, sem pedig a következményeit nem ismerjük – vagyis a „történelem” megy tovább.

⁴ A nyugati szakirodalomban kevésbé ismert a szocializmus-versus-államszocializmus terminológiai vita. Nem kívánok itt belemenni a komoly elméleti fejtegetésekbe. Leegyszerűsítve arról van szó, hogy milyen volt a „létező szocializmus” jellege. Nyugaton az államszocializmusnál ismertebb az államkapitalizmus tézise: eszerint az állam lényegében kapitalista módon zsákmányolta ki állampolgárait a „létező szocializmus” idején, ezért nem lehet a rendszert szocialistának tekinteni. Az államszocializmus tézisének hívei viszont nem tekintik a sztálini államot kapitalistának; igaz, szocialistának sem. Innen ered a terminológiai megkülönböztetés. Jómagam ez utóbbit osztom; a nyugati szakirodalomban azonban kevesen használják ezt a megkülönböztetést. A „szocializmus” és a „kommunizmus” is gyakran szinonimaként szerepel, holott a kelet-európai országok maguk sem állították, hogy valaha is eljutottak volna a kommunizmusig. A szocializmus-vitához lásd: *Államszocializmus: Értelmezések-viták-tanulságok*. Szerk.: KRAUSZ Tamás–SZIGETI Péter. Esmélet Könyvtár, Budapest, L'Harmattan, 2007.

A jelen tanulmányban azonban minket kevésbé érdekelnek a prognózisok. Célunk a rendszerváltás értelmezéséről folytatott nagy elméleti viták felvázolása, és annak bemutatása, hogy a terminológiai vita nem pusztán elvont jellegű, filozófiai okoskodás, hanem nagyon is kifejezi azokat a politikai-ideológiai ellentéteket, amelyek a helyi eliteknek és a különböző társadalmi csoportoknak a rendszerváltáshoz való viszonyát a mai napig meghatározzák. Két tézist szeretnék kiemelni, amelyeket különösen fontosnak tartok a terminológiai vita szempontjából, és amelyek kifejtésére az alábbiakban nagy hangsúlyt helyezek. Az első az, hogy a rendszerváltás történetét és általában a „posztszocializmust” meg kell szabadítani a tranzitológia univerzalista és teleologikus szemléletétől. A második pedig, hogy szükséges valamiképpen utalni a kelet-európai országok „speciális” helyzetére a kapitalista világ gazdaságban. Meglehetősen naiv az a kérdés, hogy szükség van-e egyáltalán ilyen megkülönböztetésre. Kelet-Európa specifikus, vagyis a Nyugattól eltérő fejlődésének problémájával csak Magyarországon a korszak legnevesebb történetseiei foglalkoztak.⁵ Ezt a vitát itt a maga részleteiben nem tudom bemutatni. Azt viszont okvetlenül jelezni szeretném, hogy ez a specifikus fejlődés nem a kommunista hatalomátvétel következménye. Kelet-Európa „nyugati szemmel”, ahogyan például Larry Wolff ábrázolta a felvilágosodás kori Európa kognitív térképén, afféle egzotikus „másiknak” számított, ahol olyan barbár szokások uralkodtak, amelyek mind kulturális, mind pedig társadalmi értelemben elválasztották a régiót a fejlett világnak tekintett Nyugat-Európától.⁶ Érdemes lenne egyszer megvizsgálni, milyen illúziók és önbecsapások táplálták azt a rendszerváltás idején szinte hivatalos politikává izmosodott meggyőződést Kelet-Európában, hogy az államszocializmus és a Szovjetunió összemérésével a régió visszatér abba az „Európába”, amelybe legalábbis a kapitalizmus kialakulása óta nem tagolódott bele olyan szervesen, mint a nyugat-európai országok (sok szerző szerint korábban sem). Én erre a feladatra itt most nem vállalkozhatom; azt azonban jelezni szeretném, hogy azokkal értek egyet, akik a rendszerváltást egy globális struktúrából kiindulva kívánják megérteni és elemezni.

⁵ Hogy csak néhány ismert nevet említsek: Niederhauser Emil, Pach Zsigmond Pál, Szűcs Jenő, Ránki György, Berend T. Iván.

⁶ WOLFF, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press, 1994.

Tovább nehezíti a rendszerváltás értelmezését az a tény, hogy nemcsak a változás elméletét kell megalkotni, hanem értelmezni kell magát a „létező szocializmust” is. A tanulmányban négy nagy paradigmát fogok bemutatni, és megkísérlem elméleti-kritikai értékelésüket: (1) a tranzitológiai elméletet; (2) az új institucionalizmust; (3) a „fejlesztő állam” elméletét, valamint (4) a világrendszer-iskolát. Miközben az első három paradigma az ismertek közé tartozik a nyugati szakirodalomban, a világrendszer-elméletet Magyarországon csak nagyon kevesen kapcsolják össze a kelet-európai rendszerváltással.⁷ A tanulmányban ennek a hazai *mainstream*-ből kiszorult, rendszerkritikai értelmezésnek a bemutatására is kísérletet teszek. Itt kívánom megjegyezni, hogy nem az óriási mennyiségű „rendszerváltó” szakirodalom áttekintésére törekszem, hanem a fenti négy értelmezési keret szellemi-politikai gyökereit szeretném feltárni.

A négy paradigma közül kétségtelenül a tranzitológiai elmélet volt az, amely Kelet-Európában sokáig domináns szerepet játszott a rendszerváltás értelmezésében. Ahogyan a tranzitológia sok kritikusára rámutatott, ezt nem annyira tudományos érdemeinek, mint inkább politikai „használhatóságának” köszönhette.⁸ A dominancia mítosza azonban olyan tartósnak bizonyult, hogy a rendszerkritikus szerzők még ma is szükségét érzik annak, hogy elhatárolják magukat a tranzitológiától. 1989 után nagyon divatos szó lett az „újragondolás” (*re-thinking*). Ahhoz, hogy a rendszerváltást nem politikai érdekek és legitimációs narratívák mentén értelmezzük újra, hanem közelebb jussunk tudományos megértéséhez, elengedhetetlen magának a szocialista rendszernek az újragondolása – hiszen csak történeti perspektívából érthetjük meg a

⁷ Ez azért is szomorú, mert Wallersteinnek a világrendszer-elméletet megalapozó műve 1983-ban magyarul is megjelent. A rendszerváltás után az *Eszmélet* című elméleti-társadalomkritikai folyóirat folytatta a világrendszer-iskola kiemelkedő képviselőinek publikálását.

⁸ A totalitarianizmus és a hidegháború politikai-ideológiai összefüggéseiről lásd: GLEASON, Abbott: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford University Press, 1995. Gleason bemutatja, hogy az elmélet propagálásához és tudományos népszerűsítéséhez a CIA igen nagylelkű segítséget nyújtott az amerikai szovjetológiai műhelyeknek. Az elmélet kritikájához magyarul lásd: BARTHA Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Tankönyvkiadó, 2003. Egy hasonló könyv a tranzitológiáról igen hasznos lenne, hogy megmutassa: a tudományosnak kikiáltott elmélet a legkevesébe sem tudományos.

politikai átalakulás kezdőpontját: az állampártok meggyengülését, ami – és ezt még egyszer aláhúzom – a kortárs szakértőket is váratlanul érte. A tranzitológia úgy oldotta meg ezt a problémát, hogy felelevenítette a totalitárius elmélet meglehetősen leegyszerűsített kommunizmus-képét. Ez az elmélet azonban, ahogyan annak idején számtalan kritikusa rámutatott, mind történetileg, mind logikailag támadható, ráadásul azt sem magyarázza meg, miképpen roppantak össze ilyen hirtelen a bebetonozottnak hitt „kommunista” rezsimek? Az amerikai szovjetológusoknak az 1970-es években megjelenő új nemzedéke jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy diszkreditálják a totalitárius elméletet a nyugati akadémiában.⁹ 1989 után a totalitárius elmélet új reneszánszát élte Kelet-Európában, ami azért is sajnálatos, mert a múltban igen sok kutatómunka mutatott rá arra, hogy ez az elmélet nem képes megmagyarázni a szocialista társadalmak dinamikáját, de még a politikai döntéshozás és az uralom elemzésére sem alkalmas. (Tegyük hozzá, a nyugati kutatók nagyon kevésbé rokonszenveztek a kelet-európai állampártokkal). Vagyis úgy tűnik, hogy a nyugati paradigmaváltáshoz Kelet-Európa (megint) késlekedve csatlakozik.

A tranzitológiai elmélet

1989-ben bebizonyosodott, hogy az államszocialista rezsimek modernizációs kísérlete kudarcot vallott, és a rendszernek hiányoztak mind az ideológiai, mind pedig a gazdasági erőforrásai ahhoz, hogy megakadályozza a kelet-európai félperiféria „visszatérését” a kapitalista világ gazdasági rendszerbe. Az államszocializmus összeomlása a régi és már megkopott marxista-leninista jelszavakat azzal a „friss” meggyőződéssel helyettesítette, hogy mindent másképpen kell csinálni, mint régebben. A kelet-európai országok, miután kudarcot vallottak a szocialista modernizációs kísérlettel, a kapitalizmus visz-

⁹ Az elméletből sokan levezetik a náciizmus – kommunizmus analógiát – annak ellenére, hogy Hannah Arendt, az elmélet legnagyobb hatású képviselője csak a sztálinizmus egy megadott korszakát vetette össze a náciizmussal. Az analógia mai kritikájához lásd: *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Szerk.: GEYER, Michael–FITZPATRICK, Sheila. New York, Cambridge University Press, 2009; *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Pannonica, 2001.

szállításában látták az új reményt arra, hogy utolérhetik a nyugat-európai technológiát és életszínvonalat.¹⁰ Ahogy Bryant és Mokrzycki rámutattak, a kelet-európai országok egyszerre akarták elérni a nyugati jólétet, és fenntartani az általános foglalkoztatottságot és a szociális biztonságot.¹¹ A nyugat-európai politikai intézmények átvétele és a piacgazdaság bevezetése volt hivatott biztosítani az „átmenet” sikerét.

A neoliberalis gazdasági program ideológiai támaszt kapott a tranzitológiától, amely az 1989-1991 utáni néhány évben a kelet-európai rendszerváltozás vezető ideológiája lett. Jelezni kell azonban, hogy a „big bang” vagy a „genesis környezet” elmélete egészen más prognózist adott a kelet-európai országok számára. Az alábbiakban megvitatandó okok miatt azonban a „big bang” inkább tekinthető a tranzitológia egy variánsának, mintsem egy új paradigmának.

Két héttel azután, hogy Mitterrand elnök a világ elé tárta egy új, az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európai Konföderáció tervét, Sachs felvázolt egy új tervet, amelyik alapvetően különbözött a francia elképzeléstől. Ahogyan Peter Gowan rámutatott, Sachs elképzelése szépen egybeesett a Bush-adminisztráció geopolitikai és gazdasági célkitűzéseivel.¹² Ezek a következőket foglalták magukba: a visegrádi országok elszakítása Moszkvától, és a kapitalizmus bevezetése „sokterápia” formájában; a Szovjetunió kirekesztése az újjászervezett Európából, és Kelet-Közép-Európa integrációja a nyugati érdek-

¹⁰ Érdekes, hogy miközben az új kelet-európai elit megtagadta a szocializmust, továbbra is hittek az „utolérő fejlődés” lehetőségében. Itt említeném meg James Ferguson antropológiai vizsgálódását, aki arra a következtetésre jut, hogy a periférián az emberek akkor is hisznek a modernizációban (az „utolérő fejlődésben”), amikor a hétköznapi életben a periferezálódást tapasztalják. (FERGUSON, James: *Expectations of Modernity: Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1999.). Ferguson tapasztalatait az én kelet-európai összehasonlító kutatásom is megerősítette. Magyarországon erősebb az „utolérő fejlődésbe” vetett hit, mint Kelet-Németországban, ahol a munkások többsége a kapitalista rendszerre vezette vissza a rendszerváltás utáni negatív tapasztalatokat. Lásd: BARTHA Eszter: „Jó változást nem látok, csak rosszat”: Osztály és etnikum a rendszerváltozás utáni Magyarországon. In *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Szerk.: JUHÁSZ József–KRAUSZ Tamás. Budapest, L'Harmattan, 2009.

¹¹ BRYANT, Christopher G. A.–MOKRZYCKI, Edmund: *The New Great Transformation? Change and Continuity in East Central Europe*. London, Routledge, 1994.

¹² GOWAN, Peter: NeoLiberal Theory and Practice for Eastern Europe. *New Left Review* I. (1995) Nr 213.

szférába; nyomásgyakorlás Németországra, hogy fizesse a kelet-európai átalakulás költségeit, és lehetőség szerint helyezze át keletre a termelést; nyomásgyakorlás az Európai Közösségre, hogy amerikai mintára szervezze át intézményrendszerét, és alakítson ki egy „minimalista” neoliberális zónát, amely politikailag és katonailag nem jelent fenyegetést az Egyesült Államokra.¹³

A Sachs-terv győzelme meghatározta a Kelet-Európában követett nagyhatalmi stratégiát. A neoliberális út, úgymond nemcsak a gazdaság gyors átrendezését ígérte, hanem a keleti energiák felszabadítását, és békés és konstruktív célokra történő felhasználását is.¹⁴ Ennek a gazdasági programnak lett az ideológiai támasza a tranzitológia. Az elmélet alapját azok a politológiai munkák képezik, amelyek az autokratikus uralomból a demokráciába való átmenetet vizsgálták az országok három nagy csoportjában. Ezek voltak az 1945 utáni Németország, Olaszország és Japán, az 1970-es években létrehozott dél-európai demokráciák, valamint és Argentína, Brazília, Uruguay, Chile és Paraguay.¹⁵ 1989-1991 után felmerült az a javaslat, hogy a kelet-európai rendszerváltást úgy kell tekinteni, mint az átmenet negyedik típusát.¹⁶ Ez az elgondolás lényegében egy predesztinált jövőt irányzott elő a kelet-európai „tranzitországok” számára: miután bevezetik a „helyes” intézményeket, vagyis a liberális demokráciát és a piacgazdaságot, hasonlókká válnak a fejlett kapitalista államokhoz. A hasonlóság alatt a kelet-európai lakosság túlnyomó többsége a nyugati jólétet és gazdasági fejlettséget értette, amelynek elvileg nagyon gyorsan be kellett következnie az olyan szocialista örökségek, mint a tervgazdaság és a gazdasági izoláció felszámolása után, amelyekben most mindenki a gazdasági elmaradottság fő okozóit látta.

A tranzitológiát olyan széles körben vitatták és kritizálták, hogy az új szakirodalomban a legtöbb szerző kerüli a kifejezést, és helyette a transzformációt használja.¹⁷ A széleskörű kritika ellenére a paradigma számos eleme to-

¹³ SACHS, Jeffrey: What is to be done? *The Economist* (1990) 13 January.

¹⁴ Uo. 23.

¹⁵ O'DONNELL, Guillermo—SCHMITTER, Philippe C.—WHITEHEAD, Laurence: *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore, John Hopkins University Press, 1986.

¹⁶ PRZEWORSKI, Adam: The Choice of Institutions in the Transition to Democracy: A Game-theoretic Approach. *Sisyphus: Social Studies* (1992) Nr 1.

¹⁷ Lásd: NOWOTNY, Thomas: Transition from Communism and the Spectre of Latin-Americanization. *East European Quarterly* (1997) Nr 31.; LESSENICH, Stephan: Strukturwandel in Transformationsgesellschaften: Vom Süden zum Osten und zurück. In: *Deutschland im Wandel: Sozialstrukturelle Analysen*. Hrsg.: GLATZER, Wolfgang—OSTNER, Ilona. Opladen, Leske und

vábbra is jelen van a kelet-európai diskurzusban. A következőkben célunk nem annyira a vita rekapitulálása, mint inkább egy elméleti összefoglaló.

Három fő kritikát lehet megfogalmazni az „átmenet” elméletével szemben. Először, ahogyan Offe rámutatott, az elmélet hívei kevés figyelmet fordítottak a többszörös átmenet problematikájára.¹⁸ Miközben a fent említett példákban a demokráciába való átmenet kapitalista gazdasági környezetben történt, Kelet-Európában a kapitalizmusba való átmenet párhuzamosan zajlott a demokratikus változásokkal. Offe szerint a kelet-európai transzformáció specifikuma éppen az egyidejűség problémája. Valószínűtlen, hogy a gazdasági átmenet sikeres lehet egy demokratikus környezetben, mivel kevés az esélye annak, hogy a lakosság önként vállalja az óriási társadalmi és humán költségeket, különösen úgy, hogy annak gyümölcseit nem valószínű, hogy saját életükben élvezhetnék. Konszenzusra azonban szükség van, mivel az átalakulás legitimitása előfeltételezi a demokratikus átalakulást. Offe ezért arra a következtetésre jut, hogy a nyugati modellek kelet-európai transzplantációjának kísérlete felnyitja a paradoxonok Pandora-szelencéjét, ami lehetetlenné teszi annak megjósolását, hogyan alakul a régió jövője. Valószínűleg azonban a legjobb esetben is gyenge demokráciák és kapitalista rendszerek keletkeznek az egykori államszocialista országokban, míg a legrosszabb esetben egy diktatórikus visszarendeződés lehetőségét sem lehet kizártnak tekinteni.

A második kritika a tranzitológiai elmélet teleologikus és univerzalista implikációi ellen irányul. Lomax helyesen állapítja meg, hogy ebben a vonatkozásban az elmélet semmi más, mint a diszkreditált modernizációs paradigma egy variánsa.¹⁹ Mindkettő a kapitalizmus normatív felfogásán alapul, amely a kezdeti feltételektől függetlenül bárhol megteremthető. A változásnak lényegében olyan forгатókönyv szerint kell lejátszódnia, amelynek alapja inkább a tankönyv-, mintsem a „létező” kapitalizmus. A modernizációs paradigma elméleti kritikája mellett a történeti előzmények sem ösztönzik a túlzottan optimista prognózisokat. Az 1960-as években ez az elmélet Latin-Amerikában irányozta elő a fejlett kapitalista világ utolérését. Ahogyan a

Budrich, 1999; LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.

¹⁸ OFFE, Claus: *Varieties of Transition: The East European and the East German Experience*. Cambridge, Polity Press, 1996.

¹⁹ LOMAX, i. m. 1998.

tranzitológia kritikusai rámutattak, előfordulhat, hogy Kelet-Európa éppen e kevésbé vonzó alternatíva felé találja magát „átmenetben”.

A paradigma harmadik problémája a történeti perspektíva hiánya. A szocializmus ebből a perspektívából nem volt más, mint egy diktatórikus rendszer, amelytől Kelet-Európa szerencsésen megszabadult, és amely lebontása után nem érdemel további figyelmet, legfeljebb a mindenkori bűnbak szerepét töltheti be. Kelet-Európa perifériális fejlődése azonban nem a szocializmus öröksége, és a múlt démonizálása egyre kevésbé képes választ adni az elhúzódo „átmenetre.” Nem véletlenül kerülnek előtérbe a „vadkapitalizmussal” szemben a szolidaritást, igazságosságot hangsúlyozó nemzeti mitológiák (mintha a régióban létezne „szerves” kapitalizmus).

Érdekes és további vizsgálódásra érdemes kérdés, minek köszönhető a modernizációs paradigma kelet-európai reneszánsza. Offe szerint ennek egyik oka az, hogy az egykori „tervezők” igen fogékonyak voltak a „felülről vezényelt” kapitalizmus gondolatára. Én azonban azt mondanám, hogy az okok mélyebben voltak benne az államszocialista múltban. A sztálini ideológiai fordulat lényege a világforradalom koncepciójával való szakítás és a fejlett kapitalista országokhoz való felzárkózás programjának meghirdetése. Az 1970-es évekre világhosszá vált, hogy ezt a programot nem lehet megvalósítani; a teljes kudarcot az uralkodó kommunista pártok az államszocialista rendszerek bukásával ismerték be. Miután a szocialista modernizációs kísérlet megbukott, a kelet-európai országok a kapitalizmushoz való visszatérésben vélték megtalálni a felzárkózás új lehetőségét. Az egykori szatellit államokban a nacionalista ideológiákat felhasználták arra, hogy növeljék a Szovjetunióval szembeni (létező) antipátiát. Ebben a politikai légkörben divattá vált egyedül az államszocializmust és a KGST-t okolni a régió alulfejlettségéért, mintha a kommunista uralommal kezdődött volna Kelet-Európa gazdasági elmaradottsága. Nagyon sokan hitték, hogy a szocialista örökség felszámolásával elkerülhetetlen lesz a gyors fejlődés. Röviden, azt mondhatjuk, hogy a tranzitológiai elmélet éppen a szakirodalomban kritizált teleologikus implikációi miatt volt vonzó a kelet-európai országok számára.

Égészen más posztszocialista „forgatókönyvet” javasolt Kenneth Jowitt, amely a „genezis környezet” vagy „big bang”-elmélet néven vált közismertté.²⁰

²⁰ JOWITT, Kenneth: *The New World Disorder: the Leninist Extinction*. Berkeley, University of California Press, 1992.

Jowitt úgy találta, hogy a posztszocialista országok a tökéletes de-strukturált-ság állapotában vannak, hasonlóan egy teljesen üres és elhagyott földhöz. Így tehát olyan helyzet várható, ahol az emberek csak passzívan vesznek részt a dolgok alakulásában, és nem képesek arra, hogy az eseményeket vagy saját sorsukat irányítsák. Ez az impotencia jellemzi nemcsak a belső tömegeket, hanem a külső elitet is, amelynek sem eszközei, sem vágya nincs arra, hogy elindítsa a modernizációt, és pusztán arra törekszik, hogy csökkentse a pusztulást, és elkerülje a további katasztrófákat.

Miközben ez a kifejelet radikálisan eltér a tranzitológiai elmélet optimista jövőképétől, megkísérlem megmutatni, hogy mindkettő ugyanazzal a konceptuális kerettel operál. Először, mindkét elmélet adotttnak veszi a változás végpontját, miközben magát a változást sem tudta előre jelezni, még kevésbé magyarázni. Másodszor, mindkettő figyelmen kívül hagyja a történeti kontinuitást; a „big bang” elmélete még nyilvánvalóbban, mint a tranzitológiai paradigma. Harmadszor, egyik sem számol az átalakulás társadalmi szereplőivel – a big bang elmélete ezeket explicite is passzívoknak tekinti. Az akaratuktól megfosztott individuumok sztereotípiája ismerős a hidegháborús ideológiaként szolgáló totalitárius elméletből. A totalitarianizmus részletes kritikájára itt most nem térek ki; elegendő annyit megjegyezni, hogy ha mindez igaz lenne, kérdéses, hogyan sikerült a kommunista rendszereknek egyáltalán megbukniuk. A fenti hasonlóságokat figyelembe véve, a „big bang” elmélete inkább tekinthető a tranzitológiai paradigma egy változatának, mintsem egy önálló elméletnek.

A tranzitológia válsága

Az első „átmeneti” évek után világossá vált, hogy a valóság egészen másképpen alakul, mint a tranzitológusok optimista prognózisa, és a kelet-európai országok valójában még attól is messze vannak, hogy elérjék az 1989 előtti szintet – nemhogy felzárkózzanak a fejlett kapitalista világhoz. A neoliberális politika növekvő társadalmi és emberi költségei megkérdőjelezték azt a nézetet, hogy Kelet-Európa a gazdasági fellendülés útján halad. A legnagyobb sokkot kétségtelenül az általános foglalkoztatottság elvesztése jelentette: 1994-re Kelet-Közép-Európában 10-15%-ra emelkedett a munkanélküliség. A reálbérek és a kereslet csökkenése a termelés drasztikus visszaesését vonta maga után.

Utólag több kutató is úgy látta, hogy a sokkterápia, ahelyett, hogy segítette volna a re-strukturálódást, valójában mélyítette a krízist, és gazdasági válságba torkollott. Így például az 1990-es évek az EBRD (European Bank for Reconstruction and Development) jelentése szerint a sor elején álló Lengyelországnak és Szlovéniának is 2-4 évébe kerül, hogy újból elérje a reform előtti szintet (EBRD 1995, 172). 1996-ban, Kelet-Európa egészére nézve a GDP 15%-kal volt alacsonyabb, mint 1989-ben (UNECE 1996, 53-57). Pickles és Smith a rendszerváltás politikai gazdaságtanával foglalkozó, terjedelmes kötet bevezetőjében megállapítják: „Szemben a neoliberalizmus új vallási retorikájával, Kelet-és Közép-Európa és más posztkommunista társadalmak fundamentális változáson mennek keresztül, amelynek fő hajtóereje a tőkefelhalmozás globalizált rendszere. Az 'átmenet' tapasztalata egyfelől a gazdasági összeomlás, a munkaerő kizsákmányolása, társadalmi és politikai dezorientáció (a születési ráták csökkenése és a halálózási arányok növekedése mély társadalmi és pszichológiai válságra mutat), másfelől egyesek felemelkedése és mások teljes elszegényedése. [...] A szegénység és egyenlőtlenség növekedése termékeny talajnak bizonyult két alkalmazkodási stratégia számára – és létfontosságú, hogy bármely tranzitológiai elmélet megértse a kettő közötti komplex dialektikus kapcsolatot: az első az olyan háztartási túlélési stratégiák elterjedése, mint a házilag előállított termékek cseréje, beleértve az élelmiszer és más alapvető árucikkek cseréjét barátok, szomszédok között, illetve a munkahelyen és a lakóközösségen belül létrehozott hálózatokon keresztül, ami az informális gazdaság felvirágzását eredményezi. A második az illegális és féllegális tevékenységek növekedése, amelyet általában a "maffiához" kapcsolnak, de nem mindig lehet azzal azonosítani. Mindkét alkalmazkodási stratégia – és sokkal több ilyen van – értelmezhető úgy, mint az eltérő lehetőségekkel rendelkező egyének azon próbálkozása, hogy a rendelkezésre álló társadalmi, gazdasági és politikai erőforrásokat mobilizálják, és kikapukat találjanak az átmenet időszakában. Ezek a stratégiák azt mutatják, hogy még mindig sokat lehet tanulni a kapitalizmusba való korábbi (és egyenlőtlen) átmenetektől.”²¹

²¹ *Theorising Transition: The Political Economy of Postcommunist Transformations*. Eds.: PICKLES, John-SMITH, Adrian. London-New York, Routledge, 1998, 7–8.

Hozzátehetjük: Az informális szektor és a szükségletre való termelés növekedése, a reálbérek csökkenése, a növekvő halálózási arányok és a romló egészségügyi mutatók nemcsak a „modernitás várákozásainak” mondtak el, hanem azt is jelezték, hogy a „létező kapitalizmus” egészen másképp fog kinézni Kelet-Európában, mint a fejlett kapitalista országokban.

Az „átmenet” óriási társadalmi és emberi költségei nemcsak a „Nyugathoz” való felzárkózás optimista prognózisát, hanem a tranzitológia érvényességét és a neoliberális gyakorlatot is megkérdőjelezték. Politikai téren ez a változás a szocialista utódpartok választási győzelmeiben, a tudományban pedig új, kritikus paradigmák elterjedésében mutatkozott meg. A tranzitológia rivális paradigmáit az „új institucionalizmus”, a „fejlesztő állam” és a „világrendszer-elmélet” címszavak alatt tárgyalom. Az alábbiakban a három elmélet bemutatása és kritikai értékelése következik.

Új institucionalizmus

Az új institucionalizmus kiemeli a társadalmi változás intézményes beágyazottságát (és ezért lassúságát), és arra ösztönzi az elemzőket és politikusokat, hogy inkább építeni igyekezzenek a múlt örökségére, mintsem elutasítsák, vagy megtagadják azt.²² A transzformáció „útfüggő” jellegét hangsúlyozta Stark és Bruszt. A szerzők explicite is bírálták a tranzitológiai elmélet univerzalista implikációit és a régi intézmények figyelmen kívül hagyását, amelyek azonban meghatározzák az átalakulást. Az „átmenet” helyett ezért javasolták a „transzformációk” kifejezés használatát, amelyekben „az új elemek bevezetése a legtipikusabban a már létező intézményes formák adaptációjával, újrendeződésével, permutációjával, és re-konfigurációjával kombinálódik”.²³

A szerzők a kelet-európai transzformációk „útfüggő” jellegét a tulajdonviszonyok változásának elemzésével támasztották alá, amelyet úgy értelmeztek, mint az intézményes elemek re-konfigurációját. Megkísérelték megmutatni, hogy a különböző privatizációs stratégiák különböző mintázatot követnek, amelyet meghatároz az államszocializmus típusa, és az ország történeti öröksége. Magyarországon például, mondják a szerzők, a politikai elit szándéko-

²² Lásd pl. BRYANT–MOKRZYCKI, i. m. 1994.

²³ STARK, David–BRUSZT, László: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 83.

san lassította a „tényleges” privatizációt a társadalmi reakciótól való félelmében. Ez azt eredményezte, hogy a leggyorsabban terjedő tulajdonforma a „kft., amely egy másik kft. tulajdonában van, amely részvénytársaságok tulajdonában van, amelyek az állam tulajdonában vannak”.²⁴ Ezt a típusú privatizációt nevezik a szerzők „intézményes kereszttulajdonlásnak”.

Az elmélet előnye, hogy elismeri a kontinuitást a transzformációban, és inkább vizsgálja, mintsem démonizálni akarja a szocialista múltat. Ennek a paradigmának azonban két nagy hiányossága van. Az egyik az, hogy az elemzést a nemzetállam kereteire korlátozza, és alábecsüli a globális erőket és a külső tényezők jelentőségét. Az a feltételezés, hogy a földrajzi helyzet és a nemzeti történelem számos „átmenetet” jelöl ki a kelet-európai országok számára, a perifériális fejlődés egész problematikáját visszautalja a centrumból a perifériára, mintha a különböző kapitalizmusok egymástól függetlenül fejlődnének. Ahogyan azonban Böröcz rámutatott, az államszocializmus bukását csak globális perspektívából lehet adekvátan megérteni, hiszen a belső okok, amelyek alatt leggyakrabban a tervgazdaság ellentmondásait szokták érteni, kezdettől fogva jelen voltak az államszocializmus történetében.²⁵ Míg az új kapitalizmusok felfedezésével meg lehet indokolni, miért nem teljesültek a nyugati életszínvonal eléréséhez fűződő várakozások Kelet-Európában, igencsak vitatható, mennyire ragadja meg az „útfüggő” perspektíva a globális változásokat.

Stark és Bruszt munkájának másik problémája a történeti módszer inadekvát alkalmazása. Ha valaki a kontinuitás mintázatát keresi, nem elegendő 10-15 évet „visszamenni” a történelemben. A kelet-európai gazdasági elmaradottság nem a kommunista rendszerek „öröksége”. Éppen ellenkezőleg, a kommunizmus inkább volt a régió perifériális fejlődésének terméke, mint okozója. A szerzők felületes történelem-olvasata igen spekulatív munkát eredményez például a magyarországi privatizációról. Az a jelenség, amelyet Móra „(ál)privatizációnak” nevez, a privatizáció első szakaszára volt jellemző, amikor a KGST-piac összeomlása után több állami nagyvállalat a csőd szélére került. Az állam mint „tulajdonos” megpróbálta konszolidálni a helyzetet, míg a vállalat elég nyereséges lesz ahhoz, hogy privatizálni lehessen. Ez volt az a specifikus helyzet, amikor van egy „kft., amely egy másik kft. tulajdoná-

²⁴ Uo. 99.

²⁵ Böröcz, József: Change Rules. *American Journal of Sociology* (2001) Nr 4.

ban van, amely részvénytársaságok tulajdonában van, amelyek az állam tulajdonában vannak.” Az (ál)privatizáció azonban sokkal inkább volt a KGST-piac összeomlásának eredménye, mintsem egy már létező intézményes forma re-konfigurációja.²⁶

Ahogy a bevezetőben jeleztem, célom nem az, hogy bemutassam a szakirodalmat, hanem a négy nagy paradigma kritikai értékelésére törekszem. Ezért nem vettem bele az elemzésbe az elitek átalakulásával foglalkozó, egyébként nagyon gazdag szakirodalmat. Csak egy könyvet említek itt meg, Eyal, Szelényi és Townsley munkáját (*Kapitalisták nélküli kapitalizmus*).²⁷ A könyv elméleti megközelítését az új institucionalizmus alá sorolhatjuk. Fő tézise, hogy Kelet-Európában különböző kapitalizmusok kiépülését lehet megfigyelni, amelyek erősen függnek az adott ország történeti örökségétől. Ezt a tézist erőteljesen bírálta Burawoy, aki szerint a mainstream szociológia itt politikai, nem pedig tudományos érdekeket követ. A kapitalizmus kialakulása óta egyetemességre törekvő rendszer, és miközben a nemzeti és helyi feltételek kölcsönhatásba lépnek a globális erővel, a szociológia nem mondhat le arról az igényről, hogy a maga egyetemességében elemezze a kapitalizmus működését.²⁸

A „fejlesztő állam” elmélete

A „fejlesztő állam” elmélete a nyugat-európai és kelet-ázsiai állami-üzleti kapcsolatok összehasonlító elemzéséből nőtt ki, illetve fejlődött olyan különböző üzletrendszerek modelljévé, amelyekben a nemzetenként igen különböző intézményes viszonyok, különösen az állam és a pénzügyi intézmények közötti kapcsolatok alakítják ki a kapitalizmus különféle egymással versenyző formáit.²⁹ A posztoszocialista változás szempontjából releváns része az, hogy közvetlenül is kihívást jelent a laissez-faire kapitalizmus egyirányú politikai

²⁶ MÓRA, Mária: Az állami vállalatok (ál)privatizációja. *Közgazdasági Szemle* (1991) 6. sz.

²⁷ EYAL, Gil–SZELÉNYI, Iván–TOWNSLEY, Eleanor: *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. New York, Verso Books, 1998.

²⁸ BURAWOY, Michael: Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. *American Journal of Sociology* (2001) Nr 4.

²⁹ WHITLEY, Richard: Societies, Firms and Markets: the Social Restructuring of Business Systems. In: *European Business System: Firms and Markets in their National Contexts*, Ed.: WHITLEY, Richard. London, SAGE, 1992.

modellje számára, mivel a sikeres kapitalista fejlődés olyan alternatív empirikus példáit produkálja, amelyekben az állam döntő szerepet játszott vagy játszik még ma is. Amsden et al. tették közé az első komoly tanulmányt a kelet-európai neoliberális politika és a kelet-ázsiai országok iparosítási útjának összehasonlításáról.³⁰ A munka fő tanulsága, hogy elmaradt gazdaságok csak akkor remélhetik a világkapitalizmushoz való felzárkózást, ha az állam aktívan részt vesz a kapitalista fejlődés intézményeinek létrehozásában. Ha a laissez-faire politikára hagyják, a volt állami vállalatok tönkremennek az átszervezéshez és modernizáláshoz szükséges segítség nélkül, és egész szektorokat sújthat a kereskedelem korlátlan liberalizálása, melyek a fejlődéshez exporttámogatás és import tarifák stratégiai kombinációját igénylik.

Az Amsden és mások által festett posztszocialista Kelet-Európa-kép, mint a „pszeudo-szocializmusból a pszeudo-kapitalizmusba” való átmenet a 19. századi kapitalizmuson alapuló neo-klasszikus tranzit-modellek éles kritikája. A munka konklúziója az, hogy a történelmi előzményeket nézve a régió egy, már érvényét veszítette „átmeneti” modellel kísérletezik, amely magában hordja a saját kudarcát, mivel másodrangú szerepre kárhoztatja a világ gazdaságban Kelet-Európát. Ennek a politikának a legnagyobb mulasztása, hogy nem használta ki a már létező intézmények potenciálját az „átmenet” korai szakaszában, így például azokat az állami vállalatokat, amelyek, ha megkapják az átálláshoz szükséges segítséget, meg tudták volna állni a helyüket a világversenyben, valamint a képzett munkaerőt, amelynek tudása és szakképzettsége megegyezett az ázsiai „tigrisekével”.

Adam elemzése Magyarországról hasonlóképpen rámutat az állami beavatkozás hiányára. Miközben a reálbérek itt nem csökkentek olyan drasztikusan, mint például Lengyelországban, az állam „el a kezekkel” szemlélete nem sokat tett azért, hogy mérsékelje a bizonytalanság klímáját és a hitelkorlátozást, amelyben a vállalati eladósodottság ördögi köre rendkívül magas kamatokat eredményezett. Ez viszont megakadályozta a modernizációt, ami segített volna a vállalatoknak kimászni az adósságaikból.³¹ Más tényezők is hozzájárultak a recesszióhoz: Magyarország a szomszédjainál is jobban megérezte a KGST-piac összeomlását, és mezőgazdasági termelése 42%-kal esett vissza 1989 és

³⁰ *The Market Meets its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Eds.: AMSDEN, Alice H. et al. Cambridge, Harvard University Press, 1994.

³¹ ADAM, Jan: *The transition to a Market Economy in Hungary*. *EuropeAsia Studies* (1995) Nr 6.

1993 között. A lefelé való spirál utolsó eleme az 1992-es drákói csődtörvény volt: az állam, ahelyett, hogy segítette volna a struktúraváltást, olyan törvényt hozott, amelynek értelmében egy cégnek kérnie kellett az átszervezést, ha nem tudta adósságait 90 napon belül kiegyenlíteni. Noha ezt később módosították, igen komoly károkat okozott: többek szerint egyedül 3-5%-os visszaesést jelentett a GDP-ben.³²

Amsden és mások szerint a szabadpiac dogmájának és az ideológiai korlátozásnak az anyagi alapját a Bretton Woods-i intézmények szolgáltatták Kelet-Európában, amelyek elítélték az állam beavatkozását a gazdaságba. Mikro-ökonómiai szinten a Világbank mindig azonosította a struktúraváltást a privatizációval, és, miközben a tervgazdaság ideje alatt nem habozott kölcsönöket folyósítani Magyarországnak, 1989 után megtiltotta, hogy a struktúraváltásra adott kölcsönök az állami szektorban kerüljenek felhasználásra, illetve előírta, hogy a kormány csökkentse az ipartámogatást, függetlenül attól, hogy gyengélkedő, vagy ígéretes vállalatokról van szó, hiszen az „anyagi fegyelem” kikényszerítését önmagában is serkentőnek tekintette. A Bretton Woods-i intézmények pénzügyi közreműködésével a tervező „tőke” az ipartervezés helyett a privatizációs folyamat csatornáiba vándorolt.³³

A „fejlesztő állam” erőssége a neoliberais gazdasági program átfogó, szemléletes kritikája. Ahhoz az érvehhez, hogy a neoklasszikus gazdasági modellek a 19. századi kapitalizmuson alapulnak, érdemes hozzátenni Kopátsy Sándor elemzését a magántulajdon magyarországi restaurációjáról. Kopátsy úgy érvelt, hogy azok a koncepciók, amelyek a két világháború közötti Magyarország modelljének mintájára kívánták visszaállítani a magántulajdon dominanciáját, figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a fejlett kapitalista országokban egyre inkább csökken ez a tulajdonforma.³⁴ Ezért, ahelyett, hogy Magyarország ezzel felzárkózna a „Nyugathoz”, a magántulajdon dominanciájának visszaállításával csak a kapitalizmus egy már meghaladott formáját sikerül konzerválni.

A „fejlesztő állam” elméletének azonban van egy gyengesége: az összehasonlíthatóság problémájának negligálása. A tervgazdaságról a piacgazdaságra való átállás egészen más jellegű problémákat vet fel, mint a jórészt parasz-

³² Uo.

³³ AMSDEN, i. m. 1994, 14.

³⁴ KOPÁTSY Sándor: Még soha, sehol elő nem fordult feladat. *Valóság* (1991) 2. sz.

ti, illetve önellátó termelésről az ipari fejlettségre való áttérés. Szintúgy nem esik szó az ázsiai „államkapitalizmus” exportjának politikai és ideológiai akadályairól olyan országokba, amelyek éppen örömmel szabadultak meg egy antidemokratikus tervgazdaságtól. Amsden et al., és Whitley egyszerűen úgy utalnak a legitim, erős állam hiányára, mintha ezzel vissza lehetne hozni az államot, szocializmus nélkül.

A vilárendszer-elmélet

Wallerstein 1974-ben publikálta úttörő munkáját az európai kapitalista világ-gazdasági rendszer kialakulásáról, amellyel megalapozta a vilárendszer-elméletet. Rosa Luxemburg és Lenin után Wallerstein úgy határozta meg a vilárendszer-t, mint amelyben széleskörű munkamegosztás folyik. A munka pedig nem pusztán funkcionálisan – azaz foglalkozások szerint – kerül megosztásra, hanem földrajzi vonatkozásban is. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági feladatok egész sora oszlik el egyenetlenül a világban. A munka e társadalmi szervezete, mondja Wallerstein, „megnöveli és legitimálja egynéhány csoport azon lehetőségét, hogy a rendszer keretein belül mások munkáját kizsákmányolja, azaz nagyobb arányú részesedéshez jusson a többletből.”³⁵ A kevésbé fejlett területeknek a kapitalista világ-gazdaságba való bekebelezése tovább növeli a munkamegosztás egyenlőtlenségeit. A centrumországok ipari és technológiai árucikkkel látják el a periferiát, míg az utóbbi az elsődleges termékek és olcsó munkaerő „raktáraként”, valamint a centrum szabad felvevő piacaként szolgál. Wallerstein emellett használja a félperiféria fogalmát, hogy jelezze Kelet-Európa „felemás” strukturális helyzetét a korai kapitalista világ-gazdaságban, amely olyan különálló és egyenlőtlen társadalmakat foglal magába, amelyek nyugatiak ugyan módszereikben, de elmaradnak a teljesítmény tekintetében. A perifériális fejlődést tehát nem a nemzeti sajátosságok, a valósi, netán faji különbségek magyarázzák, hanem a kapitalista világ-gazdasági rendszer működéséből következik.

A vilárendszer-perspektívát először Andre Gunder Frank alkalmazta az 1945 utáni Kelet-Európára. Úttörő tanulmányában Frank amellett érvelt, hogy

³⁵ WALLERSTEIN, Immanuel: *A modern világ-gazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világ-gazdaság eredete a XVI. században*. Budapest, Gondolat, 1983, 678.

Kelet-Európa re-integrációja a kapitalista világgazdaságba már igen előrehaladt. A kereskedelmi kapcsolatokat elemezve pedig arra a következtetésre jut, hogy a szocialista Kelet éppúgy kizsákmányolja a fejlődő világ országait, mint a nyugati kapitalista országok. A tanulmányban Frank helyesen diagnosztizálta azokat a bomlási folyamatokat, amelyek egy évtized múlva az államszocialista rendszerek bukását okozták: „Tehát a 'szocialista' Kelet nemzetközi gazdasági viszonyai és hatásuk a társadalomra nem osztálysemleges, hanem osztályalapú, éppen úgy, mint a fejlett kapitalista Nyugaton és a fejletlen szocialista Délen. Az uralkodó osztály sürgeti a belső gazdasági reformot, és a hozzá kapcsolódó külső politikai 'liberalizálást', mert így akarja előnyökhöz juttatni tagjait és más privilegizált csoportokat. Ők húznak elsősorban hasznot a liberalizálásból, amit a nyugati kocsi szimbolizál. Ennél is fontosabbak azonban a politikai előnyök, mivel így meg tudják vásárolni a bürokratikus, professzionális és más értelmiségi csoportok támogatását, akik semlegesítik, vagy ellenőrzik az elidegenedett munkástömegeket. Ezeket az osztályimpepatívuszokat és célokat Kelet-Európa és a Szovjetunió 'szocialista' államaiban tovább erősíti a kapitalista nemzetközi munkamegosztásban való, egyre nagyobb részvételük.”³⁶

A fentieket azért idéztem, mert miközben a társadalomtudományokat – Klaus von Beyme szavaival – meglepetésként érte az államszocializmus 1989-es összeomlása, Frank prognózisa igazolást nyert, noha ezt a Nyugat utolérésének lázában égő új kelet-európai mainstream nem vette figyelembe. Wallerstein már a rendszerváltás idején azt írta, hogy alaptalanok a liberális piacgazdasághoz fűződő remények, mert a globális versenyben az alulfejlett országok eleve egyenlőtlen feltételek mellett versenyeznek. A politikai függetlenség elnyerése, mondja Wallerstein, nem jelent egyúttal egyenlőséget a világgazdasági rendszer nemzetközi munkamegosztásában, amelynek rendező elve a hierarchia. Az optimisták pedig igen hamar szembesülni fognak a világgazdasági rendszer strukturális realitásaival.³⁷ Hasonlóan kedvezőtlennek látta a térség lehetőségeit Frank, aki a neoliberális programot okolta az elmélyülő válságért, különösen a volt Szovjetunió perifériális területein. A KGST felszámolása a végső csődöt készítette elő a periferián, hiszen az utóbbi termékei csak a világpiactól védett szocialista piacokon voltak eladhatók. A tér-

³⁶ FRANK, Andre Gunder: Long Live Transideological Enterprises! *Review* (1977) 1. sz., 118.

³⁷ WALLERSTEIN, Immanuel: A XX. századi szocialista kísérletről. *Eszmélet*, 2. évf. (1990) 8. sz., 105–120.

ség ipara, amint „rászabadul” a világpiac, rövid időn belül tönkremegy, és a gazdasági élet teljesen a centrum ellenőrzése alá kerül. Frank szerint fennáll az a veszély, hogy a régió teljesen periferizálódik, amelynek társadalmi-politikai következményei beláthatatlanok: egyes társadalmi rétegek teljes leszakadása, az etnikai-nemzeti ellentétek kiéleződése, populista diktatúrák hatalomra kerülése és újabb területi háborúk.³⁸ Mindez növelheti a kapitalista centrumban a xenofóbiát és a Kelettől való elzárkózási hajlamot.³⁹ A közös Európára vonatkozó elképzeléseknek mindenesetre riasztó alternatíváját kínálja egy új „vasfüggöny” leeresztése Kelet és Nyugat között – ezúttal a nyugatiak követelésére.

Gowan igen átfogó kritikát nyújt a Kelet-Európában alkalmazott nyugati politikáról. Rámutat, hogy a sokkterápia összhangban volt a nyugati érdekek szerint kialakítandó európai nemzetközi munkamegosztással: beengedni a piacra az EU (akkor még EC) –országokat, tönkretenni a kelet-európai riválisokat a hazai kereslet csökkentésével, a magas inflációval, a reálbérek csökkentésével és a kormánykiadások csökkentéséhez való ragaszkodással. Érdeemes idézni Gowan végső következtetését: „Helyesebben fogalmazunk úgy, hogy Kelet-Európában a kommunizmus vége lehetőséget adott a Nyugatnak, hogy a régióban kiírta a gazdasági nacionalizmust a saját nemzeti és kollektív érdekei kedvéért. De ez nem annyira jelent új korszakot, mint inkább egy igencsak régit, amit valamikor a kommunizmus napjaiban imperializmusnak neveztek”.⁴⁰

Radice a külföldi tőke szerepét elemzi a kelet-európai rendszerváltásban. Úgy érvel, hogy a túlzott polarizáció könnyen tévedésekre vezethet ebben a vitában. A kapitalizmus mindig is globális rendszer volt; ami változott, az a globális tőkefelhalmozás térbeli és társadalmi szerkezete, valamint politikai szerveződése az egyes államokban. Radice azt mondja, hogy ahelyett, hogy úgy fogná fel a globalizációt, mint a kapitalizmus nemzetállamok után következő szakaszát, helyesebb, ha úgy tekintjük a kapitalizmus történetét, mint globalizáció és a nemzetállamiság tendenciáinak komplex kombinációját. A nemzetállamok mindig közvetítők voltak a globális piac és a természeti erő-

³⁸ FRANK, Andre Gunder: Economic Ironies in Europe: A World Economic Interpretation of EastWest European Politics. *International Social Science Journal* (1992) Nr 2.

³⁹ A kelet-európai etnikai „reneszánsz” és a neoliberalizmus összefüggéséről lásd: JUHÁSZ-KRAUSZ, i. m. 2009.

⁴⁰ GOWAN, i. m. 1995, 60.

források, illetve munkaerő között. A nemzetállamok sokat emlegetett szuverenitása, amelyet mind a támogatók, mind az ellenzők a globalizáció fő akadályának tekintenek, valójában soha nem volt átléphetetlen határ, hanem inkább megegyezés kérdése a nemzetközi és nemzeti szereplők között.⁴¹

A világrendszer-elmélet előnye nemcsak az, hogy a többenél használhatóbb prognózisokat állított fel a kelet-európai átmenetre. Elméleti erőssége, hogy történeti perspektívába helyezi Kelet-Európa gazdasági elmaradottságát, illetve a kapitalista világ gazdasági rendszer globális összefüggéseiben láttatja az elmaradottság problémáját. A perifériális fejlődés nem elválasztható a kapitalista rendszer evolúciójától, és ezért a probléma nem szűnik meg attól, hogy az állami vezetőket és párttitkárokat felváltják a menedzserek. Kelet-Európa nem azért nem fejlődik úgy, mint a Nyugat, mert „rosszul” ültették át a kapitalizmust, hanem a perifériális fejlődés éppen a kapitalizmus „logikájából” következik. Az államszocializmus tehát a periféria alternatív kísérleteként is értelmezhető egy más világrend kialakítására vagy legalábbis a felzárkózásra. Ebből a perspektívából az államszocializmus kialakulása és bukása elválaszthatatlan a kapitalizmustól. Ezt azonban általában kevesen hiszik el a periférián.

A világrendszer-elmélettel szemben megfogalmazható kritika a perifériák közötti differenciálás hiánya. Világos, hogy Szlovénia Ukrajnához képest „centrum”, de Kelet-Közép-Európa országai között is jelentős különbségeket találhatunk. Ma még nem látható, hogy milyen gazdasági-társadalmi következményei lesznek az európai gazdaságba való integrációnak, és milyen mértékben teljesednek be az új tagországoknak az életszínvonalbeli felzárkózáshoz fűzött reményei. Arról is korai volna még spekulálni, hogy a munkaerő szabad mozgása, a „feketemunkás”, vagy a „bevándorló” tapasztalat a nacionalista érzelmeket erősíti, vagy ellenkezőleg, mégiscsak formálódik egy közös európai identitás. A világrendszer-iskola nagyon sok elemzést produkált az egyenlőtlen fejlődésről és a régiók közötti kizsákmányolás meglétéről. Egyelőre azonban úgy tűnik, mintha túlbecsülték volna a munkások forradalmasodását vagy a lázadás irányát – a kelet-európai etnikai reneszánsz legalábbis ezt igazolja.

⁴¹ RADICE, Hugo: A feltámadt kapitalizmus: Kelet-Közép-Európa a globalizáció fényében. In: KRAUSZ, i. m. 1998.

Kritikai antropológia

Fentebb a nagy elméleteket ismertettem; de a kritikai antropológia is komoly kihívást jelent a tranzitológiának. Itt említeném meg Michael Burawoy nevét, aki empirikus munkák alapján alakított ki egy kritikai elméletet a kapitalizmus fejlődéséről. Burawoy több országban tanulmányozta a gyári rezsimek működését, és felállított egy elméletet, amely szerint a korai kapitalizmus despotizmusát felváltja a hegemon despotizmus, ahol a munkásokat gúzsba köti a tőke mobilitása, és hajlandóak engedményeket tenni a tőkének, hogy megakadályozzák a gyáruk elköltöztetését egy olcsóbb munkaerőt kínáló célszországba. Ezzel párhuzamosan nő a munkaerő belső megosztottsága: a munkások elsősorban a versenytársat látják a másikban, és ez megakadályozza a közösségi összefogást. Burawoy a szocialista Magyarországon is megfigyelte ugyan a bürokratikus despotizmus kialakulását, de úgy gondolta, hogy Kelet-Európában a munkások nagyobb eséllyel tudnak megszerveződni érdekeik védelmére, mint a nyugati országokban, mert náluk erősebb a szocialista tudat, mint a kapitalista országok munkásai között. Az amerikai professzor előtt tulajdonképpen egy önigazgató, demokratikus szocializmus képe lebegett, amikor úgy vélekedett, hogy a munkások nagyobb eséllyel szerzik meg a termelőeszközök feletti ellenőrzést Keleten, mint Nyugaton.⁴²

Burawoy később elismerte, hogy „túlbecsülte” a kelet-európai munkások baloldaliságát. Már az 1980-as években magyarországi gyártanulmányai során megfigyelte, hogy a munkások egyáltalán nem hittek a hivatalos szocialista ideológiában, és egyedül a tisztességes fizetésben mérték le a létező szocializmus teljesítményét, amit a rendszer felfogásuk szerint nem tudott nekik biztosítani. Érdekes, hogy miközben a kutatót az amerikai munkások életszínvonaláról faggatták, szóba sem kerültek a két rendszer egyéb különbségei – például a munkahelyek biztosítása, az oktatás, a közösségi élet vagy az egyének közötti verseny terén.⁴³ Ez véleményem szerint mindennél jobban jelzi a hi-

⁴² BURAWOY, Michael: *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London, Verso, 1985.

⁴³ BURAWOY, i. m. 1985. A kutató ezt úgy értelmezte, mint a munkásoknak az állampárttal szembeni elégedetlenségét, ami igaz is volt. Ő azonban ekkor még úgy látta, hogy a munkások fogékonyak a rendszer baloldali kritikájára; csak később, a rendszerváltozás után megjelent terepmunkái beszámolójában vonta le azt a következtetést, hogy a munkások több, és nem kevesebb fogyasztást akartak, és a közösségi szocializmusnak nem volt számukra igazi von-

vatalos szocialista ideológiából való általános kiábrándulást a munkások körében. Érdeemes elgondolkodni azon, mennyire „írható” az uralkodó kommunista pártok számlájára, hogy míg a nyugati magasabb életszínvonal általában benne volt a köztudatban, addig az 1980-as években a demokratikus szocializmus mint baloldali alternatíva nem lépett túl egy szűk értelmiségi diskurzuson. Mivel a baloldali alternatívák nem kaptak nyilvánosságot, semmiféle hatást nem tudtak a hiteltelenné váló hivatalos ideológia helyett kifejteni.

Így a kelet-európai munkások 1989 után védtelenebbnek bizonyultak a hegemon despotizmussal szemben, mint a fejlett kapitalista országok munkásai. Miközben a tranzitológia „leírta” a szocialista munkásokat (vagy legalábbis nem kerültek szóba azon társadalmi csoportok, amelyek az „átmenet” óriási emberi költségeit fizették), addig a kritikai antropológusok éppen arra törekedtek, hogy képet kapjanak erről az „elfelejtett” társadalomról.⁴⁴ Chris Hann egyenesen úgy fogalmazott, hogy az antropológia lehet az a tudomány, amelyik „újraorientálja” a kutatást a tranzitológia tévedései után.⁴⁵

Hangsúlyozom, hogy a kritikai antropológusok korántsem kívánnak lemondani a nagy elméletekről. Kiemelném itt Burawoy munkáját, aki mun-

zereje. Vö. BURAWOY, Michael–LUKÁCS János: *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 1992.

⁴⁴ Lásd: KIDECKEL, David A.: *Getting By in Postsocialist Romania. Labor, the Body and Working-Class Culture*. Bloomington, Indiana University Press, 2008; BURAWOY, Michael–KROTOV, Pavel: *The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry*. *American Sociological Review* (1992) Nr 57.; OST, David: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2005; KALB, Don: Beszélgetések egy lengyel populistával: Globalizáció, osztály és átmenet – emberközelből. *Eszmélet*, 21. évf. (2009) 82. sz., 82–113; SIEGELBAUM, Lewis–WALKOWITZ, Daniel: *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992*. Albany, 1995; SZALAI Erzsébet: *Baloldal – új kihívások előtt*. Budapest, Aula Kiadó, 2003; TÁBORI Zoltán: *Vasmű*. Budapest, Sík Kiadó, 1998; VETTA, Theodora: Újjáéledt nacionalizmus versus európai demokrácia. Az „osztály” haszna az „identitásproblémák” megértésében a mai Szerbiában. *Eszmélet*, 21. évf. (2009) 82. sz., 114–132.; TRAPPMANN, Vera–TOWALSKI, Rafal: Túlélni akkor, amikor mindenki el akar téged felejteni – Lengyel munkások a rendszerváltozás után. *Eszmélet*, 20. évf. (2008) 77. sz., 76–94.

⁴⁵ HANN, Chris–HUMPHREY, Caroline–VERDERY, Katherine: Introduction: Postsocialism as a Topic of Anthropological Investigation. In: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practice in Eurasia*. Ed.: HANN, Chris. London, Routledge, 2002.

kástörténeti kutatásai mellett nagyon sokat tett a globális etnográfia módszertani megalapozásáért. Burawoy kiterjesztett esettanulmánynak hívja a makrostruktúrák iránt is orientált etnográfiát, amelynek négy dimenzióját különböztette meg.⁴⁶ Az első dimenzió a résztvevő megfigyelés, amelynek során a kutató a terepen gyűjt adatokat. A második a kutatásnak a makrovilág felé való kiterjesztése, amely a kiterjesztett esettanulmány módszerét követve dialektikus viszony formájában tételeződik, vagyis a hétköznapi „mikrovilág” nem a makrostruktúrák pusztá reflexiója. A harmadik dimenzió a kutatás időbeli kiterjesztése, amit a történeti módszer alkalmazásának is nevezhetünk. Az utolsó dimenzió az elmélet „kiterjesztése”, ha a kutató adekvát magyarázatot talál a terepen megfigyelt „anomáliára”. A világot azonban globálisan kell értelmeznünk, és az antropológia nem mondhat le kritikai nézőpontjáról.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a rendszerváltás értelmezése ellentmondásos – nemcsak az érintett országokban, hanem a nyugati szakirodalomban is. Kérdés marad, hogy miért volt a kelet-európai munkásosztály politikailag passzív a rendszerváltás időszakában, és miért nem forradalmasodtak – a baloldali várakozásokkal szemben – az állampártok gyámkodásától megszabadult emberek.⁴⁷ A rendszerváltozás negatív társadalmi következményei – az egyenlőtlenségek gyors növekedése, a munkanélküliség és teljes társadalmi rétegek elszegényedése – sem váltották ki a „vesztesek” tiltakozását. Az azonban látható, hogy a „fiatal” kelet-európai demokráciák még képlekenyek. A kritikai antropológia valószínűleg tartogat még perspektívákat Kelet-Európa számára.

⁴⁶ BURAWOY, Michael: Introduction: Reaching for the Global. In: *Global Ethnography: Forces, Connections, and Imaginations in a Postmodern World*. Ed.: BURAWOY, Michael. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 2000.

⁴⁷ A magyar baloldal (elvesztett) esélyeiről lásd: Önkormányzás vagy az elitek uralma? Szerk.: KRAUSZ Tamás–MÁRKUS Péter. Budapest, Liberter, 1995; SZALAI Erzsébet: *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–93*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1994; SZALAI, i. m. 2003; THOMA László: *Alternatívák nélküli társadalom*. Budapest, Gondolat, 1995.

AZ ÖNIGAZGATÁS BUKÁSA

A neoliberais rendszerváltás Lengyelországban¹

A kelet-európai rendszerváltozásokat tárgyaló tanulmányok és könyvek szinte kivétel nélkül a „diktatúrából” a „demokráciába” vezető útként értelmezik az eseményeket. Nincs ez másképpen Lengyelországban sem, ahol az „út a szabadságba”, illetve az „út a függetlenségbe” jelszó alatt születnek tudományos írások. A fő hangsúlyt természetesen a politikai intézményrendszer átalakítására, a parlamenti demokrácia megteremtésére, a polgári szabadságjogok kivívására helyezik. Nem tagadva, hogy ezek jelentős és fontos tényezők a rendszerváltozásnak nevezett időszaknak, mégis felmerül a kérdés – különösen 20 év elteltével –, hogy a politikai változások mellett hogyan alakult át a gazdasági és társadalmi rendszer Kelet-Európában? Ismert, hogy a központi tervutasításos rendszert a piaci alapokon nyugvó, szabályozatlan kapitalizmus váltotta fel. Kevésbé ismert azonban, hogy a lengyel ellenzék, mely egész Kelet-Európában a legerősebb tömegmozgalmat képviselte, évtizedeken keresztül egy viszonylag egalitárius, önigazgató gazdasági, társadalmi és politikai rendszert képzelt el a fennálló bürokratikus államszocializmus helyére. Ennek elméleti és gyakorlati alapjait ki is dolgozták, és 1980–1981-ben a munkásság széles körű támogatásával hozzá is kezdtek e rendszer kiépítéséhez a gyakorlatban.

Lengyelországban az alulról szerveződő társadalom hagyományai a XIX. századból erednek, de konkrét elméleti kidolgozására csak a XX. század második felében került sor. Az 1956. októberi fordulatot követően – a kezdeti remények után – világossá vált, hogy a rendszer nem a demokratizálódás és a decentralizálás irányába halad, az állami és a pártbürokrácia nemhogy nem akarja átadni a társadalomnak a gazdasági és politikai ellenőrző és irányító funkcióit, hanem azt még inkább összpontosítani kívánja a saját kezében.²

¹ A tanulmány korábban megjelent az *Eszmélet* (2009) 83. számában (33–53.)

² A munkás-önigazgatás megteremtésének kérdése szinte minden kelet-európai országban felvetődött különböző történelmi periódusokban, többek között 1917 után Oroszországban,

E tapasztalat egyre inkább arra ösztönözte a hatvanas évek derekától az értelmiség egy részét, hogy kidolgozza és megfogalmazza céljait. A Jacek Kuroń és Karol Modzelewski által közzétett „Nyílt levél” a párthoz (1964) a létező rendszerrel szemben egy munkás-önigazgatáson alapuló „munkásdemokrácia” létrehozását hirdette meg. A fő célként tehát azt tűzték ki, hogy a termelési viszonyokat a bürokrácia osztályuralmának megdöntésével kell megváltoztatni. Amíg ugyanis ez fennáll, addig semmilyen decentralizáció nem képzelhető el. Az elképzelt új rendszerben a vállalat maga döntene a saját termeléséről; a központi terv végrehajtása adminisztratív ajánlás útján történne, csak gazdasági befolyásolási eszközökkel. A vállalatokat a jövedelmességük szerint kellene értékelni, azaz fontossá válna a felvevőpiac szerepe, s a fogyasztás struktúrája határozná meg a termelést. Nagyobb szerepet kapna a technokrácia a központi döntésekben, illetve a vállalati tervek kidolgozásában. A munkásoknak befolyásuk lenne a jövedelmek elosztására.³ Szembeállították egymással a tervet és a piacot, a centralizált és decentralizált szocialista gazdasági modelleket. Kuroń és Modzelewski az ún. „felsőbbrendű célokat” (széles szociális hálót) a társadalmi ellenőrzés segítségével biztosították volna, amit éppen a bürokrácia léte akadályoz meg.

A gondolatot az 1968. márciusi események után emigrációba vonuló Leszek Kołakowski folytatta a „Tézisek a reményekről és reménytelenségekről” című esz-

1944–1947 között, illetve 1956-ban Lengyelországban és Magyarországon, valamint 1948 után Jugoszláviában. A huszadik század nyolcvanas éveinek második felében, amikor felmerült az állami tulajdon lebontásának problémája, a baloldali értelmiségiek és a munkások előtt újra reálisnak tűnt a munkástulajdon és a munkás-önigazgatás megvalósításának alternatívája a magántulajdonra épülő kapitalizmussal szemben. Lásd: *Önkormányzás vagy az elitek uralma*. Szerk.: KRAUSZ Tamás–MÁRKUS Péter. Budapest, Liberter Kiadó, 1995; JAKUBOWICZ, Szymon: *Bitwa o samorząd 1980–1981*. Londyn, Aneks, 1988.

³ List otwarty Jacka Kuronia i Karola Modzelewskiego do członków Podstawowej Organizacji Partyjnej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i członków uczelnianej organizacji Związku Młodzieży Socjalistycznej przy Uniwersytecie Warszawskim, przedstawiający oparty o marksofską teorię społeczeństwa krytyczny obraz systemu politycznego i społeczno-ekonomicznego Polski jako ustroju biurokracji partyjnej. In: HEMMERLING, Zygmunt–NADOLSKI, Marek: *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976. Wybór dokumentów*. Warszawa, Uniwersytet Warszawski, Instytut Nauk Politycznych, 1991, 157–245. E gondolatok forrása Michał Kalecki, Włodzimerz Brus és Oskar Lange munkáiban is megtalálható. Kalecki a harmincas években együtt dolgozott John Keynes-szel és jelentős hatással volt az angol közgazdász később nagy karriert befutott teóriájára. Brus és Lange munkái inkább a szocialista országok gazdasági reformjaira voltak hatással.

széjében.⁴ Célja egy olyan alulról szerveződő, önigazgató társadalom létrehozása volt, amelyben a társadalom gyakorolja az ellenőrzést a termelési eszközök, illetve a nemzeti jövedelem elosztása felett. Emellett már megjelentek a hatvannyolcas diákokéhoz hasonló követelések, mint a *szabad szakszervezetek létrehozása*. A *Tézisek...* a politikai pluralizmust és az *üzemi szervezetek szabadságát* tűzték ki célul.⁵ Kołakowski tehát egy olyan társadalmi mozgalmat képzelt el 1971-ben, amely az egyre gyengülő hatalmat változásokra tudná kényszeríteni.

Végül Adam Michnik fogalmazta meg az értelmiség feladatát.⁶ Kołakowski gondolatait folytatva arra szólított fel, hogy az ellenzéki politika címzettje a társadalom legyen. Hiszen nem a párt, hanem az emberek számára kell programot alkotni. A párt számára a legjobb útmutató az alulról jövő nyomás lesz. A meghirdetett „új evolucionizmus” lényege abban állt, hogy az értelmiség a munkásságra támaszkodva rákényszerítheti a hatalmat a változásokra, hiszen ez az a társadalmi réteg, amelytől a hatalom a legjobban tart. Az intézményi kereteket nem határozta meg, de felvetette a független szakszervezetek vagy munkásbizottságok létrehozását.

Az elmélet megvalósítására 1980–1981-ben nyílt lehetőség a Szolidaritás mozgalom megalakulásával. Annak ellenére, hogy a Szolidaritás a társadalom többségét – társadalmi státusztól és szakmáktól függetlenül – átfogta, és politikailag is sokszínű szervezet volt, nagyon erős bázist adott az alulról szerveződő, bürokráciamentes, önkormányzó elképzeléseknek. Ez volt az alapelv, amelyben szinte mindenki többé-kevésbé egyetértett.

A Szolidaritás önigazgató szárnya

1980–1981-ben a társadalmi, gazdasági és politikai önigazgatás megvalósítása reális lehetőséggé vált. Nemcsak azért, mert 1980 nyarán az országos sztrájk-hullám következtében kialakult Szolidaritás szakszervezet tagjainak túlnyo-

⁴ KOŁAKOWSKI, Leszek: *Tezy o nadziei i beznadziejności*. In: KOŁAKOWSKI, Leszek: *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*. Kraków, Znak, 2006, 405–426.

⁵ Uo. 423.

⁶ MICHNIK, Adam: *Új evolucionizmus*. In: MICHNIK, Adam: *Gondban a bohóc. Esszék és tanulmányok*. Pozsony, Kalligram, 1996, 19–33.

mó többsége az öniszervezés mellett foglalt állást,⁷ hanem azért is, mert létrejöttek az öniszervezési-rendszer előfeltételei is. A horizontális elv alapján szerveződő, közvetlen demokrácián alapuló, az államtól független Szolidaritásban részt vett az állampolgárok abszolút többsége. A fennálló társadalmi rend pedig az elmúlt évtizedek politikája miatt legitimációs válságba került (ezt még a hatalom képviselői sem vitatták), s ez a válság az összes társadalmi réteget mobilizálta.⁸

Az öniszervezés koncepcióját az Üzemi Szervezetek Hálózata („Sieć” – „Hálózat”)⁹ által 1981 tavaszán kidolgozott tézisekben tették közzé.¹⁰ A „Hálózat” formájában megkezdődött maga az önkormányzati struktúra kiépítése is. E mozgalom nem a Szolidaritás Országos Egyeztető Bizottsága elnökségének határozata alapján, hanem még a mozgalmon belül is alulról szerveződött meg. Igaz, a kapcsolat teljesen egyértelmű volt: vezetőjük Jerzy Milewski a Szolidaritás gdański Üzemközi Bizottságának tagja volt.

A tervezet a pluralizmus és a társadalmi élet demokratikus szabályainak tiszteletben tartására és az öniszervezés elvére épült. A program szerint a nemzetgazdaság alapvető szervezeti egysége a *társadalmazott vállalat* (przesiębiorstwo społeczne). A vállalatban belül létrehozandó *Munkásönkormányzat* (Samorząd Pracowniczy) rendelkezik az össznemzeti vagyon felett a társadalom és a saját kollektívája érdekében. Az önkormányzatnak minden dolgozó automatikusan tagja. Az önkormányzat legfelsőbb hatalmi szerve a *Munkásönkormányzat tagjainak szabad gyűlése* (walne zebranie członków Samorządu Pracowniczego). A kollektívák a *munkás tanácsok* (rada pracownicza) keresztül képviseltetik magukat a Munkásönkormányzatban. A vállalat élén az igazgató áll, akit pályázat útján választanak meg. A Munkásönkormányzat joga meghatározni a vállalat fejlődésének fő irányvonalait, elfogadni a többéves terveket, megerősíteni a vállalat szervezeti struktúráját. A szak-

⁷ Egy belső közvélemény-kutatás szerint az 1000 főnél többet foglalkoztató üzemekben a megkérdezett dolgozók 95%-a támogatta az önkormányzati struktúrák létrehozását, de az összes megkérdezettnek is a 65%-a. Lásd: Ash, Garton Timothy: *A lengyel forradalom*. Budapest, AB-Beszélő Kft. 1990, 208.

⁸ Az öniszervezés kialakulásának feltételeiről lásd: MARKOVIĆ, Goran: Social Preconditions of Self-management. In: *Self-Organising Utopias. Eszmélet special issue* (2008) 71–87.

⁹ [lengyelül: Sieć Organizacji Zakładowych NSZZ „Solidarność”]

¹⁰ Tezy do ustawy o samorządzie pracowniczym. In: *Sprawy gospodarcze w dokumentach pierwszej Solidarności. Tom I. 16 sierpnia 1980–30 czerwca 1981*. Red.: LUSZNIWICZ, Jacek–ZAWISTOWSKI, Andrzej. Warszawa, IPN, 2008, 331–333.

szervezetekkel közösen döntenek a vállalat által megtermelt jövedelem elosztásáról. Az önkormányzat joga az igazgató kinevezése és visszahívása. Hatáskörébe tartozik továbbá a kooperációs szerződések megkötése, illetve az állami és területi hatalommal való együttműködés is.

A „Hálózat” kiterjesztette volna az önkormányzást az állam minden szintjére, és kétkamarás parlamentet javasolt. Az alsóház – a *Képviselők Kamarája* (Izba Posłów) – az ország politikai érdekeinek legfelsőbb reprezentánsa lett volna. A felsőház – az *Önkormányzatok Kamarája* (Izba Samorządów) – közvetítő feladatokat látott volna el, vagyis a legfőbb társadalmi ellenőr szerepét kellett volna betöltenie. Így a politikai és a gazdasági funkciók elváltak volna egymástól.¹¹ Ez volt a munkás-önigazgatás koncepciójának legkidolgozottabb programja, mely a társadalmi ellenőrzést kiterjesztette volna az egész államra, és egy neokorporatív rendszert hozott volna létre.

E koncepció erősen korlátozta volna az állam és benne a párt szerepét a gazdasági döntésekben. Magában rejtette azt a lehetőséget, hogy a szabad választások eredményeként nem a párt képviselői kezében lesz a hatalom. Az egész tervezet egyértelműen a párt és a nómenklatúra-elv szerinti kiválasztódás ellen irányult. Túllépve a hagyományos szakszervezeti követeléseken, meg akarta változtatni az állam egész működési mechanizmusát.¹²

A „Hálózat” e törekvéseit azonban nem fogadta el teljes mértékben a Szolidaritás Országos Bizottsága. Többek között olyan alapkérdésekben, mint a vállalat igazgatójának kinevezése, a Bizottság sokkal mérsékeltebb álláspontot foglalt el, nem lépve túl az 1980 augusztusában megfogalmazott 21 követelés azon pontján, hogy az igazgatókat ne a párthűség, hanem a szakmai felkészültség alapján válasszák ki. Ezzel szemben a „Hálózat” a létrejövő vállalati önkormányzatok jogaként értelmezte a kérdést.

A Szolidaritás 1981 őszén megrendezett kongresszusán elfogadott program szerint az *Önkormányzó Köztársaság* a világnézeti, társadalmi, politikai és kulturális pluralizmus elvére épülve jön létre. A határozatban foglaltak szerint az *Önkormányzó Köztársaság* alapja az „autentikus munkásönkormányzat”. A gyűlés szükségesnek nevezte egy olyan törvényjavaslat benyújtását, mely

¹¹ Uo. 331–333.

¹² Ezen elképzelés mibenlétét Milewski közvetlenül a Szolidaritás kongresszusa előtt a *Robotnik* című illegális lapban fejtette ki. Lásd: Rok po sierpniu – co dalej? *Robotnik*, 1981. augusztus 27., 1–2.

megszüntetné a párt-nómenklatúra hatalmát a vállalatokban, és helyette valódi önkormányzatokat hozna létre.¹³

Ám közel sem mindenki hitt az önkormányzatiság ilyen mértékű kiterjesztésében. Feltételezhető, hogy a kongresszusi programban éppen ezért nem is részletezték külön annak felépítését. A „Hálózat” által korábban megfogalmazott tézistervezethez képest a meglehetősen rövid állásfoglalásra magyarázat lehet néhány vezető tanácsadó véleménye. Karol Modzelewski szerint az önkormányzás egy „*elragadó társadalmi idea*”, de a jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben, amikor az állami intézmények nem képesek ellátni a feladatukat, „*pragmatikus programra van szükség*”. Witold Trzeciakowski, a Szolidaritás egyik befolyásos közgazdász tanácsadója pedig egyáltalán nem hitt abban, hogy sikeres lehet egy ilyen rendszer. A komoly tapasztalatokkal rendelkező – KOR (Munkásvédő Bizottság)¹⁴ alapító tag – Jan Olszewski egyenesen utópiának nevezte az egész koncepciót.¹⁵ Az Országos Bizottság, annak ellenére, hogy számos tagja nem értett vele egyet, vagy éppen illúzióként kezelte, stratégiai eszköznek tekintette az önkormányzati kérdést a LEMP-pel vívott küzdelemben.

A Szolidaritás gazdasági programjaiban is kevés szó esett az önigazgató rendszer bevezetéséről. A programhoz csatolták a különböző – a válságból kiutat javasló – gazdasági koncepciókat tartalmazó dokumentumokat. A két fő elképzelés közül az egyiket Leszek Balcerowicz fiatal közgazdász tézisei alapján¹⁶ Stefan Kurowski és Grzegorz Palka képviselte: ez alapvetően a piacosítás pártján állt (ún. *Alternatív program*). A másik pedig, a Włodzimierz Brusztánftvány Ryszard Bujak mérsékeltebb, a piaci szocializmushoz közel álló kon-

¹³ Program NSZZ „Solidarność uchwalony przez I Krajowy Zjazd Delegatów. <http://www.internacjonalista.pl/menu-kraj/historia-solidarnoci/1484-program-nszcz-solidarno-uchwalony-przez-l-krajowy-zjazd-delegatow.html> (2010-04-26)

¹⁴ 1976-ban jött létre a munkássztrájkok brutális leverése után. Elsődleges feladata a munkások és családjaiknak jogi, anyagi és erkölcsi támogatása volt. Később Kelet-Európa legjobban szervezett és legjelentősebb ellenzéki mozgalmává vált. Fontos szerepe volt a Szolidaritás mozgalom létrehozásában. Lásd: LIPSKI, Jan Józef: KOR. *Komitet Obrony Robotników. Komitet Samoobrony Społecznej*. Warszawa, IPN, 2006.

¹⁵ *Tygodnik Solidarność*, 1981. október 30., 6–8.

¹⁶ Projekt zespołu Leszka Balcerowicza przy Instytucie Rozwoju Gospodarczego Szkoły Głównej Planowania i Statystyki. In: GRALA T., Dariusz: *Reformy gospodarcze w PRL (1982–1989). Próba uratowania socjalizmu*. Warszawa, Trio, 2005, 331–334.

cepciója volt (ún. *Realista program*). Ám egyik sem állt határozottan a munkás-önigazgatás pártján, bár neokorporatív elemei mindkettőnek voltak.¹⁷

Nem tagadható tehát, hogy minden szükséges előfeltétel ellenére már 1981 őszén sem tudott győzni a munkás-önigazgatást képviselő irányzat a piacossítást szorgalmazókkal szemben, annak ellenére, hogy a munkásság zöme támogatta az elképzelést. A kongresszus nem tudott egyértelműen állást foglalni egy határozott gazdasági program mellett. Nem volt egyetértés abban sem, hogy részt kell-e vennie a munkásságnak a hatalomban, és ha igen, akkor milyen szerepe legyen abban. Egyre inkább megosztott volt a Szolidaritás ideológiailag is. Megjelent a három fő irányzat: a munkás-önigazgatás pártján álló baloldaliak, a szociáldemokraták, illetve a nemzeti radikálisok – noha a határok ekkor még nem volt egyértelműek.¹⁸

A rendszerváltás felé

Az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot véget vetett a Szolidaritáson belül zajló minden vitának. Jaruzelski katonai fellépése – mint később kiderült – végső csapást mért a társadalmi mozgalomra és az öngazgató szárnyra is. A Szolidaritás megszűnt létezni mint széles tömegmozgalom, amelyre támaszkodva a hatalomtól engedményeket lehet kicsikarni. A hadiállapot ellenzékének újra kellett gondolnia céljait és lehetőségeit. E viták jóval szűkebb körben zajlottak, mint december 13-a előtt, sok aktivista ugyanis emigrációba kényszerült, másokat letartóztattak és megfélemlítettek. Az országban maradt ellenzéki elitnek számolnia kellett a realitásokkal: ha a fennálló rendszert nem sikerült a Szolidaritás hatalmas erejével változásra bírni, akkor a tömegmozgalom nélkül a lehetőségek még szerényebbek lettek. A nyolcvanas évek közepére az ellenzéken belül győzött az a felfogás, hogy a párt hatalma tartós marad, s ezzel a ténnyel szembenézve kell megfogalmazni az új prog-

¹⁷ A két programot lásd: ANEKS do Uchwały Programowej I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność” Materiały dyskusyjne do III części „Związek wobec kryzysu i reformy gospodarczej. <http://www.skpnssz.org/downloads/HISTORIA%20NSZZ/dokumenty/Aneks%20do%20uchwaly%20programowej%20I%20KZD.doc> (2010-04-26)

¹⁸ Francia szociológusok a Szolidaritás mozgalom belső megosztottságát kiválóan feltárták és elemezték, lásd: TOURAINE, Alain–STREZELECKI, Jan–WIEVIORKA, Michel–DUBET, François: *Solidarność. Analiza ruchu społecznego 1980–1981*. Warszawa, 1989.

ramot. Az ellenzéknek tehát nem a párttal szemben, hanem a párttal – a párton belüli reformerekkel – közösen kell az országot kivezetni a gazdasági válságból.¹⁹ Ez lényegében visszatérés volt a *Nyílt levél* előtti felfogáshoz, még akkor is, ha ezt a pragmatizmussal és realizmussal magyarázták. Még jelentősebb változás volt, hogy ezzel kizárták a tömegek részvételét az események alakításából.

A hadiállapot első évében létrehozott *Ideiglenes Koordinációs Bizottság*,²⁰ mely érthető módon nem választott, legitim testület volt, 1985 szeptemberében kiadott gazdasági programjában már egyértelműen a piacosság mellett foglalt állást, s bár nem mondta ki, de a privatizációt támogatta. Egyetlen szó sem esett már az 1981-es programban rögzített elvekről, a munkásönkormányzatokról, mint az Önkormányzó Köztársaság alapjáról és a társadalmasított gazdasági tervezésről.²¹

Hasonló változáson ment keresztül az emigráció egy része is. A Brüsszelben tevékenykedő Jerzy Milewski, aki korábban a munkás-önigazgatás szószólója volt és az általa irányított *Koordinációs Iroda*²² fokozatosan közeledett Ronald Reagan és Margaret Thatcher antikommunista, neokonzervatív politikájához. Reagan tudatosan felhasználta őket és a Szolidaritást hidegháborús céljaira. A brüsszeli központ idővel átvette az emigráció irányítását a párizsi bizottságtól, mely a legnagyobb francia szakszervezetek és a IV. Internacionálé erkölcsi és anyagi támogatását is élvezte. A párizsiak baloldali internacionalista irányvonala ugyanis nem felelt meg az amerikai vezetés kívánalmainak.²³

Az ellenzék 1987 áprilisában kiadott nyilatkozatában mélyreható gazdasági reformokat, a tulajdonformák egyenrangúságát, a piaci mechanizmusokhoz való visszatérést és a gazdasági élet határozott demokratizálását követelte. Ezzel együtt kiállt még a munkás-önkormányzatok mellett, amelyeknek jelentős szerepet tulajdonítottak az állami vagyon társadalmasításában. A program minden ellentmondásossága ellenére világos volt, hogy már nem

¹⁹ SKÓRZYŃSKI, Jan: *Od Solidarności do wolności*. Warszawa, Trio, 2005, 215–228.

²⁰ 1982. április 22-én jött létre [lengyelül: Tymczasowa Komisja Koordynacyjna].

²¹ KOWALEWSKI, Zbigniew Marcin: *Zachodnia solidarność z Solidarnością. Opowiem jak było*. <http://lewica.pl/index.php?id=9801> (2010-04-26)

²² 1982. július 1-jén jött létre Brüsszelben [lengyelül: Biuro Koordynacyjne NSZZ Solidarność].

²³ KOWALEWSKI, i. m.

a politikai demokrácia és nem is az autentikus területi és munkásönkormányzatok létrehozása a cél, amint az 1980–1981-ben volt, hanem a piacgazdaság irányába való elmozdulás. Az ellenzéki vezetők visszatértek ahhoz a korábbi tézishoz, miszerint a gazdaság demokratizálása majd kikényszeríti a politikai változásokat.²⁴

Jacek Kuroń még a koalíciós kormányzás lehetőségét is felvetette 1988 tavaszán, anélkül, hogy azt előtte radikális feltételekhez kötötte volna. Bronisław Geremek, a *Konfrontacja* című lap szerkesztője pedig inkább a már 1981-ben is felmerült Nemzetgazdaság Társadalmi Tanácsának megalakítását javasolta, mely kormányzaton kívüli szervként kontrollálná a gazdasági reformokat. Aleksander Hall pedig – az ellenzéki tevékenység céljaként – a „normális, demokratikus állam” létrehozására tett javaslatot. Az ellenzéki elképzelések abban a pontban találkoztak, hogy lemondtak a párttal szembeni frontális támadásról, s érdekeltté akarták tenni a párt egy részét abban, hogy a változások élére álljon. A továbbiakban nem megdönteni akarták a LEMP uralmát, hanem evolúcióra kényszeríteni.²⁵ Ezzel visszajára fordították Adam Michnik 1976-os evolucionista elméletét: 1987–1988-ban már nem a tömegekre, hanem a párt reformszárnyára támaszkodva szándékoztak a vezetést változásokra késztetni. Ebben a fordulatban éppen Michnik és Kuroń játszotta a vezető szerepet.

A tömegek kizárása a változásokból és a szabad piac bevezetésének követelése logikusan vezetett a privatizációhoz, bár érthető okokból erről kezdetben még nem beszéltek. A szabad piac bevezetése ekkor még csupán a „tulajdonformák egyenrangúsága” és a „társadalmasítás” jelszavaival együtt jelent meg. 1988-ra azonban egyre hangosabb volt az ellenzékiek liberális szárnya (Piotr Wierzbicki, Mirosław Dzielski, Aleksander Hall, Tomasz Gruszecki és Donald Tusk), amely egyértelműen kiállt a magántulajdon és a szabadpiaci kapitalizmus mellett.

A szociológiai felmérések egyértelműen bizonyítják, hogy értékorientációja szerint a társadalom is két csoportra oszlott: 1.) individualista-piacorien-

²⁴ Kuroń, Modzelewski, Kołakowski és Michnik is úgy látta korábban, hogy a politikai rendszer megváltoztatása nélkül nem lehet semmilyen gazdasági reformot megvalósítani. A hadiállapot után újra a gazdasági reformok kerültek előtérbe az ellenzék programjaiban. Ennek okai nyilván a hadiállapot bevezetésének tapasztalataiban és a rendkívül rossz gazdasági helyzetben keresendők.

²⁵ SKÓRZYŃSKI, i. m. 2005, 226–228.

tált és 2.) egalitárius-szabályozásorientált. Csakhogy a magántulajdonnal és a privatizációval kapcsolatos attitűdök meglehetősen ambivalensek voltak a lengyel társadalmon belül. Az 1988–1992 közötti periódusban a lengyel társadalom több mint fele volt azon a véleményen, hogy a jövedelmek differenciálódását csökkenteni kell. 1990-ben a társadalom 66%-a, 1992-ben már 74%-a mutatkozott az állami árszabályozás hívének. Mindemellett magas volt a gazdasági verseny híveinek aránya is: 1988-ban 80%, 1992-ben 78%. Ezzel szemben, 1988-ban mégis a lakosság 60%-a, 1992-ben pedig már 77%-a helyeselte a teljes foglalkoztatottság politikáját.²⁶ Ezek az ellentmondásos adatok egyrészt arra világítanak rá, hogy a lengyel társadalom – csakúgy, mint a többi kelet-európai – nem volt tisztában azzal, hogy a szabadpiaci kapitalizmus bevezetése milyen következményekkel fog járni. Másrészt pedig az adatokból kitűnik a lengyel társadalom egalitárius hagyományainak hatása, amely benne gyökerezett mind a katolikus egyház tanításaiban, mind pedig a baloldali értelmiség által képviselt önszerveződésre épülő társadalomképben. Harmadrészt pedig megfigyelhető, hogy az államszocialista rendszer jóléti funkcióit megtartották volna, míg a rosszul működő centralizált gazdasági rendszert felváltották volna valami mással.

A tárgyalások megkezdése

Az IMF-tagsággal²⁷ összefüggésben a lengyel hatalom 1986. szeptember 11-én amnesztiát hirdetett a hadiállapot után még börtönben ülő politikai foglyok számára. Nem sokkal később Lech Wałęsa vezetésével létrejött a *Solidaritás Ideiglenes Tanácsa*. Wałęsa, tíz ellenzéki értelmiséggel közösen, levelet írt Ronald Reagan elnöknek, hogy oldja fel az összes gazdasági szankciót Lengyelországgal szemben. E lépés komoly gesztus volt a hatalom felé. Ekkor a párt újra – immár harmadik alkalommal – meghívta II. János Pál pápát Lengyelországba, jelezve liberalizálási szándékának komolyságát. A hatalom persze abban is bízott, hogy ezzel megerősítheti nemzeti legitimációját. Az 1987 nyarán megtartott pápai miséken ismét több millióan vettek részt, a

²⁶ A felméréseket lásd: Gorzelak, Grzegorz–Jalowiecki, Bohdan: Lengyelország fejlődése 2005-ig. In: Kelet-Közép-Európa: honnan–hová? Szerk.: Ehrlich Éva–Révész Gábor–Tamási Péter. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, 223.

²⁷ Lengyelország 1986. június 12-én csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF).

tömegben gyakran feltűntek a Szolidaritás transzparensei. Októberben létrejött a *Szolidaritás Országos Végrehajtó Bizottsága*, amely egyre erőteljesebben követelte a szervezet legalizálását és a gazdasági reformokat. 1987. november 29-én bátor lépésre szánta el magát a párt: népszavazást írt ki a gazdasági reformok folytatásáról. A kísérlet látványosan megbukott: a társadalom jelezte, csak olyan reformot fogad el, amelyben ő is részt vesz.

1988 áprilisában az újabb (januári) áremelésekre adott válaszként sztrájk-hullám kezdődött, amelyet a hatalom a rendőrség segítségével szétvert. Augusztus derekán azonban elindult a láncreakció, egymás után sorra tették le a munkát a bányászoktól a hajógyáriakig. A pártvezetés belátta, hogy két lehetősége van: a tárgyalások megkezdése, vagy a rendkívüli állapot kihirdetése. Jaruzelski június 13-án, a Központi Bizottság VII. plenumán használta először a „*Kerekasztal*” kifejezést, amelyen a problémák rendezésének színterét értette. Az állandó sztrájkok miatt azonban az Országos Védelmi Bizottság 1988. augusztus 20-i ülésén, melyen a Politikai Bizottság (PB) több tagja is részt vett, döntést hoztak a tartalékosok mozgósításáról és a fegyveres erők készségbe helyezéséről.

Ugyanezen a PB-ülésen döntöttek arról, hogy a belügyminiszter, Czesław Kiszczak titkos tárgyalást kezdeményez Lech Wałęsával, melynek célja a kerekasztal-tárgyalások feltételeinek megteremtése volt. Nem gördített akadályt az ellenzékkel való tárgyalások elé a Szovjetunió sem. Gorbacsov július 14-én Varsóban tárgyalt Jaruzelskivel. A lengyel párt vezetője kifejtette, hogy a gazdasági nehézségek miatt szükséges a demokratizálás, ám megígérte, hogy nem fogják a Szolidaritást legalizálni, és nem engedélyezik a pártalapítást sem. Nem zárta ki ugyanakkor, hogy különböző társadalmi csoportokból akár ellenzéki szemléletű képviselőket is bevonjanak a Szejmbe. Gorbacsov nem emelt kifogást, sőt, történelmi jelentőségűnek nevezte a lengyel és a szovjet folyamatokat. A szovjet politikai vezetés éppen úgy nem számolt a hatalom elvesztésével, mint a lengyel.

A kormány és az ellenzék között az első találkozó 1988. augusztus 31-én, a Varsó melletti Magdalenkában épült belügyi villában jött létre. A megbeszélések hamarosan rendszeressé váltak Kiszczak és Wałęsa között, gyakran a katolikus egyház közvetítése révén.

Sokak számára azonban nem volt magától értetődő a tárgyalások megkezdése, ezt a legtisztábban Mieczysław Rakowski fogalmazta meg a PB szeptember 1-jén tartott ülésén:

„Számolni kell azzal, hogy a Wałęsa-ügy komolyan jelen van a párton belüli vitákban. Éveken keresztül arról beszéltünk, hogy ő csak egy magánember, semmi jelentősége nincs, most meg tárgyalásokat kezdünk vele. Ez akkor azt jelenti, hogy a Szolidaritás erős? Azt jelenti, hogy Canossát jártok? Miért vezették be a hadiállapotot, és miért nem tudtátok akkor megegyezni? Az az érv, hogy a mostani ajánlat az 1981 végétől vezetett vonalunk folytatása, eléggé ingata az annak fényében, ami később történt.”²⁸

A kerekasztal-tárgyalások megkezdésének két feltétele volt: a sztrájkok azonnali beszüntetése (a párt részéről) és a Szolidaritás legalizálása (az ellenzék részéről). Döntő momentum volt, amikor november 30-án az állami szakszervezetek (OPZZ) vezetője, Alfred Miodowicz, nyilvános tévévitére hívta ki a Szolidaritás vezetőjét. Ám ez hatalmas hibának bizonyult a párt részéről, Wałęsa a felmérések szerint „kiütötte” ellenfelét. Ennél is fontosabb volt, hogy a vita mintegy legitimálta a Szolidaritást. Wałęsa tekintélye megkérdőjelezhetetlenné vált. 1988. december 18-án a Wałęsa körül csoportosuló értelmiségiek megalakították az Állampolgári Bizottságot.²⁹ Fontos megjegyezni, hogy ez nem az 1981 őszi megtartott első és eddig az időpontig az utolsó Szolidaritás-kongresszuson megválasztott vezető grémium újjáalakulását jelentette. Nem volt tehát választások által szerzett legitimitása, ám Wałęsa tekintélye és népszerűsége elegendő volt ahhoz, hogy a Szolidaritás nevében tárgyalásokat kezdjenek a párttal. Számos korábbi Szolidaritás-vezető, mint Andrzej Gwiazda, Anna Walentynowicz, Marian Jurczyk, akik már korábban is élesen bírálták a mozgalom vezetőjét, kimaradtak a Bizottságból, s követelték az 1981-es vezetőtestület összehívását.

Az 1989. januári KB-plénumon Jaruzelski és Kiszcak elérte, hogy a testület felhatalmazza a vezetést a tárgyalások megkezdésére. Végül 1989. február 6-án a Minisztertanács épületében megkezdődtek a kerekasztal-tárgyalások. Összesen 452 fő vett részt a tárgyalássorozatban, amely a három fő társadalmi erő: a kormánykoalíció, a Szolidaritás és a katolikus egyház képviselői között folyt. Három fő munkacsoportban döntöttek a legfontosabb kérdésekről. Ilyen volt a gazdaság- és társadalompolitika, a politikai reformok és a szakszervezeti pluralizmus ügye.

²⁸ Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988–1989. Red.: Perzkowski, Stanisław. Londyn, Aneks, 1994, 39.

²⁹ A Bizottság [lengyelül: Komitet Obywatelski] hivatalos lapjaként 1989. május 8-án megjelent a Gazeta Wyborcza, Adam Michnik főszerkesztésében.

A kerekasztal-tárgyalások két hónapig tartottak. Ez idő alatt számos problémát kellett megoldaniuk a feleknek, gyakran alakult ki patthelyzet. Ilyenkor a tárgyalásokon kívül Kiszcak és Wałęsa külön egyeztetett. Végül megállapodtak a rendszer politikai átalakítását érintő legfontosabb kérdésekben. A 460 fős Szejm mellett létrehozták a 100 tagú Szenátust. Megalkották az új választási törvényt, amely azonban korántsem volt demokratikus: a Szejm mandátumainak 65%-át biztosították a LEMP-nek és csatlós szervezeteinek, s csupán az összes mandátum 35%-át különítették el elosztásra a szabad választások eredményének megfelelően. A Szenátusba viszont teljesen szabad választást írtak ki. Létrehozták az államfői tisztséget, s az elnököt a két ház közös ülésén kellett megválasztani. Így optimális esetben a pártnak a szövetségeseivel együtt biztosítva lett volna a kétharmados többség, mellyel Jaruzelskit elnökké választhatják. Döntöttek a cenzúra eltörléséről is. A létrehozandó Felsőház (Szenátus) azonban nem a munkások és egyéb civil szervezetek érdekképviselői, vagyis a „társadalmi ellenőrzés” intézménye lett, ahogy a Szolidaritásban korábban követelték („Önkormányzatok Kamarája”), hanem a két világháború között fennálló rendszerrel való kontinuitás jelképe. Így nem jöhetett létre az a neokorporatív rendszer sem, amelyet a Szolidaritás öngazgató szárnya elképzelt. Az új rendszer a saját gyökereit nem a Szolidaritásban kereste, hanem az 1939 előtti berendezkedésben. Ennek szimbolikus aktusa volt, mikor 1990. december 22-én Ryszard Kaczorowski³⁰ ünnepélyes keretek között átadta a „hatalmat” Lech Wałęsának.

A tulajdon-átalakítás és az öngazgatás bukása

Az mindenki számára világos volt, hogy az állami tulajdon feletti rendelkezés és a termelés ellenőrzése egyben hatalmi kérdés is. Mieczysław Rakowski 1981 augusztusában így fogalmazott a Szolidaritás képviselőivel folytatott tárgyaláson: „aki az élelem termelését ellenőrzi, gyakorlatilag az rendelkezik a hatalommal, mert az élelem kérdése politikai kérdés”.³¹

Az állami tulajdon átalakítása (az „államtalanítás”) kétféle módon mehetett végbe: privatizáció, vagyis magánosítás, illetve az állami tulajdon közös-

³⁰ A második világháború utáni Londonban „működő” lengyel emigrációs kormány utolsó elnöke.

³¹ Holzer, Jerzy: „Solidarność” 1980–1981. Geneze i historia. Warszawa, Krąg, 1990, 260.

ségi tulajdonná alakítása, azaz *társadalmasítása* útján. Ez utóbbi felelt volna meg leginkább a lengyel értelmiség által kidolgozott koncepcióknak és az 1981-es Szolidaritás-programnak. Ugyanakkor élesen szemben állt az uralkodó „marxista-leninista ideológiával”, a „párt vezető szerepével” és a politikai-gazdasági élet vertikális tagozódásával. Az állami tulajdon közösségi tulajdonná alakításával a párt és a körülötte kialakult nomenklatura elveszítette volna minden befolyását és privilégiumait.

Ezzel kapcsolatban merül fel a kérdés: létrejöhetett volna-e a szabadpiaci rendszer akkor is, ha nem a magánosítás, hanem a közösségi tulajdon alternatívája győzedelmeskedik? Miért nem valósulhatott meg a közösségi tulajdonná alakítás?

A kerekasztal-tárgyalásokon a legtöbb vita éppen a gazdasági munkacsoportban volt. Ez abból adódott, hogy sem az ellenzék, sem a kormánykoalíció képviselői között nem volt még elvi egyetértés sem, hogy milyen rendszert hozzanak létre a régi helyett. Az ellenzék részéről Ryszard Bugaj és Witold Trzeciakowski inkább szociáldemokrata, míg Janusz Beksia liberális álláspontot képviselt. A kormányoldalról Władysław Baka (a Nemzeti Bank elnöke, majd PB-tag) és Ireneusz Sekuła³² pedig nem voltak abban a helyzetben, hogy egységesen képviselhetek volna valamilyen kidolgozott pártprogramot, ráadásul a kormány tevékenysége élesen eltért az általuk előterjesztett javaslatoktól.³³

A Központi Bizottság még 1988. szeptember 16-án elfogadta a „*Nemzetgazdaság konszolidációja tervének elveiről*” szóló dokumentumot, mely tartalmazta a tulajdonformák egyenjogúsítását és előrevetítette a bankprivatizációt. Ennek megfelelően a Rakowski-kormány, függetlenül magától a Politikai Bizottságtól és a Kerekasztaltól (és a társadalomtól), számos törvényt fogadtatott el a Szejmben, s ezzel megkezdődött a piacgazdaságra való áttérés, valamint a párt-nomenklatura kiváltságainak átmentése.

Természetesen már korábban, 1987–1988 táján mind Magyarországon, mind Lengyelországban, a vezetés reformelképzeléseiben – az adósságválság

³² 1983–1988 között a Társadalombiztosító elnöke, 1988-ban szociálpolitikai és munkaügyi miniszter, majd a Rakowski-kormány Gazdasági Bizottságának elnöke, miniszterelnök-helyettes.

³³ Friszke, Andrzej: Okrąły Stół. Geneza i przebieg. In: Polska 1986–1989: koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji. Tom 1 referaty. Red.: Machcewicz, Paweł, Warszawa, Trio-ISP PAN, 2002, 112.

hatására és a vállalatok beruházáshiányának ellensúlyozására – egyre nagyobb szerepet kapott a tulajdoni átalakítás és a kisvállalkozások nyíltabb támogatása. Lengyelországban az 1988. december 23-i törvény a gazdasági tevékenységről³⁴ gyakorlatilag „emancipálta” a magántulajdont. Leegyszerűsítette a hatósági ügyintézkést, és megszüntette a magánvállalkozások felső foglalkoztatási határát.³⁵ Ugyanakkor a külföldi befektetésekről szóló törvény³⁶ törölte a külföldi partner részarányára vonatkozó előírást, sőt, a külföldi részesedésre minimumot írtak elő (20% és 5000 dollár). A külföldiek hároméves adómentességet kaptak, amit adott esetben további három évvel meg lehetett hosszabbítani. A külkereskedelmet pedig engedélyezték a magánvállalkozók számára is. Ezen felül az adósságsökkentés exportarányára jutó hányadát a külföldi beruházó repatriálhatta.

A január 31-én elfogadott banktörvények³⁷ szintén a privatizáció előkészítését szolgálták. A Nemzeti Bank helyébe kilenc körzeti bankot hoztak létre, és engedélyezték a magánbankok alapítását. A február 24-én életbelépett, „a nemzetgazdaság konszolidációjának néhány feltételéről szóló törvény”³⁸ lehetővé tette az állami vagyon magánosítását, illetve március 15-én legalizálták a valutakereskedelmet is. Mindezen előkészítés után egy 1989 tavaszán elfogadott kormányrendelet megteremtette Az ún. „*spontán privatizáció*” vagy „*nómenklátúra-privatizáció*” alapjait. Lehetővé vált a vállalatok számára, hogy saját részlegeiket „társasági” formában működtessék tovább. Ennek következtében

³⁴ Dz.U. 1988 nr 41 poz. 324 Ustawa z dnia 23 grudnia 1988 r. o działalności gospodarczej. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19880410324&type=3&name=D9880324.pdf> (2009-06-22)

³⁵ Mizsei Kálmán: Lengyelország. In: Privatizáció Kelet-Európában. Szerk.: Mizsei Kálmán. Budapest, Atlantisz-Medvetánc, 1991, 40-41.

³⁶ Dz.U. 1988 nr 41 poz. 325 Ustawa z dnia 23 grudnia 1988 r. o działalności gospodarczej z udziałem podmiotów zagranicznych. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19880410325&type=2&name=D19880325.pdf> (2009-06-22)

³⁷ Dz.U. 1989 nr 4 poz. 22 Ustawa z dnia 31 stycznia 1989 r. o Narodowym Banku Polskim. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19890040022&type=1&name=D19890022L.pdf> (2009-06-22); Dz.U. 1989 nr 4 poz. 21 Ustawa z dnia 31 stycznia 1989 r. Prawo bankow. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19890040021&type=1&name=D19890021L.pdf> (2009-06-22)

³⁸ Dz.U. 1989 nr 10 poz. 57 Ustawa z dnia 24 lutego 1989 r. o niektórych warunkach konsolidacji gospodarki narodowej oraz o zmianie niektórych ustaw. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19890100057&type=1&name=D19890057L.pdf> (2009-06-22)

a vállalatok menedzsmentjei „kisajátították” az állami tulajdonban lévő gyárakat, amelyek felett már korábban is rendelkeztek. Ők voltak abban a helyzetben, hogy tulajdonra tegyenek szert. Ez az ún. „vállalati kezdeményezésű” privatizációs gyakorlat jelentős méreteket öltött nem csak Lengyelországban, hanem Csehszlovákiában és Magyarországon is.³⁹

Emellett természetesen jelen voltak azok az elképzelések is, melyek a „dolgozói részvénytulajdont” állították a középpontba. A reformközgazdászok többsége azonban ellenezte az efféle megoldásokat, hiszen a munkástanácsok a központi hatalom ellensúlyaiként jelentek meg. A Rakowski-kormány is szilárdan a liberalizmus talaján állt, s bizalmatlanul tekintett a munkásokra. Ennek a harcnak lett az eredménye, hogy a privatizációs alaptörvényt csak a Mazowiecki-kormány beiktatása után 10 hónappal sikerült elfogadni.⁴⁰

A privatizációs ideológia robbanásszerű előtérbe kerülésének okai a következők voltak: egyfelől az adósságteher privatizálással történő enyhítése, oly módon, hogy a hitelező bank tulajdonrészt kapott az adósságok elengedése fejében az eladósodott vállalatban (adósságcsere). Másfelől, miután megszűnt az állami szektor sérthetetlenségének tabuja, óriási lehetőség nyílt a magánosítás előtt.⁴¹ Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a reformközgazdászok a gazdasági liberalizációt a stabilizáció előfeltételeként értelmezték.

Ennek megfelelően cselekedett a Rakowski-kormány is. Mielőtt lemondott volna, 1989 júliusában elfogadta az 1990-1992-re szóló új gazdasági program elveit, melyeket az IMF szakértőivel közösen dolgoztak ki a piacosítás, az államháztartási egyensúlyteremtés, a kemény pénz- és hitelpolitika és az állami tulajdon átalakítása, újrastrukturálása érdekében.⁴² Augusztus 1-jén a kormány bevezette a piaci árakat, ami hamarosan hiperinflációhoz vezetett (251,1%). A választási eredményeknek megfelelő kormány csak 1989. augusztus 25-én alakulhatott meg Tadeusz Mazowiecki vezetésével.

Az új kabinet azonnal leállította a „nómenklátúra-privatizációt”, és bizalmatlanul fogadta a külföldi tőkét. Ezzel gyakorlatilag az egész államtalanítási folyamat lelassult. Megpróbálták felülvizsgálni az addigi privatizációkat, ám a krónikus pénzhiány miatt, ahogy a kormánylap, a *Gazeta Wyborcza* „Pénzt

³⁹ Mizsei, i. m. 1991, 34.

⁴⁰ Uo. 15–16.

⁴¹ Uo. 20.

⁴² Grala T., i. m. 2005, 324.

vagy életet” című cikke (1990. május 29.) is jelezte, a mérleg nyelve inkább a privatizáció folytatása felé billent.⁴³

A privatizációval szorosan összekapcsolódó törvénycsomagot, a Leszek Balcerowicz gazdasági miniszter vezetésével kidolgozott ún. „sokkterápiát” (Balcerowicz-terv) október 9-én fogadta el a kormány és december 30-án került a Szejm elé. A terv a kerekasztal-tárgyalásokon nem tárgyalta, és ott ezért el sem fogadott pontjai a liberális piacgazdaság azonnali, radikális bevezetését tartalmazták. Szó sem esett a szakszervezetekről, a munkásokról, az önkormányzatról és a társadalmasításról. Kidolgozói között olyan neoliberais közgazdászokat találunk, mint Jeffrey David Sachs, aki az IMF és a Világbank tanácsadójaként többek között Bolíviában, Oroszországban és Jugoszláviában is részt vett a gazdasági transzformációban⁴⁴ vagy Stanisław Gomułka közgazdász (a hatvanas években Kuroń és Modzelewski köréhez tartozott), aki a nyolcvanas években az IMF, az OECD és az Európai Bizottság konzultánsaként dolgozott. Az utolsó pártállami kormány által elkezdett és a Szolidaritás-kormány által befejezett neoliberális fordulat természetesen nem a véletlen műve volt. A kelet-európai rendszerváltások egyik kikényszerítő ereje éppen a világban lezajlott gazdasági modellváltásban fedezhető fel. A belső társadalmi erők mint a Szolidaritás tömegmozgalma, gyengíthették ugyan a fennálló rendszert, de a változás irányát megszabni már nem tudták. A hatalmon lévők és az azt követő „rendszerváltók” elfogadták a nemzetközi pénzügyi szervezetek által kínált receptet. Nemcsak Sachs nevét kell itt megemlíteni, hanem az ún. washingtoni konszenzus kidolgozóját, John Williamsonét is. Az 1989-ben általa kidolgozott tízpontos javaslat⁴⁵ vált a neoliberális gazdaság-átalakítások dogmájává, melyet az IMF és a Világbank a világ minden országának „előírt”. A „konszenzus” fő pontjai az állami vállalatok, a kereskedelem és a pénzpiacok privatizációját, a piacok deregulációját, a jövedelemszerkezet átalakítását, az adók csökkentését, az adóalap szélesítését, az egyseges valutaárfolyam fenntartását és a külföldi befektetések előtti akadályok

⁴³ Mizsei, i. m. 1991, 44.

⁴⁴ Sachs elképzeléseit lásd: Sachs, Jeffrey: The Economic Transformation of Eastern Europe: the case of Poland. *Economics of Planning*, vol. 25. (1992) nr 1., 5–19.

⁴⁵ Williamson, John: What Washington Means by Policy Reform. <http://www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?researchid=486> (2009-08-14)

megszüntetését tartalmazták, vagyis a gazdasági szerkezetváltás olyan irányát, amely teljes mértékben szembenállt az önigazgató koncepcióval.

A „konzensus” alapján kidolgozott Balcerowicz-terv⁴⁶ hivatalos indoklása szerint „a lengyel gazdaság alapvető rendszerváltást követel”. A változás célja egy olyan „piaci rendszer felépítése, amely a magasan fejlett országokéhoz közelít. Amelynek gyorsan, radikális lépések segítségével kell megvalósulnia, hogy amennyire csak lehet, csökkentse a társadalomra háruló terheket az átmeneti időszakban.” A tervezők a reformok korábbi rossz tapasztalataira hivatkozva álltak ki a sokterápia mellett, illetve azzal érveltek, hogy a gazdaság olyan rossz helyzetben van, hogy nincs idő a lassú átmenetre, azonnal kell cselekedni: „a gazdaság a mélyülő egyensúlytalanság, az állam finanszírozásának teljes összeomlása állapotában van. Évek óta növekszik az ökológiai katasztrófa, a lakáskriszisa, a külföldi adósságtelher és különösen a fiatal generáció megélhetési emigrációja.” Mindez az utóbbi hónapokban tapasztalható újabb válságjelekkel együtt, mint a gyors áremelkedés, a hiperinfláció, az államháztartás növekvő deficitje, valamint a termelés visszaesése, gyors lépéseket követelt. Balcerowicz fő célja az infláció megállítása és a piaci egyensúly helyreállítása mellett a gazdasági rendszer alapvető megváltoztatása volt, annak érdekében, hogy a külföldi gazdasági segítség megérkezzen Lengyelországba. Az antiinflációs politika keretében először a „monopolista struktúrák” megszüntetését, az energiaigényes nehézipar felszámolását, a központi beruházások és az állami vállalatok finanszírozásának leállítását, illetve a fizetések visszafogását tűzte ki célul. Az exportra termelő cégeket illető adókedvezmények radikális szűkítését, a vállalatok saját beruházásai és a kőszénbányászat állami dotációjának megszüntetését, valamint az állam biztonságára fordított összegek csökkentését ígérte.

Az állami kiadások ilyen radikális csökkentése azonnal óriási munkanélküliséget generált. Illuzórikus volt az a kitűzött cél is, hogy Lengyelország így módon gyorsan elérheti a fejlett kapitalista országok szintjét. Pedig ennek érdekében a program teljes rendszerváltást követelt: gyors áttérés a piacgazdaságra, a monopóliumok azonnali megszüntetése, a lengyel gazdaság világpiaci integrációja, az állam finanszírozásának teljes átalakítása, a teljes adórend-

⁴⁶ A Balcerowicz-tervet lásd: Program gospodarczy. Głównie założenia i kierunki. <http://c355.republika.pl/Program1989.doc> (2009-06-19)

szer átalakítása, a tőkepiac megindítása és a munkaerőpiac létrehozása. Végül tíz törvénybe foglalva a Szejm elfogadta a sokkterápiát.⁴⁷

Ennek megfelelően 1990. július 13-án a Szejm végül megszavazta a privatizációs törvényt,⁴⁸ amely jelentősen leszűkítette a nómenklatúra-privatizáció lehetőségét, és helyette a felülről irányított „aktív privatizációt” preferálta. A törvény elfogadásának azonban több fontos oka is volt. Egyfelől a Világbank ettől tette függővé a 300 millió dolláros hitel folyósítását⁴⁹ (korábban, 1989. július 10–11-én George Bush amerikai elnök Varsóban világossá tette, hogy az Egyesült Államok csak abban az esetben nyújt gazdasági segítséget Lengyelországnak, ha a liberalizáció folytatódik). Másfelől pedig megváltoztak a hatalmon lévő Szolidaritás belső törésvonalai is. A megerősödött jobboldal Wałęsa mögé sorakozott fel, míg a baloldaliak a piacpárti liberálisokkal Mazowiecki mellé álltak. A miniszterelnök pedig a piacpárti logikát követte, s így jelentős támogatással maga mögött sikerült elfogadtatnia a törvényt. Harmadrészt az állam elsősorban így tudott jelentősebb bevételekre szert tenni, ami különösen fontos volt, hiszen a Rakowski-kormány 5 billió zlotys költségvetési hiányt hagyott utódaira.

Lengyelországban a kezdeti időszakban a privatizáció háromféleképpen történhetett. Az ún. „kis privatizáció” főleg a kisebb kereskedelmi és szolgáltatási egységeket érintette. A kormányzat célja ezzel egyértelműen az volt, hogy enyhítsenek a lakosságot sújtó ellátási hiányon. A „kis privatizáció” eredményeképpen 1990 júliusáig az állami boltok 8%-át privatizálták, a kiskereskedelem egynegyede került magánkézbe. A másik forma az ún. „tőkés privatizáció” volt. Ez a folyamat két lépcsőből állt. Először a privatizálandó vállalatot át kellett alakítani az államkincstár egyszemélyes tulajdonává, majd két éven belül el kellett adni. A privatizációt lebonyolító szerv a Tulajdonosi Át-

⁴⁷ Törvények 1. az állami vállalatok finanszírozásáról, 2. a bankjogról, 3. a hitelről, 4. a jövedelemadóról, 5. az adózás új elveiről, 6. a külföldi beruházók által folytatott tevékenységről, 7. devizajogról, 8. vámjogról, 9. az alkalmazottakról, 10. az elbocsátások feltételeiről.

⁴⁸ Dz.U. 1990 nr 51 poz. 298 Ustawa z dnia 13 lipca 1990 r. o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19900510298&type=1&name=D19900298L.pdf> (2009-06-19)

⁴⁹ Emellett a kormány 700 millió dollár hitelt várt az IMF-től, valamint 1 milliárd dolláros kölcsönre kért garanciát a fejlett országok bankjaitól. Tárgyalásokat kezdett a Párizsi Klubbal és a Szovjetunióval az adósság-visszafizetések üteméről is.

alakulás Minisztériuma⁵⁰ lett, melyet széles jogkörrel ruháztak fel. Végül meg kell említeni az államtalanítás harmadik lehetőségét, a „likvidációs privatizációt”. Erre a privatizációs törvény 37 cikkelye adott lehetőséget, és a leggyakrabban éltek is vele a vállalatvezetők. A módszer lényege, hogy a csődeljárás után a cég egészét vagy egyes részeit magántulajdonba lehetett adni.

A magántulajdonon alapuló kapitalizmust mégis az új cégek létrehozásának engedélyezése lendítette előre. 1993-ban már az újonnan létrehozott privátszektor a GDP több mint 50%-át tette ki.

A törvény szerint a privatizálandó vállalat dolgozói csupán a részvények húsz százalékát vehették meg kedvezménnyel (a hazai vásárlóknak kínált ár feléért), e felett pedig piaci feltételek alapján. A dolgozóknak nem volt több joguk a vállalathoz, mint bármelyik más állampolgárnak. Az első öt privatizált vállalatnál ennek megfelelően (de inkább a 20 százaléknál kisebb mértékben) különítettek el részvényeket a dolgozók számára.⁵¹ A jogszabály még két fontos korlátozást tartalmazott: tíz százalékban maximálta a külföldieknek eladható hányadot, s ezzel védtek az országot elsősorban a német tőkétől, valamint megszüntette a „nómenklatúra-privatizáció” lehetőségét. A törvény magába foglalta az ún. „népi részvényes eszmét” is, amely minden állampolgárt kárpótolt az állami vagyonból „ingyen részvényekkel”. A Szejm ún. „privatizációs jegyeket” bocsáthatott ki, amelyeket ingyen és egyenlő arányban osztottak szét az állampolgárok között. E jegyeket az állami vállalatok privatizálásakor az állampolgárok tulajdonrészekre, illetve a beruházási alapokban résztulajdonra válthatták.⁵² A privatizációs jegyek kiosztása azonban nem a munkás-önigazgatás irányába mutatott, hiszen nem csak az adott vállalat munkásai kaphattak belőle, hanem mindenki. E gondolat a gyakorlatban leginkább Csehszlovákiában érvényesült.

Az első három évben minden negyedik, állami tulajdonban lévő vállalatot privatizációra bocsátottak, de csupán minden tizedikben került sor tulajdon-

⁵⁰ Dz.U. 1990 nr 51 poz. 299 Ustawa z dnia 13 lipca 1990 r. o utworzeniu urzędu Ministra Przekształceń Własnościowych. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19900510299&type=1&name=D19900299L.pdf> (2009-06-22)

⁵¹ Mizsei, i. m. 1991, 30., 48.

⁵² Uo. 51.

váltásra. 1990-ben 8441 állami vállalat létezett. 1993 szeptemberéig⁵³ 2334 állami vállalatnál kezdeményezték privatizációt: 510-et „tőkés privatizáció”, 995-öt likvidáció útján szándékoztak eladni, illetve 829 vállalatot jelöltek ki arra, hogy „dolgozói tulajdonú vállalatokká” váljanak. Végül összesen 914 vállalat került új tulajdonosokhoz.⁵⁴ Ezzel szemben a privatizációs törvény elfogadásáig lezajlott „nómenklatúra- (spontán) privatizáció” során 1593 cég került a párt- és államapparátushoz kötődő személyek tulajdonába. E vállalkozások száma még nagyobb lehetett, ha a nómenklatúra családtagjainak cégeit is ideszámítjuk.⁵⁵ Tehát egy év alatt közel kétszer annyi cég került magántulajdonba a privatizációs törvény elfogadása előtt, mint utána.

Végeredményben ez a törvény lehetetlenné tette a kollektív tulajdon széleskörű elterjedését Lengyelországban. Korlátozásával gyakorlatilag megtiltotta, hogy az állami tulajdonú vállalatok teljes egészében vagy legalább többségi tulajdonban a dolgozók birtokába kerüljenek. A kormányra került Szolidaritás teljesen más úton járt, mint amit 1980–1981-ben hirdetett. A privatizációs törvény után két héttel életbe lépett az új szakszervezeti törvény,⁵⁶ de nem nyúltak a LEMP által 1981 szeptemberében megalkotott „állami vállalatok kollektíváinak önkormányzatáról”⁵⁷ szóló, s akkor sokat bírált törvényhez. Ez a jogszabály ugyan lehetőséget adott a munkásoknak arra, hogy munkastanácsokon keresztül befolyással legyenek a vállalat éves tervére, a beruházások irányára, az állóeszközök eladására, de nem adott jogot a termelés megszervezésére és irányítására. A hatalomra jutott Szolidaritás azonban „megfeledezett” e törvény módosításáról. Érdeemes megjegyezni, hogy a LEMP korábban azért ellenezte a „vállalat társadalmazását” az államival szemben, mert olyan „csoporthataldonként” értelmezte, amely a kapitalizmus visszaállításához

⁵³ 1993 szeptemberében előrehozott parlamenti választásokat tartottak Lengyelországban. A választási kampány miatt a privatizáció folyamata lelassult.

⁵⁴ Employee-owned companies in Poland. Ed.: Jarosz, Maria, Warsaw, PAN ISP, 1994, 13.

⁵⁵ Dudek, Antoni: Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990. Kraków, Arcana, 2005, 189.

⁵⁶ Dz.U. 1991 nr 55 poz. 234 Ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych. <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19910550234&type=3> (2009-06-22)

⁵⁷ Dz.U. 1981 nr 24 poz. 123 Ustawa z dnia 25 września 1981 r. o samorządzie załogi przedsiębiorstwa państwowego. <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19810240123&type=3> (2009-06-22)

vezet. Ezáltal elveszítette volna ellenőrzését a termelés felett, megszűnt volna a vezetés és az egész párt-nómenklátúra minden kiváltsága és privilégiuma.⁵⁸ Az új vezetés, a kormánypozícióban lévő Szolidaritás viszont éppen azért elenezte a „*csoporthulajdon*”, mert az a liberalizációt és a kapitalista kibontakozást gátolta volna meg.

Mindennek ellenére azt sem szabad elfelejteni, hogy Lengyelországban a kezdeti magánosítási hullám lecsengése után, a rendkívül gyakori kormányváltások és kormányváltások miatt nem indult meg újra az állami tulajdon olyan mértékű széthordása, mint például Magyarországon. 1998-ban még az 500 legnagyobb lengyelországi vállalat első három helyezettje állami tulajdonban volt,⁵⁹ s ezen csak a kommunikációs ipar privatizálása változtatott, amikor a *Telekomunikacja Polska* részvénytársaságot előbb magánkézbe (2000), majd egy évvel később külföldi tulajdonba adták. Jelenleg az ötven legnagyobb cég mintegy negyven százaléka még mindig állami többségi tulajdonban áll. Sőt, a lengyelországi vállalatok az egész kelet-európai régióban is jelentősek. A térség (beleértve a Balkánt és a Szovjetunió európai utódállamait – Oroszországot nem) legnagyobb száz vállalatának több mint egyharmada lengyel, annak is nagyjából 40 százaléka még többségi állami tulajdonossal rendelkezik.⁶⁰ Természetesen a legnagyobb exportbevételt realizáló cégeket Lengyelországban is a külföldi gyáróriások leányvállalatai adják, mint a Fiat, a Volkswagen vagy a Philips. A rangsor első tíz cége között csupán a sziléziai kokszbányászat üzemei kapnak helyet.⁶¹

⁵⁸ Jakubowicz, i. m. 1988, 88–89.

⁵⁹ A „Polskie Sieci Elektroenerg. SA, Warszawa”; a „Petrochemia Płock SA, Płock” és a „Telekomunikacja Polska SA, Warszawa”. Lásd: Lista 500 największych przedsiębiorstw w Polsce w 1998 r. http://www.rzeczpospolita.pl/dodatki/rynek_990506/rynek_a_6.html (2009-08-14)

⁶⁰ Lásd: http://www.rzeczpospolita.pl/ekonomia/lista500_2007/ (2009-08-14), Lista pierwszych 100 największych przedsiębiorstw. http://www.deloitte.com/dtt/press_release/0,1014,sid%253D12111%2526cid%253D169870,00.html (2009-08-14). A lengyelországi cégekkel szemben, a listán szereplő magyarországi vállalatok többsége már privatizált vagy eleve multinacionális cég (Audi, Suzuki, Tesco, Philips, Samsung stb.).

⁶¹ Lásd: <http://www.rp.pl/galeria/127224,5,297713.html> (2009-08-14)

A sokkterápia és a privatizáció eredményeképpen a munkanélküliség 1993 végére 16% fölé kúszott (2004-ben már 20% fölélt volt),⁶² az infláció 1990-ben 585,8%-ra ugrott.⁶³ A kormánypolitika negatív társadalmi hatásai csalódást okoztak a Szolidaritást támogató tömegek számára. Ennek leképeződését figyelhetjük meg az 1990 végén tartott első elnökválasztás alacsony részvételi arányaiban (60,6% és 53,4%), és abban, hogy a Szolidaritás megkérdőjelezhetetlen vezetőjét – komoly kihívó nélkül – a szavazók csupán 39,96%-a támogatta az első fordulóban. Még inkább jelzésértékűek a társadalom kiábrándultságára nézve az első teljesen szabad választások (1991. október) adatai. A rendkívül alacsony részvétel mellett (43,20%) az első miniszterelnök pártja⁶⁴ a mandátumok 13,5%-át tudta megszerezni, és mindössze két mandátummal kapott többséget, mint az utódpart.⁶⁵ Két évvel később pedig az előrehozott választásokon a Demokratikus Baloldal Szövetsége (SLD) főlényes győzelmet aratott (a mandátumok 37,2%-át szerezte meg).

Konklúzió

Az öniszervező koncepció alternatívája tehát elbukott, és a piaci logikán, a magántulajdonon alapuló kapitalizmus valósult meg. Konklúzióként talán nem felesleges összefoglalni a bukás okait.

A Szolidaritás mozgalom tízmilliós tagságával óriási, horizontális elveken alapuló, demokratikus társadalmi erő volt, melynek reális esélye lehetett volna a gazdaság és a politika irányításának átvételére. A mozgalom azonban – belső megosztottsága miatt – nem tudott kidolgozni a gazdasági realitásokkal számoló, konzervens gazdasági programot. A hadiállapot bevezetése pedig nem csak a további útkeresést gátolta meg, hanem megfosztotta a reménytől az embereket, hogy maguk alakíthatják a sorsukat. Felszámolta a kiépített közvetlen demokratikus társadalmi struktúrákat az üzemekben és azokon kívül, és szétzúzta a társadalmi aktivitás hatalmas erejét, amely 1980–81-ben oly

⁶² A hivatalos statisztikai adatokat lásd: http://www.mojebezrobocie.ovh.org/o_bezrobociu_statystyki_gus.php (2009-03-21).

⁶³ A zloty elértéktelenedését mutatja, hogy 1990 elején 9500 zlotyért lehetett 1 USD-t vásárolni.

⁶⁴ Demokratikus Unió [lengyelül: Unia Demokratyczna]

⁶⁵ Demokratikus Baloldal Szövetsége [lengyelül: Sojusz Lewicy Demokratycznej]

jelentős volt.⁶⁶ Feltételezhetjük, hogy ha létezett volna 1989-ben a hét évvel korábbi Szolidaritás tömegmozgalmi ereje, akkor a Leszek Balcerowicz által bevezetett sokkterápia-programot nem fogadta volna ilyen passzívan a lengyel társadalom.

Másrészt, 1981 után minden reform, azaz decentralizáció, demokratizálás a hadiállapot valóságával állt szemben, ezért eleve kivitelezhetetlen volt, így a hatalomnak a legitimációs válságból sem sikerült kitörnie. Ezzel szemben állt a nyugati világ, ahol a liberális gazdasági fordulatnak köszönhetően (a szociális kiadások csökkentése, a privatizáció felgyorsítása, új piacok keresése, tőkekihelyezés), egy új globális világ gazdasági folyamat indult el. A Kelet-Nyugat közötti kapcsolatrendszer egyre szorosabbá vált. A keleti blokkban elmélyült gazdasági válság felszámolására reális perspektívaként mutatkozott a nyugat-európai kapitalizmus. Az ott tapasztalható életszínvonal a lakosság jelentős részét is vonzotta. A rendszerváltás világ gazdasági környezete tehát nem kedvezett a munkás-önigazgatás alternatívájának.

Lengyelország rendkívül rossz gazdasági helyzete, valamint a nemzetközi tőkétől való erős függése miatt, a nemzetközi pénzügyi szervezetek nyomására a Rakowski-kormány már a kerekasztal-tárgyalások alatt megindította a gazdasági liberalizációt, megkezdődött a privatizáció a munkások kártalanítása nélkül. Ráadásul számos ellenzéki vezető utópiának tartotta a munkás-önigazgatás perspektíváját, azzal indokolva, hogy nincs sikeres történelmi példa annak megvalósíthatóságára.

A Balcerowicz-féle sokkterápia, amely az IMF tanácsait szolgálja, elfogadta, az utolsó csapást jelentette az önigazgató alternatívára. A piacgazdaság, a privatizáció és a munkástömegek munkanélkülivé válása lehetetlenné tette, hogy a társadalmi ellenőrzés megvalósuljon Lengyelországban. A lengyel rendszerváltás példája mutatja, hogy a mégoly jelentős ellenzéki tömegmozgalom, mint a Szolidaritás sem tudott érdemileg beleszólni az átalakítás fő kérdéseibe. A kelet-európai rendszerváltozásokat nem a társadalom tömegei, hanem nemzetközi pénzügyi világszervezetek, a „kommunista” pártok re-

⁶⁶ Modzelewski, Karol: Jaruzelski utorował drogę na Balcerowiczowi. In: *Le Monde Diplomatique*, edycja polska, grudnia 2006. <http://www.monde-diplomatique.pl/LMD10/index.php?id=1> (2009-06-02), Gliński, Piotr: Samorządna Rzeczpospolita w Trzeciej Rzeczpospolitej. In: *Solidarność. Wydarzenie, konsekwencje, pamięć*. Red.: Gruszka, Barbara, Warszawa, IFiS PAN, 2006, 187.

form-elitje és az ellenzék egy szűk csoportjának támogatásával hajtották végre.

Végül a KGST feloszlatásával, a régi piacok elvesztésével és az ezzel járó külkereskedelmi átrendeződéssel, továbbá a privatizáció megkezdésével és számos gyár bezárásával munkások milliói váltak munkanélkülivé. A világ-gazdaságba való félperifériás integrálódás felmorzsolta a „szocialista” állam által védett „munkásosztályt”, így az képtelenné vált arra, hogy részt vegyen az állami tulajdon lebontásában.

Összességében az 1988–89-re kialakult történelmi feltételek és az élvonalban lévő politikai szereplők akarata nem kedvezett a „harmadik út” megvalósításának. A „történelmi erők” a magántulajdonon alapuló kapitalizmus irányába mozdították Lengyelországot is, annak ellenére, hogy itt mutatkozott meg legerősebben a közösségi tulajdonra és az öngazgatásra épülő gazdasági rendszer alternatívája.⁶⁷

⁶⁷ Ezzel szemben nem tagadható az a tény, hogy a rendszerváltás során a Szolidaritás számos követelése megvalósult. Létrejött a demokratikus politikai rendszer, mely elvileg mindenkinek lehetőséget adott az önszerveződésre. Az új keretek között azonban elgondolkodtató, hogy az ilyen közösségi szervezetek hogyan tudták volna „elkerülni a piaci verseny következményeit: a reálbér csökkentését, a technika és a munkaintenzitás fejlesztésével, a munkaidő növelésével, „racionalizálással”, leépítéssel, elbocsátásokkal kieszközölt „versenyképességet”, a más üzemek dolgozóival őket, mint tulajdonosokat és tőkés vállalkozókat szembeállító, a többi dolgozók relatív pozícióját is mindig rontó versengést.” Lásd: Tamás Gáspár Miklós: Az utak elváltak. Még egy válasz Kis Jánosnak. Népszabadság, LXIII. évf. 2005. november 5., Hétvége, 2–3. A fő probléma azonban mégiscsak az, hogy az új rendszer kialakításából kihagyták a társadalom széles rétegeit, számukra már csak az alkalmazkodás maradt.

A SZOVJET–OROSZ RENDSZERVÁLTÁS FORDULÓPONTJAI

Vázlat az események értelmezéséhez¹

A Szovjetunió felbomlásának folyamata a 20. század egy olyan fontos gazdaságpolitikai és geopolitikai eseménye, amely újrarajzolta a kelet-közép-európai régió társadalmi és gazdasági térképét. Jelen tanulmány a szovjet-orosz rendszerváltás fővonalának meghatározó tényezőit és elemeit kívánja bemutatni. A szovjet rendszerváltás éveit két nagyobb időszakra bonthatjuk. Mindkettőt egy-egy markáns személyiség fémjelez: az egyikük Mihail Szergejevics Gorbacsov², míg a másik Borisz Nyikolajevics Jelcin³. A folyamato-

¹ A szovjet rendszerváltás folyamatát és főbb kérdéseit mind az orosz, mind a nemzetközi szakirodalom már alaposan feldolgozta. Lásd: Barszenkov, A. Sz.: Vvegyenyije v szovremennuju rossziszsku isztoriju. 1985–1991. Moszkva, 2002; Boffa, G.: Ot SZSZSZR k Rosszii: Isztorija nyekonsennovo krizisza. 1964–1994. Moszkva, 1996; Onyikov, L. A.: KPSZSZ: Anatomia raszpada. Vzgljad iznutri apparata CK. Moszkva, 1996; Pihoja, R, G.: Szovjetszkij Szozuz: Isztorija vlasztyi. 1945–1991. Novoszibirszk, 2000; Polinov, M. F.: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR v period peresztrojki 1985–1991. Szankt-Petyerburg, 2001; Szogrin, V. B.: Polityicseszkaja Isztorija szovremennoj Rosszii: ot Gorbacsova do Putyina. Moszkva, 2001. Magyarországon a Magyar Ruszisztikai Intézet kiadásában számos jól használható elemző munka látott napvilágot, lásd: A peresztrojka vége? (kerekasztal beszélgetés). Budapest, MRI, 1991; A Szovjetunió vége? (Szakértői gyorsjelentés). Budapest, MRI, 1991; A rendszerváltás a Szovjetunióban a tények tükrében (1989–1991). Budapest, MRI, 1993; Jelcin és a Jelcinizmus. (szakértői jelentés). Budapest, MRI, 1993; Peresztrojka és tulajdonát helyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991). Szerk.: Krausz Tamás–Sz. Bíró Zoltán. Budapest, MRI, 2003; oroszul: Jelcinscina. Red.: Krausz Tamás. Budapest, MRI, 1993; Konyec Jelcinscsinyi. Red.: Krausz Tamás. Budapest, MRI, 1999. Éppen ezért a jelen tanulmány nem törekszik az események részletes bemutatására, csupán vázlatot kíván nyújtani a szovjet–orosz rendszerváltás értelmezéséhez.

² Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931) szovjet politikus. 1985 márciusától 1991 augusztusáig az SZKP főtitkára. 1990. március 15-től 1991. december 25-ig a Szovjetunió elnöke.

³ Jelcin, Borisz Nyikolajevics (1931–2007) szovjet, majd orosz politikus. Kezdetben a gorbacsovi peresztrojka lelkes támogatója. 1985-től a moszkvai pártbizottság első titkára, 1990 májusától az OSZFSZK Legfelsőbb Tanácsának elnöke. 1991 júniusától 1999 decemberéig az Oroszországi Föderáció elnöke.

kat néhány szimbolikus jelentőségű, fordulópontnak is tekinthető eseményen keresztül próbáljuk meg felvázolni.

Mihail Gorbacsov az SZKP élén

1985. március 11-én, Konsztantyin Csernyenko⁴ halála után a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkárává választották az 54 éves Mihail Szergejevics Gorbacsovot. Ekkorra a Szovjetunió komoly gazdasági válság előtt állt. Pedig a szovjet gazdasági fejlődés 1975-ig alapvetően dinamikus volt – számos statisztikai adatot figyelembe véve az Egyesült Államokat is megelőzte. Ugyanakkor az 1970-es évek elején megjelenő új technológiák és húzóágazatok radikálisan megváltoztatták a gazdasági erőviszonyokat. Ehhez a gyors technológiai korszakváltáshoz a centralizált tervutasításos rendszerben működő szovjet gazdaság nem tudott megfelelően alkalmazkodni.⁵ A szocialista tervgazdaság már az 1970-es évek közepére kimerítette az extenzív gazdasági fejlődés lehetőségeit, mivel nem hajtotta végre a koszigini reformokat,⁶ s nem vette figyelembe a világgazdaságban lezajló forradalmi változásokat. Tehát a technológiai-technikai forradalomra a Szovjetunió kevésbé reagált. A gazdasági összeomlás azonban még váratott magára, köszönhetően az 1973-as olajár-robbanásnak,⁷ amely lehetőséget biztosított a pazarló és kevésbé hatékony gazdaságpolitika folytatására és a reformok elodázására. A kőolaj és egyéb nyersanyagok exportjából a szovjet vezetés hatalmas többlet-

⁴ 1984. február 13-tól töltötte be az SZKP KB főtitkári tisztjét. 1985. március 10-én elhunyt.

⁵ Bene Krisztina: A Független Államok Közössége az integrációs folyamatok tükrében. BGF–KFI, Budapest, 2004, 11–14.

⁶ Alekszej Nyikolajevics Koszigin (1904–1980) szovjet kommunista politikus. 1964-től 1980-ig a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. Nevéhez fűződik a hatvanas évek közepén elindított gazdasági reformsorozat, amelynek célja a szigorú, központi irányított tervgazdaság decentralizációja és a vállalati öngazgatás kiterjesztése volt. Bővebben lásd: Barszenkov, A. Sz.–Vdovin, A. I.: Isztorija Rosszii 1938–2002. Moszkva, Aszpekt Pressz, 2003.

⁷ 1973-ban a jom kippuri háború hatására a kőolajat exportáló arab országok bojkottot vezettek be az Izraelt támogató országokkal szemben. A nyers kőolaj ára rövid idő alatt a négyszeresére emelkedett. Ez rövid távon óriási többletbevételt jelentett a szovjet államkasszájának, lásd erről: Karacuba, I. V.–Kurukin, I. V.–Szokolov, N. P.: Vibiraja szvoju isztoriju. "Razvilki" na putyi Rosszii. Moszkva, Kolibri, 2005, 580.

bevételekhez jutott, ám e jövedelmeket a szovjet gazdaság gyakorlatilag felélte.⁸ Mihail Szuszlov, Leonyid Brezsnyev és Konsztantyin Csernyenko még a sztálini érában szocializálódtak, ami jelentősen meghatározta gazdasági szemléletüket is. A szovjet vezetők két fő területre összpontosítottak: egyfelől a bevételeket a szociális igények kielégítésére fordították, másfelől a Szovjetunió külpolitikai befolyását akarták növelni. 1979. december 12-én döntés született az afganisztáni beavatkozásról,⁹ illetve rendkívül kedvező feltételekkel támogattak afrikai és más fejlődő országokat mind anyagilag, mind pedig természetben.¹⁰ Az 1980-as évek elején, Brezsnyev halála után a KGB éléről a párt főtitkárának választott Jurij Andropov számára egyértelművé vált, hogy a vezetés válságos állapota, a nehéz gazdasági helyzet, a szovjet politika és gazdasági fejlődés stagnálása hosszú távon összeomláshoz vezethet.¹¹

1. táblázat. A bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési rátái (1928–75)

Periódus	Szovjetunió	USA
1928–40	5,8%	1,7%
1940–50	2,2%	4,5%
1950–70	4,8%	2,9%
1975–85	1,8%	2,9%

Forrás: KOTZ, David – WEIR, Fred: Miért omlott össze a Szovjetunió? A pártelit akarta a kapitalizmust, nem a tömegek. *Eszmélet*, 10. évf. (1998) 38. sz., 52–61.

Andropov ezért az olyan fiatalabb kádereket támogatta – bízva lendületükben és új szemléletükben –, akik már a valamivel szabadabb hruscsovi idők-

⁸ A kőolajárak változásainak a szovjet gazdaságra gyakorolt hatásait Madarász Mihály tanulmánya elemzi a kötetben.

⁹ Pihoja, i. m. 2000, 349–358.

¹⁰ A CIA számításai szerint a szövetségeseknek (Kuba, Vietnam, Afganisztán, Nicaragua, Etiópia stb.) nyújtott szovjet pénzületi segély 1988-ban már több mint évi 8 milliárd USD-t tett ki. 1980 és 1988 között összesen kb. 60 milliárd dollárral támogatták ezeket az államokat. Lásd: NIE 11-4-98, April 1989, Soviet Policy Toward the West: The Gorbachev Challenge, National Intelligence Estimate. In: *At Cold War's End: US Intelligence on the Soviet Union and Eastern Europe*, 1989–1991. History Staff, CSI, CIA, 1999, 247.

¹¹ Szabó Lajos Mátyás: A peresztrojka mint komplex reform létrejöttének folyamata. Valóság (1988) 4. sz.

ben nőttek fel. Andropov az ambiciózus Gorbacsovot szerette volna látni utódjául, ám 1984. február 9-én a Központi Bizottságban ekkor még többségben lévő konzervatívok az idős és beteg Csernyenkóra szavaztak, aki folytatta a brezsnyevi évek „megszokott” politikáját. 1985-ben azonban Csernyenko is meghalt. Ugyanebben az évben változás történt a gazdasági folyamatokban, így a fent említett gazdasági problémák és a bekövetkező olajárésés veszélybe sodorták a szovjet gazdaság stabilitását – igazolva azokat, akik a reformok, a szovjet gazdasági rendszer átalakításának szükségessége mellett szálltak síkra. A megújulás lehetőségét a párt nagy része ekkor már Mihail Szergejevics Gorbacsovban látta.

Ám Gorbacsov 1985-ben még nem rendelkezett kész reformtervvel. Sőt, Andropovhoz hasonlóan úgy gondolta, hogy kisebb helyesbítésekkel fenntartható a korábbi gazdaságpolitika. Erről árulkodik az első általa bevezetett törvény, amely az alkoholfogyasztás csökkentését célozta (1985. május 17.), abban a reményben, hogy így javíthatják a minőséget és a termelékenységet. Ám végeredményben ez az intézkedés megközelítőleg 57 milliárd rubel veszteséget okozott az országnak.¹²

2. táblázat. A Rubel/Dollár árfolyam-alakulása (1992–2001)

	1992. 01. 01.	1992. 12. 31.	1993. 12. 31.	1994. 12. 31.	1995. 12. 31.	1996. 12. 31.	1997. 12. 31.	1998. 12. 31.	1999. 12. 31.	2000. 12. 31.	2001. 12. 31.
Rbl/ USD	200,0	414,5	1,247	3,550	4,640	5,560	5,960	20,6	26,4	28,2	30,1

Forrás: *Rosszizskij Sztatyisztjicsesztkij Ezsegodnyik* 2001, 657.

Szintén a termelékenységi kapacitás növelése végett a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa rendeletet bocsátott ki az öt agrárminisztérium egyetlen nagy szervezetté (GOSZAGROPROM) való összevonásáról.¹³ Ez a radikális átszervezés azonban áttekinthetetlenné tette a központi szervek számára az agrárszektor, s megnehezítette a források elosztását, miközben nagy lehetőséget biztosított a párt helyi vezetőségeinek a megtermelt termékek saját célú felhasználására és saját pozícióik erősítésére. A szovjet vezetésnek korszerű gazdasági programra lett volna szüksége, de kevés olyan, a makrogazdaságot jól

¹² Barszenkov–Vdovin, i. m. 2003, 328–329.

¹³ Bene, i. m. 2004, 19.

ismerő közgazdász állt rendelkezésre, akik megtervezték és végrehajtották volna a gazdasági reformokat. Hogy Gorbacsov sem látta át a gazdasági veszélyforrásokat, az jól érzékelhető első meghirdetett programjából is. A „gyorsítás” (usz Korenyije) a társadalompolitika és a gazdaság felgyorsítását jelentette, és hangsúlyos elemként szerepeltek benne a szociális juttatások és kedvezmények – így az egészségügy és az oktatási rendszer javítása, a fizetések és a nyugdíjasok szociális juttatásainak emelése. A pártfőtitkár a későbbiek folyamán szembesült azzal, hogy a szovjet gazdasági problémák gyökerei sokkal mélyebben vannak, mint ahogyan kezdetben látta őket.¹⁴

3. táblázat. A Szovjetunió GNP-jének növekedése 1986 és 1991 között

Év	A GNP növekedési rátája
1986	4,1%
1987	1,3%
1988	2,1%
1989	1,5%
1990	-2,4%
1991	-12,8%

Forrás: KOTZ–WEIR, i. m. 1998.

Az SZKP 1986. február 25. és március 6. között megtartott XXVII. kongresszusán Gorbacsov már nem a „gyorsításról”, hanem radikálisabb hangot megütve „átépítésről” (peresztrojka) beszélt, „szentháromsága” a gazdasági reformok, a Nyugathoz való külpolitikai közeledés és a nyilvánosság kiszélesítése volt. A program „szülőatyjának” Abel Gezevics Aganbegjant¹⁵ tekinthetjük. A főtitkár ekkor – korábbi elképzeléseit némileg módosítva – már átcsoportosításokkal és centralizációval akarta új pályára állítani a Szovjetunió fejlődését,¹⁶ koncepciója pedig a termelői öngazgatás volt. Elgondolása szerint a piacnál sokkal fontosabb a termelő, a munkás részvétele az irányításban. A központi állami irányítás és az öngazgatás közösen adta a peresztrojka

¹⁴ Uo. 15–16.

¹⁵ Aganbegjan, Abel Gezevics (1932) örmény származású szovjet közgazdász, a peresztrojka időszakában Gorbacsov egyik fő gazdasági tanácsadója. 1988-tól a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

¹⁶ Barszenkov–Vdovin, i. m. 2003, 335.

hivatalos irányvonalát; az új program érintette a gazdasági és társadalmi szféra gyakorlatilag minden területét – az egészségügyet, az oktatást, az ipart és a mezőgazdaságot is.¹⁷

Am a gorbacsovi vezetés szavahihetőségét nagyban aláasta az 1986. április 26-i csernobili katasztrófa és annak kezelése.¹⁸ Az atomerőműben bekövetkezett baleset megközelítőleg 14 milliárd rubel veszteséget okozott – és akkor még nem beszéltünk a pénzben nem mérhető emberi veszteségekről! Ráadásul a központi állami irányítás reformja és a termelői öngazgatás bevezetése megakadt, pedig mindezek az addigi andropovi reformokhoz képest is radikális változásokat hozhattak volna a gazdaság és a társadalom területén. Az előkészítetlenség mellett ebben kétségtelenül jelentős szerepet játszott egyrészt az, hogy a régi brezsnyevi politikai irányvonalat támogató konzervatív és idős generáció képtelen volt a megújulás elfogadására és végrehajtására, másrészt pedig nem volt megfelelően végiggondolva a reform társadalmi előkészítése sem.

A csernobili katasztrófa után Gorbacsov felismerte a káderproblémát, és nagyarányú személycserét hajtott végre. Leváltotta a Politikai Bizottság (PB) tagjainak 70%-át, a regionális titkárok 60%-át és hamarosan a KB tagok 40%-át is.¹⁹ Az új káderek közül kiemelkedett többek között Eduard Sevardnadze,²⁰ Anatolij Lukjanov,²¹ Alekszandr Jakovlev²² és Borisz Jelcin, akik meghatározták a peresztrojka további menetét.

1986 közepétől a vállalatok lehetőséget kaptak termékeik külpiacon való értékesítésére, a gazdaság élénkítése érdekében pedig egy 1986 novemberében kibocsátott törvény lehetőséget biztosított az embereknek a munka utáni ún. „maszkekolásra”, ami pluszjövedelmet biztosítottak a munkások számára.

¹⁷ Krausz Tamás: A világrendszer és az öngazgatás a peresztrojka periódusában. A szocialista alternatíva bukásának történetéből: a belső és a nemzetközi komponens. Eszmélet, 9. évf. (1997) 33. sz., 97–138.

¹⁸ Barszenkov–Vdovin, i. m. 2003, 331–332.

¹⁹ Karacuba–Kurukin–Szokolov, i. m. 2005, 582.

²⁰ Eduard Sevardnadze (1928) grúz származású szovjet politikus. 1972–1985 között a Grúz Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára, 1985-től 1990-ig a Szovjetunió külügyminisztere. A rendszerváltás után, 1995–2003 között Grúzia elnöke.

²¹ Anatolij Lukjanov (1930) szovjet kommunista politikus. 1990–1991-ben a Legfelsőbb Tanács elnöke. Az Orosz Föderáció Kommunista Pártjának egyik alapítója.

²² Alekszandr Jakovlev (1923–2005) szovjet politikus, közgazdász. 1944 óta párttag, a peresztrojka fő ideológusa. 1987 júniusától az SZKP PB tagja.

1987 januárjára befejeződött a minisztériumok összevonása és a pártapparátus létszámcsökkentésének első szakasza. Ám a várt gazdasági eredmények elmaradtak. 1987. január 27-én Mihail Gorbacsov a KB plénuma előtt elismerte, hogy a peresztrojka a feltételezettnél nehezebben halad, a problémák sokkal súlyosabbak, mint képzelték. Gorbacsov meg szeretne volna fiatalítani a párt nomenklatúráját, de a reformok irányítása kicsúszott a kezéből.

Az említett személycserék után Gorbacsov meghirdette az új politikai irányvonalat, amely a „nyíltság” (glasznoszty) jelszava alatt vált ismertté. A főtitkár elképzelései kétségtelenül jelentősen eltértek a korábbi szocialista irányvonalától. Ezt példázta a korporációs és a bérleti törvény elfogadása, amelyekben a privatizáció lehetősége is felmerült, és amelyek kedvezőnek tűntek, ám rövid távon katasztrofális eredménnyel jártak.²³ Ugyanakkor a glasznoszty felerősítette a tagállamok nacionalista érzelmeit, ami különösen a balti államokban és a Kaukázusban nyilvánult meg látványosan.²⁴ 1987-ben Gorbacsov megpróbálta társadalmi vonalon megerősíteni a párt ideológiáját az ún. „emberi értékek” doktrínájával – a béke megőrzésének, a lefegyverzésnek és az ökológiai katasztrófa elkerülésének programjával. Idővel a média és a szovjet értelmiség nyomására Gorbacsov e gondolatkörbe beemelte az emberi jogok kérdését és a politikai demokrácia egyes elemeit is.²⁵ E javaslatok hatására formálódott meg a gorbacsovi ellenzék. A főtitkár által sugalmazott változásokat ugyanis egyszerre több irányból is bírálták. Gorbacsoval egyrészt azok álltak szemben, akik az államszocialista rendszer konzerválásában gondolkodtak, másrészt pedig azok, akik a később, Jelcin hatalomra kerülése után megvalósított/megvalósult félperifériás kapitalizmusban látták a jövőt. A „szocialista modernizáció” elgondolásával, „a szocialista piacgazdaság” vagy „piaci szocializmus” célkitűzéseivel operáltak, majd „megtértek” a nyugat-európai típusú polgári demokrácia és a „szabad piacgazdaság” eszméjéhez – élükön Borisz Jelcinnel.²⁶

A radikális „demokraták” (baloldaliak) tehát túlzott konzervativizmusa miatt bíralták a főtitkárt, míg a Jegor Ligacsov vezette irányzat (jobbolda-

²³ Barszenkov–Vdovin, i. m. 2003, 339.

²⁴ Például a Hegyi Karabahot övező grúz–örmény konfliktusban, lásd: Karacuba–Kurukin–Szokolov, i. m. 2005, 588–590.

²⁵ Bene, i. m. 2004, 17.

²⁶ Krausz, i. m. 1997.

liak) a túlzott radikalizmusa miatt kritizálta. Gorbacsov megpróbált a centrumban maradni.²⁷

Választások a Népi Küldöttek Kongresszusába és külpolitikai összefüggések

1987-től Gorbacsov a szabadságjogok növelésével kívánta „megtámogatni” a lassuló gazdaságot, remélve, hogy megindul a társadalmi mobilizáció. Csökkenteni igyekezett a visszahúzó erőként megjelenő nomenklatúra szerepét a közéletben, és olyan témákat vetett fel, mint a polgári jogok, a magántulajdonhoz való jog és a szabad választás lehetősége. Létrehozták a sztálini bűnök rehabilitációs bizottságát (rehabilitálták a Nobel-díjas író, Alekszandr Solzsenyicint),²⁸ de Gorbacsov élesen bírálta a brezsnyevi rendszert is, és teret kívánt engedni a szabad sajtónak és a társadalmi vitakluboknak. Politikai reformjai megvalósításához széles tömegbázist akart teremteni.

1988-ban, a párt XIX. pártkonferenciáján Gorbacsov felvetette a politikai rendszer reformját, a párt és az állam szétválasztását. Tervbe került a Parlament és a Népi Küldöttek Tanácsának létrehozása, ugyanakkor tovább csökkentette a belső állami apparátus létszámát. Ám a decentralizációval párhuzamosan a nomenklatúra helyi vezetői hamarosan önállósodtak, így a központi vezetés képtelen volt végrehajtani reformtörekvéseit.

1989 vált a fordulat évévé. Az 1985–1988 között felmerülő problémákra Gorbacsov nem tudta megtalálni a megfelelő választ. A folyamatosan romló gazdasági helyzet destabilizálta a Szovjetunió társadalmi rendszerét, ami nemzetközi téren a Szovjetunió szuperhatalmi pozíciójának meggyengülésé-

²⁷ A történelmi hagyományokat figyelembe véve némileg ellentmondásosnak tűnhet, hogy a (baloldali) kommunista párt szerepkörének fenntartóit nevezték jobboldalinak és konzervatívnak, míg a párt ellen fellépőket, akik végül tevékenyen hozzájárulnak a párt széteséséhez és az új kapitalista szabadpiaci gazdaság megjelenéséhez, radikális baloldaliaknak. Eleinte a Jecsin által vezetett, Leninre hivatkozó reformerek egy radikálisabb társadalmi önszerveződésre építő baloldalon gondolkodtak, lásd: Sz. Bíró Zoltán: Politikatörténeti vázlat a késői Szovjetunióról. In: Krausz–Sz. Bíró, i. m. 2003, 36–37.

²⁸ Solzsenyicin, Alekszandr Iszajevics (1918–2008) orosz író. 11 évet töltött börtönben és munkatáborokban. 1970-ben megkapta az irodalmi Nobel-díjat, a rendszert kritizáló munkássága miatt megfosztották szovjet állampolgárságától és kiutasították a Szovjetunióból. 1994-ben tért vissza Oroszországba.

vel járt. A belső helyzetet jól mutatták a népképviselői választások eredményei (1989. március 26.). Hetven év után először lehetett több jelölt közül választani az újonnan létrehozott Népképviselők Kongresszusának összehívásakor, a választókeretek több mint kétharmadában kettőnél több jelölt indult. A Jelcini „reformkommunista” képviselők hatalmas győzelmet arattak. Különösen jelentős volt a moszkvai választási eredmény, ahol Borisz Jelcin – akit a konzervatívok 1987-ben párttitkárként megbuktattak – megszerezte a szavazatok 90%-át, és komoly győzelmet aratott a fennálló rendszer vezetői fölött. A Jelcinnel szemben álló konzervatív párttagok más nagyvárosokban is – például Kijevben – súlyos vereséget szenvedtek. A Népképviselők Kongresszusának megválasztása az 1988-ban hatályba lépett alkotmányreform részét képezte. A kongresszus kétharmadát a lakosság választotta, egyharmadát pedig a társadalmi szervezetek delegálták, és a jövőben évente egyszer kellett üléseznie. A Kongresszus legnagyobb frakciója az ún. Régióközi Képviselőcsoport volt 400 taggal, akik a köztársaságok gazdasági függetlenségét, a központi vezetés decentralizálását és a magántulajdon elismerését tekintették legfőbb céljuknak. A kongresszus megválasztotta az államelnököt – az első Mihail Szergejevics Gorbacsov lett –, illetve a Legfelsőbb Tanácsot, amely egyfajta ügyintéző parlamentként funkcionált. Átalakították az államelnök hivatalát, továbbá megnövelték a végrehajtó hatalom függetlenségét a párttól. A cél egy demokratikus hatáskörű parlament létrehozása volt.²⁹ A népképviselő-választások eredményeképpen Jelcin hívei kerültek többségbe, míg több tagköztársaságban a helyi nomenklátúra tagjai győzedelmeskedtek. Közben folyamatosan kisebb-nagyobb tüntetések zajlottak a tagköztársaságok területén, illetve több helyen is nyíltan megfogalmazták elszakadási szándékaikat. Megjelentek a kommunista párton kívüli erők is, amelyek főképp a nacionalizmusból merítették legitimációjukat.

A belső irányítói szerepkör elvesztése mellett a nyolcvanas évek végén folyamatosan gyengültek a Szovjetunió nemzetközi pozíciói is. Egyrészt az afganisztáni válság rendkívül feszült helyzetet teremtett Kína vonatkozásában, aminek következtében – a kereskedelmi kapcsolatok beszűkülése mellett – a Szovjetunió kénytelen volt jelentős haderőt állomásoztatni az ázsiai határszakaszokon. Másrészt Ronald Reagan amerikai elnök a 80-as években „keresztes hadjáratot” hirdetett a kommunizmus ellen, és egyoldalú embar-

²⁹ Krausz–Sz. Bíró, i. m. 2003, 39–40.

gót vezetett be, ami tulajdonképpen a Szovjetunió 1970-es években folytatott expanzív külpolitikájára adott amerikai válasznak is tekinthető. A két szuperhatalom viszonya 1979–1985 között a hidegháborút idéző módon alakult. A megromlott kapcsolatokat jól szimbolizálta az 1980-as moszkvai, illetve az 1984-es Los Angeles-i olimpia kölcsönös bojkottja, továbbá, hogy Ronald Reagan első kormányzati ciklusában semmilyen szovjet-amerikai csúcstalálkozóra nem került sor. Gorbacsov mindenképpen szeretne volna mérsékelni a Szovjetunióra nehezedő külpolitikai és gazdasági nyomást, ezért már 1985-ben tárgyalásokat kezdeményezett a fegyverzetcsökkentésről az Egyesült Államokkal. Azonban sem a genfi tárgyalások, sem az 1986-os reykjavíki konferencia nem hoztak jelentős eredményt. Változás valójában csak akkor következett be, amikor az amerikai vezetés számára nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjetek elvesztették a fegyverkezési versenyt. A washingtoni és moszkvai találkozó után végül a máltai csúcstalálkozón sikerült jelentős áttörést elérni. 1989. december 2-án, néhány héttel a berlini fal ledöntése után Máltán találkozott Mihail Gorbacsov és id. George Bush, hogy megvitassák a gyors ütemben zajló kelet-európai változásokat, és felgyorsítsák a fegyverzetcsökkentési és kereskedelmi tárgyalásokat. A találkozót Bush javasolta még 1989 nyarán, amikor Magyarországon és Lengyelországban tett látogatást.

A máltai tárgyalások során Bush támogatást ígért a szovjeteknek a peresztrojkához és a kelet-európai reformokhoz, és mindkét vezető egyetértett abban, hogy ideje orvosolni azokat a feszültségeket, amelyek a hidegháborús időszakot jellemezték. Hosszan beszélgettek az afganisztáni helyzetről, de Közép-Amerika is terítékre került: az amerikaiak szavá tették, hogy a salvadori gerillák valószínűleg a szovjetek által segített Nicaraguától és Kubától kapnak támogatást és fegyvert. Gorbacsov viszont tagadta, hogy a Szovjetunió amerikai hídfők létesítésére törekedne. A német kérdést illetően Gorbacsov ködösen, de semmiképp sem támogatóan nyilatkozott. A két német állam léte tény, mondta, megoldást majd az idő hoz. Bush ígéretet tett az ún. *Jackson–Vanik-kiegészítés*³⁰ eltörlésére is, ha a Szovjetunió liberalizálja kivándorlási politikáját. Ez a kiegészítés az Egyesült Államok által az egyes országoknak adományozható ún. „*legnagyobb kedvezmény elvét*” az emberi jogok

³⁰ A Jackson–Vanik törvénymódosítás a Szovjetunió kivándorlási politikájának változásához köti a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény megadását a kétoldalú kereskedelemben. <http://1989.mti.hu/Pages/News.aspx?date=0628&ni=167006&ty=1> (2009.09.11.)

tiszteletben tartásához köti.³¹ A tárgyalásokat, amelyek mindvégig a sajtó teljes kizárásával zajlottak, közös sajtótájékoztató követte. Bush és Gorbacsov elmondták, hogy formális, napirend nélküli megbeszélést folytattak. Mind a ketten nagy jelentőségűnek ítélték a kelet-európai eseményeket. Megállapodtak abban, hogy 1990 júniusáig aláírják a stratégiai fegyverek korlátozásáról szóló szerződést (START) és 1990 végéig a hagyományos fegyverekről szóló megállapodást. Deklarálták, hogy mindkét fél lépéseket tesz a vegyi fegyverek globális betiltása érdekében, és fejleszteni fogják a szovjet-amerikai kereskedelmi kapcsolatokat.³²

A Szovjetunió meggyengülését ekkor már egyértelműen mutatta az is, hogy 1989 februárjában befejeződött a kivonulás Afganisztánból, másrészt csapatkivonások történtek több kelet-közép-európai ország területéről is. A hagyományos szovjet érdekérvényesítési mechanizmusok közül a tárgyalat időszakban került először napirendre a szovjet csapatok kivonásának, illetve a Varsói Szerződés alapos reformjának a kérdése. Bár bizalmas puhatolozások már korábban is történtek, a csapatkivonások ügye csak a kelet-európai reformok térnyerése és felgyorsulása után vált gyakorlati problémává. A Szovjetunió hat VSz-tag szövetségese közül négyben – az NDK-ban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon – állomásoztak ekkor szovjet csapatok. A kezdeményezés ugyan nem a szovjet vezetéstől indult ki, de megváltozott hozzáállásuk abban ragadható meg, hogy elfogadták a kérdés tárgyalásos rendezését. A szovjet csapatok kivonásáról először 1990 elején kötöttek szerződést az érdekelt felek. Elsőként a csehszlovák-szovjet megállapodást írták alá februárban, amit márciusban követett a magyar-szovjet egyezmény. A hasonló lengyel megállapodás aláírása csak később történt meg, mivel ez szoros összefüggésben állt az NDK-ban állomásozó szovjet csapatok kérdésével, illetve egyáltalán a német „kérdés” rendezésével (egyesülés). Az NDK-ból történő csapatkivonást szabályozó szerződést 1990. október 12-én írták alá. A csehszlovák és a magyar egyezmény gyakorlatilag hasonló nagyságrendű, 73 ezer, illetve 60 ezer szovjet katona kivonását irányozta elő, ugyanazt a határidőt, 1991. július 1-jét szabva meg.

³¹ Ez a lépés a Szovjetunió irányába 1990 decemberében meg is történt.

³² A szovjet–amerikai tárgyalások háttéréről lásd: Matlock, Jack F.: *Autopsy on an Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*. New York, Random House Publishing, 1995; Csernyajev, A. Sz.: *Seszt let sz Gorbacsovim: Po dnyevnyikovim zapiszjam*. Moszkva, Progressz–Kultura, 1993.

A Kelet-Európából történő katonai kivonulás lehetőségének felmerülése, annak a szovjet vezetés általi elfogadása és gyakorlati megindítása 1990-ben óriási jelentőséggel bírt a szovjet Kelet-Európa-politikában. Ezzel a döntéssel a szovjet vezetés először mondott le hagyományos, többször is alkalmazott érdekérvényesítési eszközéről, amely sokáig központi eleme volt a térséggel kapcsolatos szovjet politikának.³³

Gorbacsov belpolitikai sikertelenségét, a reformok lefékeződését, a tagállamok nacionalizmusának felerősödését, az országos sztrájkokat sikeres külpolitikájával akarta kompenzálni. Világos, hogy a szovjet vezető naivitása mellett a nyugati államok, elsősorban az Egyesült Államok és Nagy-Britannia hatalmi, geopolitikai érdekei érvényesültek. Az amerikai elnök megígérte Gorbacsovnak, hogy a NATO-t nem bővítik Kelet-Európában, sőt Kissinger egy ajánlatot is tett Moszkva felé, hogy vonják közös ellenőrzés alá a régiót.³⁴ Az angol és a francia kormány pedig elsősorban a leendő egységes Németország gondolatától ódzkodott, és mindent megtett annak érdekében, hogy az ne jöjjön létre. Ma már ismert, hogy egy esetleges szovjet katonai fellépés esetén a brit vezetés semleges maradt volna a térségben.³⁵ Végül Gorbacsov – bár béke Nobel-díjat kapott – külpolitikailag is sikertelenné vált.

1989 végén leomlott a berlini fal – a hidegháború szimbóluma – a máltai csúcstalálkozón pedig Gorbacsov lemondott a Kelet-Európa feletti ellenőrzésről is.³⁶ A szovjet vezetés azonban nem irányította, hanem csupán követte az eseményeket.

³³ Póti László: A szovjet Kelet-Európa politika a Gorbacsov-korszakban, 1985–1991. Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola, 1999, 113–114. <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/136/> (2009-09-28)

³⁴ Lásd: Matlock, i. m. 1995, 191; Primakov, Jevgenyij: Nemzetközi kapcsolataink a XXI. század küszöbén: Problémák és perspektívák. In: Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás 1992–1998. Szerk.: Kiss Ilona–Sakleina, Tatjana–Kortunov, Andrej. Budapest, COLPI, 1998, 35.; Anatolij Csernyajev feljegyzése az SZKP PB üléséről. (Gorbacsov jelentése a Háromoldalú Bizottsággal folytatott megbeszéléseiről.) 1989. január 21. In: Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok. Szerk.: Békés Csaba–Byrne, Malcolm. Budapest, National Security Archive–Hidegháború-történeti Kutatóközpont–1956-os Intézet, 1999.

³⁵ Paris feared new Germany after reunification. http://www.ft.com/cms/s/0/0c713ea2-9d7e-11de-9f4a-00144feabdc0.html?ncllick_check=1 (2009-09-28); Thatcher, Gorbachev, Bush: read the secret Kremlin records. <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/politics/article6829416.ece> (2009-09-28)

³⁶ Gorbacsov, M. Sz.: Godi trudnih resenij. Moszkva, 1993, 173–197.

Ezzel párhuzamosan viszont egyre erősebbé vált Borisz Jelcin pozíciója. Jelcint 1990 májusában az Orosz Föderáció Legfelsőbb Tanácsa elnökévé, majd 1991 júniusában közvetlen szavazással Oroszország első köztársasági elnökévé választották. Ezzel gyakorlatilag létrejött a hatalom egy másik pólusa, fokozatosan háttérbe szorítva Gorbacsovot és követőit.

Mihail Gorbacsov lemondása és a Szovjetunió megszűnése

1990. június 20-án Gorbacsov elfogadta a Sztanyiszlav Satalin akadémikus által készített gazdasági programot.³⁷ A Satalin-terv néven ismertté vált „*sokk-terápiás*” program 500 nap alatt kívánta meghonosítani a piacgazdaságot a Szovjetunióban. Előírta a privatizációt és a decentralizációt, második lépésben pedig az árak felszabadítását és a gazdaság újrastrukturálását. Bár Gorbacsov megegyezett Jelcinnel a program megvalósításáról, a konzervatív erők ezt megakadályozták, és nem sikerült bevezetni a neoliberális reformcsomagot. A gazdasági visszaesés folytatódott, ami – a helyi nacionalista politikával együtt – még jobban elfordította a tömegeket a párttól. Megindult az SZKP tömeges elhagyása: 1990-re közel 1,8 millió tag lépett ki a pártból. Ez a fejlemény jól mutatja, hogy Gorbacsov centrumának politikai súlya gyakorlatilag teljesen megszűnt.

1991. március 17-én népszavazást tartottak a Szovjetunió integritásáról, amelyen a szavazásra jogosultak 76,4 százaléka (80%-os részvétel mellett) az államszövetség fenntartására voksolt. A népszavazás ugyan arról tanúskodott, hogy a társadalom nagyobb része nem utasította el a Szovjetuniót, ám Gorbacsov – világos program híján – egyre inkább defenzívába szorult, nem tudta ezt az eredményt politikai erővé transzformálni.

Jelcin a társadalmi elégedetlenségre támaszkodva az Oroszországi Föderáció elnökeként egyre erősebb hatalmat épített ki. Saját embereit ültette a moszkvai és leningrádi kulcspozíciókba. Egyik legfontosabb politikai törekvése az lett, hogy saját irányítása alá vonja az Oroszországi Föderáció területén lévő szovjet állami vagyont. Az ún. „*departizációs*” törvény segítségével ki-sajátította az Orosz Föderáció területén található párttulajdont, amivel döntő

³⁷ Satalin, Sztanyiszlav Szergejevics (1934) szovjet közgazdász. 1990–1991-ben az Elnöki Tanács tagja, az 500 napos reformcsomag kidolgozója. Az 500 napos programot lásd: Átmenet a piacgazdasághoz. Koncepció és program. Krausz–Sz. Bíró, i. m. 2003, 123–196.

csapást mért a kommunista párt struktúráira. Gorbacsov ezután másodszor is megpróbált kiegyezni Jelcinnel. Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy 1991. augusztus 18-án a konzervatív irányvonalat képviselő pártvezetők puccsot kíséreltek meg ellene. Azonban néhány napos ténykedésük során³⁸ a puccsisták számos hibát követtek el. Nem zárták le a határokat; nem biztosították a hadsereg és a belügy fölötti teljes ellenőrzést a puccs megindításakor; noha Gorbacsovot elszigetelték, de legjelentősebb politikai ellenfeleiket – például Jelcint – nem tartóztatták le, és nem ellenőrizték a hírközlést sem.³⁹ E hibákat kihasználva, valamint élvezvén mind a hadsereg, mind a belügyi és rendvédelmi szervek számos egységének, illetve a moszkvai tömegnek a támogatását, Jelcin azonnal reagált, és rendeletével törvényen kívül helyezte a puccsistákat. Gorbacsov augusztus 22-én visszatért Moszkvába, ahol aláírta a kommunista párt feloszlatásáról szóló dokumentumokat. A puccs pedig – céljaival éppen ellentétben – megadta az utolsó lökést a Szovjetunió felbomlásához.

Borisz Jelcin az így megszerzett politikai tőkéjét hatalma megszilárdítására fordította. Az elkövetkező hónapokban kidolgozták a tagköztársaságok kiválásának módját a Szovjetunióból, így az Orosz Föderációt is. Decemberben Belarusz, Ukrajna és Oroszország vezetői minden népszavazás vagy más, rendkívüli felhatalmazás nélkül aláírták a Szovjetunió felbomlásáról szóló egyezményt.⁴⁰ Az Oroszországi Föderáció örökölte meg a Szovjetunió gazdaságának több mint 65%-át (az állóeszközök 60%-át, a földgáztermelés 80%-át, a kőolaj termelés 90%-át),⁴¹ ugyanakkor egy 1992 eleji megállapodás következtében magára vállalta a Szovjetunió kötelezettségeinek 100%-át.⁴²

³⁸ 1991. augusztus 18. és 21. között.

³⁹ A puccsról 1991 szeptemberében írt könyve tanúsága szerint Gorbacsov a Szuverén Államok Szövetségében gondolkodott, amelyben nyolc köztársaság jelezte biztossan részvételét: Oroszország, Belarusz, Üzbegisztán, Kazahsztán, Türkmenisztán, Azerbajdzsán, Tádzsikisztán, Kirgizisztán. Ukrajnáról Gorbacsov azt írja, hogy nem tudja elképzelni, hogy Ukrajna kiválására sor kerüljön, lásd: Gorbachev, Mikhail: 1991, *The August Coup*. HarperCollins Publishers, 1991, 72.

⁴⁰ Az ún. Belavezsai Megállapodást 1991. december 8-án írták alá.

⁴¹ Majoros Pál: Szovjetunió, avagy a birodalom szétesése. In: Világ gazdaság és nemzetközi kereskedelem Szerk.: Fáyné, Dr. Péter Emese, KKF Budapest, 1993, 74.

⁴² Réthi Sándor–Munkácsy Gyula: Oroszország és FÁK. In: Közép- és Kelet-Európa a rendszerváltás után. Szerk.: Palócz Éva. Budapest, 2003. http://www.kopintalapitvany.hu/kutatas/EUfelz3_KKEurArszervaltasutan/Oresz-ofog.doc (2009-09-28)

Miután Gorbacsov egy nem létező államalakulat elnöke maradt, 1991. december 25-én lemondott mandátumáról. Ezzel a lépéssel gyakorlatilag is megszűnt a Szovjetunió.

A Népi Küldöttek Kongresszusának erőszakos feloszlatása

Az eddig vázolt fejlemények miatt a szocializmus mint rendszer teljesen elvesztette hitelét Oroszországban. Ám Jelcinnek is szembe kellett néznie ugyanazokkal a gazdasági problémákkal, mint korábban Gorbacsovnak, ezért 1991 októberében egy új gazdasági reformprogramot állítottak össze Jegor Gajdar vezetésével. A program három legfontosabb eleme a neoliberális „szentháromság”: a piaci liberalizáció, a dereguláció és a privatizáció volt. Segítségével 1992-re akarták megállítani Oroszország gazdasági visszaesését. A korábbi gazdasági reformokkal ellentétben Gajdar első lépésben az árakat kívánta felszabadítani, és csak utána látott volna hozzá a privatizációhoz és a „de-monopolizációhoz”.⁴³

A vezetés már az első lépcsőben az állami vállalatok igen jelentős hányadát privatizálta. Tervben volt számos nagy ipari komplexum, kereskedelmi vállalat és szolgáltató privatizációja is. 1992 júniusában Oroszországban a privatizáció gyors és ingyenes formáját választották, így az emberek az államtól csekket (*voucsert*) kaptak, amit a privatizáció során felhasználhattak. A privatizációra azért került így sor, mert hiányzott a vállalati és lakossági fizetőképes tőkés réteg, a külföldi befektetők pedig nem tanúsítottak érdeklődést, de a döntésben közrejátszott az állami kézben lévő vállalatok hatalmas száma (240 ezer), valamint a folyamat maximális felgyorsításának szándéka is. A folyamatot azonban korrupciós botrányok és heves bírálatok kísérték.⁴⁴ Mintegy 150 ezer vállalat került magánkézbe, amivel megeremtődtek az orosz részvénytőzsi alapjai. Ugyanakkor a választott módszer nem segítette elő a külföldi befektetések beáramlását, s ez súlyos konfliktusok forrásává vált.⁴⁵ A vállalatok felvásárlásához szükséges források ugyanakkor jó, ha elérték a vállalat tényleges értékének 1%-át. Így katasztrofális „eredmények” születtek:

⁴³ Réti Sándor: Gazdasági transzformáció Oroszországban, 1992–2001. Tézis füzetek, 2009. http://www.doktori.econ.unideb.hu/download/pdf/tezisfuzetek/rethi_tezisek.pdf (2009-09-28)

⁴⁴ Radygin, Alexander: Privatisation in Russia: Hard Choice, First Results, New Target. London, Centre for Research into Communist Economies, 1995.

⁴⁵ Réti, i. m. 2009.

a gyorsított privatizációval sikeresen játszották át az állami vagyont magánkézbe, úgy, hogy a régi nómenklátúra a helyén maradjon. Ez annak volt a következménye, hogy hiányoztak az átlátható jogi normák és a megfelelő tőke, valamint a törvények érvényesíthetőségéhez szükséges intézményi háttér.⁴⁶ Így a privatizáció nem állította meg sem a gazdasági termelés csökkenését, sem pedig az árak növekedését.⁴⁷

4. táblázat. A kuponos privatizáció eredményei (1993–1994, db)

	1993. január 1.	1994. január 1.	1994. július 1.
Állami vállalatok száma	204 998	156 635	138 619
Privatizációs pályázatok	102 330	125 492	137 501
Elutasított pályázatok	5 390	9 985	11 488
Megvalósult privatizáció	46 815	88 577	103 796
Rt.-vé alakított állami vállalatok	2 376	14 073	20 298

A táblázati sorok mutatják, hogy az adott év elejére összesen hány privatizációs pályázatot adtak be, ezek közül hányat utasítottak el és hány vállalat privatizációja valósult meg. Forrás: GAJDAR, i. m. 1998, 440.

5. táblázat. Készpénzes privatizáció (1995–2001)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Vállalati privatizációk száma, db	6000	5000	3000	2583	595	320	kb. 300
Privatizációs bevételek	7,3 Bill Rbl	1,5 Bill Rbl	18,6 Bill Rbl	14,0 Mrd Rbl	8,3 Mrd Rbl	31,4 Mrd Rbl	kb. 10,0 Mrd Rbl

Forrás: Roszsijszkij Sztatyisztjicseskij Ezsegodnyik 2001, 327–329.; Roszszija v cifrah 2002, 168–171.

A gazdasági számítások nem váltották be a reményeket, a várt négyszeres árnövekedés helyett az év végére huszonhatszoros lett az áremelkedés. A megtakarítások elértéktelenedtek, nagyon sokan a társadalom periferiájára kerül-

⁴⁶ Réti, i. m. 2009.

⁴⁷ Lásd erről bővebben: Petrov, Andrej: Privatizálás a Szovjetunióban. Budapest, MRI, 1991.

tek, a lakosság jelentős részének életszínvonala 50%-al visszaesett (az 1945–1948-as szintre). Ezzel egy időben romlott az egészségügyi ellátás színvonala, valamint a tömegközlekedési viszonyok, és nőttek a társadalmi ellentétek. A lakosság 40%-a a létminimum alatt élt.⁴⁸ Erre a Legfelsőbb Tanács azt követelte, hogy jelentősen emeljék fel az emberek fizetését. Ez a döntés azonban megállította volna a stabilizációs folyamatokat, ezért inkább az IMF-től vettek fel hiteleket.⁴⁹

6. táblázat. A fontosabb makrogazdasági mutatók alakulása (1992–2001 között az előző év %-ában)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
GDP	85,5	91,3	87,3	95,8	96,9	100,9	95,1	105,4	108,3	103,8
Ipari termelés	82,0	85,9	79,1	96,7	96,0	101,9	95,0	111,0	112,0	104,9
Mezőgazdasági termelés	91,0	96,0	88,0	92,0	94,9	101,5	86,8	104,1	107,7	106,8
Mezőgazdasági termelés	91,0	96,0	88,0	92,0	94,9	101,5	86,8	104,1	107,7	106,8

Forrás: *Rosszijszkij Sztatyisztjicseskij Ezsegodnyik* 2001, 38.,
Rosszija v cifrah 2002, 32–33.

7. táblázat. Az éves infláció alakulása (1992–2001 között az előző év %-ában)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Fogyasztói árak	2.508,0	840,0	215,0	131,0	22,0	12,0	84,0	36,0	20,2	18,6

Forrás: *Rosszijszkij Sztatyisztjicseskij Ezsegodnyik* 2001, 38.,
Rosszija v cifrah 2002, 32–33.

Mivel az 1992-es, Gajdar által előkészített árliberalizálási programot Borisz Jelcin teljes mértékben támogatta, a parlament és a kormány konfliktusa a parlament és az elnök konfliktusává vált. 1993. február 8-án Alekszander Ruckoj elnökhelyettes is bírálta az elnöki politikát. A parlament az 1977-es alkotmányra hivatkozva – a Szovjetunió számos rendelkezése, törvénye és alkotmánya érvényben volt – felruházta önmagát a törvény- és alkotmánymódosítások jogával. Ezzel egy időre sikerült megfékezni a reformok végrehajtá-

⁴⁸ Csaba László: Az orosz gazdaságpolitika és gazdasági rendszer 1992–1996. Külgazdaság, (1996) 3.

⁴⁹ Az 1992–94 között felvett 6 milliárd dolláros hitelek mellett 1995-ben újabb 6,4 milliárd dollárt kapott Oroszország.

sát. Az elnök és a parlament folyamatosan egymást támadta. A parlament Gajdar lemondásában látta a megoldást, Jelcin viszont kitartott mellette és politikája mellett, mégpedig olyannyira, hogy a következő évben népszavazást kezdeményezett politikájával kapcsolatban, amelyet meg is nyert.⁵⁰

Jelcin ezután kidolgozta az elnöki hatáskör bővítését a parlamenttel szemben, amire viszont nem volt felhatalmazása. Szeptember 24-én a képviselők rendkívüli gyűlést hívtak össze, miközben a törvényhozás épületét körülvették az őket támogató szervezetek tagjai. Ruckoj alelnök végül általános sztrájkra szólított fel, nem fogadva el Jelcin javaslatát. Felfegyverzett támogatói elfoglalták a polgármesteri hivatalt, és megpróbálták behatolni az Osztankinói téveteronyba. A hadsereg egyelőre kivárt. Ekkor Gajdar a demokrácia megvédésére szólította fel híveit Ruckojjal szemben. Felhívására mintegy 15 000 fős tömeg gyűlt össze. A rendvédelmi erők és a katonaság – valószínűleg látva a kontrasztot Ruckoj és Gajdar támogatói között – az utóbbi (és Jelcin) oldalára álltak. Végül Pavel Gracsov orosz védelmi miniszter jóváhagyásával október 4-én a hadsereg vérfürdő árán elfoglalta a Fehér Házat (a törvényhozás épületét), és „stabilizálta” a helyzetet.⁵¹ A legális parlamentet széttzavarták.

Jelcin ezt követően ismertette az új alkotmány tervezetét, elfogadására pedig népszavazást írt ki (1993. december 12).⁵² Ennek értelmében elnöki rendszer jött létre, ám nagyon „tág” jogosítványokkal, ami később az elnöki

⁵⁰ Az 1993. április 25-én megtartott, ún. négykérdéses népszavazás eredményei a következők voltak (az első két kérdésnél a résztvevők egyszerű többségére, a 3. és 4. kérdéseknél – azok alkotmányos jellege miatt – az összes szavazásra jogosult egyszerű többségére lett volna szükség a kérdések elfogadásához): 1. „Megbíz-e Ön az Orosz Föderáció elnökében, B. Ny. Jelcinben?” – Részvétel 64,18%; igen 58,66%; nem 39,20%. 2. „Helyesli-e Ön az 1992 óta az Orosz Föderáció elnöke és kormányzata által folytatott szociális, gazdasági irányvonalat?” – Részvétel 64,08%; igen 53,04%; nem 44,56%. 3. „Szükségesnek tartja-e Ön, hogy az Orosz Föderáció elnöki tisztségére idő előtti választásokat írjanak ki?” – Részvétel 64,18%; igen 49,49%, az összes jogosult 31,71%-a, nem 47,14%. 4. „Szükségesnek tartja-e Ön, hogy az Orosz Föderáció népi küldötteinek tisztségébe idő előtti választásokat írjanak ki?” – Részvétel 64,15%; igen 67,16%, az összes jogosult 43,08%-a, nem 30,09%. Lásd: Deák András: A független Oroszország története. http://www.kulugyiintezet.hu/kulpol/kiadvany/egyeb/Gorbacsov_putyin.pdf (2009-09-28), 24–25.

⁵¹ Moses, Jonathon W.: Borisz Jelcin brumaire tizennyolcadikája. *Eszmélet* 8. évf. (1996) 29. sz., 165–181.; Szilágyi Ákos: Oroszország elrablása. Budapest, Helikon, 1999, 289–308.

⁵² 1993. december 12., részvétel 54,79%: „Elfogadja-e Ön az Orosz Föderáció alkotmányát?” – igen 56,61%, nem 40,29%.

hatalom fokozatos túlsúlyához vezetett. Ez a túlsúly három tényező együttes hatásaként jött létre: a bírói hatalom korlátozott, az alkotmánybíróság pedig gyenge volt; gyenge volt a törvényhozó hatalom, amely csak csekély mértékben tudta érdemben is ellenőrizni a végrehajtó hatalmat; az elnök jogköre erős volt, aminek köszönhetően aszimmetrikus viszony alakult ki az államfő és a törvényhozás között. Az elnök nevezi ki a kormányt, törvénytervezetet nyújthat be, megvétózhat döntéseket, feloszlathatja a parlamentet és rendeleteket bocsáthat ki. Hiába létezik az „impeachment” intézménye (az államfő leváltásának procedúrája), a mindenkori elnök gyakorlatilag elmozdíthatatlan.

Zárszó

Az 1985-ben kulminálódó gazdasági problémák, a külpolitikai helyzet és a kialakuló társadalmi válság a Szovjetunió megszűnéséhez vezettek. A bajok csíráit (magas államháztartási deficit, technológiai lemaradás, az Egyesült Államok aktív külpolitikai tevékenysége) már az 1970-es években is megtaláljuk. 1983-ra Andropov felismerte a Szovjetunióra nehezedő nyomás fokozódását, s tény, hogy politikájában számos kezdeményezést találunk mind a szovjet gazdaság megváltoztatására, mind pedig az államháztartás rendbetételére és az ebből fakadó bel- és külpolitikai problémák kezelésére. Ám elképzeléseinek végrehajtása, ha csak példaként egy elemet, a pártkáderek lecserélését nézzük, haláláig befejezetlen maradt. Utólag már kijelenthetjük, hogy a szovjet vezetés ezután következő halogató politikája végzetesnek bizonyult. A válságot még inkább elmélyítette a Ronald Reagan által gerjesztett külpolitikai szorítás, különösen a gazdasági és fegyverkezési verseny, amelyet a Szovjetunió végül elveszített.

A fennálló, elsősorban gazdasági problémákra válaszképpen csak 1987-ben kezdődött meg a gorbacsovi „demokratizálódás” folyamata. A gazdasági reformok véghezvitelében Gorbacsov egy újfajta politikát választott, annak reményében, hogy a folyamat irányítható lesz a számára. Ám eközben a szokottnál jóval nagyobb források kerültek a helyi elit kezébe, amelyek lehetőséget nyújtottak nekik saját hatalmuk növelésére – ugyanakkor a lakosság nagy részének életfeltételei romlottak. Hogy pontosan mikor tudatosította a helyi pártvezetés a saját gazdasági érdekeit, annak meghatározása mélyebb kutatásokat igényel, de tény, hogy a helyi nómenklatúrák – kihasználva a köz-

ponti vezetés gyengeségét, amely erre az időszakra teljesen elveszítette mozgalmi jellemzőit – visszatartották a forrásokat.⁵³ Sőt, hamarosan felismerték, hogy az így szerzett pozíciók megtartásához folyamatosan gyengíteniük kell a központi vezetést – ezt szolgálta a nacionalista kártya hatalmi okokból való kijátszása is. Elképzeléseik messzemenőig megegyeztek mind Nyugat-Európa, mind pedig az Amerikai Egyesült Államok külpolitikai érdekeivel. A Szovjetunióban meginduló folyamat az ország „első emberének” számító Gorbacsov számára irányíthatatlanná és megállíthatatlanná vált. Gorbacsov számos alkalommal tévesen ítélte meg helyzetét, nem biztosított lehetőséget olyan belső közösségi mozgalmaknak (termelői, munkás-szerveződéseknek), melyek belülről megújíthatták volna a Szovjetunió intézményrendszerét, ehelyett naivan olyan kül- és belpolitikai erőkre (Reagan, Bush, Jelcin) próbált támaszkodni, amelyek fölött gyakorlatilag semmi befolyása nem volt. Sőt, ezek a politikai erők gyakorlatilag saját érdekeik érvényesítésére használták fel a habozó pártfőtitkárt, aki nem rendelkezett a világpiacon kihívásokra és a belső válságra egyaránt adekvát gazdasági reformprogrammal, illetve nem készült fel és képtelen volt megfelelni a „glasznoszty” politikájából következő nemzetközi és hazai politikai kihívásoknak.⁵⁴

A külpolitikai engedékenységek – szemben az 1956-os és 1968-as beavatkozásokkal – lehetőséget biztosított a közép- és kelet-európai államoknak a rendszerváltásra, így a gorbacsovi politika tulajdonképpen a magyarországi rendszerváltozásnak is a legfőbb katalizátorává vált.

Ezzel párhuzamosan a Szovjetunióban a társadalom többsége nem értette és nem tudta feldolgozni a változásokat, a régi rendszer iránti bizalom elveszett. 1991-re, a közösség társadalmi frusztráltságát meglovagolva és saját hatalmi ambícióiktól vezérelve, a helyi elitiek szétfeszítették a Szovjetunió struktúráját. A következő lépésben, a privatizáció során pedig mint az egyetlen, tőkével rendelkező belső csoportok felvásárolták a volt szovjet gazdaság összes jelentős szeletét, és ezzel perifériára szorították a társadalom összes többi szereplőjét. A helyi elitiek így átvették a tagköztársaságok fölötti irányító szerepet, míg a társadalom többsége teljes apátiába süllyedt. Ez a helyzet az átalakuló politikai kultúrára is rányomta a bélyegét, és jelentős mértékben meghatározta a ma fennálló orosz rendszer arculatát.

⁵³ Krausz Tamás: A Szovjetunió története 1914–1991. Budapest, Kossuth Kiadó, 2008, 211.

⁵⁴ Szilágyi, i. m. 1999, 251–270.

A VILÁGPIACI KŐOLAJÁRAK ÉS A SZOVJETUNIÓ FELBOMLÁSA

A kérdést már többen feltették és megválaszolták a történészek, gazdaságtörténészek közül, de a legtöbb elmélet nem tud arra érdemben magyarázatot adni arra, hogy vajon miért éppen az 1980-as évek végén, a 90-es évek elején következett be a Szovjetunió és az államszocialista rendszer összeomlása, és miért olyan földindulásszerű gyorsasággal? Ahogyan ma a politológiai közfelfogás vélekedik a marxista-leninista államszervezési modellről mint életképtelen ideológiáról, annak fényében nem megválaszolható az a kérdés, hogy akkor miként tudtak fennmaradni a szovjet típusú tervutasításos rendszerek több mint hetven esztendeig?¹ A Szovjetunió összeomlásának távlatos és szaktudományos vizsgálatában ma több értelmezés és iskola létezik, az eltérő narratívákban gazdasági, társadalmi és politikai változások jelennek meg interpretációkként. A politikai síkú magyarázó elméletek közül a szakirodalom a politikai rendszer jóléti legitimációjának elvesztését vagy a politikai elit saját hatalomátmentési taktikáját emeli ki. Gazdasági értelemben pedig sokan hangsúlyozzák az SDI, a reagani csillagháborús terv kihívását, melyet a Szovjetunió és annak gazdasága már nem tudott volna finanszírozni. További gazdasági értelmű interpretációként említik még a szakirodalomban a központi tervgazdálkodás gyors összeomlását.²

Jelen írásomban arra keresem a választ, milyen döntő, alapvető, determináló világgazdasági paraméterek változtak meg a 80-as évek folyamán, melyek addig a rendszer létrejöttéhez és fenntartásához járultak hozzá, ekkor viszont a megroppanásához.

¹ Többek között a témával elsőként foglalkozik: Dallin, Alexander: Causes of the Collapse of the USSR. Post-Soviet Affairs (1992), No. 4.

² Lásd részletesebben: A Szovjetunió vége. Poszt-Szovjet Füzetek III. Szerk.: Krausz Tamás–Szvák Gyula. ELTE Ruszisztikai Központ, Budapest, 1991.

A történelmi orosz állam már a korai időktől tradicionális nyersanyag-szállítója volt Nyugat-Európának. Ez a helyzet alapvetően a szovjet rendszerben sem változott meg, így érinthette sokkal jobban a nyersanyagárakban beállt bármilyen árváltozás.³

Fentiekből adódik a kérdés: miért tulajdoníthatunk az olajkitermelésnek jelentős szerepet a szovjet gazdaságtörténet hosszú távú, szekuláris ciklusainak esetében? Tömören azért, mert nincs még egy olyan nyersanyag, amely ennyire nagy hatással bírt volna a szovjet gazdasági növekedésre. Tankönyvszerű példa, hogy a csökkenő vagy alacsony olajár csökkenő inflációt és lassuló GDP-növekedést generál. Az olaj jegyzésárainak növekedése pedig ezzel ellentétes hatást kifejtve serkenti a gazdasági növekedést. A fentiek hatása könnyen bizonyítható a korabeli szovjet nemzetgazdaságra. Egészen szoros a kapcsolat a szovjet költségvetés és államháztartás mutatószámai és az olajárak alakulása között már egészen az 1960-as évektől.

Jelen tanulmány bizonyítékokat próbál felsorakoztatni arra, hogy az orosz kőolajiparnak milyen determinisztikus szerep jutott a Szovjetunió széthullásában, és hogyan határozta meg a gazdaságfejlődési alternatívákat évtizedeken keresztül.⁴ Az írás célja az 1989-es – *annus mirabilis* (mágikus év) – nagy kelet-európai átalakulás és felbomlás értelmezéseként egy gazdaságtörténeti elemzési módszert felvázolni. A szovjet gazdasági folyamatok önmagukban való vizsgálata és azok megértése a világ gazdasági ciklusok adekvát értelmezése nélkül ugyanis csak fenomenológiához vezet. Értelmezésemben a gazdasági folyamatok determinisztikus erővel hatnak a politikai berendezkedésre is, ezért a szovjet összeomlás egészét és a közép-kelet-európai régióra gyakorolt hatását kívánja az írás megragadni a főbb gazdasági folyamatokban.

A Szovjetunió – lévén, hogy a világ második legnagyobb olajexportőréről van szó – az olaj árának az 1980-as évtizedben bekövetkező esése következtében óriási exportbevételektől esett el. Ezért hozzávetőlegesen két évtizedre mély recesszióba, a háború óta nem tapasztalt gazdasági válságba ke-

³ Gerschenkron, Alexander: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1984.

⁴ Lásd bővebben Jegor Gajdar idevágó könyvét. Gaidar, Yegor: Collapse of an Empire. Lessons for Modern Russia. Washington, Brookings I.P., 2007.

rült. A kőolaj világpiaci árának drámai esésével párhuzamosan,⁵ 1988 és 1992 között több mint 30%-kal visszaesett a kitermelési kapacitás is.⁶ Mindez természetesen nem egyetlen tényezőként eredményezte a szovjet típusú államszocialista tervgazdaság csődjét, de alapjában ez teremtette meg a kapitalista típusú transzformáció alternatíváját. Az általános értékelésekkel szemben a széthullás oka nem a központi tervezés és a rendszer immanens életképtelensége volt – ahogyan ma azt a liberális történetírás állítja –, hanem valójában inkább az adekvát tervezés hiánya és a külső körülményekben beállt radikális változásra való válaszképtelenség vezetett a rendszer összeomlásához.

Az olaj szerepe az átmenet időszakában

Mivel a szovjet összeomlás forrásaihoz és dokumentumaihoz nehézkesen vagy egyáltalán nem lehet hozzáférni, ezért a gazdasági statisztikák tárházához kell nyúlnunk, hogy felfejthessük az átmenet lényegi mozzanatait. Számos részletében osztom Jegor Gajdar állítását, aki nemrég publikált monográfiájában kijelenti, hogy a Szovjetunió összeomlásának története leegyszerűsítve nem más, mint a gabonáról és olajról szóló történet.⁷ Mivel a szocialista blokon belül a Szovjetunió volt az egyetlen kőolaj- és földgázexportőr, így a kitermelésben és a világpiacokon beállt minden negatív irányú változás is őt érintette a legjobban. Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország csak áttételesen és indirekt módon szembesültek ezekkel a problémákkal. Megfigyelhető, ahogy a termelés és az árak visszaesése okozta válság kulminálódott az 1980-as évek első felében, aminek következtében a drámai gazdasági visszaesésből és recesszióból Oroszország nem is lábalt ki addig, amíg a nyersolaj világpiaci ára újra 40 dollár/hordó árszint fölé nem emelkedett (2004-ben).⁸ Ahogy az Egyesült Államok gazdaságfejlődésének esetében a gazdaságtörténeti szakirodalom bizonyította a kőolaj gazdasági növekedés-

⁵ Az 1984-es 28,74 dollár/hordós árfolyamról 1986-ra 14,44 dollár/hordóra zuhant az olaj jegyzési árfolyama.

⁶ Lásd bőven ellátott statisztikai adatokkal: Kudrov, V. M.: Szovjetszkaja ekonomika v retrospektiv. Moszkva, Nauka, 2003, 76.

⁷ Gaidar, i. m. 2007.

⁸ Sachs, J. D.–Warner, A. M.: Natural Resources Abundance and Economic Growth, Development Policies in Natural Resource Economies. Cheltenham, Edward Elgar, 1999, 121.

re gyakorolt közvetlen hatását, úgy ezt a vonatkozást eddig a Szovjetunió gazdaságtörténetének kutatásaiban, monográfiáiban meglehetősen marginálisan kezelték. Hogy az energiahordozók ármozgásai szoros korrelációt mutatnak a gazdasági növekedéssel, azt eddig senki nem bizonyította a Szovjetunió esetében.⁹

Mielőtt a szovjet kőolajtermelés adatainak elemzésével eljutnánk a szovjet gazdaság 1980-as évtizedben bekövetkezett válságsorozatáig, előtte nézzük meg a témánk szempontjából lényegbevágó Kondratyev-féle cikluselméletet. A Kondratyev-ciklus bűvópatakként évtizedeken keresztül megbújt a szovjet gazdaságtörténetek, makrogazdasági adatsorok mögött, s a főbb statisztikai idősorok határozottan bizonyítják létezését a Szovjetunióban is. A cikluselméletek különböző válfajai közül külön figyelmet szentelek a Kondratyev-ciklus 47–60 éves ciklusperiódusainak, és annak a kőolaj-kitermelésre gyakorolt hatásának.

A Kondratyev-ciklus negyedik hulláma, amely a második világháborúval vette kezdetét, a ma még átmeneti szakaszhatárnak tetsző 2000-es évvel ér véget. Vagyis a hullám kezdőpontja 1945, végpontjának pedig én az 1993-as szovjet rendszerváltást tartom, amely zárószakasz 2001-ben ért véget.

A mából visszatekintve megállapíthatjuk, hogy nemcsak a piaci viszonyok között hat a Kondratyev-ciklus, hanem az államszocialista blokk tervgazdaságaiban is érvényesültek a hatásai. Vagyis magyarázó elméletként alkalmazható a szovjet tervgazdaság növekedési ciklusainak vizsgálatában is.

A szovjet kőolaj-kitermelés és a K-ciklus

A Kondratyev-ciklus a második világháború utáni szovjet gazdaságtörténeti korszakot is három szakaszra osztja. Az első, 1945–1973 közötti szakaszra a folyamatos extenzív bővülés, fellendülés és prosperitás volt a jellemző. A nyersanyagárak egy folyamatos emelkedésben, majd pedig egy kicsúcsosodásban elérték maximális árfolyamukat.

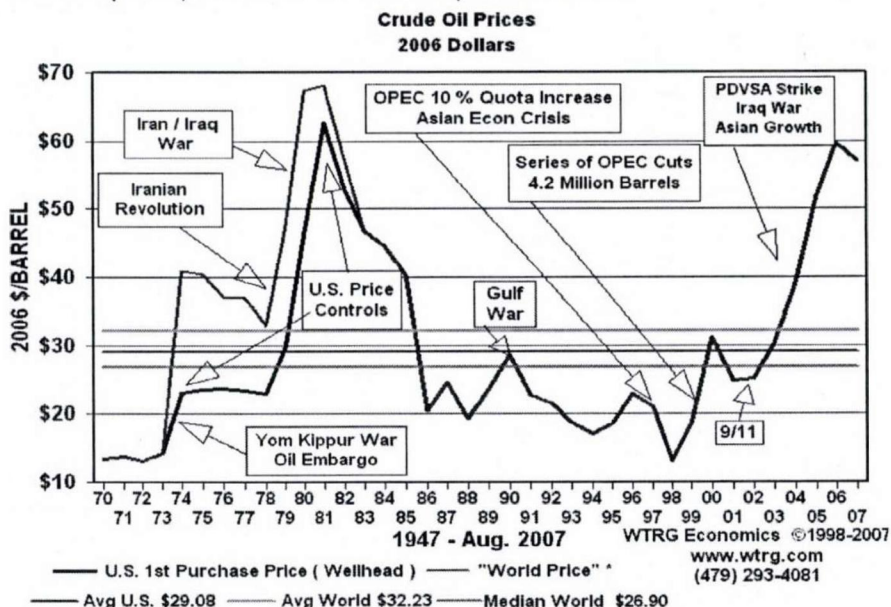
A második, 1973–1993 (2001) közötti szakaszban, a Kondratyev-ciklus lefelé tartó hullámában a pangásos, depressziós szakaszban következett be a terv-

⁹ Gisser, Micha–Goodwin, Thomas H.: Crude Oil and the Macroeconomy: Tests of Some Popular Notions. *Journal of Money and Banking* (1986) No. 18., 120–129.

gazdaság összeomlása. A periódus kezdetét az első olajválság jelöli ki, végpontjának pedig nem egy évszámot, hanem egy szakaszt tekinthetünk. Ennek a leszálló K-ciklusnak a végét a világgazdaságban a nyersanyagárak újbóli robbanásszerű növekedése jelzi, az 1991-es iraki háború és a 2001. szeptemberi terrortámadás, Oroszországban pedig az elnöki rendszer megerősítése a parlament szétverésének évében (1993).

A harmadik szakasz 1993/2001-től tart napjainkig, hiszen a hullám fenntartásának körülményei eddig markánsan nem változtak, nevezetesen az ezredfordulótól (2001) hihetetlen árfolyamrobbanás jellemezte a nyersanyagok és főleg a kőolaj világpiacát. A nyersolaj ára a 2000-es 16,56 dolláros hordónkénti árról 2007-re 147 dollár/hordóra emelkedett.¹⁰

1. ábra. Nyersolaj árak 2006-os dollárárfolyamon számítva

Forrás: http://www.wtrg.com/oil_graphs/oilprice1970.gif (2010-05-03)

¹⁰ Lásd a ciklus következményeit a szovjet kitermelési adatokra: Slavkina, M. V: Triumfi tragegyija: razvtyije nyefotgazovo kompleksa SzSzSzR v 1960–1980-e godi. Moszkva, Nauka, 2002, 36.

A Kondratyev-ciklus nagy hullámai mellett az olajárban megfigyelhető a speciálisan lefutó, 7–13 évenkénti úgynevezett Juglar-ciklus is, amely alapvetően ágazati ciklusként ismeretes.¹¹ Alsó- és csúcspontjai egybevágnak a nagy olajválságokkal és a hatalmas áremelkedésekkel. A Juglar-ciklus sarokévei a következők voltak:

1948. Az első arab–izraeli háború;

1956. A szuezi-válság;

1962. Az első konjunkturális áremelkedés;

1973. Az első olajválság;

1980. A második olajválság; az iráni forradalom (1978–1979), az iraki–iráni háború kezdete (1980);

1990. Az Öbölháború (1991);

1999–2001. Az OPEC 4,2 millió hordóval csökkenti a kitermelést. A 2001. szeptember 11-i WTC elleni támadás és következményei; az iraki háború (2003).

A fenti táblázatból megfigyelhető, hogy ezekben az években milyen óriási trendváltozások történtek az árfolyamokban.

A szovjet kőolajipar 1945 utáni időszakát vizsgálva a Kondratyev-ciklus felfelé ívelő, konjunkturális ágában (1973-ig) mindjárt szembeötlő, hogy a centrumországok kapitalista rendszereiben és a szovjet gazdaságban is párhuzamosan lezajló fellendülések azonos hosszúságú hullámokat futottak le. Ennek a történelemben eddig soha nem látott globális bővülésnek a világgazdaság egészén belül is voltak kifejezett nyertesei, úgymint az NSZK, Japán és a Szovjetunió; ennek a dinamikus növekedésnek adta gazdaságelméleti magyarázatát Jánossy Ferenc.¹²

A szovjet gazdaság és nyersanyagtermelés a Jánossy-féle „helyreállítási periódusnak” köszönhetően tudott egészen a 60-as évek végéig olyan imponáló gyorsasággal regenerálódni és kilépni a világpiacra, annak ellenére, hogy a Szovjetunió európai területein a második világháború pusztításai szinte minden üzemet porig romboltak. A helyreállítási periódusok és a Kondratyev-

¹¹ Tylecote, Andrew: *The Long Wave in the World Economy*. Routledge, London, New York, 1991, 22.

¹² Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Budapest, KJK, 1966, 37.

ciklus emelkedő szakaszának korszakhatárát jelzik az 1968–1973-as esztendők.

Olajárak és a szovjet kőolajipar 1973-ig; a K-ciklus első hulláma

Noha sokak fejében a kőolaj és Oroszország együvé tartozik, ez történelmileg nem volt mindig így, hisz még az 1950-es években is a szovjet energiafelhasználás közel kétharmada kőszénen alapult.¹³ A nyers kőolajkitermelés ugyan már közel 150 évre, még a cári időkre tekinthet vissza, ám a nemzetgazdaságot meghatározó mértéket csupán az 1960-as évtizedre érte el. A XIX. században feltárt első olajmező a Baku-körzet volt, ez biztosította az akkori világ olajkészletének tetemes részét – a századfordulón már a világ teljes kőolajkitermelésének 30%-át adta – ahonnan a Rothschildok segítségével a Shell-vállalat tankerei a Fekete-tengerről szállították el a nyersolajat. A bakui mezők azonban lassan kimerültek, és a második világháború időszakára elvesztették jelentőségüket. Helyüket a nagyobb készletekkel rendelkező volga-uráli (cseljabinszki) térség vette át, amelyet ugyan már az 1930-as években feltártak, de az ott talált olaj kitermeléséhez csak a második világháború alatt fogtak hozzá. Ekkor még a Nyugatra irányuló teljes exportnak csupán 20%-a származott a főleg vízi úton és vasúton szállított nyersolajból. A cseljabinszki mező stratégiai előnye a második világháború folyamán mutatkozott meg, mivel a frontvonalaktól távolabb esett, mint Baku és környéke. 1965-re már ez a régió adta a szovjet kőolaj-kitermelés 72%-át.¹⁴

Sztálin halálát követően, 1955 és 1960 között a kőolaj-kitermelés megduplázódott. Olyan dinamikus volt ez a növekedés, hogy 1960-ra a Szovjetunió a világ második legnagyobb kitermelőjévé lépett elő az Egyesült Államok után, megelőzve ezzel Venezuelát. 1955-ig alapjában véve az egész kitermelés csak belső fogyasztásra vagy a szovjet blokk országaiba irányult, de 1955 után a Szovjetunió kereskedelme fokozatosan nyitott a Nyugat felé, hogy újra betölthesse azt a szerepet, amelyet már a XIX. század végén betöltött, nevezetesen, hogy a Nyugat nyersanyagszállítója legyen.¹⁵ Ezt követően kisebb-nagyobb

¹³ Kudrov, V. M.: Szovjetszkaja ekonomika v retrospektivye. Moszkva, 1997, 65.

¹⁴ Sz. Bíró Zoltán: Az olaj szerepe a szovjet gazdaságban. História (2007) 9–10. sz., 33.

¹⁵ Yergin, Daniel: The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power. New York, Simon&Schuster, 1991, 515.

kilengésekkel ugyan, de az egész szovjet időszak alatt nőtt a kitermelés volumene, egészen az 1988-as csúcspontig, amikor több mint 12 millió hordó olaj volt a napi kapacitás. 1953-ban kezdődött meg az első – és a mai napig legnagyobb – kőolaj- és földgázmező kitermelése Nyugat-Szibériában, Tyumen környékén.¹⁶ Ez az év lett a nemzeti gáztermelés szibériai korszakának kezdete. 1972 és 1981 között közel 500%-kal nőtt a kitermelési kapacitás csupán ebben a régióban, és 1983-ra már az összes nemzeti és exportpiaci gázigény felét a szibériai gázmezők elégtették ki. Ekkortól egyre inkább az Urálon túli területekre tolódott át a kitermelés. Ezzel viszont a felvevő, nyugat-európai piacoktól egyre távolabb kerültek a lelőhelyek, és állandó, akut problémaként jelentkezett a szállítás kérdése. Az irdatlan távolságok mellett egy másik probléma is adódott a nyugat-szibériai mezőkkel kapcsolatban. A sarkkörüli lelőhelyekre ugyanis általánosan jellemző a mostoha klíma, vagyis a nyári forróság (akár 35–40°C), a szúnyoginvázió, a katasztrofális útviszonyok valamint a téli mínusz 40–50°C. Mindezen adottságoknak köszönhetően a nyári kitermelési időszak 3–4 hónapra rövidült, és a fúrások is meglehetősen megdrágultak. Hozzávetőlegesen 4–5-ször kerül itt többre egy hordó olaj előállítására, mint a Közel-Keleten.

A szovjetek az úgynevezett *Hét Nővér*¹⁷ által 1928 óta uralt termelői és szállítási világmonopóliumok mellett alternatívaként léptek a világpiacra az 1950–60-as évek folyamán, hogy az akkorra jelentkező kitermelési többletükre exportpiacot találjanak. Hogy helyet találjanak ezen a korlátozott számú szereplő által ellenőrzött világpiacon, eleinte a világpiaci árak feléért kínálták eladásra az olajat Nyugat-Európának és Japánnak. Újbóli exportörkénti megjelenésük – közel fél évszázados szünet után – felébresztette a nyugati és amerikai félelmeket a szovjet gazdasági térnyeréssel kapcsolatban. Főleg az amerikai kormányzat – egyébként megalapozott – félelmeit tükrözi Allen Dulles, a CIA igazgatójának 1958-as, a szovjet gazdasági offenzívával kapcsolatos kijelentése, mely egy washingtoni kabinetülésen hangzott el: „...a szabad világnak egy új veszéllyel kell szembesülnie, hogy a szovjet kapacitások megváltoztatják az eddig stabil olajpiacokat.”¹⁸ A szovjet konku-

¹⁶ Muravlenko, V. P.: *Nyefty Szibir*. Moszkva, Nedra, 1973, 103.

¹⁷ Sampson, Anthony: *A hét nővér*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1978. A hét világcég, amelyek a 60-as évekig monopolizálták az olajpiacot, és diktálták az árakat: Texaco, Gulf, Shell, British Petroleum, Chevron, Mobil, Esso.

¹⁸ Sampson, i. m. 1978, 54.

renciával kapcsolatos aggodalmakra a Nyugat az árcsökkentésben látta a megoldást, a British Petroleum például 1959-ben 10%-kal csökkentette saját piaci árait. A szovjetek olajától való félelem pedig az OPEC megalapítására ösztönözte az olajtermelő arab országokat.

Mindazonáltal az újonnan feltárt mezők kitermelési kapacitásának növekedése révén a Szovjetunió fokozatosan felzárkózott az Egyesült Államok mögé, amely már 1971-re elérte 100%-os kapacitáskihasználtságát saját honi lelőhelyein. Az 1960-as évek közepén jutott el Moszkva abba az állapotba, hogy már jelentős mennyiségű olajat tudott exportálni, 1965-re már a teljes kitermelt mennyiség 30%-a kivitelre került. A megnövekedett igények miatt a tankereken és vasúton való szállítás egyre nehezebbé vált, így napirendre került egy csővezeték-hálózat építése Nyugat-Európa irányába. Potenciális felvevőpiacként a Távol-Kelet ekkor még nem jött szóba. Az 1980-as évekre kiépült csővezeték hosszára és a hatalmas távolságra jellemző adalék, hogy Szibériából a kőolaj hatnapos szállítási transzferidőszakot követően érkezik meg Nyugat-Európa finomítóiba. Az állandóan jelentkező szállítási problémák, a szállítási és finomítói kapacitáshiány szorosan egymáshoz kötötte a szovjeteket mint termelőket és a nyugat-európai fogyasztókat, ekkor kialakult közös érdekeltségeik pedig mindmáig összekapcsolják őket.¹⁹ A kölcsönös érdekeken alapuló üzlet része lett, hogy a szovjetek a kitermelési technológiákat a németektől és a japánoktól vásárolták, és ezért mindkét országnak olajjal vagy gázzal fizettek, mivel a földgáz és a kőolaj volt a Szovjetunió egyetlen olyan exportképes terméke, amelyet anélkül exportálhatott, hogy a belső fogyasztás megsínylette volna. Az ebből származó bevételekből – az „olajdollárokból” – pedig finanszírozták az ország keményvaluta-éhségét, amelyre az utóbb radikálisan megugró élelmiszerimport ellentételezéséhez volt szükség.

Az energiahordozókban gazdag lelőhelyek nagy száma és az eltorzult, egydimenziós exportszerkezet árnyoldalai már az 1970-es években kezdtek megmutatkozni a szovjet kiviteli struktúrán belül. A nagyarányú importbevétel, amely a megnövekedett kőolajpiaci áraknak köszönhetően érkezett Moszkvába, valóságos erőforrás-sökként érte az országot. Az erőforrás-sokk számos országban, különösen a periferiális államokban – például Nigériában, Venezuelában vagy Mexikóban – a növekvő olajbevételek miatt negatív

¹⁹ Lásd a Nabucco vs. Kék Áramlat vita dokumentumait.

externáliákat eredményezett. A gazdag és jól eladható ásványkincs egyáltalán nem vált a nemzetgazdaság fejlődésének alapjává, hanem sokkal inkább ezen erőforrások felélése következett be. Ezekben az országokban a hatalmi elitiek állandó harcot folytattak a nyersanyagforrásokért, ennek következtében pedig virágzott a korrupció. Paradox módon az erőforrásokkal nem rendelkező Kína és Dél-Korea modernizációja mind a mai napig jóval sikerebb, mint az erőforrásokban gazdag Venezuela, Nigéria vagy Mexikó modernizációja. Ez utóbbi országoknak sokkal több gazdaságnövekedési sokkot kell elviselniük a fluktuáló olajárak következtében.

A közgazdasági szakirodalom *holland-kór*nak nevezi azt, ha egy adott ország nem tudja hatékonyan felhasználni a hirtelen rászakadt nyersanyag-többletet.²⁰ Hiába áll nagy mennyiségben és jól eladható áron rendelkezésre országa területén, ennek előnyeit nem tudja kiaknázni. Sokkal inkább átok, mint áldás lesz; több negatív hatást indukál a teljes nemzetgazdaság egészére, mint pozitívat. Ezzel párhuzamosan a nemzeti valuta felértékelődése figyelhető meg, ami tovább sújtja más iparágak exportlehetőségeit is. Az ilyen egyoldalú iparszerkezettel bíró országok rendkívüli sebezhetősége nagymértékben múlik a nyersanyagárak világpiaci módosulásának szeszélyein is. A nyersanyaglelőhely-dependencia negatív hatásainak kiszűrésére a már hatalmában meggyengült szovjet elit az 1980-as években nem tudta véghezvinni az iparés az exportszerkezet diverzifikációját.

A Szovjetunió exportösszetétele is a nyersanyagexport-függőség, azaz a „holland-kór” jeleit mutatta, aminek negatív hatásait – az egyoldalú exportszerkezetet – tovább mélyítette a nyersolaj piaci árának drámai esése 1980-at követően, és annak tartósan alacsony szintje 2004-ig. A nyolcvanas évtized végére hasonló helyzet alakult ki, mint a gyarmatosító Spanyolország esetében a XVI. században.²¹ Az úgynevezett *erőforrás-átok* – a spanyol történet-szek kedvelt terminus technicusa a spanyol világbirodalom összeomlásának magyarázatára – sújtotta a Szovjetuniót is. Vagyis a túlzott földgáz- és kőolaj-exportbevétel egyedül csak az infláció elszabadulásának kedvezett, miként a spanyol birodalom esetében az Amerikából számolatlanul beáramló

²⁰ Ebrahim-zadeh, Christine: Dutch Disease: Too much wealth managed unwisely. Finance and Development, Vol. 40 (2003), No. 1. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2003/03/ebr.htm> (2010-05-03)

²¹ Elliott, John Huxtable: Spain and its World, 1500–1700: Selected Essays. Yale University Press, 1989, 78.

arany és ezüst is – ahelyett, hogy a birodalom fennmaradását segítette volna elő, annak sírásójává vált. Az összeomláshoz vezető út végállomása lett a világhatalmi ambíciók, a „grandeurizmus” feladása. Jegor Gajdar a salamancai iskola analógiájával élve a korabeli Spanyolország esetéhez hasonlítja a Szovjetunió összeomlását.²² Hisz a spanyol világbirodalom sem vesztett el egyetlen háborút sem, mégis lassan elporladt, s – véleménye szerint – ugyanez történt a Szovjetunióban is, amely egyetlen puskalövés nélkül vonult ki Kelt-Európából és egyéb befolyási övezeteiből.

A szovjet kőolajipar az első olajválságtól 1993/2001-ig, avagy a K-ciklus második hulláma

Míg a nyugati kapitalista centrumállamok a két olajválság idején (1973 és 1980) komoly gazdasági problémákkal szembesültek, addig a Szovjetunióban nem látszottak a gazdasági pangás jelei. Sőt nemhogy nem érintették a válságok, de még profitált is azok árfelhajtó hatásaiból. A Kondratyev-ciklus ekkor kezdődő felszálló ágában, különösen az arany és az olaj áremelkedésének köszönhetően a nemzetközi hitelpiacokon korábban hitelfelvevőként jelen lévő Szovjetunió 1974-re már hitelezőként jelent meg. De ennek a státuszának már 1976-ban vége szakadt: a kedvezőtlen időjárás okozta drámaian rossz gabona-termés ismét hitelfelvételre kényszerítette Moszkvát. Mindez együttesen az élelmiszerimport növekedését és a keményvaluta-készletek apadását eredményezte. A két olajválság, amelyek kijózanítóan hatottak a centrumországokra, semmilyen változtatás kényszerét nem hordozták a Szovjetunió számára. A Kreml és az egész politikai vezetés szentül hitte, hogy a magas kőolajárak korszaka sohasem ér véget. A változást 1982 hozta meg a világpiac csökkenő kőolaj- és gázáraival, aminek a hatása sokkal nagyobb és távlatilag determinálóbb lett minden másnál a Szovjetunió történetének utolsó szakaszában.

Nem túlzás azt állítani, hogy a korabeli világra sokkolóan hatott az első olajárrobbanás, amikor is az 1960-ban megalapított OPEC döntésének következtében közel háromszorosára emelkedett a nyersolaj ára. 1973 szeptemberében az OPEC 3 dollár/hordóról 5,11 dollár/hordóra emelte a nyersolaj világ-

²² Gajdar, Jegor: A szovjet összeomlás – gabona és olaj. Élet és Irodalom, LI. évf. (2007. július 27.) 30. sz.

piaci árát, majd 1974 januárjában, válaszul az 1973-as jom kippuri háborúra²³ és az amerikaiak beavatkozására, további emelést hajtott végre: 11,65 dollár/hordóban szabta meg a szabadpiaci árát. Ekkor használták a történelem során első ízben az olajfegyvert a kapitalista ipari államok és Izrael ellen. Az egész világ letaglózva szembesült az olcsó energiakorszak végével – hiszen ezek után soha többé nem tért már vissza az árfolyam a korábbiakra jellemző 2–3 dollár/hordó árfolyamhoz. Ennek hozadékaként határozták el a stratégiai olajtározók létrehozását Japánban, az NSZK-ban és az Egyesült Államokban. A 70-es évek folyamán az amerikai stratégiai olajkészleteket 600 000 hordó olajra duzzasztották fel, ami mindmáig közel 30 napos pufferkészletet jelent Washington számára arra az esetre, ha valamilyen újabb válság törne ki.

Magától értetődően a magas árak a termelő és exportőr országoknak kedveztek és kedveznek ma is. Az ebbe a csoportba tartozó Szovjetunió az 1973-as és az 1978–81-es olajárrobbanáskor szintén jelentős devizabevétele-növekedést realizált. Valutabevételei több mint háromszorosára nőttek. Ám e bevételek tetemes része elment az egyre növekvő gabona- és húsimportra. A századfordulón még a világ legnagyobb gabonaexportőrének számító Oroszország az 1970-es évtized végére a világ legnagyobb gabonaimportőrévé vedlett át. A '80-as évtizedben már a világ összes importgabonájának 15%-át a Szovjetunió vásárolta fel.²⁴ Ebben a „barrels for bushels” üzletben csupán Kanadából és az Egyesült Államokból tudott importálni, akiknek viszont dollárban kellett fizetnie. 1984-ben a szovjet gabonaimport már a 42%-át tette ki a teljes belső fogyasztásnak.²⁵ A rossz termésű 1964–66 közötti éveket figyelmen kívül hagyva 1972 után ez tartós tendencia lett, vagyis minden évben egyre növekvő mértékben és tartósan növekedett a külföldről behozott gabona volumene. 1990-ig csupán egyetlen évben, 1974-ben fordult elő, hogy nem szorult gabonaimportra a Szovjetunió.²⁶ A dömpingszerű import eredménye lett, hogy 1980-ra a teljes behozatal 15 milliárd dollárral meghaladta a teljes szovjet exportot. Ez egészen 1982–83-ig kezelhető volt a szovjet vezetés számára, köszönhetően a magas olajáraknak és az abból felhalmozott devizakészleteknek.

²³ Az 1973. október 6–26. közötti negyedik arab–izraeli háború.

²⁴ Pihoja, R. G.: Szovjetszkij Szozuz: isztorija vlasztyi 1945–1991. Moszkva, RAGS, 1988, 370.

²⁵ Sz. Bíró, i. m. 2007, 34.

²⁶ UN Food and Agriculture Organization, FAOSTAT. 2005. Idézi: Gaidar, i. m. 2007, 96.

1. táblázat.

Szovjet gabonaimport						
Év	1970	1975	1980	1983	1984	1985
millió tonna	2,2	15,9	29,4	33,9	46	45,6

Forrás: *Szocialisztikus sztrani i sztrani kapitalizma v 1986*. Moszkva, 1987. Finanszi i statyisztika.

A nyersanyagárak szárnyalását 1982 után az árak drasztikus zuhanása követte, ami húsba vágó volt Moszkva számára. 1980 és 1986 között a nyersolaj ára 37,42 dollár/hordóról, 14,44 dollár/hordóra esett vissza, további fontos nyersanyagok árával párhuzamosan (a szintén jelentős exportcikknek számító ón ára 8 dollárról 2 dollárra, az ezüst ára pedig 54 dollárról 5 dollárra csökkent).

A folyamatosan csökkenő világpiaci árak következtében a dolláralapú import volumene ezzel szemben folyamatosan növekedett, s a gabonaimport következtében ezen dollárkiadásoknak már csak 40%-át fedezték az olajbevételek. Ekkor, az árcsökkenés és a kitermelési kapacitáscsökkenés kettős nyomásában, radikális lépésre szánta el magát a szovjet vezetés. Egyrészt visszafogta a belső fogyasztást, másrészt a korábban nyomott áron Kelet-Európa szocialista országaiba irányuló olajszállításokat 20%-kal csökkentette, és arra próbálta őket rászorítani, hogy dollárban, ne pedig transzferálabilis rubelben fizessenek a kőolajért, földgázért. A keményvalutás nyugati exportot viszont érintetlenül hagyta, hiszen életbevágóak voltak számára a dollárbevételek. Így a belső fogyasztás 1985 és 1995 között közel 50%-kal esett vissza. A szovjet központi költségvetésre az 1970-es és 80-as években jellemző maradt, hogy az államcsőd és az óriási költségvetési többlet között lavírozott, az olajár változásának és a gabona- és húsimport volumenének függvényében. Elegendő volt három rossz év gabonatermése, a zuhanó olajár, és máris finanszírozhatatlanná vált az import.

Ezzel párhuzamosan a már megkezdett és 1980 óta folyamatosan épülő, Nyugat-Európába irányuló csővezetékrendszer finanszírozása is egyre nehezebbé vált. A bajokat tetetőzendő, az Egyesült Államokban az 1980-ban lezajlott elnökválasztással a demokrata Jimmy Carter után egy markánsan antikommunista és konfrontatív politikát hirdető új elnök költözött be a Fehér Házba.²⁷ Ronald Reagan kormányát állandóan aggasztotta a Nyugatra írá-

²⁷ 1980-ban választották az USA 40. elnökévé a Republikánus Párt jelöltjét, Ronald Reagant.

nyuló szovjet olaj- és gázszállítás. Az amerikai vezetés már 1955 óta a szovjet gazdasági hadviselés egyik adekvát elemének tekintette ezt a fajta exportot. Washington szüntelenül attól tartott, hogy a NATO-n belül létrejövő érdekellettek meggyengítik a szövetséget, és hogy megromlik a Közel-Kelettel korábban normalizált kapcsolata is.

Mivel a hatvanas évek folyamán az Európai Közösség tagállamainak energiabeszerművelési politikájában erős volt a diverzifikáció kényszere, így a földgáz-vezeték-rendszer terve, majd annak kiépítése a 70-es években egy új függőséget hozott létre, két jelentős eltéréssel a korábbiakhoz képest. Immár nem a Közel-Keletből, az OPEC-től, illetve annak kőolajától függött a továbbiakban Róma, Párizs és Bonn, hanem ettől kezdődően a szovjetek által szállított földgáztól. 1980-ra már 67%-kal nőtt az OECD-országokba irányuló szovjet olaj- és gázexport.

A Reagan-adminisztráció nem csak a Csillagháborús Tervet (SDI) hirdette meg, hanem 1982. novemberi nemzetbiztonsági direktívájában (NSDT-66) prioritásként fogalmazta meg a Szovjetunió gazdasági alapjainak tönkretételét is.²⁸ A két olajárrobbanás következtében megemelkedett árak miatt Nyugat-Európa országai, hogy a közel-keleti olajbeszerzéseiket diverzifikálják, megpróbálták nyitni a Szovjetunió irányába, és tőle vásárolni földgázt és kőolajat. Az Egyesült Államok erős rosszallással figyelte Bonn, Párizs és Róma kezdeti diplomáciai tapogatózásait a szovjet vezetés irányába. A közös – szovjet és európai vállalatok által kivitelezett – csővezeték-beruházásokat Washington minden eszközzel akadályozni igyekezett. Embargót vezetett be az amerikai olajtechnológiákra. Az Egyesült Államok Export Koordináló Bizottsága és a Védelmi Minisztérium megtiltotta katonai szövetségeinek – értsd: a NATO-partnerországoknak, kivéve Izlandot – hogy alkatrészeket, technológiákat szállítsanak a Szovjetunióknak vagy bármely szövetségesének a csővezetékhez. Általában a lengyelországi eseményekre hivatkoztak, de tudható volt, hogy a gépészeti és technológiai blokád célja csupán a csővezeték építésének a késleltetése. A General Electric sem szállíthatott kompresszorokat a csővezeték mellé tervezett gázturbinákhoz.²⁹ A Reagan-adminisztráció jól megfontolt gazdasági érdekeit egy olyan retorikába burkolta, amely szerint a Szovjetunió a Gonosz Birodalma. Semmiképp sem akarta a

²⁸ Schweizer Peter: *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy That Hastened the Collapse of the Soviet Union*. New York, Atlantic Monthly Press, 1994, 6–12.

²⁹ *Soviet Pipeline Called Vulnerable*. New York Times, 1982. január 21., 3.

szovjetek ölébe lődni nyugat-európai szövetségeseit, illetve nem kívánta, hogy energiafüggőségük kiszolgáltatottá tegye őket Moszkvának. Másrészt a Szovjetuniót sem szándékozta további devizatöbbletekhez juttatni, mert azzal álláspontjuk szerint erősítették volna a szovjet gazdaságot, áttételesen pedig előnyhöz juttatták volna ellenfelüket a fegyverkezési versenyben.

A csővezeték-építéshez szükséges legmodernebb amerikai technológia felhasználásának útjába Ronald Reagan és a Kongresszus sorra újabb és újabb akadályokat gördített. Az amerikai vezetés taktikája abban merült ki, hogy késleltessék, és ezáltal megdrágítsák a kivitelezés folyamatát. A Kongresszusban végül akkor lett teljes a rémület, amikor a Jamal-félszigeten talált földgázt egy német–szovjet konzorcium csővezetéken tervezte Nyugat-Európába szállítani. A német–szovjet egyezmény értelmében a 10–15 milliárd dolláros szindikátusi hitelért, melyet 20 európai bank adott volna össze, elmentételezsként a szovjetek földgázt szállítottak volna. Ez volt az addigi legnagyobb kereskedelmi tranzakció az ideológiailag szemben álló Kelet és Nyugat között.³⁰ Az amerikai embargó miatt a technológiát végül a német AEG és Mannesmann adta. Az amerikai Caterpillar gépipari vállalat 1 milliárd dolláros, erőgépekre vonatkozó ajánlatát a Kongresszus megvétőzte, és végül az ügylet meghiúsult. Úgy szintén az International Harvester sem szállíthatott kompresszorállomásokat a szovjet csővezetékhez. Ebben az időszakban az összes nyugat-európai gázmennyiség 9%-a érkezett a Szovjetunióból. Még Reagan amerikai elnök és a brit miniszterelnök, Margaret Thatcher közismerten jó személyes kapcsolatát is megterhelte ez az Egyesült Államok és Európa közötti érdekkonfliktus, hisz az európai kormányok joggal tartottak attól, hogy a technológiai blokád miatt munkahelyek szűnnek meg, és számos energetikai vállalat mehet csődbe. Angliában a John Brown Nemzeti Energetikai Vállalat esete vált a konfliktus alapjává. A Vaslady személyesen hívta fel Reagant, és határozottan közölte vele: „A John Brown csődbe megy, Ron!”, ezután azonnal Skóciába repült, hogy elindítsa a szovjetekkel kötött gázügyletben meghatározott, technikai eszközöket tartalmazó szállítmányt – az amerikai tilalom ellenére.³¹ A konfliktus kezelése során végül kompromisszum jött létre az európai fejlett államok és Washington között.

³⁰ A kelet–nyugati közeledés kutatásához érdekes adalék lehet a Détente és a kőolaj- és földgáz-igény összefüggésének megvizsgálása: azaz hogy Willy Brandt nyitásában Lengyelország felé 1970-ben és a Détente politikájában mekkora szerep jutott a közös csővezeték-hálózatnak.

³¹ Yergin, i. m. 1991, 743.

Eszerint teljes gázigényük maximum 30%-át vásárolják csak a szovjetektől, a további igényeket pedig az északi-tengeri, az abban az időben feltárt, norvég Troll-mezőből pótolják.

A kelet-európai szatellitállamok is egyre nagyobb igényt tartottak a szovjet kőolajra. Egészen 1987-ig összességében többet is kaptak belőle, mint a tőkés európai országok. A X. ötéves terv (1976–1980) keretében a Szovjetunió adta a kelet-európai országok kőolajigényének 86%-át. Ezt a közvetlen ráutaltságot erősítette meg a Barátság 1 és a Barátság 2 kőolajvezetékek átadása 1962-ben, illetve 1972-ben.

2. táblázat.

A kőolajexport iránya a Szovjetunióból (Millió tonnában számolva)					
Év	1980	1983	1984	1985	1986
a szocialista országokba	84,8	80	80,6	77,9	85,3
a kapitalista országokba irányuló	30,7	44,8	44	33,3	37,6

Forrás: *Szocializtyicseszkije sztrani...* i. m. 1987.

Éppen a peresztrojka idején kezdődött meg a szovjet kőolajkitermelés nagyarányú visszaesése, de ekkor még a keményvaluta-ínség miatt tovább tudták növelni az exportot. Hiába lett a Szovjetunió 1984-re a világ legnagyobb földgáz-kitermelő hatalma, mégsem győzte csupán a nyersanyagexportból finanszírozni a növekvő importkiadásokat.

A tartósan magas olajárakkal kalkuláló optimista szovjet vezetést meglepetésként érte az árakban bekövetkezett radikális csökkenés.³² 1985-ben a 26,92 dollár/hordó szintről 14,44 dollár/hordóra csökkent az olaj szabadpiaci ára, ez a közel 40%-os áresés pedig súlyosan érintette a szovjet költségvetést.³³ Mivel a nemzeti GDP közel harmada a szénhidrogén-termelésből származott, a legkisebb kedvezőtlen változás is nagymértékben módosította az ország makrogazdasági és külkereskedelmi helyzetét.

1985-re kristályosodott ki igazán, hogy az árcsökkenés mögött alapvetően két tendencia húzódik meg: a mesterségesen magasán tartott fülös kitermelési kapacitások és a lassuló világ gazdasági növekedés generálta csökkenő

³² Oil Price History and Analysis. <http://www.wtrg.com/prices.htm> (2010-05-03)

³³ History of illinois basin posted crude oil prices. http://www.ioga.com/Special/crudeoil_Hist.htm (2010-05-03)

olajkereslet. Ebben az esztendőben Bonnban ült össze az első Nyugat–Nyugat konferencia, ahol a fejlett iparosodott államok vezetői a csökkenő árakra és azok hatásaira keresték a megoldásokat. Ekkor már a világpiacon naponta közel 10 millió hordóval több olaj volt jelen, mint amennyire kereslet egyáltalán mutatkozott. Ez az ellátási többlet a stabilitást jelentette a centrumországok számára. Az árak drámai csökkenésére reagálva az OPEC is elérkezettnek látta az időt a beavatkozásra. 1986 júliusában és augusztusában Genovában tárgyaltak az OPEC- és nem OPEC-tagállamok vezetői. Az arab országok képviselői a kitermelés drámai csökkentése mellett érveltek, amit a szovjet küldöttség először elutasított, majd egy kompromisszumos, 100 000 hordós napi kitermelés-csökkentésben állapodtak meg.³⁴

A romló exportfeltételek következtében – nevezetesen az alacsony világpiaci árak mellett – a kitermelést az elavult bányászati technológiák és a szibériai mostoha időjárás körülmények is nehezítették. A fúrótornyok kitermelési kapacitása rohamosan csökkent, mégpedig nemcsak az elavult technológiákat alkalmazó kutak esetében, hanem már az új kutaknál is.

3. táblázat.

Olajfúrótornyok kitermelése a Szovjetunióban 1975–1990 között (Ezer tonnában számolva)						
Év	1975	1980	1985	1988	1989	1990
új kutak	652,2	621,1	447,8	368,4	338,7	314,4
összes kút	1755,8	1167,3	808,4	609,5	549,9	518,1

Forrás: *Toplivno-energetyicseszij kompleksz SzSzSZR 1988 g.* Moszkva, 1988.

A kitermelési problémákkal már nem csak a szovjet vezetés volt tisztában, hanem a nemzetközi politikai és gazdasági elit egy része is figyelemmel kísérte és elemezte azokat. Úgy tűnt, határos időn belül a Szovjetunió hamarosan maga is kőolajimportra fog szorulni, hisz a kitermelés folyamatosan csökkent, a kereslet pedig exponenciálisan nőtt. A fiaszkóval végződött afganisztáni beavatkozás is annak volt része, hogy Moszkva – a Perzsa-öböl térségéhez közelebb jutva – ellenőrizhesse a közel-keleti olaj útvját. Jimmy Carter, az USA akkori elnöke 1980 januárjában a szovjet expanzióval kapcsolatban leszögezte: „Hogy álláspontunkat teljesen világossá tegyük: bármilyen próbálkozást, amely erővel át szeretné venni az irányítást a Perzsa-öböl felett, az Egyesült

³⁴ Yergin, i. m. 1991, 761.

Államok elemi érdeke elleni fellépésnek tekintünk, és minden szükséges – akár fegyveres – ellenlépést megteszünk ennek ellensúlyozására.”³⁵ A nyugat-európai országok ekkor már nem álltak a Szovjetuniót karanténba helyező amerikai embargó mellé, mert féltek, hogy akkor nem jutnak gázhoz Moszkvától. 1977-ben már a CIA is 14 oldalas tanulmányban, *A közelgő szovjet olajválság* címmel foglalkozott az energiahordozók kitermelésével kapcsolatos szovjet problémákkal és a kitermelési kapacitás visszaesésével.³⁶

A 80-as évek végére a szovjet- és kelet-európai államszocialista berendezkedés finanszírozásában komoly nehézségek léptek fel, és már a rendszer legitimációja rendült meg azáltal, hogy nagy tömegeknek nem a létbiztonság, hanem a létbizonytalanság lett az osztályrészük. Továbbá a kelet-európai szocialista, KGST-országok lojalitása sem volt tovább finanszírozható az olcsó energiával. A szovjet állam és befolyási övezete viszonyában is egyre mélyebb repedések jelentkeztek, a rendszer eresztékeiben kezdett véglegesen recsegni-ropogni. Politikai értelemben a lélekharang végül Mihail Gorbacsov és idősebb George Bush 1989. decemberi máltai találkozásán kondult meg a birodalom fölött. Ezen a csúcstalálkozón adta fel véglegesen az egész szovjet elit korábbi globális ambícióit.³⁷ A rendszer erodálódásának visszafordíthatatlan voltát már Jurij Andropov³⁸ is érzékelte, de a folyamat csak Gorbacsov alatt tetőzött, aki személyesen, deklarálta a máltai csúcson mondt le végleg Kelet-Európáról mint szovjet befolyási övezetről.³⁹

1993-tól napjainkig, a K-ciklus harmadik hulláma

1993 és 2001 között játszódott le a Kondratyev-hullám trendforduló szakasza. Az átmenet záró évének 2001 tekinthető, ez volt többek között a totális nyers-

³⁵ Stern, Andy: *Oil: From Rockefeller to Iraq and Beyond*. London, MJF Books, 2005, 132. Carter 1980. januári kongresszusi beszédében hangzott el az 1979. decemberi afganisztáni szovjet invázióra reagálva.

³⁶ A CIA-elemzés részleteiről érdekes adalékokkal szolgál: Barlett, Donald L.–Steele, James B.: *Iraq's Crude Awakening*. Time, 2003. május 19.

³⁷ Forrás: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB298/index.htm>

³⁸ Jurij Vlagyimirovics Andropov (1914–1984) szovjet politikus, 1982–1984 között az SZKP főtitkára.

³⁹ Medvedev, V. A.: *V komangye Gorbacsova. Vzgljad iznutri*. Moszkva, Bylina, 1994, 58.

anyag-áremelkedés kezdő éve, az ikertornyok elleni támadás és az afganisztáni háború kezdetének éve, valamint a 3. olajár-sokk máig tartó folyamatának kezdete. A Szovjetunió ekkor zajló bomlása következtében az olajkitermelés addigi integrált volta is megszűnt, a birodalom szétesésével az olajkitermelés is nemzeti olajtársaságok tulajdonába került. Az utódállamok közül Oroszország, Kazahsztán, Azerbajdzsán, Türkmenisztán mint olaj- és gázexportőr, Belorusszia, Ukrajna és Moldova pedig mint nettó importőrök maradtak a piacon. De továbbra is Oroszország rendelkezik a domináns kitermelési kapacitásokkal. 1987–1988-ban, a szovjet kitermelés csúcspontján (12,4 millió hordó/nap) az Orosz Föderáció önmaga 11,4 millió hordóval részesedett a termelésből. Az utódállamok kitermelési arányaira plasztikus adat, hogy például Azerbajdzsán jelenleg a teljes orosz kőolaj-kitermelés 3%-át állítja csak elő.

1977-ben az OPEC még a kitermelés kétharmadát adta, de 1982 volt az első olyan év, amikor a nem OPEC-államok kitermelése megelőzte a teljes OPEC-előállítás mennyiségét. 1989-ben pedig a szovjet kitermelés már több mint kétszerese volt a szaúdunak, és a Szovjetunió a második legnagyobb kőolajexportőrré lépett elő a világon. Ezt a pozícióját Oroszország az 1989–1993-as átmenetet követő visszaesés után is meg tudta őrizni. Pedig ekkorra már napi kitermelése megfelelődhött: napi 6 millió hordóra csökkent. Jelenleg az összes orosz devizabevétel 60%-át az energetikai szektor szolgáltatja, amely az exportszerkezeten belül is dominanciával bír: az összes hazai termék 25%-át állítja elő. Jellemzően ugyanez az ágazat Nagy Britanniában csak a GDP 8%-át termeli meg, döntően az északi-tengeri mezők kiaknázásával.

4. táblázat

Hidrokarbon- (gáz és olaj) export						
Év	1998	1999	2000	2001	2002	2003
olaj- és gázexport (milliárd \$)	27,9	31	52,8	52,1	56,3	74
a teljes exportból való részesedés	32,2	36,6	46,1	46,1	46,4	49,2
a GDP %-ában	10,4	15,8	20,3	17	16,3	17,1

Forrás: GURVICH, E. T.: Makroökonomszkaja otszenka roli rosszizszkovo nyeftye-gazovovo szektora. *Voproszi Ekonomiki*, (2000) No. 10., 9.

A 90-es évek elején a szovjet kőolajipar együtt omlott össze az állammal, magával rántva a széles tömegek életszínvonalát is. Ezen összeomlás két fő

okaként a szakirodalom a beruházások visszaesését és a nemzetközi olajpiacon lezajlott áranomáliákat nevezi meg.

Az ezredforduló környékén azonban új vállalatok jelentek meg a korábbi romokon. Az alapvető változást ugyanakkor nem a privatizáció hozta, hanem a Kondratyev-ciklus egyik elemeként bekövetkezett nyersanyag-áremelkedés. 2004–2005-re a világpiaci gáz- és kőolajárak emelkedésének köszönhetően az orosz költségvetés újra pluszba került, a fizetések a közsférában nemcsak ismét időben érkeztek meg, hanem emelkedtek is. A GDP pedig a 90-es évek-re jellemző negatív növekedésből 2004-ben 7,1%-kal, 2005-ben 6,4%-kal nőtt.⁴⁰ Jelenleg az orosz kőolaj-kitermelés a maga közel 10 millió hordós napi kitermelési kapacitásával a második a világon – Szaúd-Arábia után –, valamint Oroszország rendelkezik a világ ismert kőolajkészleteinek 6,4%-ával.⁴¹ Az elmúlt hét évben az orosz GDP közel 30%-os többletre tett szert csak az olaj árának növekedésének köszönhetően. Tanulva a korábban elkövetett hibákból, amikor felélték a magas nyersanyagárakból származó többletjövedelmet, egy úgynevezett *Stabilizációs Alapot*⁴² hoztak létre, amelynek csak akkor keletkezik bevétele, ha az olaj világpiaci ára tartósan 27 dollár/hordó felett van. Ennek a 2006-os februári rendelkezésnek köszönhetően az Alap óriási többletet halmozott fel 2000 és 2008 között.

Mivel az orosz költségvetést ma is az olaj világpiaci ára befolyásolja a legnagyobb mértékben, ezért nem lehet közömbös Moszkva számára, hogyan alakulnak az olaj tőzsdei árjegyzései. Érzékelve azt az anomáliát, hogy a három olajfajta (a WTI, a Brent és az Ural típusú) közül az orosz típusúnak a legalacsonyabb az ára a világpiacokon, Putyin elnök még 2008 tavaszán bejelentette: az orosz vezetés elhatározott szándéka, hogy az árak egyrészt azonosak legyenek, másrészt az elszámolási árak ne dollárban, hanem rubelben legyenek jegyezve a nem is távoli jövőben. A világpiaci árak zuhanásával 2008-ban a West Texas Intermediate amerikai jegyzésáráival együtt a

⁴⁰ Ellman, Michael: *Russia's Oil and Natural Gas: Bonanza Or Curse?* London, Anthem Press, 2006, 15.

⁴¹ Statistical Review of World Energy 2008. http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2008/STAGING/local_assets/downloads/pdf/statistical_review_of_world_energy_full_review_2008.pdf (2010-05-03)

⁴² <http://www1.minfin.ru/en/stabfund/about/> (2010-05-03)

Brent és az Ural típusú olaj árfolyama is a 150 dollár/hordó közeli árfolyamról 50 dollár/hordóra esett vissza. Megérthetjük ennek jelentőségét, ha felidézzük Medvegyev elnök szavait, aki 2009 elején kijelentette, hogy 50 dollár/hordó ár alatt az orosz költségvetésben deficit keletkezik.

Az orosz energiaforrások kitermelésével kapcsolatban továbbra is a szállítás kérdése a legnagyobb probléma, hisz Kína irányába – amely néhány éven belül az európai piacokat akár meg is előzve a legnagyobb felvásárló lehet – nincs csővezeték. A tervezett útvonallal kapcsolatban pedig a japán kormány azért lobbizik, hogy Irkutszkból Nahodka irányába tartson a vezeték, ne Mandzsúria felé.⁴³

A vezeték építésében pedig kulcsfontosságú a magas olajár és a Transznyeft vállalat pénzügyi helyzete. A vállalat ugyanis mintegy 29 000 mérföld csővezetékkel rendelkezik, de ezek a közel harmincéves csövek egyre gyakrabban törnek és repednek meg. Jelenleg a teljes exportnak kevesebb mint 50%-a megy csővezetékeken keresztül, a többbit a jóval drágább tranzittal, hajóval vagy vasúton szállítják. Ezek szállítási költségei pedig magasabbak, hordónként közel 5 dollárral, 2003-as árakon számolva.⁴⁴

A 90-es évek folyamán az orosz kőolaj- és földgázkitermelésben az állami többségű tulajdonlás mellett a magántőke is megjelent.⁴⁵ A nyugati, „horizontális” fejlődési modellel szemben itt „vertikálisan integrált” iparvállalatok rendszere jött létre. Oroszországban egy holding – vállalatok szövetsége – birtokolja a fúrótoronyt, a finomítót és a kereskedelmi vállalatot is. A Szovjetunió összeomlását követően kialakult kapitalista tulajdonátrendezésben a magánszektor az állami főhatalom mellett jelentős pozíciókat épített ki az energetikai iparágban. Paradox módon helyzetét segítette az óriási szovjet bürokrácia és a gyenge állam kettőssége. Közös érdek lett a privát szektor és az állam mint ösztökés számára az olajárak emelkedése és a növekedés trendje. A korábbi történelmi tapasztalatot mindketten jól megértették: ha az olaj ára emelkedik, akkor Oroszország is emelkedik, a süllyedés viszont presztízs- és hatalomvesztést von maga után.

⁴³ Nyeftyanoje goszudarsztvo. Novaja Gazeta, (2005. december 22.)

⁴⁴ www.energypolicy.ru

⁴⁵ Lásd: Petrov, Andrej: Privatizálás a Szovjetunióban. Poszt-Szovjet Füzetek II., Budapest, ELTE Ruszisztikai Központ, 1991, 73.

BELARUSZ VAGY BELORUSSZIA: EGY BE NEM FEJEZETT RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNELMI GYÖKEREI ÉS LEHETSÉGES OKAI

Belarusz földrajzilag Európa közepén helyezkedik el, és a belaruszok szívesen nevezik hazájukat – az ország alakját is figyelembe véve – Európa szívének. Ennek ellenére igen kevés információval rendelkezünk Belaruszról, illetve politikai, gazdasági, társadalmi állapotáról, berendezkedéséről. Az országról kapott képünket többnyire a sajtóban megjelenő negatív, igencsak leegyszerűsített információk határozzák meg, amelyek legtöbb esetben választási csalásokról, ellenzékiek bebörtönzéséről szólnak, vagy „Európa utolsó diktatúrájáról”¹ beszélnek. Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy rövid történelmi áttekintést nyújtson a volt Szovjetunió egyik leggazdagabb és leginkább modernizált tagállamában lezajlott eseményekről, illetve ezek okairól, gyökereiről. Hogyan csapódott le a Szovjetunió felbomlásának „élménye” a társadalom különböző csoportjaiban? Mit jelent a társadalom többsége számára a Szovjetunió, és mit kezdenek a belaruszok a rájuk szakadt nemzeti ideológiákkal, a belarusz nemzettudat létével vagy nem létével? Milyen gazdasági, társadalmi és politikai okokkal magyarázható a rendszerváltás folyamatának megindulása és egy ponton történő megakadása? A fenti kérdésekre adott válaszok szintézisét szeretném az alábbiak során megadni, de terjedelmi korlátok miatt inkább az okokra és nem a folyamatok leírására koncentrálok.

¹ Az Európai Unió és az amerikai State Department különböző rendű és rangú tisztviselői gyakran nevezik Belaruszt Európa utolsó diktatúrájának. 2005-ben Condoleezza Rice – akkor még csak külügyminiszter-jelöltként – szenátusi meghallgatásán Belaruszt több más országgal egyetemben (Kuba, Irán, Észak-Korea, Zimbabwe, Burma) a zsarnokság olyan fennmaradt előőrsének („outposts of tyranny”) tartotta, ahol az USA-nak feladata van a demokrácia megteremtésében. Lásd: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/4186241.stm> (2010-05-14)

Történeti áttekintés²

Belarusz, Belorusszia, Fehéroroszország: elnevezések, amelyek halványan utalnak arra a történelmi múltra, amely az országot lakó nép eredetét meghatározhatja.³ Fehér, mint az itt élő ősi nép hagyományos ruházata, vagy fehér, mint a területen lakó világos bőrű, szőke hajú szláv eredetű népesség? Fehér, Fekete vagy Vörös Rusz, amelyek területi nagyságokat vagy a tatárok felé történő adózási szokásokat jelöltek? Olyan kérdések ezek, amelyekre a belorusz nép eredetével foglalkozó néprajzkutatók, kultúrantropológusok, történészek a mai napig keresik a pontos válaszokat. Mikortól létezik belorusz államiság, valóban beszélhetünk-e belorusz államról, történelemről a középkorban, levezethető-e a mai belorusz állam a középkorban az adott területen létezett politikai entitásokból, amelyek politikai-diplomáciai nyelve az ó-belorusz volt, vagy a kora újkor folyamán létrejött Lengyel–Litván Unióból: mind olyan kérdések, amelyek nem elhanyagolhatóak egy nép identitás-keresése, önmeghatározása kapcsán. Azonban úgy tűnik, mégsem ezek

² Az általános történeti áttekintés főbb forrásai: Vakar, Nicholas P.: *Belorussia: the making of a nation*. Cambridge, Harvard University Press, 1956; Zaprudnik, Jan: *Belarus: At a crossroads in history*. Oxford, Westview Press, 1993; Paskov, G. P.: *Belarusz: isztorija i szovremenoszty*. Minszk, 2004; Marples, David R.: *Belarus a denationalized nation*. Amsterdam, Harwood Academic Publisher, 1999; Szemusín, Dmitrij: *Alba Ruthenia: Belorusszia rövid története*. Budapest, Poszt szovjet füzetek, 1996; Máté István, *Rendszerváltás a Szovjetunióban a tények tükrében (1989–1991)*. Budapest, Poszt szovjet füzetek, 1993; Rotschild, Joseph: *East Central Europe between the Two World Wars. History of East Central Europe Volume IX*, Seattle and London, University of Washington Press, 1998; Wandycz, Piotr S.: *The Lands of Partitioned Poland 1795–1918. History of East Central Europe, Volume VII.*, Seattle and London, University of Washington Press, 1996; Magocsi, Robert Paul: *Historical Atlas of Central Europe. History of East Central Europe, Volume I.*, Seattle and London, University of Washington Press, 2001.

³ A magyar nyelvben egyszerre élnek a Belorusszia/belorusz, Belarusz/belarusz és a Fehéroroszország/fehérorosz kifejezések. Az első szópár az orosz nyelv, a második a belorusz nyelv magyarra történő átirásából származik. A Szovjetunió belüli tagköztársaságot oroszról átirva Belorusz SZSZK-nak, illetve Belorussziának nevezték, de e megnevezésnek van egy ruszofil konnotációja is, mely szerint a beloruszok az orosz nép közeli „kistestvérei”. A magyar „fehérorosz” fordítás is ebből ered. Hozzá kell azonban tenni, hogy a „rusz” nem „orosz”-t jelent, tehát az ország mai nevének ilyen fordítása nem helytálló, hiszen 1991 óta az ország hivatalos neve Belorusz Köztársaság. Melléknévként azonban mind a belorusz, mind a belorusz használható a magyar nyelvben. (Szerk. megjegyzése)

határozzák meg a belarusz nép modern öntudatát, történelemlképét, hanem a 20. század történései, azon belül is leginkább a század második felének eseményei, a II. világháború és az azt követő újjáépítés és a szocialista építkezés időszaka, a szovjet korszak.

A peresztrojka időszaka és a szuverén Belarusz megalakulása

Az 1980-as évek szovjet történései, a bejelentett változások és a gorbacsovi reformok belorusz területen is meghozták gyümölcsüket. A peresztrojka hatásai azonban nem annyira a nómenklatúra köreiben indukáltak változásokat, hanem inkább a humán értelmiség bizonyos köreiben jelentkeztek,⁴ akik felismerték a lehetőséget, hogy a puhuló rendszer keretei között bizonyos kérdésekben kritikai álláspontot fogalmazzanak meg. Az egyik ilyen pont a nemzeti nyelvhez való viszonyulás volt. A belorusz nyelv az értelmiség egy része szerint kritikus helyzetbe került. A nyelv, mint a nemzeti gondolat, a nemzeti eszme hordozója, megtestesítője a '80-as évekre elveszni látszott. Ennek okai a belorusz történelemben kereshetőek, de a folyamat a '70-es évektől vált igazán eklatánssá. A '80-as évek végén Belorussziában is megjelentek olyan, magukat nacionalistának valló csoportok, amelyek maguknak vindikálták a jogot a belorusz nép képviselőtére, és egy olyan új történelemszemlélettel álltak elő, amely meglehetősen távol állt a szovjet korszakban elfogadott és a társadalom tudatába beépült történelemlképtől.

Az 1990. márciusi választások után újjáalakult parlament tagjainak túlnyomó része azonban továbbra is a kommunista pártból került ki, a formálódó ellenzéki frakció csak a töredékét tette ki a törvényhozásnak.⁵ Ezt követően 1990. július 27-én a Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság (BSZSZK) Legfelsőbb Tanácsa elfogadta az ország szuverenitásáról szóló nyilatkozatot.

⁴ Az egyik legjelentősebb szervezet a Belorusz Népfront volt, amely a Belorusz Vértanúk mozgalomból, később az „Újjászületés” Belorusz Népfront a Peresztrojkáért elnevezésű szervezetből nőtte ki magát politikai mozgalmá, majd párttá. Hivatalosan a belorusz nemzeti ébredés ősi központjának tartott Vilniusban alakult meg 1989. június 24–25-én. Programja erősen szovjetellenes és markánsan nacionalista volt. A belorusz nemzeti gyökereket a szovjet korszakot megelőző időkől származtatta, tagadva a szovjet örökséget és eredményeket.

⁵ A 345 megválasztott képviselőből kb. 33 volt „ellenzéki”, akikből kb. 25 kötődött a legnagyobb ellenzéki nacionalista tömörülésnek tartott Belorusz Népfronthoz. Marples, i. m. 1999, 59.

A deklaráció tartalmazta az ország semlegességének kinyilvánítását, az önálló külpolitikai irányítás, az önálló valuta, pénzügyi rendszer, nemzeti bank megteremtésének igényét, a belorusz jog szupremáciáját a szovjet törvények felett, illetve az ország erőforrásaival való szabad rendelkezést. A szuverenitásról szóló nyilatkozat fontos lépés volt, de csak szimbolikus jelentőséggel bírt. Célja egyfajta előremenekülés volt a nómenklatúra részéről, a kommunista vezetés ebben az időben még nem gondolhatott igazi változásokra, illetve a Szovjetunióból való kiválásra, vagy annak megszüntetésére, ami a fellépő nacionalista ellenzék követelése volt. A Szovjetunió ekkor még létezett, a megreformálására tett kísérletekről, illetve irányairól folytatott diskurzus még nem zárult le, így az egyik legjobban integrálódott tagállam vezetői nem is számolhattak komolyabban ezzel a lehetőséggel. Az ország függetlenségének kikiáltása 1991. augusztus 25-én történt meg.⁶ A moszkvai események⁷ nagymértékben befolyásolták a történeteket, a kommunista vezetés diszkreditálódott, és utat nyitott egy más típusú politikai intézkedéssorozatra, amely a felső vezetés egy részének, illetve az ország elnevezésének megváltoztatását is eredményezte. Így 1991. szeptember 19-én az ország felvette a Belarusz Köztársaság nevet, elnöke pedig a politikában eddig nem sokat szerepelt Sztanyiszlav Suskevics, a minszki egyetem volt rektora lett.

A demokratikus intézményrendszer kiépítése a korai '90-es években

A '90-es évek elejét a demokratikus intézményrendszer kialakulásának időszakaként szokták jellemezni. Ezek a folyamatok a legtöbb volt szovjet tagállamban hozzávetőleg azonos időszakban mentek végbe, és bizonyos szem-

⁶ A belorussziai események alakulását ekkor sem a belső történések alakították, hanem a szomszédos államokban, illetve Moszkvában lezajlott események (augusztusi puccs, Gorbacsov lemondása az SZKP főtitkári posztjáról, más tagállamok függetlenségének kikiáltása). A társadalom többsége itt is támogatta volna a Szovjetunió továbbélését, amit az 1991. március 17-én lezajlott össz-uniós népszavazás belorusz eredményei is igazolni látszanak: Belaruszban a Szovjetunió belüli átlagot (76,4%) meghaladó arányban (83,3%) voksoltak az emberek az államszövetség fennmaradására. Máté, i. m. 1993, 60.; Krausz Tamás: A Szovjetunió története. In: 20. századi egyetemes történet 1945–1995 II. Szerk.: Diószegi István–Harsányi Iván–Németh István. Budapest, Korona Kiadó, 1997, 530.

⁷ Azaz a konzervatív erők sikertelen puccskísérlete Mihail Gorbacsov ellen 1991 augusztusában.

pontból – főként a politika és a gazdaság terén – a Nyugattal történő tárgyalások és a világpolitikai változások következményeként is felfoghatóak.⁸ Az intézményrendszerben végbemenő változások azonban itt sem jelentették a társadalom megváltozását, ami elengedhetetlen feltételét jelentené egy ország sikeres modernizálásának. A függetlenség bekövetkezte utáni első és legfontosabb esemény – hazai és világpolitikai szempontból egyaránt – a Szovjetunió 1991. decemberi, mai napig sokak által illegitimnek tartott megszűntetése és a Független Államok Közösségének létrehozása volt.⁹ Az 1991 és 1994 közötti korszakban Belaruszban a kommunista összetételű törvényhozás, illetve a posztkommunista nomenklatúra dominanciája mellett megkezdődött a parlamentáris intézményrendszer kiépítése. Ebben az időszakban az ország törvényhozó szervének, a Legfelsőbb Tanács tagjainak többsége, közel 85%-a még mindig az előző párt-nomenklatúra tagjai, illetve támogatói közül került ki,¹⁰ az ellenzék szervezett erői viszont továbbra is gyengék és fragmentáltak voltak, leginkább a fővárosban, Minszkben koncentráálódtak, a vidéki lakosságot nem érték el, és erősen értelmiségi jelleget öltöttek. A tömegmédia képviselői is az előző hatalmi rendszer logikája alapján szerveződtek, tagjai szintén erősen kötődtek a kommunista párthoz. Ennek ellenére a kommunista háttérű parlament számos olyan szabályt, törvényt alkotott, illetve fogadott el, amelyek a nyugati demokratikus-liberális percepció értelmében a demokratikus átalakulás feltételrendszerébe illeszkedtek. Megindult, illetve folytatódott a pártok alakulása, szervezése, programjaik ki-

⁸ Ebben az időszakban folynak a leszerelési tárgyalások, illetve a különböző tárgyalások a nemzetközi pénzügyi szervezetek képviselői és a kelet-európai, valamint a poszt-szovjet államok között, valamint az EBEÉ tárgyalások. A Belarusszal kapcsolatos leszerelési tárgyalásokról, szerződésekről lásd: http://www.mod.mil.by/polit_eng.html (2010-05-14)

⁹ A Szovjetunió megszűnéséről a Belorusz SZSZK területén döntött a Szovjetunió három legjelentősebb tagállamának elnöke a nemzeti parlamentek, népszavazás, illetve egyéb erre irányuló legitimációt jelenthető felhatalmazás hiányában 1991. december 8-án. Gorbacsov elítélte a döntést, és december 25-én lemondott a Szovjetunió elnöki címéről. Az aláírók Suskevics belorusz, Jelcin orosz, illetve Kravcsuk ukrán elnökök voltak, akik egyidejűleg bejelentették az orosz–ukrán–belorusz államszövetség létrehozását is, amelyből 8 másik tagállam csatlakozásával december 21-én Alma Atában (Almati) megalakult a Független Államok Közössége, Minszk központtal. Máté, i. m. 1993, 104., 106.; Szejmusin, i. m. 1996, 95.; Krausz, i. m. 1997, 531.

¹⁰ Marples, i. m. 1999, 60.

dolgozása¹¹ is, de a korábbi rendszer ellenzékeként fellépők azon javaslata, hogy referendumot írjanak ki új választások megtartásáról, a megfelelő számban összegyűjtött aláírások ellenére is megbukott a konzervatív Legfelsőbb Tanács ellenállásán. A törvényhozás 1994 márciusára új alkotmányt dolgozott ki, amely alapján új választásokat kellett tartani. Az új alaptörvény kimondta, hogy Belarusz demokratikus berendezkedésű állam, amely kül- és belügyeiben egyaránt független. Megerősítést nyert a politikai pluralizmus, a hatalmi ágak szétválasztásának elve, elfogadták a nemzetközi jog alapelveit, a köz- és magántulajdon szentségének és egyenlőségének elvét, a más országokkal való békés együttélés szabályát. Tiszteletben tartották a Belarusz által elfogadott nemzetközi kötelezettségeken alapuló állampolgári és politikai szabadságjogokat.¹² Az új alkotmány megváltoztatta az ország alkotmányos berendezkedését is, amennyiben a parlamentáris köztársaság helyébe elnöki rendszert vezetett be. Az új választásokra, amelyeken a régi rezsim, a nomenklatura képviselői és az új, magát nemzetinek valló csoport jelöltjei csaptak össze, 1994 júniusában és júliusában került sor. Ám általános meglepetésre nem ezekből a körökből került ki a győztes, hanem egy fiatal, kevéssé ismert parlamenti képviselő, Alexandr Lukasenko diadalmaskodott,¹³ aki már az első fordulóban megszerezte a szavazatok többségét, a második forduló folyamán pedig fölényes győzelmet aratott az eddig is regnáló nomenklatura-elit képviselőjével szemben is.¹⁴ Politikáját a szovjet múlt iránti lelkesedés és nosztalgia, a korrupció-ellenesség, az orosz–belorusz kapcsolatok erősítése és egyfajta nyugatellenesség jellemezte. Személyében egy, a társadalom többsége számára elfogadható politikai irány kapott szerepet, amely egyaránt elutasította a régi rezsim képviselőit – így bizonyos értelemben nomenklatura-ellenes volt –, és elutasította a szovjet múlt tagadásán álló új rend képviselőit is.

¹¹ 1992-re több mint 10 nagyobb és számtalan kisebb bejegyzett politikai párt volt jelen a belorusz politikai színtéren. Zaprudnik, i. m. 1993, 153–156.

¹² Yekadumaw, Andrey: Moulding a Hybrid Regime: Adapting Democratic Institution to the System of Politically Authoritarian Relations. In: *The Political System of Belarus and the 2001 Presidential Election*, Ed.: Bulkakaw, Valer. Minsk–Analytical Group, Warsaw–East European Democratic Center IDEE, 2001, 24.

¹³ Lukasenko nevének szintén kétféle átírása létezik a magyar nyelvben, oroszból: Alekszandr Grigorjevics Lukasenko, illetve belaruszból: Aljakszandar Rihoravics Lukasenka.

¹⁴ Első fordulóban Lukasenko a szavazatok 44,8%-át, a másodikban pedig a 80,1%-át szerezte meg. Yekadumaw, i. m. 2001, 26.; Marples, i. m. 1999, 70.

Az elnöki rendszer megszilárdulása és a belorusz–orosz integráció folyamata

Az elnöki rendszer első periódusában még nem volt egészen világos az ország politikai fejlődésének iránya. A kezdeti események azonban a nyugat-európai demokráciaértelmezéstől eltérő irányba vitték Belarusz berendezkedését. Lukasenko elérte, hogy a média különböző, számára kellemetlen és túl kritikus vezetői kiszoruljanak a nyilvánosságból vagy legalábbis a vezető funkciókból. Az elnök és az elnöki adminisztráció megkezdte hatalmának kiterjesztését és megszilárdítását. A posztszovjet térségben több helyen is megfigyelhető hatalmi harc tétje a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közötti erőviszonyok eldöntése volt.¹⁵ A parlamenti választásokra is ez idő tájt került sor,¹⁶ amelyeket Lukasenko akaratának megfelelően az elnök által kiírt referendummal egy időben tartottak.¹⁷ A referendum kérdései¹⁸ egyrészt egyfajta „irányvonalat” tükröztek, amelyet az elnöki adminisztráció jelölt ki politikája céljául,¹⁹ másrésztől viszont a szovjet korszak iránti nosztalgiára játszottak rá,

¹⁵ 1993-ban Jelcin tankokkal lövette szét az ellenálló Duma épületét, Ukrajnában pedig 1995-re született megállapodás Kucsma elnök és a parlament között a hatalommegosztás mikéntjéről.

¹⁶ Az új parlamenti választásokra 1995-ben, májusban és decemberben került sor, mert az alacsony részvétel és a bonyolult választási szabályok miatt nem tudták megválasztani az összes képviselőt az első forduló során.

¹⁷ Ez az intézkedés is a parlament szerepének gyengítésére irányult. Az elnöki referendum, a népvéleménynyilvánítása fontosabb, mint az elitista parlament, amely csak saját érdekeit képviseli, nem a népet.

¹⁸ 1. Az orosz nyelv hivatalossá tétele, egyenjogúsítása a belorusszal.

2. Új állami zászló és hivatalos jelvények, illetve címer bevezetése (Ez egyet jelentett a szovjet korszakban használt jelképek kisebb módosításokkal történő visszaállításával.)

3. Az elnök gazdasági jellegű kezdeményezéseinek támogatása.

4. Az elnök azon jogának bevezetése, amely egy alkotmány-kiegészítés elfogadását követően megengedné neki, hogy feloszlassa a parlamentet, ha annak működését rendszeresen alkotmányellenesnek tekinti.

¹⁹ Az elnök gazdasági jellegű megállapodásai, kezdeményezései, amelyek szabad kezett biztosítottak számára a gazdasági irányok kijelölésére, valójában az Oroszországgal kötendő megállapodásokat jelentették, míg a parlament feloszlatairól szóló kérdés az elnöki hatalom erősítését a parlament ellenében.

illetve alkalmazkodtak bizonyos realitásokhoz is.²⁰ A népszavazáson feltett kérdésekre nagy arányban érkeztek igen válaszok, mégpedig magas részvétel mellett, ami megfelelő alapot és legitimációt jelentett az új adminisztráció számára politikája végrehajtásához.²¹ Új parlament megalakulására azonban ekkor nem került sor, mivel nem sikerült megfelelő számú képviselőt választani, így maradt a régi törvényhozás.²² A '90-es évek második felében az elnök fokozatosan, belpolitikai csatározások során maga alá gyűrte a médiát, a parlamentet és az Alkotmánybíróságot, gazdasági téren pedig a Nemzeti Bankot.²³ Az intézkedések alapját a nemzetközi politika szereplői által elítélt és el nem fogadott 1996-os referendum eredménye képezte. A népszavazáson elfogadott pontok között szerepeltek az elnök által az 1994-es alkotmányhoz fűzött kiegészítések is, olyan jelentős elnöki hatalmat hozva létre, amelyet már nehezen lehetett volna ellensúlyozni.²⁴ Az 1994-es alkotmány értelmében 1999-ben elnökválasztást kellett volna tartani, amely azonban az elnök hivatalba lépési időpontjának megváltoztatása miatt nem zajlott le. Az ellenzék viszont alternatív elnökválasztási kampányba kezdett, amelyhez a törvényhozó hatalom bizonyos elemeit is igénybe vette. A választást az elnöki adminisztráció akadályozása ellenére lebonyolították, „eredményét” azonban senki nem vette figyelembe, így az elnöki hatalom győztesen és hatalmát

²⁰ A nosztalgia kategóriájába tartozik a szovjet köztársaságit idéző címer, zászló stb., míg a realitásokhoz való alkalmazkodást – ahogy azt a későbbiek során látni fogjuk – az orosz nyelv hivatalossá tétele jelenti.

²¹ 64,8%-os részvétel mellett az alábbi eredmények születtek: 1. 83,1%; 2. 75%; 3. 82,4%; 4. 77,6% Yekadumaw, i. m. 2001, 34.

²² Ez jól mutatja az emberek elfordulását és közömbös magatartását a tanács-választásokkal kapcsolatban, illetve az elnöki-adminisztráció korlátozó intézkedéseinek hatásosságát, és az elnök személyes, sokszor populizmusba hajló parlamentellenes felszólalásainak győzelmet. A 260 megválasztandó képviselőből májusban csak 178-at tudtak megválasztani, ami azonban nem volt elég a határozathozatalhoz. Ezt a decemberi választásokkal sikerült 198-ra feltornászni, ami már elégségesnek bizonyult a működéshez.

²³ Marples, i. m. 1999.

²⁴ Az elnök hivatali időszakának 7 évre való kiterjesztése, kétkamarás parlament, amelynek Köztársasági Tanács névre hallgató kamarájába az elnök személyesen is kinevezhet embereket, a Központi Választási Bizottság, az Alkotmánybíróság és a rendes bíróságok tagjainak, illetve a regionális vezetők elnök általi kinevezése, a hatalmi ágak közvetlen finanszírozása. Yekadumawa, Iryna: The split in State Organs of Power in the Republic of Belarus. In: Bulkakaw, i. m. 2001, 67; Marples, i. m. 1999, 89; Yekadumawa, Iryna: The Authorities and Opposition Camps after the 1996 Constitutional Crisis. In: Bulkakaw, i. m. 2001, 131.

megszilárdítva került ki ebből a küzdelemből is, az ellenzéki szervezetek egysége pedig végképp megbomlani látszott.²⁵

A belpolitikai csatározásokkal párhuzamosan – sok tekintetben azok külső politikai igazolásaként és támaszaként – folyt a Belarusz és Oroszország közötti integrációs folyamat. Az orosz partnerrel való szoros gazdasági kapcsolatok, illetve a gazdasági integráció kérdése nem pusztán a politikai irányultságnak volt a kifejeződése, hanem sokkal inkább a gazdasági realitások megnyilvánulásaként volt értelmezhető már egészen a kezdeti időszaktól. A Szovjetunió belüli gazdaságilag az egyik legfejlettebb tagállami státuszt elérő Belarusz tulajdonképpen semmilyen hagyományos ipari nyersanyaggal sem rendelkezett, mégis széles körű, fejlett és modern ipari bázist volt képes létrehozni.²⁶ Az ország emellett hagyományosan fejlett mezőgazdasággal rendelkezett, amelyhez az élelmiszeriparral és feldolgozással kapcsolatos iparágak is járultak. Általános jellemzőként elmondható Belarusról, hogy magas volt a késztermékek, a magasabb hozzáadott értékű áruk aránya,²⁷ amelyeket a szovjet piac teljességgel felvett, illetve e termékek minőségileg is a legjobbak közé tartoztak a Szovjetunió belüli.²⁸ Az ország nyersanyag-szegénysége miatt a kutatás-fejlesztési kapacitások is magasnak voltak mondhatóak. Ennek bázisát a tagállamok között is kiemelkedőnek számító magas és széleskörű képzettségi szint jelentette.²⁹ A gazdasági összefonódottság olyan mértékű volt a szovjet korszakban,³⁰ amelyet később sem lehetett volna rövid idő alatt

²⁵ Lyankhovich, Andrey: The Alternative Presidential Election in May 1999: Initiators, Campaign and Political Consequences. In: Bulkakaw, i. m. 2001, 136–150.

²⁶ Az országban kiterjedt volt a hadiiparral kapcsolatos kapacitás, valamint a nehézipar, gépgyártás, járműipar, vegyipar, fogyasztási termékek, elektrotechnikai termékek, félvezetők gyártása. A mezőgazdasági termékek piacán is sok különféle áruval és kiterjedt termékpalettával rendelkezett a belorusz gazdaság, amelyen belül nagy volt a feldolgozott termékek aránya.

²⁷ Az országot a Szovjetunió összeszerelő üzemének, boltjának is nevezték. Zaprudnik, i. m. 1993, 142.

²⁸ A Szovjetunió belüli léteztek a „minőség jelével” ellátott áruk, amelyek az export 15%-ot tették ki szövetségi szinten. E termékek előállításában a legjobb Belarusz volt. Ioffe, Grigory: Understanding Belarus: Economy and Political Landscape. Europe-Asia Studies, Vol. 56. (2004) no. 1., 87.

²⁹ Ioffe, i. m. 2004, 88.

³⁰ Belarusz már említett gazdasági szerepe – összeszerelés, importfüggő és exportra alapuló termelés – azt is jelentette, hogy egy rendkívül torz ipari szerkezet alakult ki, amelyben dominált a nehézipar, a gépgyártás, illetve a nagy energiaigényű ipari tevékenységek. A '80-as

megváltoztatni, de a politikai vezető rétegek nagy részének ez az adott pillanatban nem is állt érdekében. A politikai túlélés záloga a gazdasági stabilitás megőrzése és a tömeges elbocsátásokkal és hirtelen gazdasági visszaesséssel járó sokkterápia elkerülése volt.³¹ Az ország vezetése a megkésett politikai folyamatok következtében érzékelhette az orosz–ukrán partnereknél, illetve a lengyel szomszédoknál zajló gazdasági átalakulás nehézségeit és árnyoldalait, így az számára nem jelentett vonzó alternatívát. A Szovjetunió szétesését követő években mindenhol kézzelfoghatóvá vált gazdasági visszaesést azonban Belarusz sem kerülhette el. Az exportra termelő és erősen importfüggő gazdaság nehéz helyzetbe került a '90-es évek elején, mivel a többi, szintén gazdasági problémákkal küszködő volt szovjet tagállam nem volt képes megfelelő mennyiségű árut vásárolni az országtól. Így Belarusz nem jutott hozzá a gyártáshoz szükséges nyersanyagokhoz, illetve az azok megvásárlásához szükséges pénzhez sem. Ennek következtében 1994-re a gyárak egy része leállt, nem volt képes termelni, a piacok és a nyersanyagok hiánya kézzelfoghatóvá vált.³² A gazdasági helyreállítás csak 1996 környékére tehető, ami egybeesett a politikai-gazdasági integrációval, az Oroszországgal való kapcsolatok stabilizálódásával.

Az integráció felé tett lépések alapvetően mindkét fél érdekében álltak. Lukasenko, aki mindenképpen stabilizálni akarta hatalmát, helyre akarta állítani a gazdaság működőképességét, ami egyfajta kontinuitást jelentett volna a szovjet korszakban elért gazdasági sikerekkel, és így a nosztalgiára is rájátszva erős társadalmi támogatottságot szerezhetett. Az orosz oldalon Jelcin szintén a szovjet időszak pozitív elemeire való ráerősítéssel és a dicső Szovjetuniónak az oroszok testvérnépével, a belorusszal való szövetség egyfajta restaurálására irányuló politikai kommunikációval próbált politikai

évek elejére az ország energiaigényének 90%-át fedezte importból, amely alapvetően Oroszországból érkezett. Sahm, Aristid–Westphal, Kirsten: Power and the Yamal Pipeline. In: Independent Belarus: Domestic Determinants, Regional Dynamics and Implications for the West. Eds.: Balmaceda, Margarita M.–Clem, James I.–Tarlow, Lisbeth L. Harvard University Press, 2002, 271–272.

³¹ A különböző ipari egységek, gyárak nem pusztán munkahelyként üzemeltek, hanem a szociális háló elemeként, a szociális biztonság fenntartása érdekében bölcsődéket, óvodákat, iskolákat, sportklubokat, könyvtárakat üzemeltettek. Ezen intézmények azonnali költséghatékonyság érdekében való felszámolása óriási csapást jelentett volna a társadalom széles rétegei számára.

³² Ioffe, i. m. 2004.

tőkét kovácsolni az integrációs folyamatból, ami konkrétan plusz szavazatok szerzését is jelentette az 1996-os elnökválasztási kampány során.³³ Ráadásul az orosz fél számára az orosz nyelvű Belarusz belföldnek, hazai terepnek mutatkozott, ahol a gazdaság orosz privatizációja még könnyebben mehetett volna végbe, mint egy szociokulturálisan eltérő területen. Az ország természetesen katonailag, geopolitikai helyzetét tekintve sem lehetett közömbös Moszkva számára, különösen a térségben egyre aktívabban mozgó Egyesült Államok és a NATO tevékenységének fényében. Szintén figyelmet érdemel az orosz gazdaság- és energiapolitika szempontjából lényeges tranzitútvonalak kérdése is, amelyek jórészt Belarusz területén vezetnek keresztül, gyors és biztonságos összeköttetést teremtve Nyugat-Európával.

Az integráció konkrét lépéseire 1994 és 1999 között került sor, számos gazdasági és politikai megállapodás keretében.³⁴ Első lépésként a Csernomirgyin orosz kormányfő és a belorusz Minisztertanács (kormány) közötti gazdasági jellegű megállapodásokat említhetjük, amelyek azonban hamar zátonyra futottak a két ország vezetése közötti eltérő elképzelések és megteendő lépések tekintetében.³⁵ A folyamat következő állomása az 1995-ös megállapodás volt, amely alapján az orosz fél – a korábbi viták ellenére – pénzügyi eszközökkel segítette ki a belorusz kormányt, illetve Oroszország belföldi áron biztosította a kőolajat is Belarusz számára. A gazdasági együttműködés e formája egy „Barátsági és együttműködési szerződés” keretében tovább bővült, célja egy szorosabb integráció és egy FÁK-on belüli kétsebességes mo-

³³ A szovjet korszak iránti nosztalgia felkeltése az 1996-os elnökválasztási kampány során meglehetősen cinikus fogás attól az elnöktől, aki felhatalmazás nélkül volt az egyik aláírója a Szovjetunió megszüntetését kimondó nyilatkozatnak.

³⁴ Lásd bővebben: Radvánszki András: Belarusz. Függetlenség vagy beolvasás? Politikai változások és az orosz–belorusz integráció folyamata a '90-es években. KÚT (2007) 1–2. sz., 164–186.; Drakohurst, Yuri–Furman, Dmitri: Belarus and Russia: The Game of Virtual Integration. In: Balmaceda–Clem–Tarlow, i. m. 2002, 232–255.; Paznyak, Vyachaslau: The Customs Union of Five and the Russia–Belarus Union. In: Building Security in the New States of Euroasia: Subregional Cooperation in the Former Soviet Space. Eds.: Owan, Renata–Pavliuk, Alexander, 2000, 57–85.

³⁵ A meghiúsulás egyik oka a két ország gazdasági vezetése közötti nézetkülönbség volt, mivel az orosz fél nem látta, hogy mit kaphatna cserébe a felajánlott hitelekért és gazdasági segítségért. Marples, i. m. 1999, 108–109.

dell³⁶ létrehozása lett volna, amely a két szerződő felel kívül tagjai között tudta volna Kazahsztánt is. 1996. április 2-án Moszkvában – a megállapodás egyéves évfordulója alkalmával – a szerződő felek megalakították a Szuverén Államok Közösségét, amely a két állam elnökei által rotációs alapon vezetett közös szervekkel is rendelkezett. Tovább lépve, 1997. április 2-án az Unió Szerződés aláírásával az államok szuverenitásuk deklarációja mellett megegyeztek a még szorosabb együttműködésben, amely a kulturális élettől a biztonsági kérdéseken át számtalan területet érintett. Az 1998 decemberében a Kremlben aláírt újabb deklaráció az állampolgárok egyenlőségéről, a jogi entitások részére történő gazdasági egyenlőség megteremtéséről, illetve szupranacionális szervek felállításáról szólt. Az integrációs folyamat '90-es évekből betetőzését az Unió Állam jelentette, amelyet 1999. december 8-án az orosz és a belorusz államfő által szignált dokumentum hozott létre.³⁷ Az integráció azonban – a praktikus megállapodások mellett – a fő kérdésekben nem érte el a célját: nem jött létre közös valuta és teljes privatizáció az orosz cégek javára, a kis költségvetésű közös szervek pedig csupán látszatterveket folytattak. Mindazonáltal az egyezmények tulajdonképpen elegendőnek bizonyultak mindkét fél számára a további együttműködés folytatásához. Moszkva magához kötötte Minszket, Belarusznak pedig sikerült minél több engedményt és anyagi támogatást elnyernie, biztosítva gazdasága működőképességét.

A megtört rendszerváltás lehetséges okai és gyökerei

Az alábbiakban két olyan lehetséges okra szeretnék rámutatni, amelyek alapját jelentették és jelentik – a fokozódó politikai sűrűlődések ellenére napjainkban is – az orosz féllal való együttműködés politikai és társadalmi támogatottságának. Az első ilyen kérdés az országban beszélt nyelv, illetve a belorusz és az orosz nyelv egymáshoz való viszonyrendszere. A második a kialakult nemzettudat-koncepciók és ezek háttere.

³⁶ A kétsébséges modell a szorosabb gazdasági és politikai integrációban részt vevők és a kevésbé integrálódni akarók, illetve tudók táborát jelentette.

³⁷ Paskov, i. m. 2004, 38.

A nyelvkérdés szerepe, fontossága

Belarusz a történelme során kialakult határait tekintve homogén nemzetállamnak tekinthető. A beloruszok többsége a mai országhatárokon belül él, de kisebb csoportok megtalálhatóak a szomszédos államokban is.³⁸ Az állam hozzávetőleg 9 689 000 lakosából 81,2% belorusz, 11,4% orosz, 3,94% lengyel, 2,4% ukrán és 0,3% zsidó nemzetiségű.³⁹ Az állam hivatalos nyelve a belorusz és az orosz, de a felmérések azt mutatják, hogy a lakosok túlnyomórésze mégsem az anyanyelvét, hanem az oroszot használja a mindennapi kommunikáció és a családi beszélgetések során is. A jelenség megválaszolására a szovjet korszak vége óta különböző válaszok születtek. A belorusz nyelvnek az oroszhoz képest való visszaszorulása azonban nem jelentette, illetve nem jelenti azt, hogy a lakosság orosznak vallaná magát, vagy eltűnt volna belorusz identitástudatuk.

A '80-as évek folyamán Szovjetunió-szerte felerősödtek a nemzeti mozgalmak, amelyek öndefiniálásuk egyik eszközének a kulturális területen történő fejlesztési stratégiák kidolgozását tartották. Az állami, politikai koncepciók keresése a kultúra és az új ideológiák kidolgozása mentén valósult meg. A fő feladat az interkulturális közvetítő nyelvhez, az oroszhoz való viszony meghatározása, az orosz-szovjet múlthoz és kulturális örökséghez való hozzáállás kialakítása volt.⁴⁰ Nagy jelentőséggel bírt a nyelvkérdés, amely már a peresztrojka idején problémaként fogalmazódott meg a belorusz értelmiségi körökben is.

A probléma alapvetően abból eredeztethető, hogy a két nyelv közel áll egymáshoz, egy nyelvcsaládba tartoznak, közeledésüket pedig a mesterséges russzifikáció és természetes társadalmi folyamatok is elősegítették.⁴¹ A belorusz nyelv alapvetően egy ún. nyelvi választóvonal mentén helyezkedik el,

³⁸ Főként Lengyelországban, Oroszországban, és kisebb létszámban Litvániában és Ukrajnában. Magocsi, i. m. 2001, 133., 199.

³⁹ Belarusz. Fakti, 2008. Szoszt.: Gyeszjatnyik, N. V. Minszk, Belta, 2008, 128. <http://www.mfa.gov.by/upload/mag/bf2008r.pdf> (2010-05-14)

⁴⁰ Lásd: Gribov, Georgij M.–Popko, Olga N.: Language Problem in the Belorussian History. Santalka, Filozofija, (2007) T. 15., Nr. 1., 68–73. http://www.coactivity.vgtu.lt/upload/filosof_zurn/g_gribov_o_popko_filozofija_nr_1_t15.pdf (2010-05-14)

⁴¹ Például a vegyesházasságok vagy az előrejutáshoz, előléptetéshez szükséges nyelvtudás és az orosz központú oktatás.

amely egyben a lengyel és az orosz történelmi, kulturális befolyás és vetélkedés határzónáját is képezte. Mivel a két nagyhatalomnak a területért folyó versengés közben nem állt érdekében egy saját nemzeti nyelvvel és öntudattal rendelkező népcsoport kialakulása, így nehezen tudott kialakulni egy egységes, standardizált nyelvi környezet. A helyi lakosság ezért a huszadik század elejéig nyelvét olyan módon használta, hogy annak neve nem is lett igazán meghatározva. Az ország területén élő nemesi rétegek viszont alkalmazkodtak a reálpolitikai helyzethez, ezért körükben a 16–18. században a lengyel, a 18. század után pedig az orosz nyelv dominanciája volt megfigyelhető.

A nyelvkérdés tisztázásához szükséges legalább röviden felvázolni a belorusz nyelv történetét, és benne azokat a korszakokat, amikor a belorusz nyelvnek primátusa volt a lengyelrel, illetve az oroszsal szemben. Az első ilyen korszaknak a Litván Nagyfejedelemség időszakát (14–17. század) tekinthetjük, amikor a modern belorusz nyelv előfutáraként ismert, a 15–16. századtól hivatalos nyelvként is használt ó-belorusz bevezetésre került. Ez a diplomácia, az udvari élet nyelve volt, de messze állt a vidék lakosságának akkor beszélt nyelvétől.⁴² Az ó-belorusz nyelv, amellett, hogy fokozatosan változott, és lassan eltért a lakosság nyelvétől, valószínűleg több más nyelv szókincsét is tartalmazhatta.⁴³ A 16. század első felében jelent meg az első, belorusz nyelvű elemeket is tartalmazó nyomtatott könyv. A Lengyel–Litván Unió létrejöttével ez a nyelv egyre inkább háttérbe szorult. Ennek oka volt egyrészt a lengyel nyelv dominanciája, másrészt pedig a korábban használt belorusz nyelv későbbi kifejezett betiltása.⁴⁴ A lengyel uralom évszázadai a lengyel nyelv és kultúra előretörését jelentették. Ezt a korszakot a 18. századi orosz birodalmi terjeszkedés és nyelvhasználat váltotta fel. A hivatalos élet, az elit tekintetében a belorusz nyelv használata vagy három évszázadra eltűnt, visszacsúszott a falu, a parasztság nyelvévé, amelyet a 18. századig a lengyel, a 19. századtól kezdve pedig az orosz egy dialektusának tekintettek.⁴⁵ A 19. század közepétől kezdve több etnográfus, nyelvész kezdett el

⁴² Ioffe, Grigory: Understanding Belarus: Question of language. *Europe-Asia Studies*, Vol. 55. (2003a) No. 8., 1024.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Zaprudnik, i. m. 1993, 38.

⁴⁵ Ioffe, i. m. 2003a, 1024.

foglalkozni a nyelv kérdésével.⁴⁶ A jelentősebb áttörést az Orosz Birodalomban 1897-ben végrehajtott népszámlálás jelentette, amelyen 5,89 millió ember vallotta magát fehérorosz nyelven beszélőnek. Ennek hatására a lengyel és orosz nyelvterületen dolgozó nyelvészek – akik legtöbbször ezeken a nyelveken is írt –, intenzívebben kezdett el foglalkozni a korábban csupán dialektusként számon tartott belorusz nyelvvel is. Eltéréseket fedeztek fel a nyelvek tekintetében, amelyekből azt szűrték le, hogy az ezen a területen élő népesség nyelve nem egy nyelvjárás, ahogy azt korábban hitték, hanem önálló nyelv. A helyzetet bonyolította, hogy a ma Belaruszként ismert ország területén található városok lakosai nem a helyi nyelvet, nyelvjárást beszélték, hanem – a túlnyomó részben az itt élő nagyszámú zsidó közösség hatására – a jiddist,⁴⁷ ezen túl pedig az orosz és a lengyelt. Ez utóbbi két nyelv szerepe a városok szintjén a 20. század elejéig változó volt, attól függően, hogy keleti vagy nyugati területen feküdtek-e. Ez alakította ki azt az általános percepciót, miszerint a belorusz csak a vidék, a parasztság, a műveletlen rétegek nyelve, amely meghatározás mind a mai napig erősen érezteti hatásait. Az önálló nyelvvel kapcsolatos kutatások jelentős lendületet adtak a belorusz nyelv fejlesztésének is, ami elvezetett az egységes, normatív belorusz nyelvtan létrehozásához. Több próbálkozás után az első, a többség által elfogadott belorusz nyelvtant 1918-ban adták ki Vilniusban.⁴⁸ Az első világháborút követően a korai szovjet korszakban fellendült a belorusz nyelv tanítása és a belorusz nyelvű könyv- és lapkiadás. A nyelvi fejlődés szempontjából e korszak a belorusz nyelv és kultúra egyik virágkorának is tekinthető.⁴⁹ Miután a lengyelek elfoglalták Vilniust és a beloruszok által lakott területek nyug-

⁴⁶ Bizonyos politikai mozgalmak sikeresebbek tudtak lenni, ha a saját nyelvén szólították meg a lakosságot.

⁴⁷ Az 1897-es census alapján az észak-nyugati tartományokban, amelyek a belorusz területeket jelentették az Orosz Birodalmon belül, 1 202 129 zsidó élt, akik a Nagy Katalin által hozott rendelkezések következtében nem települhettek beljebb orosz területekre, illetve a III. Sándor által hozott városelhagyási tilalom következményei miatt éltek a városokban. Lásd: Zaprudnik, i. m. 1993, 63.

⁴⁸ Bronyiszlav Taraskievics [Branyiszlau Taraskievics] munkája. Price, Glanville: *Encyclopedia of the Languages of Europe*. Wiley-Blackwell, 2000, 31–32.

⁴⁹ Már az 1905-ös forradalom feloldotta a nyelvekkel kapcsolatos tilalmakat is, így ismételt megindulhatott a jiddis, lengyel, litván nyelvű lapkiadás, illetve két belorusz nyelvű újság megjelenése is ez időre tehető. Ezt a folyamatot az első világháború ugyan megtörte, de ezt követően ismételt lendületet kapott. Zaprudnik, i. m. 1993, 63–65.

ti felét, a belorusz értelmiség egy jó része Szovjet-Belorusszia területére tette át székhelyét. Az 1920-as évek jelentik a belorusz nacionalizmus kibontakozásának első valós korszakát – ez a szovjet területen ment végbe,⁵⁰ ellentétben a lengyel oldalon történő erőteljes represszióval és polonizációs folyamatokkal. Az 1919-ben létrehozott szovjet belorusz területek hivatalos nyelve a belorusz lett, amelynek kibontakozása elé egészen a '30-as évek elejéig nem gördítettek akadályt.⁵¹ Az értelmiség és a nemzettudatot alakító csoportok nagy része azonban Minszkre korlátozódott. Nagyrészt a Vilniusból, illetve a nyugat-belorusz területekről menekült, katolikus háttérrel rendelkező családok alkották, amelyekkel a szovjethatalom a sztálini tisztogatási hullám során mint „lengyel kémekkel”, a haza ellenségeivel számolt le, jelentős csapást mérve a belorusz tudatú nemzeti elitre. Ez azonban nem állította le a belorusszifikáció menetét, ezután is alakítottak új iskolákat, alapítottak újságokat és nem szünetelt az irodalmi élet sem. A városokban élő zsidó népesség a foglalkozási és oktatási kötöttségei megszűntével gyorsan asszimilálódott, de nem a városokban még mindig ritkán használt belorusz nyelvre, hanem az oroszra tért át, kialakítva egy már zömében inkább orosz nyelvű városmodell.⁵² Ezek a folyamatok és hatásaik ismételten visszavetették a belorusz nyelv felemelkedésének lehetőségét. A városokba történő beáramlás is tovább folytatódott, 1926-ra pl. 39,3%-ra nőtt a beloruszok aránya a városokban, de csak 20%-uk maradt belorusz nyelvű. Ez a nacionalista mozgalom virágkorában is negatív asszimilációs folyamatot mutat.⁵³

A nyelvet tekintve fontos elem az 1933-as, szovjet korszakban végbement nyelvreform, amelynek célja a nyelvten egyszerűsítése, a lengyel elemek kikiktatása, illetve a belorusz és orosz nyelv közötti akadályok eltüntetése volt. A modern belorusz értelmiségiek szerint a reform egyértelműen a belorusz nyelv oroszsal való összeolvasztását célozta meg, de sok tekintetben igazol-

⁵⁰ Az ún. „korenizacija”, vagyis az őslakosokkal történő feltöltés politikája játszódtott le itt is: a központi bolsevik hatalom a kezdeti időszakokban az általa teremtetett új nemzetiségi elitnek adta át formális állami funkciói egy részét, ami a kisebbségi népek kulturális felvirágzásához vezetett. Moszkva a nemzeti jelleget helyezte előtérbe a tagköztársaságok egész sorában. Ugyanakkor ez a folyamat gyakorta nagyfokú urbanizációval, iparosítással, bizonyos területeken erőszakos letelepítéssel járt együtt.

⁵¹ 1928-ra már 30, 1938-ra pedig már 149 belorusz nyelvű lap létezett. Ioffe, i. m. 2003a, 1024.

⁵² Uo. 1025.

⁵³ Uo. 1025.

hatónak tűnnek a nyelvet beszélők irányába tett pozitív lépések is, amelyek figyelembe vették, hogy az ország keleti területein beszélt nyelv alapvetően közelebb állt az oroszhoz.⁵⁴ A második világháború pusztításai és az átvonuló frontvonalak ismételten levették a napirendről a nyelv fejlesztésének kérdését, az azt követő időszakban pedig nem a nyelvkérdés jelentette a prioritást, hanem az újjáépítés. Ugyanakkor a technika és a modernizáció elemei, eszközei is az orosz központból érkeztek, így jócskán megerősödtek az orosz nyelv pozíciói.

Az ország területe a háborút követő rendezéssel nyerte el mai formáját – Lengyelországtól a nyugati belorusz területek még a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötését követően kerültek a Belorusz Szovjet Szocialista Köztársasághoz – amelyet a kisebb határkiigazítások nem befolyásoltak jelentősen, így a belorusz lakosság többsége ismét egy ország határain belülre került. A második világháborút követő korszak az urbanizáció nagy időszakának is számít. Míg 1926-ban az ország lakosságának mindössze 8% volt város lakó,⁵⁵ addig manapság ez az arány kb. 70%-ra tehető.⁵⁶ Az urbanizációt elősegítette az is, hogy a települések nagy része a háború alatt elpusztult, az országot a romokból kellett teljesen újjáépíteni, ennek munkaerő-szükséglete pedig nagy tömegeket vonzott a kialakuló, újjáépülő városi környezetbe. Ez az ún. „Minszk jelenség” – amely a korszakban lezajlott óriási léptékű urbanizáció szinonimája lett – 1959 és 1973 között csak Minszkben hatalmas, 107%-os lakosságnövekedést jelentett.⁵⁷ Az orosz nyelv spontán felvétele ezzel párhuzamosan folytatódott, a belorusz nyelv ugyanis nem rendelkezett elég lendülettel és fontossággal ahhoz, hogy azt a fajta modernizációs és újjáépítési hevületet túlszárnyalja, amely az adott korszakban megfigyelhető volt. Ehhez sokat hozzatett az is, hogy az országba bejövő új technika és szakemberek mind az orosz „nagy testvér” „hozzájárulása” volt, amit a Nagy Honvédő Háború során közösen elszenvedett veszteségek és a közös győzelem és dicső partizán múlt egyaránt pozitív módon egészítettek ki. A nyelvkérdés ezért a későbbiek során sem tudott olyan mértékben kibontakozni, mint az más országokban megfigyelhető volt. Ez azonban nem jelen-

⁵⁴ Uo. 1026.

⁵⁵ Ioffe, Grigory: *Understanding Belarus: Belarusian Identity*. Europe-Asia Studies. Vol. 55. (2003b) No. 8., 1245.

⁵⁶ <http://president.gov.by/press10662.html> (2010-05-14)

⁵⁷ Ioffe, i. m. 2003a, 1028.

tette azt, hogy az állam hagyta volna elveszni a belorusz nyelvet, amely végig hivatalos nyelve volt a BSZSZK-nak, de 1939-től az orosz is elnyerte ezt a státust. A belorusz adminisztráció jelentős összegekkel támogatta a belorusz nyelvű kiadványok megjelentetését, de azok az orosz nyelvű kiadványok mellett alig fogytak.⁵⁸ Az 1950-es évek elejétől a belorusz nyelvű iskolák egy része bezárt, a belorusz nyelvű kiadványok pedig általában orosz nyelvre váltottak. A következő évtizedekben ez a folyamat felgyorsult, és az 1970-es évek folyamán a belorusz nyelv helyzete már igen nehéznek volt mondható. A belorusz nyelvű iskolák jó része már csak nevében volt belorusz, a fő tantárgyakat orosz nyelven tanították. A belorusz nyelv oktatása egyre kevesebb helyen történt megfelelő módon, ha tanították egyáltalán. Magasabb szintű belorusz nyelvű oktatás, szakiskolák vagy felsőoktatási intézmény nem létezett. A belorusz nyelv oktatására képes tanári kar pedagógiai képzése is megszűnt. A belorusz nyelvű könyv- és újságkiadás minimális szintre csökkent. Ezzel szemben az orosz nyelvű szépirodalmi kiadványok aránya tovább nőtt.⁵⁹ A hivatalos nyelvhasználatban a belorusz hiába volt jogilag egyenrangú az oroszsal, a helyi, illetve központi kormányzat és a hivatalos levelek, dokumentumok nyelve továbbra is az orosz maradt.

Az 1980-as évek és a peresztrojka korszakának így egyik meghatározó kiindulási pontja a nyelvkérdés rendezésére irányuló belorusz értelmiségi törekvések lettek. A belorusz értelmiség egy része a nyelv újjáélesztését, a kultúra ismételten belorusszá tételét tűzte ki maga elé célul. 1986 decemberében 28 belorusz értelmiségi a kommunista pártvezetést megkerülve nyílt levelet intézett Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkárhoz, hogy lépjen közbe a belorusz nyelv megmentése érdekében. Levelükben a belorusz nyelvet a „nép lelkének, kulturális identitása legfelsőbb kifejezőjének, a valódi spirituális lét alapjának” nevezték. „Egy nép a nyelvében él és történelmében bontakozik ki”, ha azonban egy „nyelv hanyatlik (...) a nép megszűnik létezni, mint történelmi organizmus.”⁶⁰ A nyelv megmentése érdekében az értelmiségiek e köre több megoldási módot is javasolt, mint például a hivatalos dokumentumok, a párt- és állami élet nyelveként valódi használatot, a könyvkiadásban, sajtóban történő széleskörű használatot, illetve, hogy a színházak, mozik nyelve csak belorusz legyen, és tegyék kötelezővé az iskolákban a belorusz

⁵⁸ Uo. 1031.

⁵⁹ 1981 és 1984 között 89,9%-ról 95,3%-ra nőtt. Lásd: Zaprudnik, i. m. 1993, 126.

⁶⁰ Uo. 125.

nyelven történő vizsgázást, ami egyben a felsőoktatási intézményekbe való belépés felvételi tárgya is lenne. A felhívásra azonban nem született pozitív válasz Moszkva részéről, a helyi vezetés pedig adminisztratív megtorló intézkedéseket foganatosított az aláírókkal szemben. Ugyanakkor az orosz nyelv dominanciája nem találkozott nagyfokú társadalmi ellenérzéssel, így az értelmiségi körök ez irányú kezdeményezései sem lelhetek szélesebb bázisra.

Az 1990-es évek első fele azonban a beloruszifikáció egy újabb hulláma-ként értelmezhető. A hatalom szerkezete alapvetően nem változott, de a belorusz nyelvvel kapcsolatos döntésekben erőteljesen meg tudott jelenni a változásokat sürgetők akarata. Ennek eklatáns példája, hogy a belorusz nyelv az 1990-es nyelvtörvény értelmében *egyedüli* államnyelvé vált – a nyelvhasználatot és a nyelvkérdést tekintve ez döntő momentumnak bizonyult a huszadik századi önálló belorusz identitás és államiség történetében. Az 1990-ben elfogadott „Állami program a belorusz nyelv és más, a BSZSZK-ban használt nemzeti nyelvek fejlesztéséről” erőteljes változásokat generált, de nem volt nyíltan ellenséges az orosz nyelvhasználattal szemben. Az adminisztráció területén mindent lefordítottak beloruszra, új belorusz nyelvű iskolákat hoztak létre, megnőtt a belorusz nyelvű kiadványok száma, de mindez a lakosság különösebb támogatása nélkül történt.⁶¹ Az 1995-ös referendum viszont, amely az orosz nyelv státuszával kapcsolatban is megfogalmazott egy kérdést (és amelyet a magukat nemzeti tudatúnak vallók a belorusz nyelv halálos ítéletének és a nemzet elsorvasztására irányuló kísérletnek tekintettek) megfordította az 1990 és 1995 közötti időszak trendjét. A népszavazást követően az orosz nyelv ismét hivatalos államnyelvvé vált, így a média, az oktatás, az adminisztráció könnyen visszaállt az 1990 előtt megszokott, több évtizedes múltra visszatekintő működési módhoz.

A társadalom nagy része a '90-es évek elejének gyors, arrogáns beloruszifikációs folyamatát nem az orosz nyelv rabigája alóli felszabadulásként élte meg, hanem inkább egyfajta kényszerként, amely csökkentette a választási

⁶¹ Az orosz nyelvű kiadványok így is jelentősen felülmúlták a belarusz nyelvűeket. A városi iskolahálózat zömében orosz maradt, az újonnan nyitott belarusz nyelvű iskolák számát pedig jelentősen meghaladta az új orosz nyelvű iskolák létszáma. A belarusz nyelvű iskolahálózat kiterjedése egyedül vidéken haladta meg az orosz nyelvűt, de nem szabad megfellebbeznünk arról, hogy az ország lakosainak több mint 70%-a városokban élt. Gribov–Popko, i. m. 2007, 70–71.

lehetőségek számát, és leszűkítette a megszokott kommunikációs eszközöket és teret. A társadalmi többség ez irányú érzéseit a belorusz nyelv huszadik századi fejlődése világítja meg. Ahogy a történelmi kiindulásból láthatuk, valamilyen módon Oroszországhoz, a Szovjetunióhoz kötődött minden, az előző évszázadok folyamán tapasztalt jelentősebb változás. Ez az állandó külső behatás, erőteljes nyelvi-kulturális nyomás önmagában is megtette hatását, és a russzifikáció különösebb erőltetése nélkül asszimilálta a népesség számottevő részét. A nyelvi hasonlóság, a kulturális „átmenetiség” és a nemzeti tudatformálás pszichológiai hatásai nem váltottak ki ellenállást az orosz nyelvvel szemben, sőt, a szélesebb információs bázist, a ranglétrán történő előrelépést jelentette az internacionalista ideológiába jól beleillő, közös „lingua franca” elsajátítása. A nyelvi hasonlóság itt is – csakúgy, mint más, az oroszhoz hasonló szláv nyelvek esetében – kitermelt egy közös keveréknyelvet, az ún. *traszjankát*, amely más és más nyelvtípust jelent az egyes vidékeken. Ez a megnevezés az ország keleti felében inkább orosz szókinccsel rendelkező, belorusz kiejtésű nyelvet takar, a nyugati területeken több benne a polonizmus, míg a városokban leginkább az orosz nyelv beloruszos formáját jelenti. A liberális nemzeti értelmiségi csoportok szerint a *traszjanka* szovjet kreálmány, műnyelv, amely a tiszta belorusz nyelvet pusztítja. Bizonyos csoportok azonban a *traszjankát* használókat is a belorusz nyelvűekhez számítják. A *traszjanka* léte valójában egy természetes folyamat eredménye, a nyelvek közötti szókinccsátvétel, a nyelvi keveredés, a kulturális átmeneti társadalmak sajátossága.

A *traszjanka* megítélése is arról tanúskodik, hogy még a belorusz nyelvért küzdők között sem tisztázott a belorusz nyelv és nyelvhasználat pontos jelentése. Ennek eredményeképpen nagy eltérésekkel találkozhatunk a mai belorusz nyelvhasználat fogalma és a nyelvhasználók száma vonatkozásában.⁶² A nyelvkérdés alapvetően rendkívüli mértékben átpolitizált Belarusz-

⁶² 1999-ben egy Belaruszban végzett reprezentatív felmérés szerint a minszki lakosok között, akik magukat 4/5 részben vallották belarusznak, az orosz nyelvhasználók aránya otthon és munkahelyen 86% és 90% volt. Belarusz nyugati tartományaiban a belaruszt használók aránya 20–25 százalék körüli is lehet, de országosan sem biztos a számuk, így egyes becslések szerint csak a társadalom 3 és 12 százaléka között mozog az arányuk. Ioffe, i. m. 2003a, 1018.; Egy másik, szintén 1999-es felmérés alapján a belorusz nyelvet használók 37%-át teszik ki a lakosságnak. Lásd: Gribov–Popko, i. m. 2007, 71.

ban. A magát a rendszer ellenzékének valló csoportok egy része az ország nyugati orientációját hangsúlyozza, és csak a tiszta, helyes belorusz nyelvű lakosságot tartja belorusz identitással rendelkezőnek – ami nem biztos, hogy a megfelelő megközelítés egy átmeneti zónában, két hangsúlyos nyelv és kultúra határán fekvő országban. Az erőteljes belorusszifikáció és a belorusz egyedüli hivatalos nyelvként történő státuszának megteremtése érdekében a belorusz nyelvű intellektuális elit alapvetően megosztó politikát követett, ami számos esetben ellenérzést és elutasítást váltott ki a lakosságból. A szovjet korszakot aranykorként megélő, többnyire oroszul beszélő, orosz kulturális és nyelvi közegben szocializálódott társadalmat nehéz meggyőzni arról, hogy dobja el az eddig használt kommunikációs eszközét – az orosz nyelvet –, és válasszon helyette egy másikat, egy olyat, amelyben bizonyos fokig analabéta, és amely nem képes jelen állapotában követni a modernizációt és a globalizálódó világ változásait. Ez egyúttal annak a hatalmas információs térnek az önkéntes leszűkítését is jelentené, amelyben él, és ahol egy százmilliós nagyságrendű államalakulat nyelvét beszéli. Mégpedig egy romantikus, utópisztikus idea kedvéért.

Ahogy az előzőekben láthattuk, a belorusz nyelv státusza nem volt domináns a belorusz államiság huszadik századi történetében, a történelmi események pedig a nyelvi egységesítés vonatkozásában sem kedveztek a nyelv folyamatos kibontakozásának és fejlődésének. A mai belorusz nyelv helyzete jó példát szolgáltat a kulturális határzónákban elhelyezkedő országokra, ahol két nagy nyelv – az orosz és a lengyel – dominál, erősen meghatározva a későbbi korszakokat is.⁶³ A fentiek azonban részben magyarázatot kínálnak arra, hogy a belarusz nyelv és a belarusz identitás kérdése nem szorosan összetartozó fogalmak. Ehhez további adalékkal szolgál a következő rész, amely a nemzeti ideológiákkal foglalkozik.

⁶³ Az 1993-ban végzett szociológiai kutatások azt mutatták, hogy a nyugati területeken élő belarusz lakosság a más országok nyelvei közötti fontossági sorrend felállításakor elsősorban az orosz (76,3%), illetve a lengyelt (31,8%) nevezte meg első körben, ami a történelmi és kulturális kötődések irányáról is árulkodik. A balti államok nyelve elenyésző, ami szintén jól mutatja az ellenzékének, nyugatosnak aposztrofált körök kezdeti politikai irányultságának elhibázottságát, mivel a társadalomban ez a típusú kötődés kevésbé releváns. Lásd: Gribov–Popko, i. m. 2007, 73.

Nacionalizmus-irányzatok, identitástípusok

A nyelvkérdés kapcsán már láthattuk, hogy nyelvi szempontból Belarusz különbözik más kelet-európai országoktól, amennyiben az ország lakosainak többsége egy másik ország nyelvét részesíti előnyben a hétköznapi kommunikáció során. Ez a momentum azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy az egyének vagy a társadalom lemondana a belorusz identitástudatról vagy egy másik nép, illetve állam identitását vallaná magáénak.⁶⁴

A mai Belaruszban több, egyidejűleg létező identitástudattal találkozhatunk. Az egyik legfontosabb már a peresztrojka idején is felbukkanó, a nyelvkérdésben, illetve a történelemszemléletben is megjelenő, a politikai polarizáció választóvonalaként is megmutatkozó nyugatos, liberális, magát nemzetinek valló identitás. A másik pedig az oroszbarát, hagyományosan kelet felé orientálódó, az állami nómenklátúra és a társadalom többsége által is elfogadott identitástípus. Ennek a két típusnak azonban az idők folyamán számos változata, keveréke, árnyalata jött létre. A nyugati liberális szemléletet a peresztrojka időszakában fedezhetjük fel, terjesztői, támogatói nagy részben a szovjetrendszer ellenzékekként léptek fel, és a belorusz nyelv kibontakozásának és megerősítésének harcosaiként váltak ismertté. Ők leginkább olyan értelmiségiek voltak, akik családi hátterük révén kötődtek a szovjet korszak előtti, formálódó belorusz nemzetszéméhez, illetve olyan más családokhoz, akik részt vállaltak a korai belorusszifikációs mozgalmakban, eseményekben, és a sztálini represszió áldozataivá váltak. Jó részüket Vilniusból származó vagy más lengyel fennhatóság alatt álló területekről menekülő, katolikus hátterű,⁶⁵ főként értelmiségi gyökerű családok tették ki. Ez a társadalmi háttér, családi tradíció már eleve más történelmi, kulturális szemléletet eredménye-

⁶⁴ Számos európai példát lehet sorolni: pl. Ausztria, Írország vagy a soknyelvűségéről is ismert Svájc.

⁶⁵ A vallás alapvetően nem meghatározó a mai Belaruszban, de a nevekben számon tartják a származást. A 16–17. században a nemesség egy része a lengyelrel együtt a katolicizmust is átvette. 1596-ban a területeken a breszti unióval jött létre a görög katolikus egyház. A lengyel-litván területek későbbi felosztásakor azonban ez a bizánci rítusú vallásgyakorlás teljesen eltűnt, és az egyház tagjait 1839-ben egyesítették az ortodox egyházzal. Bárdos-Féltoronyi Miklós: *Egyházak és államok Köztes-Európában*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001, 126. A későbbi korszakokban sem segítette a vallás a nemzeti identitás formálását. A katolikus papok általában a lengyel, míg az ortodox pópák az orosz nyelvet preferálták. Törnquist-Plewa, Barbara: *The Union between Belarus and Russia in the Context of Belarusian Nation-Building*. In:

zett, mint a vidékről betelepülő, első generációs értelmiségiek esetében. A peresztrojka időszakában ezek a kérdések hangsúlyosabban jelentek meg, és politikai értékválasztás során is eltérő irányvonalakat hoztak létre. A liberális, nyugati értékek előnyben részesítése, a Nyugat felé húzás már e nemzeti ideológia követőinek történelemszemléletében is megmutatkozik.

A legfontosabb elem a szovjet múlt tagadása, amit egy ősi, a későbbi időszakokra is kivetített misztifikált aranykor meglétével ellensúlyoztak. Történelmi kiindulópontjuk a 12–13. századi Polocki Hercegség időszaka – amelyben egy „nyugati típusú”, önálló entitás kidomborítása a legfontosabb, amely harcol a keleti, ázsiai típusú berendezkedéssel, azaz a Kijevi Russzal.⁶⁶ Ebben a kora középkori berendezkedésben – a maihoz hasonló fogalmi elemek használatával, egyfajta demokratikus, nyugati liberális elemet belevevítve – próbálják megtalálni a mai Belarusz előképét.⁶⁷ A polocki államiság, amely nemcsak szemben állt az akkori Kijevi Russzal, hanem sikeresen harcolt is vele, a jelenbéli szemléletük múltba történő visszavetítése, a szovjet hatalom és a belorusz nemzeti identitás harcának előképe. A Litván Nagyfejedelemség, amelyről a nyelvi fejezetben már szó esett, és amelynek hivatalos nyelve az ó-belorusz volt, a nemzeti ideológiai szemlélet másik nagy aranykorának és visszatérő elemének számít, mint olyan korszak, amikor nem csak az állam hivatalos nyelveként jelent meg a belorusz nyelv, hanem olyan államiság keretében, amely sikeresen állt ellen az orosz törekvéseknek Európában. Ez a – nagyjából a 12–17. század közé helyezhető – periódus történelmileg ellensúlyozza a szovjet időszak minden sikerét, és olyan történelmi kontextusba helyezi az országot, amelynek fényében a 20. századi történelem és fejlődés negatív megvilágításba kerül. Ez a szemlélet a 20. század történéseit figyelembe véve is keres és talál olyan előzményeket, mint az első Belorusz Népköztársaság 1918-as létrehozása, amelynek választott jelképei a Litván Nagyfejedelemség szimbólumai voltak, és amelyeket a mai liberá-

Contemporary Change in Belarus, *Baltic and East European Studies* 2. Ed.: Rindzeviciute, Egle. Huddinge, BEEGS, 2004, 32.

⁶⁶ Goujon, Alexandra: *Nationalisme et identité en Biélorussie*. Almanach de la recherche francorusse (2007) 4. <http://www.centre-fr.net/IMG/pdf/Almanach1GoujonFR.pdf> (2010-05-14)

⁶⁷ Vö. a romantikus nacionalista történelemszemlélet alakulása a nemzeti ébredés időszakában Közép-Európában. Bővebben Ring Éva: A csehekről és lengyelekről. *Rubicon* (2001) 8–9.; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európában a 19–20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

lis-nyugatos ideológia is előszeretettel használ identitástudatának egyértelmű kifejezéseként a szovjet szimbólumok ellenében. A kezdeti időszakokban ez az ideológia egyértelműen oroszellenesnek volt mondható. A szovjet korszak tagadása, az „orosz elnyomásnak”, a nyelvi „oroszosításnak”,⁶⁸ a „belorusz értelmiség” sztálini kiirtásának a hangsúlyozása mind ezen ideológia követőinek, kidolgozóinak elképzeléseit tükrözték. Minden, aminek köze volt a szovjet örökséghez, egyértelműen negatívnak számított, függetlenül a társadalom életében bekövetkezett változásoktól. Az erősen russzofób ideológia ezért nem talált magának széles társadalmi bázist, szűk körű, főként értelmiségi háttérű maradt, amelynek szemlélet- és gondolkodásmódja sok esetben arrogáns és kirekesztő volt. Amellett, hogy antikommunista és „antikolonialista” elemeket tartalmazott, tradicionális, etno-nacionalista megközelítést jelentett. Meghatározása szerint az a belorusz, akinek belorusz nemzettudata van, aki elismeri ennek fontosságát, és jól beszéli országa nyelvét, a beloruszt. Csak az képviselheti jól a nemzet ügyét, aki maga is „igaz belorusz”.⁶⁹ Ez a meghatározás azonban a társadalom nagy részére nem volt igaz, de nagyjából illet azon csoportok tagjaira, akik ennek az ideológiának a kidolgozói, követői voltak. Ebből tehát az is következett, hogy e csoport tagjai maguknak vindikálták a jogot az ország vezetésére, helyes politikájának meghatározására. Az ideológia kidolgozói, hogy el tudjanak vonatkoztatni az urbanizált, orosz nyelvű, szerintük a helyes útról letért és az oroszosítás következtében megmentendő társadalom egészétől, mitikus elemekhez próbáltak visszanyúlni. Ilyen volt Vilna, az ősi székhely, a belorusz kultúra bölcsője,⁷⁰ a vidék mint a belorusz nyelvhasználat alapja vagy a folklór, mint a tisztaság jelképe, amelyben a szovjet elnyomás idején is észrevétlenül tovább pislákolhatott a belorusz nemzettudat parazsa. Nemzetmeghatározásuk alapja tehát a nyelv, a kultúra és az etnicitás, amely az „igaz Belarusz” képében öltött testet. Az „igaz beloruszok” olyan emberek, akik azokat az értékeket követik, mint ők, azaz céljuk a nemzet revitalizációja. Amellett, hogy a korai történelmi előzményekben megtalálni és igazolni vélték, hogy Belarusz

⁶⁸ Titarenko, Larissa: Post-soviet national identity: Belarusian approaches and paradoxes. *Filosofija. Sociologija* (2007) T. 18., Nr. 4., 82. http://images.katalogas.lt/maleidykla/Fil74/fil_20074_79-90.pdf (2010-05-14)

⁶⁹ Uo. 83.

⁷⁰ Vilnius ugyanakkor amellett, hogy a litván állam fővárosa, egyúttal fontos lengyel kulturális központnak is számított.

soha nem tartozott igazán Oroszországhoz, csak a szerencsétlen történelmi események sodrában került orosz érdekszférába és orosz „elnyomás”, „gyarmatosítás” alá, a peresztrojka korszakától kezdve az Európához való visszatérés programját fogalmazták meg mind politikai, mind pedig gazdasági értelemben.⁷¹ Ezen ideológia képviselői nem csak a politikai elszakadás szándékát fogalmazták meg, hanem az adott korszakban irreálisnak tűnő gazdasági szakítást is, függetlenül ennek súlyos társadalmi következményeitől és negatív hatásaitól. Az ezt hirdető politikai és társadalmi csoportok egy új, álmilag támogatott, gyors és erőteljes belorusszifikációban látták a megoldást az ország „visszaszerzéséhez”, és a szerintük szükséges új nemzettudat kialakításához.⁷² Ebbe a folyamatba illeszkedtek bele a történelmi bevezetőben már korábban említett, korai '90-es évek fejleményei, amelyek széles körű társadalmi nemtetszést váltottak ki, és amelyeknek egyik ellenpontja a '95-ös referendum nyelvi változtatásai és hatásai, valamint a szovjet szimbólumok visszaállítása lett. Ezt az eredményt, azaz a népszavazást a magát nemzetinek vallók köre soha nem tudta sem elfogadni, sem pedig feldolgozni. Az ország „elvesztésének” egyik állomásaként, az Oroszországba való beolvasás veszélyeként fogták és fogják fel.

A másik nagy ideológia-típus leginkább az állami szférában, az adminisztrációban, a politikai élet területén volt meghatározó és társadalmilag széles körben elfogadott. Nem akarta letagadni a szovjet örökséget, elfogadta annak minden elemét – sőt, gyakran minden kritika nélkül – de semmiképpen nem igyekezett ellenséggé kreálni a nemzet meghatározása folyamán. Míg a liberális, a Nyugat felé hajló, nemzetinek kikiáltott ideológia ellenséggé egyértelműen Oroszország volt, addig az állam által is képviselt ideológia kifejezetten ruszofil vonásokat mutatott. Az ország történelméből az oroszbarátságot, a békés egymás mellettélést, a pozitív szovjet örökséget emelték a meghatározó értékek közé. A Szovjetunió és a szovjet periódus egyet jelentett a gazdasági és társadalmi felemelkedéssel, a politikai fontossággal, a kiemelt nemzetek sorába való tartozással. A második világháborút követő szovjet korszak a veszteségek utáni gyógyulás, a felépülés

⁷¹ Ez a program már a peresztrojka időszakában is felbukkant, kezdetben regionális, balti együttműködések szorgalmazott, később pedig egyértelmű nyugati orientációt öltött.

⁷² A Belorusz Népfrent vezetője, Paznyak kifejezetten radikális elszakadást fogalmazott meg Oroszországtól. Lásd: Goujon, i. m. 2007, 2.

és a teljes regenerálódás időszaka volt. A belorusz államiság és a belorusz nép a szovjet korszakban jött világra, ekkor alakulhatott ki a társadalom széles köreiben a többé-kevésbé kifarrott öntudat, amely már nem egy-egy régióhoz, vidékhez, faluhoz képest határozta meg magát, hanem ahhoz az államhoz viszonyult, amelynek irataival rendelkezett, amely gondoskodott róla, amely felé kötelességei voltak. A Nagy Honvédő Háborúban elért belorusz eredmények, a kiterjedt belorusz partizánmozgalom, az orosz segítség és az ezt követő újjáépítés az óriási pusztulás ellenére is olyan összekovácsoló erőt hozott létre, amelynek létjogosultságát nem lehetett a háborút követő időszakban megkérdőjelezni, és amelynek személyes emlékei a társadalom széles rétegeiben a mai napig élénken jelen vannak.

Ebből a nézőpontból nehéz, sőt, szinte lehetetlen volt a peresztrojka időszakában oroszellenes ideológiával előállni, az orosz testvérekből ellenséggépet csinálni. A szovjet korszak nem elnyomás, hanem egyfajta aranykor volt a társadalom többsége számára, amikor anyagi javaihoz jutott, megfelelő oktatást kapott, urbanizálódott, a Szovjetunió belüli hierarchiában az oroszok mögött állt, illetve sokszor az oroszokkal együtt vezető szerepet kapott. A peresztrojka időszakában a nómenklatúra, a vezető belorusz elit természetesen nem akarta elveszíteni privilégiumait, szétrombolni szovjet kapcsolatrendszerét és kiesni a hatalomból. Ennek érdekében erősítették azt az ideológiai képet, amely a szovjet korszakot csak a felemelkedés és a pozitív eredmények időszakának állította be. Ez a folyamat azonban nem volt előzmény nélküli. Ahogy a korábbiakban is láthattuk, a társadalom jelentős része azonosult ezzel az állásponttal. Az ideológiai megalapozásban azonban inkább a gazdasági eredmények, a szovjet periódus egyének számára megjelenő anyagi eredményei és a második világháború történelemszociológiai is fontos momentumai domináltak, semmint a belorusz öntudat alapelemei.

Belaruszban a kezdődő rendszerváltás és az ezzel járó ideológiai harc, a polgárok tudatáért folyó verseny során az állami, oroszbarát ideológia működtetői ezért meglehetősen nagy előnnyel indulhattak. A belorusz nép önmeghatározása – amely természetesen egy mesterséges folyamat része volt –, a toleráns, vendégszerető és békés polgár képét festi elénk. Ebbe kiválóan illeszkedik ez utóbbi, ellenséggépet egyáltalán nem kereső, más népekkel jól kijövő, de saját elért eredményeire büszke és történelmi veszteségeire mindig emlékező polgár állami ideológia által is erősített képe. A peresztrojka időszakától kezdve azonban az otthon csak szűk körben támogatott, de erős

külföldi hátszéllel rendelkező és hangosan, sokszor arrogáns módon megnyilatkozó liberális-nemzeti ideológia képviselői olyan versenyt generáltak, amelynek kihívásaira feltétlenül válaszolni kellett. Az állami, oroszbarát ideológia hívei ezért megalkották az ún. „egész Belarusz”⁷³ koncepciót, amelyben irreleváns volt az egyén nyelve, viselkedése vagy a nemzeti kérdésben tanúsított magatartása. Szerintük az „egész Belaruszba” minden olyan állampolgár beletartozott, aki az ország határain belül élt, bármilyen nyelven is kommunikált, hiszen az adott ország állampolgáraként a nemzet része volt. Az államnacionalista ideológia szerint mindegy, hogy valaki a belorusz vagy az orosz nyelvet használja-e, mert nem a nyelv határozza meg a nemzettudatot, az pusztán egy kommunikációs eszköz. A nyelvkérdés eme kezelése, az orosz hivatalos nyelvvé történő visszaállítása a '95-ös referendummal, mind-mind a társadalom számára tett pozitív, de igazolható gesztusokat is jelentettek. A politika természetesen megpróbált minél jobban rájátszani erre a létező szemléletre és érzésvilágra, amelynek egyik eszköze volt a már korábban említett integrációs vagy reintegrációs folyamat is. Ez állította volna vissza a szovjet korszak legszorosabb organikus egységét az orosz partnerrel, illetve az új szovjet állam kialakulásának hangsúlyozásával. Az állami ideológia azonban nem csak a múltat nem kívánta tagadni, de a szovjet időszakban elérteket a jövőbe is be kívánta építeni. Nem kívánt konkrét időpontot kitűzni a belorusz nemzettudat elérésére, nem akarta siettetni a beloruszra való áttérést, spontán utat hagyott a fiatalok számára a választásra. Az ideológia igen fontos eleme volt a belorusz–orosz gazdasági összefonódtság kidomborítása. Ennek realitásaival az ország polgárai is tisztában voltak. Az „összeszerelő üzem”-lét, a fejlettség relatív volta nem engedte meg, hogy a legfontosabb gazdasági partnertől, a nyersanyagok és az energiahordozók szállítójától bármilyen új ideológia nevében el lehessen szakadni. Az ilyesfajta függőségi viszony azonban nem egyértelműen negatívumként, hanem a közös múlt természetes velejárójaként élt az emberek tudatában. Az oroszbarát érzésvilággal felruházott ideológia azonban az idők során – pont az önálló államiség okán – az Oroszországgal való kapcsolatok változásával párhuzamosan tovább finomodott. A belorusz vezetés az integráció kevés, főként gazdasági eredményeinek kihasználása után nem látta biztosítotttnak túlélését egy közös államban, ezért a korábban követett ideológia

⁷³ Titarenko, i. m. 2007, 83.

ellenére már nem is törekedett annyira az integrációra, illetve beolvadásra, hiszen a két partner mérete, gazdasági-politikai potenciálja közötti különbségből tulajdonképpen ez következett volna. Ez a politika azonban nem mondott le a korábbi elemekről, a szovjet pozitívumok ismételt hangsúlyozásáról, csak erősítette az önállóság tudatát. Bizonyos kutatók ukrán példákon keresztül ennek a jelenségnek a kapcsán a Belaruszban megjelenő ún. „kreol” ideológiai típusról⁷⁴ beszélnek. Kreol az, aki oroszul beszél, mint a társadalom többsége, de nem akar orosz lenni. Büszkén vallja és vállalja belorusz nemzettudatát, állampolgárságát. Ugyanakkor nem csak az oroszbarát, állami ideológia által képviselt nemzettudatban történtek elmozdulások. A magukat nemzetinek vallók táborában is változások álltak be. Nem minden csoport indult ki az orosz ellenségkép megjelenítéséből, sokan elismerték a múlt pozitív elemeit, de fontosnak tartották a nem szovjet korszak történelmi vívmányainak, kulturális emlékeinek ismeretét is, illetve az ország huszadik századi történelmének kritikai megközelítését. Bár továbbra is hangsúlyozzák a belorusz nemzettudat és a belorusz nyelv fontosságát, úgy vélik, hogy ez a politika kevésbé erőltetett módon és lassabban, a meggyőzés és a fiatalok nevelésének eszközeivel is sikeres lehet.

A jelenlegi helyzetben mindkét tábor jelentősen veszít támogatóiból, mert nem tudnak olyan új elemet felmutatni, amely vonzóvá tenné bármelyik ideológia vegytiszta módon történő elfogadását. A nemzetépítés és a nemzeti ideológia kidolgozásának klasszikus korszakához, a 19. századhoz és a 20. század elejéhez már nem lehet visszanyúlni a 21. század nemzeteken átnyúló mozgalmainak korában, amikor a globalizáció teljesen más alapfeltételeket és kihívásokat teremt. A posztsovjet identitásvíta a posztmodern korban nem két, hanem sok identitástípus közötti választás lehetőségét nyújtja, ami a multikulturális világ pluralitásának jegyében érdektelenné teszi a két nagy, politikai szempontból is egymással szemben álló tábor – az államnacionalista és a nacionalista – közötti választást.⁷⁵ Az államszocialista korszak társadalmának átalakulása, a szovjet korszakba beleszületettek eltűnése, és egy új, fiatal, világlátott generáció megjelenése új identitástípusok kialakulásához vezet.

⁷⁴ Ioffe, Grigory: Culture Wars, Soul-Searching and Belarusian Identity. *East European Politics & Societies*, Vol. 21. (2007) No. 2., 365–370.

⁷⁵ Titarenko, i. m. 2007.

Összegzés

Amint a tanulmányban is láthattuk, a Belaruszban zajló rendszerváltás egy még le nem zárt, alakulóban lévő folyamat. Korai lépései ugyan kis eltolódással, de együtt haladtak a környező országok rendszerváltásainak hasonló elemeivel, de egy bizonyos ponton a változás iránti társadalmi igény kifulladt, amelyre a politikai döntéshozók a társadalmi hangulat változásai mellett a gazdasági realitásokat is számba véve az átalakulás lelassításával, bizonyos elemeknek eltörlésével, illetve megfordításával válaszoltak. Mindemellett nem szabad démonizálni adott politikai folyamatokat, pártokat vagy személyeket, hiszen látható, hogy megannyi történelmi ok, társadalmi tudatban gyökerező tényező vezetett a folyamatok ilyesfajta alakulásához, amelyre a politika saját hatalmi logikájának megfelelő módon reagált. Az a tény, hogy a nyelv nem alapeleme a formálódó szociokulturális identitásnak Belaruszban, szintén nem jelenti azt, hogy ne létezne egy valódi belorusz identitástudat, egy olyan identitás, amely azonban folyamatosan fejlődik, a világ változásaival párhuzamosan alakítva ki saját önmeghatározási kereteit. Egyfelől a szovjet elem és a világháborús szenvedések hangsúlyozása, másfelől pedig a nemzeti gyökerek mitizálása és a távoli múltba való fordulás – ma már úgy véljük, hogy a két ideológiai tábor közötti antagonisztikus harc sok szempontból idejétmúlt, és nem lehet akadály a egy új, szélesebb körben elfogadott identitás létrejöttének.

RENDSZERVÁLTÁS A SZÉKELYFÖLDÖN

A romániai rendszerváltás etnikai vetülete

Bevezetés

Jelen tanulmányban¹ a romániai rendszerváltás néhány sajátos jelenségét kívánom megvizsgálni, amelyek az 1989-es fordulat következményeképpen álltak elő a Székelyföldön, Románia magyar többségű régiójában. Az átmenet általában véve itt is az országos folyamatokba illeszkedett bele, de a terület specifikus jellegéből – a kisebbségi (székely–magyar) lakosság helyi többségéből – adódóan a székelyföldi rendszerváltás több tekintetben is egyedi vonásokkal rendelkezik. Az egyik legszembetűnőbb, hogy a romániai államszocialista berendezkedés bukása itt etnikai színezetet is kapott. A dolgozatban a székelyföldi rendszerváltás komplex folyamatából három központi kérdésre keresem a választ: hogyan zajlott és milyen következményekkel járt a magyar–román interetnikus viszonyra nézve Nicolae Ceaușescu nemzeti kommunista rendszerének lebontása, illetve röviden arra, hogy Romániának miképp sikerült elkerülnie a komolyabb interetnikus ellentéteket.

Mivel az egészen közeli múltról van szó, a történettudomány egyelőre kevésbé foglalkozik a kérdéssel, amelyről inkább szociológiai, kulturális antropológiai és politológiai megközelítések születtek. Ezek közül érdemes megemlíteni Biró A. Zoltán, Bodó Julianna, Gagyí József, Oláh Sándor és a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja további kutatóinak munkáit, valamint Tánczos Vilmos, Marius Lazăr, illetve B. Kovács András, Váry O. Péter, Maria Cobianu-Băcanu és Ioan Lăcătușu írásait.² A rendkívül sokrétű és közel két évtizede zajló változások beható elemzéséhez további alapkutatások szükségesek, így itt csak a téma vázlatos összefoglalására teszek kísérletet.

¹ A tanulmány megírásához nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Székely Istvánnak és Bárdi Nándornak.

² A témával természetesen még számos további, ám inkább a publicisztika műfajába tartozó cikk is foglalkozik.

A romániai rendszerváltás és a magyar kisebbség

1989. december 22. után

1989-ig Romániában, csakúgy, mint a többi államszocialista rendszerben, a hatalmat és a politikai, társadalmi és gazdasági érvényesülési lehetőségeket a kommunista párt ellenőrizte és monopolizálta. A romániai rendszerváltás egyik paradoxona, hogy bár a változásokat itt egy hirtelen, ráadásul erőszakos eseménysor vezette be,³ mégis nagymértékű folytonosságról beszélhetünk a fordulat előtti és utáni elitek kapcsán. Lucian Boia történész szerint, ha az uralkodó elit egészét nézzük, akkor nehezen igazolható, hogy 1989 decemberében valódi hatalmváltás történt volna Romániában. Ceaușescu és köre megbukott, de egy másik kör került az élre – ugyanabból az elitből – a nómenklatúra pedig mindent megtett annak érdekében, hogy megőrizze privilégiumait. Míg a kommunizmus bevezetése a korábbi elit eltűnésével járt, a kommunista rendszer bukása nem.⁴

A decemberi – egyébiránt mindmáig meglehetősen homályos – fejlemények⁵ nyomán a Ceaușescuval elégedetlen kommunista politikusok és a velük szövetkező csoportok kerültek hatalomra. Az új hatalmi központ, a forradalom letéteményeseként fellépő Nemzeti Megmentési Front egy olyan ernyőszervezetként jött létre, amely vidéken átvette a felszámolt Román Kommunista Párt apparátusát, és így azonnal be is töltötte a Ceaușescu bukása után támadt hatalmi űrt.⁶ Az ideiglenes államelnök, Ion Iliescu⁷ és köre

³ Az 1989-es fordulattal kapcsolatban lásd: Siani-Davies, Peter: *Revoluția română din decembrie 1989*. București, Humanitas, 2006. A forradalom értelmezéseinek tipologizálását lásd Cese-reanu, Ruxandra: *Decembrie '89. Deconstrucția unei revoluții*. Iași, Polirom, 2004. Cese-reanu forradalom és „álcázott államcsfny” kombinációjaként értékeli az eseményeket, amelyekre katalizátorként hatott a nagyhatalmak beleegyezése. Cese-reanu, i. m. 2004, 215.

⁴ Boia, Lucian: *Romania. Borderland of Europe*. London, Reaktion Books, 2001, 152–154.

⁵ Ezzel kapcsolatban lásd: Irházi János: *A rendszerváltás Romániában*. Egyenlítő, 7. évf. (2009) 7–8. sz., 18–23.

⁶ Gallagher, Tom: *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*. București, Humanitas, 2004, 95. A hatalmi mechanizmusok alakulásáról lásd: Balogh László: *Románia története*. Budapest, Aula, 2001, 373–375.; Az új struktúrákkal kapcsolatban lásd: Siani-Davies, i. m. 2006, 274–313.

⁷ Ion Iliescu korábban vezető pártfunkcionárius volt, a nyolcvanas években azonban háttérbe szorult.

– noha bizonyos mértékben ellenzékiet és forradalmárokat is bevontak a vezetésbe⁸ – az egész országban biztosították a befolyásukat. A későbbiek során nem egy alkalommal még az erőszakos eszközök használatától sem riadtak vissza a „valódi rendszerváltást” követelő csoportosulásokkal szemben.

Az 1990-es és 1992-es választások eredményeképpen az átmenet első évében az Iliescu vezette Nemzeti Megmentési Front⁹ volt Románia meghatározó politikai ereje. A Front 1996-ig irányította az országot, egyes időszakokban a nacionalista pártok – többek közt az erdélyi Román Nemzeti Egységpárt és a Nagy-Románia Párt támogatásával. Az „eredeti demokrácia” jegyében óvatos reformokkal próbálta levezényelni a rendszerváltást, és közben mintegy tartósította „a pártállami örökség lebontásának egy kezdeti szakaszát”.¹⁰ A lassú gazdasági reformokkal ugyan sikerült elkerülni a hirtelen sokkot és a társadalmi robbanást, de a változások elodázása egyúttal elnyújtotta az államszocialista gazdasági szerkezet leépítését kísérő válságot is.

Az 1996-os választások után a Front ellenzéke¹¹ alakíthatott kormányt. A koalíció, amelyben a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) is részt vett, egyértelműen „nyugati pályára” állította Romániát, mind a külpolitikai orientáció, mind pedig a belső reformok tekintetében. Noha 2000-ben ismét az Iliescu-féle párt (a PDSR) nyerte meg a választásokat, az új kormány – nyugati ösztönzésre – folytatta a reformokat, megtartva az euroatlanti integráció irányvonalát.¹²

⁸ Például Tőkés László református lelkész, a temesvári forradalom emblematikus figuráját.

⁹ Illetve a Front szakadása után a Ion Iliescu vezette utódszervezet – az FDSN, majd PDSR, 2001-től PSD [Szociáldemokrata Párt].

¹⁰ Bakk Miklós: Átmenet és elitek. Értelmezések az RMDSZ-ről. In: Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában. Szerk.: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003, 299. Románia politikai rendszeréről az időszakban lásd: Toró T. Tibor: „Eredeti” demokrácia vagy „liberalizált” diktatúra – a politikai rendszer néhány sajátossága a posztkommunista Romániában. Magyar Kisebbség, I. évf. (1995) 2. sz., 158–169; Bányai Péter: Az eredeti demokráciától a maffia-állam felé? Politikai elemzések Romániáról 1990-től 2005-ig. Kolozsvár, Koinónia, 2005.

¹¹ A Román Demokratikus Konvenció a Front ellenzékét egyesítette, fő erejét a két nagy „történelmi párt”, a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt és a Nemzeti Liberális Párt képezte.

¹² 2004-ben Románia a NATO tagja lett, 2007. január 1-jén pedig csatlakozott az Európai Unióhoz.

A nacionalizmus mint legitimációs erő

Az „erdélyi kérdéssel” igen terjedelmes szakirodalom foglalkozik, itt csak néhány, témánk szempontjából relevánsnak tekintett momentumot emelnék ki. Míg a huszadik század második felében a magyar nemzeti eszme jelentős változásokon ment keresztül,¹³ az 1947-es párizsi békét követően pedig Magyarország felhagyott revíziós törekvéseivel, a román nemzeteszme fejlődésében csak kisebb cezúrát jelentett a kommunista internacionalizmus. Így amikor Magyarországon újra a felszínre került a határon túli magyarok kérdése, és megfogalmazódott a kisebbségi magyar közösségek iránti felelősségvállalás,¹⁴ továbbá a forradalmat követően a romániai magyar vezetők is határozottan felvállalták a magyar nemzeti érdekeket, a román elitek aggodalommal figyelték ezeket a folyamatokat, és többnyire a magyar irredentizmus feléledéseként értelmezték őket. Gyanakvásukat a „hagyományos” magyar nacionalizmus újjáéledése is alátámasztotta, noha az valójában marginális jelentőségűnek bizonyult,¹⁵ és a mérvadó magyar vezetők – Magyarországon és Romániában egyaránt – következetesen kitartottak az érdekérvényesítés békés formái mellett.

A román elitek azonban a kisebbségi kérdés vonatkozásában a korábbi évtizedek passzív magyar nemzetpolitikájából, illetve az 1989 előtti romániai viszonyokból indultak ki – ezzel magyarázhatók azok a heves reakciók, amelyekkel román részről a különféle magyar kezdeményezéseket fogadták, akár a kisebbségi jogok bővítésének igényéről, akár az autonómiáról vagy például a státustörvényről¹⁶ volt éppen szó. Hiszen ezek – legalábbis a román nem-

¹³ Ezzel kapcsolatban lásd: Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Budapest, Osiris, 2007; Földes György: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007.

¹⁴ Ami az 1989. október 23-án kihirdetett magyar alkotmányba is bekerült. Lásd: A Magyar Köztársaság Alkotmánya, I. fejezet, 6. paragrafus, 3. bekezdés.

¹⁵ A Magyarországon az utóbbi néhány évben megszorodott látványos, a nacionalista szimbolikával is élő megmozdulások okai inkább a belpolitikában keresendők, és csak kisebb mértékben a magyar–szomszéd viszony rendezetlenségében. Bár továbbra is élnek a szélsőjobb hagyományosnak tekinthető – irredenta és antiszemita – jelszavai, napjainkban a cigányellenesség a meghatározó mozgósító „eszme”, azaz még inkább a „belső ellenség” kerül a középpontba, mint a két világháború közötti időszakban.

¹⁶ A Magyar Országgyűlés által 2001-ben megszavazott törvény különféle kedvezményeket biztosít a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségű személyeknek.

zetvédők szemében – Románia szuverenitását, valamint az egységes és centralizált román nemzetállam eszményképét kérdőjelezték meg, különösen a magyar többségű (székelyföldi) területeken.

A román elitek hozzáállása részben a Ceaușescu-féle nemzeti kommunizmusban gyökerezik, amikor – párhuzamosan a lakosság életkörülményeinek romlásával¹⁷ – a román nacionalizmus elérte egyik tetőpontját. Ekkoriban áthatotta a román közgondolkodást, történettudományt és irodalmat, az oktatás és a szimbolikus politizálás révén pedig a mindennapok részévé vált és beleivódott az emberek tudatába. Egyik pillérét épp a magyar irredentizmustól való – 1919 óta meglévő – már-már rögeszméssé vált félelem alkotta.¹⁸

A diktátor bukása ebben a tekintetben sem járt komoly változással, mivel az újjászerveződő politikai élet összes szereplője – kisebb-nagyobb mértékben – egyaránt a nemzeti eszméből merített legitimitációt. A Nemzeti Megmentési Front szinte azonnal felismerte az ebben rejlő mobilizációs lehetőségeket,¹⁹ de hamarosan több, kifejezetten a nacionalista retorikára építő politikai formáció is létrejött, amelyek viszonylag nagy súllyal bírtak Romániában az 1989 utáni másfél évtizedben.

A nemzeti-nemzetiségi kérdés – ami Románia esetében napjainkban elsősorban a „magyarkérdést” jelenti²⁰ – különösen az 1990-es évek első felében uralta a politikai diskurzust. Ez főképp annak volt köszönhető, hogy az új hatalom továbbra is felhasználta a korábban alkalmazott eszközöket, de a nacionalista hisztéria fenntartásához kedvező terepet biztosított a vélemény- és sajtószabadság is. A külső és belső ellenség elleni harc egyrészt legitimálta a régi-új elitet, másrészt segített elterelni a figyelmet más, az átme-

¹⁷ A fokozódó válság közepette egyre intenzívebben táplált nacionalizmus nem volt egyedi jelenség, lásd még Miczov Jordánnak a kötetben szereplő tanulmányát.

¹⁸ Amit a két világháború közötti magyar revizionizmus, illetve az 1940-es második bécsi döntés is igazolt. Bár a párizsi békeszerződés után a revízió lekerült a napirendről, a román bizalmatlanság nem múlt el: 1989 decemberében is az Erdélyt fenyegető magyar agresszió jelszavával mozgósították a katonaságot – a rezsim védelmében. Lásd: Cesereanu, i. m. 2004, 54.

¹⁹ Lásd: Gallagher, Tom: *Romania After Ceaușescu*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1995, 107–110. Az 1991 végén elfogadott új alkotmány felelevenítette a két világháború közötti „egységes nemzetállam” fogalmát. Lásd: Románia Alkotmánya. I. cím, 1. szakasz (1) <http://ithon.transindex.ro/?cikk=2013> (2010-03-31)

²⁰ Miután az 1990-es évekre a második világháború, majd a kivándorlás következtében gyakorlatilag eltűnt a korábban nagyszámú romániai német és zsidó közösség.

net során egyre akutabb formában jelentkező gazdasági és társadalmi problémákról.

Magyarok a román politikai térben

Az „együtt élő nemzetiségek” arányos képviseletének látszatára a nemzeti kommunista rendszerben is ügyeltek. A törvényhozásban, a nómenklatúrában, illetve a helyi igazgatási szervezetekben számos magyar nemzetiségű személy is dolgozott, ám a „döntéshozó végrehajtási és igazságügyi szerveknél (bíró-ságok, ügyészség, közjegyzőség, a Belügyminisztérium helyi szervei)”²¹ arányuk alacsony volt, és fokozatosan csökkent.²² Az 1968-ban létrehozott Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsa is csupán egy rendszertelenül összehívott tanácskozó testület – mondhatni kirakatszervezet – volt.

A romániai magyar közösség valódi, a demokratikus elvek alapján szerveződő képviselete csak a diktatúra bukása után alakulhatott ki. Mivel a fordulat döntő eseményeire Bukarestben került sor, így a több magyar kezdeményezés közül a fővárosi magyar értelmiségiek akciója vált a meghatározóvá.²³ A Domokos Géza – a Kriterion könyvkiadó igazgatója – körül szerveződő Romániai Magyar Demokrata Szövetség 1989. december 25-én közzétett Kiáltványa²⁴ egyfajta alapító okiratként megfogalmazta a romániai magyarság „nemzetiségi közképviseleti és érdekvédelmi szervezetének” programját, és helyi szervezetek megalakítását sürgette. A kiáltványban meghirdették az erdélyi magyarság önrendelkezési jogát, és kérték a kollektív nemzetiségi jogok alkotmányos szavatolását. Ismertették a sajátos magyar igényeket is – a megfelelő képviselet biztosításától az anyanyelvi oktatáson át a nyelvhasználati

²¹ Lásd: Takács Lajos felszólalása a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa plenáris ülésén. (Részlet) Bukarest, 1974. április 4. In: Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989. Szerk.: Vincze Gábor. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2003, 311–313.

²² Vincze Gábor: Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó, 1999, 99–100.

²³ Bakk Miklós: Az RMDSZ mint a romániai magyarság politikai önmeghatározási kísérlete 1989 után. Regio, (1999) 2. sz., 82. A decemberi eseményekről lásd például: Domokos Géza: Esély I. Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 1996, 14–75.

²⁴ A kiáltvány szövegét lásd: Domokos, i. m. 1996, 18–20.

és kulturális jogokig.²⁵ Ezen túl az RMDSZ csatlakozott a Nemzeti Megmentési Front programjához, és bejelentette a vele való együttműködést. A Front tanácsának egyik alelnöke lett Király Károly, korábbi magas rangú pártfunkcionárius, majd a Ceaușescu-rendszer egyik legismertebb kritikusa is.

Bukaresten kívül is számos helyi magyar szervezet jött létre, és csatlakozott a szövetséghez, amely jó részben Domokos Géza kulturális-értelmiségi kapcsolatrendszerére és – a Fronthoz hasonlóan – a volt nomenklatúrára épült. A Nemzeti Megmentési Front 1990. január 5-i nyilatkozatában garantálta az összes nemzeti kisebbség egyéni és *kollektív* jogait és szabadságát, amit az alkotmányban is rögzíteni kívántak.²⁶ A bizalom eleinte kölcsönös volt – az RMDSZ biztosította a Frontot, hogy a magyarok tiszteletben tartják az ország szuverenitását és területi integritását. Az első komolyabb törés az 1990. márciusi marosvásárhelyi események során következett be az együttműködésben. A szövetség ezután fokozatosan a Front formálódó ellenzékéhez közeledett, és a májusi választások után ellenzéki párttá vált.

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség révén a magyar közösség aktívan bekapcsolódott a román politikai életbe. Az RMDSZ politikai részvétele az ellenzéki tevékenységtől a kormánykoalíciós tagságon át az aktuális kormány külső támogatásáig terjed. Működésének egyik legfontosabb eredménye, hogy a kisebbségi kérdés kezelése törvényes, parlamenti keretek között folyik. A szövetség egyrészt a romániai magyar közösség politikai képviselőjeként működik, de társadalomszervezési feladatokat is ellát. Gyűjtőszervezetként nem rendelkezik éles ideológiai profillal,²⁷ és a romániai politikában gyakorlatilag etnikai pártként van jelen.

Mivel az RMDSZ fejlődésének ábrázolása meghaladná jelen dolgozat kereteit, csak vázlatosan térek ki a szövetséget megosztó különbségekre. Noha az RMDSZ-en belül számos törésvonal húzódik – például a volt kommunisták és ellenzékiek,²⁸ illetve az egyes platformok között – magyar–román viszonylatban a legnagyobb jelentőséggel az ún. „radikális-mérsékelt” szembenállás bír. A román elitekkel való együttműködésre kész, kompromisszumokra hajlandó, eredményeket kijáró „mérsékelték” és a romániai magyar közösség számára társnemzeti státust követelő, nemzetközi nyomásra is ala-

²⁵ Bakk, i. m. 1999, 82.

²⁶ Gallagher, i. m. 1995, 76.

²⁷ Igaz, 1999 óta az Európai Néppárt társult tagja.

²⁸ Balogh, i. m. 2001, 380.; Domokos, i. m. 1996, 230–240.

pozó „radikális” szárny közötti ellentétek (amelyek inkább a politizálás módjára, mintsem a céljaira vonatkoznak) fokozatos polarizálódás eredményeképpen alakultak ki. A mérsékeltnek végül sikerült megtartaniuk pozícióikat az RMDSZ vezetésében, ami megalapozta a párt jövőbeli stratégiáját – az ún. „apró lépések” politikáját. A „radikális” szárny viszont idővel marginalizálódott vagy teljesen kiszorult a pártból. A szövetségen kívüli ellenzék a 2000-es évek elején kezdett intézményesülni,²⁹ retorikájában többek közt az „erdélyi magyar rendszerváltást”, illetve az RMDSZ „egypártrendszerének” megbontását követeli.³⁰ Az RMDSZ-en belüli törésvonalak egyik, viszonylag korán láthatóvá vált sajátossága, hogy a radikális irányzatok főként a magyar többségű Székelyföldön az erősebbek. Kiépített hatalmi struktúráinak és a térség belső ellentéteinek köszönhetően azonban a szövetség befolyása a székely megyékben is meghatározó,³¹ még akkor is, ha körülbelül az ezredforduló óta fokozatosan csökken az itteni támogatottsága.

A kilencvenes évek első felében a Romániai Magyar Demokrata Szövetség az ellenzékhez csatlakozva a „nyugati”, liberális-demokratikus elvek iránt elkötelezett szervezetként jelenhetett meg a román politikában és a nemzetközi közvélemény előtt. Az RMDSZ egyébként is érdekelt volt a demokratizálódásban, hiszen az egyúttal a kisebbségi jogok bővítését is jelentette. Igaz, ez nem akadályozta meg a szövetség politikusait abban, hogy ha érdekeik úgy kívánták, akkor adott esetben nem éppen demokratikus kezdeményezéseket is támogassanak.³²

Az RMDSZ 1990–1996 közötti ellenzéki ténykedését a román kormányzati politika nacionalista hullámvázai határozták meg. Ebben az időszakban számos olyan törvény született, amely korlátozta a kisebbségek jog- és esélyegyenlőségét a közigazgatásban és az oktatásban. A magyar párt kormány-

²⁹ 2003-ban megalakult az Erdélyi Magyar-, valamint a székelyföldi autonómia kivívását zászlajára tűző Székely Nemzeti Tanács. A Magyar Polgári Pártot – több éves próbálkozás után – 2008 elején sikerült bejegyezni a bíróságon.

³⁰ Például a 2007-es EP-választási kampány során.

³¹ Ez alól természetesen voltak-vannak kivételek: például Székelyudvarhelyen 1996–2008 között az RMDSZ ellenzékéhez tartozó Szász Jenő volt a polgármester, míg a 2007-es európai parlamenti választásokon a függetlenként induló Tőkés László a két magyar többségű megyében összesen több szavazatot szerzett, mint az RMDSZ. Lásd: Ki hol göré? Transindex, 2007. november 27. <http://itthon.transindex.ro/?cikk=6408> (2009-06-19)

³² Például a korrupcióellenes vizsgálatok vagy a konkurens magyar párt bejegyzésének akadályozása során.

zati részvétele (1996–2000 és 2004–2008 között), illetve a külső támogatás politikája (a 2000–2004-es ciklusban), azonban jelentős változásokat eredményezett. A kormányok tagjaként a magyar politikai elit országos és helyi szinten egyaránt a törvényhozó és végrehajtó hatalom részesévé vált, amivel közvetlenül befolyásolhatta a magyarok életét (is). 1996 után számos törvényt sikerült megalkotni, illetve módosítani a kisebbségek helyzetének javítása érdekében.³³ A kisebbségpolitikai reformok keresztülvitele egyrészt az RMDSZ „zsarolási potenciáljának”, másrészt azoknak az elvárásoknak volt köszönhető, amelyeket a Nyugat támasztott Romániával szemben az euroatlanti integrációs folyamatban. A magyarok érdekérvényesítési korlátait ugyanakkor jelzi, hogy 1990 óta nem sikerült elérni több fontos célt – alig vagy egyáltalán nem történt előrelépés például az autonómia kérdésében vagy a kisebbségek jogi viszonyainak átfogó szabályozásában (kisebbségi törvény), és megghiúsult az önálló állami magyar egyetem terve is.³⁴ Mindazonáltal az RMDSZ kormányzati szerepvállalása kétségkívül hozzájárult a magyar–román interetnikus kapcsolatok javulásához és a „magyar kártya” szerepének csökkenéséhez.

A fordulat a Székelyföldön

Bevezetésképpen legalább vázlatosan ki kell térnünk a szóban forgó régió etnikai viszonyaira. A történelmi Székelyföld túlnyomó részét³⁵ magában foglaló, összesen 17 063 km² kiterjedésű Maros, Hargita és Kovászna megyében a 2002-es népszámlálási adatok alapján kb. 1,13 millió fő élt – ebből 407 ezer román (36%) és 668 ezer magyar nemzetiségű (59%).³⁶ Hargita és Kovászna

³³ Ennek összefoglalását lásd: Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László. Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. Bővebben lásd: Kántor Zoltán–Bárdi Nándor: Az RMDSZ és a kormánykoalíció (1996–2000). In: Romániai Magyar Évkönyv 2001. Szerk.: Bodó Barna. Temesvár, Szórvány Alapítvány–Polis Könyvkiadó, 2001, 26–48.

³⁴ Végül 2000-ben született döntés egy önálló magyar magánegyetem (Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem) létrehozásáról, magyarországi állami forrásokból.

³⁵ Azaz a nyugatabbra fekvő Aranyosszék nélkül.

³⁶ Az 1,43 milliós romániai magyar népesség közel 47%-a. Az 1992-es népszámlálás adataihoz képest a nemzetiségi arányok csak kis mértékben módosultak, ekkor a románok aránya a három megyében 35%, a magyaroké pedig 61% volt.

megyében a magyar lakosság alkotja a többséget (85% és 74%), míg Marosban a magyarok kisebbségben élnek (arányuk 39%). A két nemzet viszonylag jól elkülönül egymástól a régió belül: a románok Hargita megye északi részén és Kovászna déli csücskében alkotnak helyi többséget, Marosban pedig a megye északi, nyugati és déli részén vannak túlsúlyban. A három megyében „tényleges” kisebbségben, azaz a magyar többségű területeken élő románok száma 2002-ben hozzávetőlegesen 65 ezer fő volt, az itt élő románok kb. egy hatoda.

A Székelyföld a román nemzetállam-építésben

A Székelyföld romániai integrációja az első világháborút lezáró trianoni béke óta tart, és tulajdonképpen mind a mai napig nem tekinthető teljesen lezárt folyamatnak. A régió kezdettől fogva különleges pozíciót foglalt el a román nemzetállam-építésben,³⁷ viszonylag kompakt magyar lakosságával egyfajta belső határvidéket képezve az ország közepén. Integrálása érdekében a román állam kulturális offenzívába kezdett, de kísérletek történtek a székely–magyar közösség megbontására is – ezt szolgálták a székelyek román eredetét bizonyítani hivatott elméletek, illetve az ezek alapján folytatott „visszarománosítási” kampány³⁸ –, számottevő eredmény nélkül.

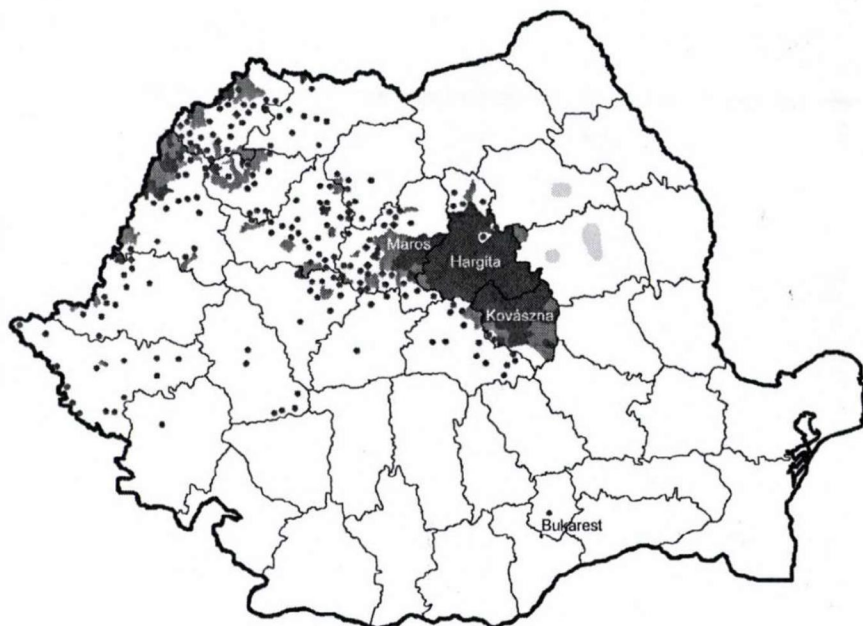
A régió második világháború utáni történetében lényeges szakasz volt a közvetlen szovjet nyomásra létrehozott székelyföldi autonóm terület fennállásának időszaka. Az 1952-ben megalakított Magyar Autonóm Tartomány³⁹ *formálisan* biztosította az autonómiát a székelyföldi magyarok számára: a tartományban például szabadon lehetett használni a magyar nyelvet, és a helyi vezetésben is érvényesült a magyar káderek túlsúlya. Ám az öngazgatás – a totalitárius állam viszonyai között – csak névleges volt, a MAT elítjét

³⁷ Ezzel kapcsolatban lásd: Livezeanu, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania*. Ithaca–London, Cornell University Press, 2000, 138–143.

³⁸ Bővebben lásd: B. Kovács András: *Szétszabdalt Székelyföld. Háromszéki helytörténeti írások*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó 2006; Pál János: *Vissza- és elrománosítási kísérletek a székelyföldi unitárius egyházközösségekben*. Magyar Kisebbség, XIII. évf. (2008) 1–2. sz., 186–253.

³⁹ A MAT-ot 1960-ban Maros-Magyar Autonóm Tartomány elnevezés alatt átszervezték. A MAT-ról bővebben lásd: Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2008; *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. Szerk.: Bárdi Nándor. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2005.

pedig csupán a központi szervek végrehajtó hatalmának tekinthetjük.⁴⁰ A tartomány létrehozása után viszont szűkítették a területén kívül élő magyarság jogait.

A magyar népesség aránya Románia megyéiben (1992)

Világosszürke: magyar népesség aránya 50–80% között, sötétszürke: magyar népesség aránya 80% fölött. Pontok: egyéb magyar közösségek

Forrás: Sebők László: *Románia etnikai térképe*

A Nicolae Ceaușescu nevével fémjelzett időszak (1965–1989) egyik első fontos állomása a közigazgatási beosztás újjászervezése volt 1968-ban, ami a magyar autonóm tartomány megszüntetésével járt. Később, a román nemzeti kommunizmus kibontakozásával jelentős mértékben romlott a nemzetiségek helyzete. A társadalom (szocialista és nemzeti) homogenizációjának terve a román-

⁴⁰ Novák Csaba Zoltán: A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása és megszervezése. In: Bárdi, i. m. 2005, 380–397.

niai kisebbségi közösségek teljes megszűnése vagy asszimilációja irányába mutatott.⁴¹ Ezekben a folyamatokban⁴² a Székelyföldnek ismét különleges szerep jutott. Az etnikai értelemben továbbra is szinte kompakt magyar tömb egyfajta belső háttérként biztosított az erdélyi magyarok számára, és a nemzetiségi kérdés „megoldásának” előrehaladtával gyakorlatilag a romániai magyarság „utolsó bástyájává” vált. Ellenkező előjellel, de ugyanez a kép él a román köztudatban is, ahol a Székelyföld az egységes nemzetállam-építés útjában álló akadályként és a magyar nacionalizmus bázisaként jelenik meg, mintegy „idegen testként” Románia kellős közepén.

1. táblázat. A Székelyföldet magában foglaló három megye etnikai arányainak alakulása 1966–2002 között.

	1966		1977		1992		2002	
megye / nemzetiség	magyar	román	magyar	román	magyar	román	magyar	román
Maros	44,5	49,6	44,3	49,1	41,4	52,1	39,3	53,3
Hargita	88,1	11,1	85,1	13,7	84,7	14,1	84,6	14,1
Kovácszna	79,4	19,3	78,4	19,6	75,2	23,4	73,8	23,3

(Nemzetiség alapján, százalékban, kerekített adatok. A megyék az 1968-as közigazgatási reform után jöttek létre.)

2. táblázat. A három megyeszékhely etnikai arányainak alakulása 1966–2002 között.

	1966		1977		1992		2002	
Város (municípium) / nemzetiség	magyar	román	magyar	román	magyar	román	magyar	román
Marosvásárhely	69,6	28,5	63,2	35,1	51,4	46,1	46,7	50,3
Csíkszereda	92,2	7,3	83,5	15,8	83	16,2	81,8	17,3
Sepsiszentgyörgy	86	11,8	83,3	14,2	74,7	23,5	74,9	23

(A municípiumok lakossága, nemzetiség alapján, százalékban, kerekített adatok.)⁴³

⁴¹ Bővebben lásd: Vincze, i. m. 1999, 85–106., 187–224.; Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989. Szerk.: Diószegi László–R. Süle Andrea. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1990, 49–115. A homogenizáció politikája természetesen Románia egész társadalmát érintette, nem csak a kisebbségeket.

⁴² A spontán folyamatok (urbanizáció, iparosodás) mellett a románosodás előmozdításához a rendszer – totális jellegéből kifolyólag – új eszközökkel is élhetett. Ide tartozik a „zárt városok” rendszere, a betelepítések, a célzott iparfejlesztés, a kivándorlás szabályozása stb.

⁴³ Forrás: Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> (2009-07-08)

A problémát az említett homogenizációs program volt hivatott megoldani. A hetvenes–nyolcvanas évek modernizációja során a székelyföldi városokban, például Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön vagy Csíkszeredában erőteljes növekedésnek indult a román népesség aránya.⁴⁴ Az új lakosok nagy száma egyszerre több tekintetben is megterhelte a légkört – a betelepülők gyakran idegenül mozogtak a városi (ráadásul számukra idegen, magyar) környezetben, sok esetben elmaradott (és színromán) vidékekről érkeztek, mindenmű interetnikus, más nemzettel való együttélési tapasztalat nélkül.⁴⁵

A román állam a nyolcvanas évekre egyre inkább etnokratikus jelleget⁴⁶ öltött. A lakosság zaklatása és megfélemlítése⁴⁷ mellett a Székelyföldön is elkezdődött a nemzeti színezetű elitcsere. Noha a magyar többségnek köszönhetően a helyi nómenklatúrának továbbra is viszonylag sok magyar nemzeti-ségű tagja volt, fokozatosan megtörtént a helyi pártvezetés és az „érzékeny” területek (belügy, hadsereg, pénzügyőrség, statisztikai hivatal stb.) elrománosítása, és cserékre került sor a közigazgatásban – először a felső, majd a középső vezetésben. Rohamos mértékben zajlott a magyar anyanyelvű oktatás leépítése is.⁴⁸ Az erőszakos asszimiláció megannyi módszere közül szimbolikusnak is tekinthető az az 1988. áprilisi rendelet, amely alapján a romániai helységnevek a továbbiakban csak román alakban szerepelhettek a sajtóban (sőt részben még a szépirodalmi művekben is!).⁴⁹

⁴⁴ Ezzel kapcsolatban lásd: Átirat Marosvásárhely nemzetiségi összetételéről, 1985. In: Vincze, i. m. 2003, 403. Az erőszakos románosítást ugyanakkor vitatja: Lăcătușu, Ioan: *Structuri etnice și confesionale în județele Covasna și Harghita. Târgu-Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 2008, 166–167.*; Vö.: Lazăr, Marius: *Percepții identitare și relații interetnice în Secuime. Element pentru o „deconstrucție” și o „reconstrucție”.* In: *Relații interetnice în România postcomunistă. Cluj–Napoca, Centrul de resurse pentru diversitate etno-culturală, 2000, 348–349.*; Varga E. Árpád: *Városodás, vándorlás, nemzetiség. Adatok és szempontok az erdélyi városi térségek etnikai arculatváltásának vizsgálatához.* In: Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből.* Budapest, Püski, 1998, 206–212.

⁴⁵ Gallagher, i. m. 1995, 87.

⁴⁶ Az etnokratikus állam fogalmával kapcsolatban lásd: Roth Endre: *„Jó” és „rossz” nacionalizmus? Terminológiai és fogalmi elhatárolások.* In: Roth Endre: *Nacionalizmus vagy demokratizmus? Marosvásárhely, Pro Europa Kiadó, 2000, 82–88.*

⁴⁷ Vincze, i. m. 2003, 431.

⁴⁸ Bővebben lásd: Vincze, i. m. 1999, 208–224.

⁴⁹ Uo., 100. Bővebben lásd: Soproni Géza: *Odorheiu Secuiesc? Magyar helységnevek sorsa Erdélyben.* Kortárs, XXXII. évf. (1988) 8. sz., 79–97.

1989 decembere: törés vagy közjáték?

A Székelyföld erőltetett integrációja az 1989. decemberi fordulattal megakadt. A szerveződéő magyar elitek abban voltak érdekelve, hogy megállítsák, mi több, visszafordítsák a közösségi létüket veszélyeztető folyamatokat. A helyi román elitek azonban nem akarták elveszíteni a Ceaușescu-féle nemzeti kommunista rendszerben élvezett domináns státusukat, amit a magyarok most fenyegettek. Pozícióik megtartására irányuló törekvéseik egybeestek azoknak a nacionalista csoportoknak a céljaival, amelyek a forradalmat követő demokratizálást nem értelmezték törésként a román nemzetállam-építési folyamatban, és nem adták fel közel hetven éve vallott integrációs-asszimilációs elgondolásait. Ez pedig hamarosan nyílt magyar–román konfliktushoz vezetett.

1989. december 21–22-én Maros, Hargita és Kovászna megye városaiban is rendszerellenes megmozdulásokra, sztrájkokra és tüntetésekre került sor, Marosvásárhelyen a katonaság a tömegbe is belelőtt.⁵⁰ December 22-én, miután a hadsereg a forradalom mellé állt, a városokban – például Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön vagy Székelyudvarhelyen – elfoglalták és feloldták a Kommunista Párt irodáit és a rendőrsöket.⁵¹ Noha a forradalom a székely megyékben nem járt annyi áldozattal, mint az ország néhány nagyobb településén, itt sem zajlott le vértelenül. Az elesett forradalmárok mellett több emberéletet követelt a gyűlölt rendszert megtestesítő milicisták és szekuritátések⁵² ellen forduló népharag is. A tulajdonképpen hatalomváltást többnyire csak kisebb atrocitások kísérték, de a helyi karhatalmat ért támadások később etnikai értelmezést kaptak, annak ellenére, hogy a megölt hét személy közül hárman magyar nemzetiségűek voltak.⁵³

⁵⁰ Az 1989. decemberi marosvásárhelyi történekekről bővebben lásd: Király Károly: Nyílt kártyákkal. Nap Kiadó, 1995, 133–164.; Kincses Előd: Marosvásárhely fekete márciusa. Budapest, Püski Kiadó, 1990, 12–21.; Ágoston Hugó–Markó Béla: A lábujjhegyre állt ország. Csíkszereda, Pallas–Akadémia Kiadó, 2006, 138–146.

⁵¹ A sepsiszentgyörgyi eseményekről lásd például Sylvester Lajos Háromszéki nekigyürkőzés című cikksorozatát és további visszaemlékezéseket a Háromszék 2009 végi számaiban.

⁵² A Milícia (rendőrség) és a Securitate (a román kommunista állambiztonság [románul: Departamentul Securității Statului]) tagjai.

⁵³ Lásd: Zahorán Csaba: Románuludözés a Székelyföldön? Egy állítólagos etnikai tisztogatás történetei. In: Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után. Szerk.: Juhász József–Krausz Tamás. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tan-
szék, Budapest, 2009, 274.

A helyi politikai, közigazgatási és gazdasági struktúrák felső vezetését nagyrészt lecserélték. Helyüket a párt- és szakapparátus alsóbb szintjeiről, illetve a korábban háttérbe szorított vagy leváltott vezetőiből és értelmiségiekből szerveződő Nemzeti Megmentési Front-tanácsok töltötték be, a magyar többségű területeken túlnyomó részben magyar nemzetiségűek. A Front helyi szerveiben – vagyis az új, ideiglenes hatalomban – jelen voltak a gyorsan megszerveződő RMDSZ tagjai is.⁵⁴ Mivel a Ceaușescu-féle kisebbségpolitika következtében a rendszer székelyföldi elitjében a románok arányukhoz képest felülreprezentáltak voltak, a leváltott (vagy maguktól elmenekült) vezetők között is viszonylag sok román nemzetiségű volt. A székely megyék közéletének, oktatási és kulturális életének irányítását néhány nap leforgása alatt szinte teljesen „visszavették” a magyarok. Ez lényeges fejlemény volt, hiszen ezek a területek kulcsfontosságúak egy kisebbség életében – a nemzeti identitás ápolása és újrateremtése tekintetében. Megjegyzendő azonban, hogy az állami szempontból kényes pozíciókban továbbra is megmaradt a román túlsúly.

A központi és helyi hatalomba bekerülő magyar vezetők – noha nemzeti vonatkozásban inkább mérsékelteknek számítottak – általában határozottan kiálltak a kisebbségi célkitűzések mellett. Szinte azonnal hozzáláttak az RMDSZ december végi kiáltványában megfogalmazott törekvések közül az egyik legfontosabbnak a megvalósításához, az önálló magyar oktatás visszaállításához, de más téren is nagy energiával indult meg a magyar közösség önszerveződése.

Am hamarosan a visszahúzódott, átmenetileg elbizonytalanodó román elitcsoportok is mozgolódni kezdtek, és a magyar aktivitásra mintegy válaszképpen létrehozták saját szervezeteiket, többek közt a Vatra Românească (Román Tűzhely) Kulturális Szövetséget. Alapítói a múlt rendszer egykori helyi támaszai és kedvezményezettjei voltak – a Securitate és a Milícia, valamint a párt- és az igazságszolgáltatási apparátus tagjai, katonatisztek, oktatási hivatalnokok (volt főtanfelügyelők és tanfelügyelők, igazgatók stb.), állami vállalatok vezetői.⁵⁵ Az önmagát a román nemzeti érdekeket védel-

⁵⁴ Bővebben lásd: Csata Zsombor: A politikai-adminisztratív elit változásai Csíkszeredában (1968–2000). Magyar Kisebbség, (2002) 1. sz., 260–286.

⁵⁵ Lásd Demény Lajos: Király Károly: Nyílt kártyákkal című könyvének recenzióját. Magyar Kisebbség, II. évf. (1996) 1–2. sz. <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/9601/m960126.html> (2010-04-26). Az 1991. január végén oktatási miniszterhelyettessé kinevezett Demény ugyan-

mező, társadalmi-kulturális civil szervezetként⁵⁶ meghatározó Vatra politikai szárnyaként jött létre nemsokára az Erdélyi Románok Nemzeti Egységének Pártja.⁵⁷ Ezek a csoportok egyre gyakrabban szólaltak fel a magyar igények kapcsán, és a bevált magyarellenes szövegeket hangoztatva igyekeztek minél ellenségesebb hangulatot kelteni ellenük. Különösen zajosan tiltakoztak a korábban erőszakkal egyesített iskolák szétválasztása ellen, aminek során hirtelenjében számos román tanár maradt munka nélkül a magyar többségű környezetben. Az interetnikus problémákkal a média is behatóan foglalkozott, gyakran hisztérikusan nacionalista hangvételben, tovább gerjesztve a feszültségeket.

Mivel a Nemzeti Megmentési Front az egész országban a korábbi struktúrára épült rá, a Székelyföldön a háttérbe szorult román elit érdekeinek képviselését is felvállalta, különösen ott, ahol az nagyobb súllyal volt jelen (például Marosvásárhelyen). Bár a Front eleinte hajlott a kisebbségpolitikai engedményekre, párttá alakulását követően már képtelen volt feloldani a helyi román és magyar elit között egyre komolyabbá váló ellentéteket.⁵⁸ A helyzetet bonyolította a „posztkommunista” Front és a „valódi” rendszerváltást követelő antikommunista politikai erők (az 1989 decembere előtti ellenzéki csoportosulások és a „történelmi pártok”, valamint a forradalmárok) közötti szembenállás is: ekkor – 1990. január–februárban – került sor az első „bányászjárásokra”⁵⁹ Bukarestben. Egy kisebbségi konfliktus így akár kapóra is jöhetett az ideiglenes kormánynak, ugyanis elterelhette a figyelmet a politikai válságról, ráadásul az új vezetés a nemzeti érdekek védelme-

itt azt is megemlíti, hogy az alapítók 80 százalékát a volt Securitate alkalmazottai, továbbá katonatisztek, ügyészek, orvosok, tanárok alkották.

⁵⁶ Ami lehetővé tette jelenlétét a hivatalosan „apolitikus” intézményekben – mint az egyházban, az államigazgatásban, az igazságszolgáltatásban vagy a hadseregben is. Gallagher, i. m. 1995, 196.

⁵⁷ A későbbi Román Nemzeti Egységpárt.

⁵⁸ Király Károly visszaemlékezése alapján az Iliescu–Roman körüli csoport hamar felismerte a nacionalista Vatra támogatásában rejlő lehetőségeket. Király érdeklődésére azt a cinikus választ kapta, hogy „nektek egymillió szavazatotok van, de a Vatrának 6 millió”. Király, i. m. 1995, 181–182.

⁵⁹ A Zsil-völgyi bányászok bukaresti akcióira a „rend helyreállítására” (valójában a Nemzeti Megmentési Front védelmére).

zójeként léphetett fel. A nacionalista erők hangulatkeltéséhez így fokozatosan a Front egyes vezető politikusai is csatlakoztak.⁶⁰

A marosvásárhelyi konfliktus

Míg a döntéshozói pozíciókba került magyar politikusok úgy érezték, hogy minél rövidebb idő alatt kell minél több eredményt kiharcolniuk, a románok türelmetlenséggel vádolták a magyarokat.⁶¹ Az önálló magyar oktatás újjászervezését elkezdő, nemrég kinevezett oktatási miniszterhelyettes, Pálfalvi Attilát 1990 januárjában le is váltották, de utóda, Demény Lajos folytatta a megkezdett munkát. Az új miniszterhelyettes később is úgy vélekedett, hogy *„épp akkor volt a legkedvezőbb alkalom, hogy a magyar tagozatok önállósuljanak. Ahol ez nem történt meg 1990. január végéig, ott később már nagyon nehéz volt a szükséges szétválás.”*⁶²

Az „iskolaháború”⁶³ azonban hamarosan valódi konfrontációba torkollott.⁶⁴ Az 1990. márciusi összeütközést, „Marosvásárhely fekete márciusát”⁶⁵ tartják a régió első etnikai konfliktusának a rendszerváltások után, megítélése mindmáig meglehetősen ellentmondásos.

A Székelyföld többi vidékén zajló változások aggasztóak lehettek a marosvásárhelyi román elit számára, amely ezért mobilizálta erőforrásait.⁶⁶ Fő

⁶⁰ Gallagher, i. m. 1995, 83.

⁶¹ Uo., 86.; Brubaker, Rogers–Feischmidt, Margit–Fox, Jon–Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2006, 128–129.

⁶² Demény, i. m. 1996.

⁶³ Bővebben lásd: Domokos, i. m. 1996, 135–138.

⁶⁴ Az eseményeket – számos helyi lakossal, magyarokkal és románokkal készített interjúkon és beszélgetéseken keresztül – összefoglalja: Simon, Judit: *Városképek románokkal és magyarokkal*. Nagyvárad, Scripta Kiadó, 2000; Kincses, i. m. 1990; Király, i. m. 1995; Sütő András: *Fülesek és fejszések között*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia Kiadó, 2001; Fehér könyv – az 1990. március 19. és 20-i események Marosvásárhelyen. Budapest, Püski Kiadó, 1991; Gallagher, i. m. 1995; A történetek legújabb magyar feldolgozása Miholcsa Gyula 2010-ben bemutatott dokumentumfilmje: *Marosvásárhely fekete márciusa 1990*. Marosvásárhely, Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, 2010.

⁶⁵ Kincses Előd idézett visszaemlékezésének is ez a címe.

⁶⁶ Gallagher, i. m. 1995, 87.; Gallagher, i. m. 2004, 110.; Kincses, i. m. 1990, 35–49.; Simon, i. m. 2000, 25.

jelszavaik a magyar szeparatizmus veszélye és a román állam szuverenitásának megvédése voltak. Az éleződő ellentétek egy magyar–román középiskola kapcsán robbantak ki. Az önálló, magyar tannyelvű Bolyai Líceum visszaállításának igénye ugyanis kiváltotta az érintett román diákok és családjaik, valamint a tanárok, illetve egyes értelmiségiek és tanügyi hivatalnokok tiltakozását. A hosszú idő óta először szabadon megtartott magyar nemzeti ünnepet követő napokban magyar és román felvonulásokra és tüntetésekre került sor, sokasodtak a kisebb-nagyobb incidensek is, majd március 19-én elszabadult az erőszak. A román tüntetők kikényszerítették Kincses Elődnek, a megyei Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa egyik alelnökének lemondását, majd a környező falvakból érkezőkkel megerősítve feldúlták a helyi RMDSZ székhelyét, és összeverték az ott tartózkodó magyarokat (köztük Sütő András drámaíró). Később a magyar ellentüntetéshez is csatlakoztak vidékről jött magyarok, az összetűzések – a karhatalom erélytelen fellépése ellenére – pedig szabályos utcai harcokká fajultak. A zavargásokban már hatan⁶⁷ életüket vesztették és körülbelül háromszázan megsebesültek, amikor a hadsereg bevetésével március 21-től fokozatosan pacifikálták a várost.

Az eseményekről számos, gyakran indulatos és egymásnak ellentmondó vélemény látott napvilágot. A román megnyilatkozások nagy része – még a kormányzat részéről is – többé-kevésbé nyíltan a Romániát fenyegető magyarországi és erdélyi magyar nacionalizmust okolta a zavargásokért. Az ilyen nyilatkozatok nagymértékben hozzájárultak a bizonytalanság érzetéhez, amelyre hivatkozva kellőképpen indokoltnak tűnhetett a Román Hírszerző Szolgálat (SRI) gyors megalakítása.⁶⁸

A marosvásárhelyi összecsapás a magyar köztudatban „magyarellenes pogromként”, a román nacionalista és volt nemzeti kommunista erők szervezte „puccsként” van jelen.⁶⁹ Egyes vélekedések szerint a konfliktus könnyen továbbterjedhetett volna. Király Károly, aki az országos Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsának egyik alelnökeként próbálta megakadályozni a

⁶⁷ Az áldozatok száma az egyes feldolgozásokban különböző. Vö.: Gallagher, i. m. 1995, 88.

⁶⁸ Az új nemzetbiztonsági szolgálat az 1989. december 30-án feloszlott Securitate 15000 alkalmazottjából 6000-et átvett. Gallagher, i. m. 1995, 100.

⁶⁹ De hasonló értékeléssel találkozhatunk több román elemzésben is – például a kommunista diktatúrát elemző Tismăneanu-bizottság jelentése „etnikai diverziónak” nevezi a marosvásárhelyi eseményeket. Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport Final. București, 2006, 625., 638.

magyarellenes feszültségek eszkalálódását, írta később: „*pontos információim voltak arról, hogy a Kárpátokon kívüli megyékben a tévé által felizgatott tömegek és a Zsil völgyében a bányászok mozgolódnak. (...) A szervezők nem tekintették lezárt ügynek a marosvásárhelyi magyarellenes pogromot március 20-án. A tüzet, a gyilkolást, a pusztítást mindenáron szándékukban volt kiterjeszteni az egész Székelyföldre.*”⁷⁰

A román nemzetvédők szerint azonban a románok csak jogos önvédelemből léptek fel a Magyarország által is támogatott magyar szeparatista és irredenta akciókkal szemben.⁷¹ Ebben a verzióban szintén megvannak a megfelelő magyarázatok az eseményekre – igaz, ezek néhol elég bizonytalan lábakon állnak, és teljesen csak egy zárt, erősen hazafias szellemiségű világképen belül van értelmük.

A konfliktust mindenesetre a székelyföldi rendszerváltás egyik fontos felvonásaként értelmezhetjük, tulajdonképpen a decemberi fordulatra adott román – nacionalista – válaszként, az új, országos és helyi hatalmi viszonyok kialakulásának kontextusában. Akárhik is álltak mögötte, a magyarellenes megmozdulások miatt részben valóban megtorpant a magyarok székelyföldi gyors „hatalomátvétele”. Igaz, középtávon csak fékezni sikerült a folyamatot.⁷²

De nem szabad megfeledkezni a decemberi fordulat és a márciusi marosvásárhelyi események ellentmondásos utójátékáról sem. Az 1989. decemberi Hargita és Kovászna megyei incidenseket ugyanis románellenes cselekedetként állították be, de részrehajló és diszkriminatív gyakorlatra utalnak azok az eljárások is, amelyekre a marosvásárhelyi zavargások után került sor, mivel szinte kizárólag magyarokat és cigányokat elmarasztaló ítéletek szü-

⁷⁰ Király Károly: Apró lépések és paktumok politikája. <http://www.geocities.com/hfkunsor/hunsor/aprolepések.html> (2010-04-26)

⁷¹ Lásd Ioan Judea ezredessel, a marosvásárhelyi Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsának akkori elnökével vagy Radu Ceonteával, a Román Nemzeti Egységpárt elnökével folytatott beszélgetéseket, valamint a Cuvîntul Liber nevű marosvásárhelyi román napilap cikkeit. Simon, i. m. 2000, 22–26., 33–35., 58–63., 72–73., 75–76., 116–124., 131–133., 156–159., 170–171.; Mincan, Mihai–Mihu, Laurențiu: Adevărul despre cazul „Târgu-Mureș”. Evenimentul Zilei. 2005. augusztus 9. További magyarázatokat lásd például Andreescu, Gabriel: 15 ani de la înfruntările din Târgu-Mureș. Ziua. 2005. március 24. <http://www.ziua.ro/display.php?id=172374&data=2005-03-24> (2010-04-26)

⁷² Például a zavargások ürügyén szolgálo Bolyai Farkas Líceum végül hosszú tárgyalások után, 2005–2006-tól vált tisztán magyar intézménnyé.

lettek.⁷³ Feltehetően a marosvásárhelyi események is közrejátszottak abban, hogy 1990 folyamán is folytatódott a Romániából való tömeges magyar elvándorlás.⁷⁴

A rendszerváltás és következményei

Az önkormányzatiság és fékjei

A romániai átmenet egyik fontos színtere – különösen a romániai magyarok számára – a helyi közigazgatás volt. A diktatúra bukását követő hónapokban a bukaresti Nemzeti Megmentési Front Tanácsának rendeletére alakult területi NMF-tanácsok – 1990 februárjától a Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsai – látták el a közigazgatási feladatokat. Ezeknek a testületeknek az élére a Székelyföldön többnyire magyar nemzetiségű személyek kerültek. Az új rendszer konszolidálódásával a megörökölt, rendkívül centralizált közigazgatást fokozatosan váltotta fel az önkormányzatiságnak több teret engedő, és a helyi lakosság sajátos érdekeit nagyobb mértékben szem előtt tartó szerkezet. Ám a központi irányítás mértékének csökkenése – akár a helyi hatóságok jogköreinek bővítése révén (decentralizáció), akár a gazdaságban végbemenő átalakulásokon keresztül (privatizáció) – egy hosszan elhúzódó, nem egy vonatkozásban még napjainkban is tartó folyamatnak bizonyult.

A fordulat után először 1992-ben tartottak helyhatósági (önkormányzati) választásokat Romániában. Ez alkalommal is érvényesült az a többé-kevésbé mindmáig tapasztalható romániai magyar választói magatartás, amelyet elsősorban az etnikai – magyar–román – törésvonal és nem a többségi társadalomra jellemző – ideológiai alapú – pártpreferenciák határoznak meg.⁷⁵ A helyhatósági választásokon így a székely megyék magyar többségű vidékein többnyire magyar nemzetiségű (RMDSZ-es vagy független) jelöltek szerzik meg a tisztségeket. Az eredményekben a magyarok némileg nagyobb válasz-

⁷³ Simon, i. m. 2000, 195–236.

⁷⁴ Tóth Pál Péter: Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994). Budapest, Püski, 1997, 46.

⁷⁵ Székely István: Választottunk... Az 1990-es és 1992-es parlamenti, valamint az 1992-es önkormányzati választások megyei eredményeinek értékelése. Magyar Kisebbség, II. évf. (1996) 1–2. sz.

tási hajlandósága mellett a román szavazatok megosztottsága is fontos szerepet játszik.⁷⁶

Itt kereshetjük a romániai decentralizáció lassúságának egyik lényeges okát is. Az önkormányzatiság bővítésére irányuló törekvések ugyanis nemcsak a román közigazgatás központosító hagyományaival kerültek szembe, hanem – különösen a Székelyföldön – a román nemzetállami reflexekkel is.⁷⁷ Ezért Bukarest, az önkormányzati rendszer kiépülésével és a magyarság székelyföldi „térnyerésével” párhuzamosan, továbbra is igyekszik ellenőrzése alatt tartani és lehetőségek szerint megerősíteni a központi irányítású struktúrát.⁷⁸ A román államiság székelyföldi „bázisait” a román kulturális és oktatási intézmények, az ortodox egyház és részben a dekoncentrált szervek (a központi közigazgatás helyi, de központi irányítású szervei) és állami vállalatok alkotják. Kulcsfontosságú szerepet töltenek be az erőszak-szervezetek, azaz a rendőrség és a csendőrség, a titkosszolgálatok, illetve a hadsereg Székelyföldön állomásozó egységei is. Ezeknek az erősítését magyar részről – vérmérséklet függvényében – rendszerint vagy magyarellenessé lépésként értelmezik, vagy pedig pragmatikusan megpróbálják minél jobban integrálni a szóban forgó intézményeket a térség életébe.⁷⁹ Az önkormányzatok korlátai azonban másutt is megnyilvánulnak – egyrészt a helyhatóságok Bukaresttől való anyagi függésében, másrészt az önkormányzatok és a dekoncentrált állami szervek pontos hatáskörének tisztázatlanságában.⁸⁰ A közigazgatásban további jelentős tényezőként van jelen a prefektusi intézmény. A központi kormányzatot megyei szinten képviselő prefektus kiterjedt jogosítványokkal rendelkezik, és a választott helyhatóságokkal párhuzamosan ténykedik. A prefektusok szerepe a Székelyföldön – kimondva-kimondatlanul – a román nemzeti érdekek megjelenítése, működésük tehát etnikai dimenzióval is bír. Így nem csoda, ha általában heves viták övezik a két magyar

⁷⁶ Bodocan, Voicu: *Etnie, confesiune și comportament electoral în Transilvania*. Cluj–Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001, 161.

⁷⁷ Bővebben lásd: Culic, Irina: *Vidék és főváros. A román állam és a regionalizáció problematikája*. Regio, 13. évf. (2002) 1. sz., 63–65.

⁷⁸ Tánczos Vilmos: *Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön*. Magyar Kisebbség, IV. évf. (1998) 2. sz., 359.

⁷⁹ Uo., 348.

⁸⁰ Kassay János: *A Székelyföld közigazgatása*. In: *Székelyföld*. Szerk.: Horváth Gyula. MTA Regionális Kutatások Központja–Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2003, 366–367.

többségű megye prefektusi tisztségének betöltését, de nem ritkák a prefektúrák és a helyi hatóságok közötti súrlódások sem. Például 1992-ben Sepsiszentgyörgy és Csíkszereda magyar lakossága tömegesen tüntetett a magyar prefektusok románokkal való felváltása ellen,⁸¹ míg 2005 elején a Kovászna megyei magyar prefektus kinevezése váltotta ki a helyi román politikai erőktől tiltakozását.

Az egyre erősödő, „magyar kézben” lévő székelyföldi helyi hatalom és a központ között nagyjából az ezredfordulóra alakult ki bizonyos modus vivendi. Ez az egyensúlyi állapot azonban meglehetősen törékeny, és az erőviszonyok alakulása, illetve a belpolitikai konstellációk függvényében folyamatosan változik.⁸²

Együttélés, feszültségekkel

Az államszerkezet átalakítása és a kisebbségpolitikával kapcsolatos nyugati elvárásokhoz való alkalmazkodás gyökeresen megváltoztatta a magyar–román együttélést a Székelyföldön. A helyi román közösségek – szinte teljes mértékben az államhatalomra támaszkodó – dominanciája megszűnt, a románok pedig a továbbra is román jellegűnek megmaradt állami intézmények, valamint az ortodox egyház és saját civil társadalmuk falai mögé húzódtak vissza.⁸³ Ez a változás fokozatosan ment végbe, és számos konfliktus kísérte.⁸⁴ A román elitcsoportok ugyanis még a fordulat után is ragaszkodtak a korábbi, a nyolcvanas évek végére kialakult helyzethez, míg a magyarok az azelőtti

⁸¹ Ennek hatására átmenetileg egy magyar és egy román kormánybiztos került a hivatalok élére.

⁸² Ezt mutatják a 2008 végi kormányváltást követő személycserék körüli feszültségek is, amelyeket az RMDSZ ismételt kormányra kerülése oldott meg 2009 végén.

⁸³ Lásd: Tánczos, i. m. 1998, 340–341.; Biró A. Zoltán–Gagy József: Román–magyar interetnikus kapcsolatok Csíkszeredában: az előzmények és a mai helyzet. Antropológiai Műhely, 1. évf. (1993) 1. sz., 80–82.; Váry O. Péter: Előretolt helyőrségek Háromszéken. In: Romániai magyar évkönyv 2002. Szerk.: Bodó Barna. Temesvár–Kolozsvár, Szórvány Alapítvány–Polis, 2002, 248–258.

⁸⁴ Ezzel a folyamattal kapcsolatban egy román kutató egyenesen arról ír, hogy a magyarok 1989 decemberében saját, „magyar forradalmukat” vívták a románok ellen privilegizált státusuk visszaszerzése érdekében. Cobianu-Băcanu, Maria: Românii la contactul dintre culturi (Re-lațiile interetnice). București, Editura România pur și simplă, 2006, 214.

magyar fölény visszaállítására törekedtek. Tulajdonképpen mindkét fél célja a másik rovására érvényesülő aszimmetrikus viszony kialakítása volt.⁸⁵

Az első csapás közvetlenül az 1989-es forradalmat követően érte a helyi román társadalmat, amikor szembesülnie kellett a „magyar világ” újjáalakulásával. A magyar utcanevék megjelenése, a magyar jellegű társadalmi megmozdulások és események „tulajdonképpen sokkoló értelemben hatottak a helyi román világra.”⁸⁶ A kilencvenes évek első felének nacionalista kitérői után, az RMDSZ kormányzati részvétele és az önkormányzati jogkörök kiterjesztése eredményeképpen újabb látványos „veszteségek” érték a románokat: például engedélyezték a kisebbségi nyelvhasználatot a hivatalos életben, és szabályozták a magyar nemzeti jelképek használatát is.⁸⁷ A nacionalista ideológiában nevelkedett románok kezdetben ingerülten fogadták a korábban erőszakkal elfojtott magyar nemzeti érzés megnyilvánulásait. A magyar himnusz eléneklését, a magyar szimbólumok használatát és a számukra ismeretlen kultúra és érthetetlen nyelv térhódítását⁸⁸ sokan – főleg a román elitek tagjai – a magyar nacionalizmus túlzásaiként vagy legalábbis saját világuk szűkítéseként élték-élük meg.⁸⁹ A Székelyföldön ezeket az ellenérzéseket felerősíti a magyar többség és a helyi magyar hatalmi túlsúly is, amellyel szemben a helyi román vezetők eleinte főképp az államra támaszkodtak, majd fokozatosan saját közösségük kiépítésébe fogtak.⁹⁰

A két közösség közötti súrlódások kézzelfoghatóan nyilvánulnak meg a „két világ” találkozási pontjain – a szimbolikus térhasználat, valamint a nem-

⁸⁵ Az aszimmetrikus viszonyban kapcsolatban lásd: Biró–Gagy, i. m. 1993, 103–105. Érdemes lenne megvizsgálni a tősgyökeres székelyföldi románok és a 20. század második felében betelepült románok közötti esetleges különbségeket is.

⁸⁶ Biró–Gagy, i. m. 1993, 80.

⁸⁷ A kisebbségi nyelv hivatalos használatát 1997-ben tették lehetővé azokon a településeken, ahol arányuk meghaladja a 20%-ot, a nemzeti jelképekről pedig egy 2002-es kormányhatározat rendelkezett.

⁸⁸ Tánczos, i. m. 1998, 344–345.

⁸⁹ Például egy felmérés szerint a sepsiszentgyörgyi románok leggyakoribb panaszai a román múltat nem tükröző utcanevekre és nyelvi nehézségekre vonatkoztak. Salat Levente–Veres Valér: Central and Local Public Administration in the Dynamics of Inter-Ethnic Relations in Romania. *Revista Transilvană de Științe Administrative*, nr. 1. (2003) 9., 16–18.

⁹⁰ Lásd még: Tánczos Vilmos: A székelyföldi románok politikai magatartása. 1992. (kézirat), Jakabffy Elemér Alapítvány kézirat-katalógusa, K381., 3–6.

zeti- és állami ünnepek kapcsán.⁹¹ Rendszeres feszültségforrást jelent az állami szférában (a közintézményekben, de-koncentrált intézményekben és állami vállalatoknál) dolgozók nemzetiségi megoszlása is. Az 1989 óta eltelt időszakban a románok korábbi, nyomasztó felülreprezentáltsága⁹² jelentősen mérséklődött, igaz, a román állam említett „támaszpontjain” továbbra is megfigyelhető. Ugyanakkor a választott helyhatóságokban magyar túlsúly alakult ki. A helyzetet találóan ragadta meg egy interjúbán Antal Árpád, Sepsiszentgyörgy 2008-ban megválasztott polgármestere: „itt a városháza a magyaroké, a prefektúra a románoké”.⁹³ A kölcsönös bizalmatlanságot a magyar autonómia-törekvéseket övező ellentétek is növelik. A magyarok – és különösen a székelyföldi magyarok – számára központi célkitűzésként megjelenő, erős szimbolikus töltettel is bíró autonómiát ugyanis nemcsak az országos román politikai elit és a közvélemény nagyobb része utasítja el, hanem időnként a helyi

⁹¹ Ezzel kapcsolatban lásd pl.: Bodó Julianna–Biró A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások, illetve Gagyí József: Bernády-szobor bajlatta városban. In: Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. Szerk.: Bodó Julianna. Csíkszereda, KAM–Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, 2000. Lásd például: Florescu, Gabriel: „Considerăm că ziua de 15 martie este pentru români o zi de comemorare a victimelor inocente ucise în 1848–1849.” Cuvîntul Nou, 2000. március 17.; Román ünnep – magyar gyász. Felhívás Csíkszereda polgáraihoz. Transindex, 2001. november 30. <http://itthon.transindex.ro/?cikk=476> (2010-04-26); Ünnep, ha megalázhatnak? A Reform Tömörülés állásfoglalása. Transindex, 2001. december 5. <http://itthon.transindex.ro/?cikk=494> (2010-04-26); Demetriad, N.: Manifestări politico-educative în județul Covasna în cinstea zilei de 15 martie. Cuvîntul Nou, 1992. március. 14. 2.; De ce nu vor românii din Sfântu Gheorghe ca str. 1 Decembrie să fie rebotezată? Cuvîntul Nou, 1999. április 2.; Domokos Péter: Funar szelleme kísért Sepsiszentgyörgyön. Erdélyi Riport, IV. évf. (2005) 1. sz.; Csapó: a székely nagygyűlés tömegdemonstráció, nem politikai megnyilvánulás! Transindex, 2006. február 28. <http://itthon.transindex.ro/?hir=10678> (2010-04-26); Tiltakoznak a nagygyűlés ellen a hargitai és kovásznai román civil szervezetek. Transindex, 2006. március 6. <http://itthon.transindex.ro/?hir=10727> (2010-04-26); Bálint B. Eszter: Félkatonai székelyek menni autonómia. Transindex, 2006. március 9. <http://itthon.transindex.ro/?cikk=4026> (2010-04-26); Stoichici, Cristian: Covăsnenii au rămas fără poartă la intrarea în Ținutul Secuiesc. Cotidianul, 2007. augusztus 21. Bíró Blanka: Koszovónak látták Sepsiszentgyörgyöt. Krónika, 2009. május 7.

⁹² Kassay, i. m. 2003, 366.; Tőkés László: Egy kifejezés és ami mögötte van. Vörösberény, Balaton Akadémia, 1993, 13.

⁹³ Nahoi, Ovidiu–Ioniță, Ion M.: România văzută de un radical ungur. Adevărul, 2009. április 6.

román vezetők is hangosan tiltakoznak ellene, miközben a két közösség között tulajdonképpen nem is folyik érdemi párbeszéd a kérdésről.⁹⁴

Nem éppen problémamentes az ortodox egyház székelyföldi szerepvállalása sem. Az 1989-es fordulat után a román „nemzeti” egyház a többségében római katolikus, református vagy unitárius felekezetű vidéken a román nemzetállami érdekek fontos képviselőjévé vált.⁹⁵ Egyúttal komoly közösségszervező és identitásapoló feladatokat is ellát, és felvállalja a helyi román közösség sérelmeinek tolmácsolását is.⁹⁶ Ebbéli ténykedése idegenkedést vált ki a magyar közvéleményben, de az ortodox egyház megítélését történelmi sérelmek is beárnyékolják – például a két világháború közötti, már említett „visszarománosítási” törekvések miatt.⁹⁷ A Kovászna és Hargita megyei ortodox püspökséget 1994-ben alapították,⁹⁸ és mivel támogatása a román elem erősítését jelenti, azóta is viszonylag bőkezű állami szubvenciókban részesül. Voltak, akik már a püspökség létrehozását is magyarelles lépésként, a románok nyelvi és vallási térhódításaként értékelték, ténykedésében pedig a román aszimilációs politikának az ortodox egyház segítségével történő folytatását látták. Az „ortodox terjeszkedés” képzetét néha az intézmény egyes képviselőinek – köztük magának Kovászna–Hargita püspökének – a megnyilatkozásai is alátámasztani látszanak.⁹⁹

⁹⁴ Ezzel kapcsolatban lásd például: Márton János: Székelyföld területi autonómiája. Magyar Kisebbség, IX. évf (2004) 1–2. sz., 140–143., 182–184., illetve: Declarație. Adunarea reprezentanților românilor din județele Covasna, Harghita și Mureș, 18 noiembrie 2006. <http://www.forum-harghitacovasna.ro/> (2010-04-26), illetve: Lăcătușu, Ioan: Argumente împotriva autonomiei teritoriale pe criterii etnice a așa-zisului „Ținut Secuiesc”. Sfântu Gheorghe, Editura Eurocarpatica, 2008.

⁹⁵ Tánzos, i. m. 1998, 353–354.

⁹⁶ Popescu, Ion Longin: „Județele Harghita și Covasna au ajuns o Insulă a Șerpilor în centrul României” – Interviu cu P.S. Ioan Selejan. In: Popescu, Ion Longin: O Insulă a Șerpilor în centrul României. București, România pur și simplă, 2006, 1–6.

⁹⁷ Erre a nézőpontra kiváló példa a Hagymakupolás honfoglalás című film. Rendezte: Csáky Zoltán és Marossy Géza. Duna Televízió, 2001.

⁹⁸ Oláh-Gál Elvira: „Missziót vállaltunk ezen a vidéken”. Beszélgetés Ioan Selejan püspökkel, a Hargita–Kovászna Görögkeleti Püspökség főpapjával. Erdélyi Napló, 2003. május 7.

⁹⁹ Lásd az említett interjút.

Zsarnoki kisebbség? – a „Har–Kov jelenség”

A székelyföldi románok képviselőiben ténykedő szervezetek, intézmények és személyek gyakran sérelmezik a helyi magyar hatalom románokhoz való viszonyulását. Komoly bírálatok érik az RMDSZ-t, amelyek szerint a szövetség és a magyar elit pusztán számításból folytatja a „sovinisza”, „románellenes izgatást”, mivel a lakosság szintjén az interetnikus kapcsolatok általában nem rosszak.¹⁰⁰ Egy másik vád a magyar párt pozícióira irányul: mivel helyi szinten az RMDSZ a legnagyobb politikai erő, és gyakorlatilag a fordulat óta – a kormányok színezetétől függetlenül – többséggel bír a Székelyföldön, itt „demokrácia helyett már etnokráciáról van szó”.¹⁰¹ A kritikák szerint a helyi románságot diszkrimináció sújtja, helyenként állandósult a románellenes légkör, és „valóságos háború folyik a román nyelv ellen”.¹⁰² Az is gyakori panasz, hogy a székelyföldi románok asszimilációnak vannak kitéve,¹⁰³ mi több, hogy Hargita és Kovászna megyében állandó etnikai tisztogatás folyik.¹⁰⁴

A két magyar többségű megyében élő románok elégedetlenségének okai sokrétűek, sérelmeik megalapozottságát csak egy, az egyes konkrét esetekre is kiterjedő, alapos és elfogulatlan vizsgálat tárhatná fel. Általában véve azonban kijelenthetjük, hogy az okokat egyszerre kell keresnünk a helyi román és magyar elitcsoportok legitimációs igényében, a központi támogatásokért folyó versengésben, a többség-kisebbség kapcsolat fordított voltában, valamint a helyi románok mentalitásában. Ez utóbbi arra a hozzáállásra vonatkozik, amely a nemzetállami ideológia hatására alakult ki a Székelyföldön élő románok jó részében, különösen az értelmiségben: az országos szinten többségi

¹⁰⁰ Lásd pl.: Cobianu-Băcanu, i. m. 2006, 199.

¹⁰¹ Lăcătușu, Ioan: Aspecte ale conviețuirii interetnice din județele Covasna și Harghita. In: Buletinul Ligii cultural-creștine Andrei Șaguna 1998–2001. Sf. Gheorghe, Editura Eurocarpatica, 2002, 89–92.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Lásd például: Cobianu-Băcanu, Maria: Drama maghiarizării românilor din Covasna și Harghita. Sfântu Gheorghe, Editura Eurocarpatica, 2000. A székelyföldi román civil társadalom és a politikai vezetők panaszainak és félelmeinek összefoglalását lásd: Lăcătușu, Ioan: Tendințe de enclavizare a unui spațiu românesc–Covasna-Harghita. București, Editura România pur și simplu, 2004.

¹⁰⁴ Lásd: Procesul constant de epurare etnica din județele Harghita și Covasna–luare de pozitie adresata Presedintiei Romaniei, Guvernului și Parlamentului. Pozitia academicienilor. <http://www.partidulcivcmaghiar.com/Articol.asp?ID=3> (2010-03-31)

státusú románok ugyanis itt is elvárják, hogy többségiként kezeljék őket. Ezzel szemben gyakorlatilag kisebbségi helyzetben vannak, és kénytelenek megbirkózni annak számos nehézségével. Ez – fordítva – a magyarokra is igaz, akik viszont helyi többségben is hajlamosak a kisebbségi, sérelmi-etnocentrikus diskurzusra.¹⁰⁵

A kissé paradox helyzet ellenére az első pillantásra akár úgy is tűnhet, hogy a székelyföldi magyar–román viszonylatban ugyanazzal a „klasszikus” többségi-kisebbségi problémával találkozunk, mint országos szinten, román–magyar vonatkozásban, csak fordított szereposztásban. Noha a székelyföldi románok számos gondja valóban megegyezik a magyar kisebbség – különösen a szórványközösségek – nehézségeivel, ez több tekintetben mégsem állja meg a helyét. Elsősorban azért, mert a helyi román kisebbség mögött – a rendszeres panaszok ellenére – továbbra is ott áll a (román) állam és annak intézményrendszere.

A feszültségek alkalmanként egy-egy, meglehetősen mediatizált „ügygyé” sűrűsödnek össze. Az első felvonásra 1990 végén került sor, amikor a Román Nemzeti Egységpárt kezdeményezésére parlamenti bizottság alakult a forradalom alatt és után a Székelyföldön elkövetett, románellenesként értelmezett atrocitások kivizsgálására.¹⁰⁶ 1991 őszére elkészült a két megye magyar társadalmát – és főképp elitjeit – meglehetősen elmarasztaló jelentés.¹⁰⁷ A vizsgálatok eredményét zavaros időszakban terjesztették a parlament elé,¹⁰⁸ ami hozzájárult ahhoz, hogy tartalma heves viharokat váltson ki a törvényhozásban és a médiában, számos magyarellenés kirohanással. A bizottság két magyar (RMDSZ-es) tagja által megfogalmazott különvélemény és a magyar képviselők felszólalásai ugyan a jelentés számos állítását megcáfolták, ám azt a parlament 1992 elején mégis elfogadta. A vita során egyes román képviselők javaslataiból egyértelművé vált az a törekvés, hogy megfordítsák

¹⁰⁵ Lazăr, i. m. 2000, 360–361., ill. Salat–Veres, i. m. 2003, 9.

¹⁰⁶ Hivatalosan a „Hargita és Kovászna megyei munka- és lakóhelyükről 1989. december 22. után távozni kényszerült személyek meghallgatására” alakult meg a bizottság. Lásd: Zahorán, i. m. 2009, 270.

¹⁰⁷ Raportul Comisiei parlamentare de audiere a persoanelor care, după 22 decembrie 1989, au fost nevoite să-și părăsească locul de muncă și domiciliul din județele Harghita și Covasna. București, Parlamentul României, 1991.

¹⁰⁸ Nem sokkal a Petre Roman-kormányt (1990–1991) megbuktató bányászjárás után és az RMDSZ egy csoportjának székelyföldi autonómia-kezdeményezése idején, mindehhez a nemzetközi keretet pedig a délszláv polgárháború adta.

az Erdélyben és a Székelyföldön 1989 decemberében elkezdődött – szerintük románellenes irányú – folyamatokat.¹⁰⁹ Az RMDSZ betiltása, a két megye militarizálása, az oktatásban, közigazgatásban stb. lezajlott változások felülvizsgálata és egyéb javasolt intézkedések komoly csapást mértek volna a romániai magyarság addigi eredményeire. Erre végül nem került sor, igaz, a forradalom idején a karhatalom elleni támadásokban részt vett magyarok ellen több eljárás is indult.¹¹⁰

Az ún. „Hargita–Kovácsna jelenség” azóta visszatérő motívumként van jelen a román közéletben, és időnként – például 1997-ben vagy 2001-ben – az országos politika homlokterébe kerül. A vádak hasonlóak – elsősorban a magyar szeparatizmusra, a székelyföldi románok diszkriminációjára és elnyomására vonatkoznak.¹¹¹ A „Har–Kov ügyekben” plasztikusan mutatkozik meg az interetnikus kapcsolatok és a többség-kisebbség együttélésének rendezetlensége,¹¹² valamint a magyar és román nemzetépítés közötti ellentét. Ám az egész problémakört több kérdés is övezi. Ezek egyike, hogy a Székelyföldön megnyilvánuló románellenességet mennyire csak a helyi román elit túlozza el,¹¹³ annak érdekében, hogy folyamatosan napirenden tartsa az ügyet. És vajon milyen mértékben beszélhetünk *tényleges* etnikai konfliktusról,¹¹⁴ és nem inkább csak bizonyos politikai, gazdasági vagy társadalmi érdekellentétek etnicizálásáról, azaz a helyi román és magyar elitek nemzeti-színű lobogók alatt vívott hatalmi küzdelméről van-e szó? Egy olyan harcról,

¹⁰⁹ Lásd például Petre Turlea, a Nemzeti Megmentési Front képviselőjének javaslatait: Monitorul Oficial al României, Partea a II-a, Nr. 238. (1991. október 15.) 9–10, illetve Ioan Gavra, a Román Nemzeti Egységpárt képviselőjének felszólalását: MO. Partea a II-a, Nr. 251. (1991. október 25.) 18–19. vagy Romulus Vulpescu, a Front szenátorának kezdeményezését: MO. Partea a II-a, Nr. 254. (1991. október 29.) 14.

¹¹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd pl.: Iochom István: Az Agache-ügy filmkockái. In: Romániai Magyar Évkönyv 2001. Szerk.: Bodó Barna. Temesvár–Kolozsvar, Szórvány Alapítvány–Polis Könyvkiadó, 2001, 241–246.

¹¹¹ Az 1997-es és 2001-es „Hargita–Kovácsna” indítványokat a törvényhozásban mindkét esetben lezavagták.

¹¹² Biró A. Zoltán: „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har–Kov problémáról. In: Biró A. Zoltán: Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról. Csíkszereda, Pro-Print, 1998, 173.

¹¹³ Salat-Veres, i. m. 2003, 18.

¹¹⁴ Lásd: Tánczos, i. m. 1998, 357–360. Az etnikai konfliktusok értelmezésével kapcsolatban lásd: Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. Beszélő, (2001) 7–8. sz., 60–66.

amelyben a magyar elitcsoportok a helyi magyar többségre és az RMDSZ – még népszerűségének fokozatos eróziója ellenére is – viszonylag stabil, szükség esetén pedig mozgósítható tömegbázisára támaszkodhatnak, míg a románok csak meglehetősen korlátozott befolyással bíró civil szervezeteikre és egyesületeikre, illetve az államra számíthatnak.

A jelenség mindenestre kiváló keretet biztosít a helyi és országos elitek számára a nemzeti-nemzetvédő érdekek megjelenítéséhez és a legkülönbélebb regionális vagy akár országos hatalmi erőpróbákhoz. Egyúttal figyelemelterelő politikai (mű)botránnyként is szolgálhat, de alkalmat nyújt az ellenzékben lévő pártoknak az aktuális kormányzat bírálására is, hogy magára hagyta a Hargita és Kovászna megyei románságot. Ugyanúgy természetesen magyar részről is jól használható az etnikai mozgósításra. A jövőre nézve az lehet érdekes, hogy vajon a politikusok és értelmiségiek újabb nemzedékei – székelyföldi és országos szinten – is folytatják-e majd ezeket a játszmákat, vagy pedig másképp fognak közelíteni a székelyföldi magyar–román viszonyhoz. Az utóbbi években – a székelyföldi román társadalom differenciálódásától nem teljesen függetlenül – egyre több biztató jel utal a pozitív irányú elmozdulásra.¹¹⁵

Egy etnikai konfliktus lehetősége Romániában 1989 után

Az átmenet időszakában a régió szinte minden, jelentősebb kisebbségi közösséggel bíró államát érintette az etnikai kérdés. A megrázkódtatások Romániát sem kerülték el, ám – több szomszédjától eltérően – Romániának mégis sikerült nagyobb konfrontáció nélkül átvészelnie a régi világrend összeomlását követő első két évtizedet. Pedig a marosvásárhelyi zavargások napjaiban úgy tűnhetett, hogy a nemzetiségi feszültségek akár polgárháborúba is torcolhatnak. A mindkét oldalon terjedő hisztéria az adott pillanatban az erőszak felé látszott terelni az események menetét, de ezt végül sikerült elkerülni. Ez a későbbiekre is igaz: a kilencvenes évek felfokozott nacionalista légkö-

¹¹⁵ Ezzel kapcsolatban lásd: Domokos Péter: Körbe-körbe-karikába. Román civil szervezetek Kovászna megyében. Erdélyi Riport, IV. évf. (2005) 14. sz.; Manolăchescu, Dan: Székelyföld mítoszai. Sepsiszentgyörgy, ZAKA Edit Kiadó, 2009.

re, a magyarellenes diskurzus és az időnként heves magyar megmozdulások¹¹⁶ ellenére a magyar–román ellentétek sosem vezettek komolyabb erőszakos cselekedetekhez. Az 1990 márciusában annyira valóságos magyar–román konfliktus egyfajta „virtuális háborúvá” alakult át, amelyet elsősorban a médiában, a parlamentben vagy tüntetésekkel, felvonulásokkal, petíciókkal folytatnak, néha egy-egy látványos, jobbára szimbolikus jelentéssel bíró „üt-közzettel”. Az, hogy a marosvásárhelyi összecsapás nem ismétlődött meg, arra enged következtetni, hogy a konfliktus inkább volt felülről szervezett, mesterséges megmozdulás, mint az etnikai gyűlölködés spontán kirobbanása.¹¹⁷ Ám a konfrontáció pusztá ténye arra utal, hogy még akkor is számolni kell a magyar–román ellentétekkel, ha azokat csupán az elitek közötti kötélfűzésnek tekintjük, miközben az „egyszerű emberek” és a „hétköznapiak” szintjén „minden rendben van”.

Az etnikai összetűzés mint potenciális veszély a későbbiekben sem tűnt el teljesen. A Román Hírszerző Szolgálat (SRI) jelentéseiben időnként reális fenyegetésként bukkannak fel a különféle magyar kezdeményezések.¹¹⁸ Alkalmanként a román médiában is felröppennek különféle híresztelések magyarországi székelő paramilitáris csoportokról, illetve titkos székelőföldi fegyverraktárakról.¹¹⁹ A koszovói fejlemények kapcsán ugyancsak felkavarták a román közéletet a Koszovó–Erdély/Székelőföld közötti lehetséges párhuzamok, különösen az 1999-es NATO-beavatkozás vagy Koszovó 2008-as függetlenségének kinyilvánítása alkalmából.¹²⁰

¹¹⁶ Például a székelőudvarhelyi „Cserehát-ügy”. Lásd: Máthé László Ferenc: Tíz éve költöztek be az apácák a Cserehátra. Udvarhelyi Híradó, XVIII. évf. (2007) 233. sz.; Mungiu-Pippidi, Alina: Transilvania subiectivă. București, Humanitas, 1999, 140–141.

¹¹⁷ Gallagher, i. m. 1995, 94.

¹¹⁸ Andreescu, Gabriel: Extremismul de dreapta în România. Anexa I. Serviciul Român de Informații – instituție promotoare a ultranaționalismului. Cluj, Editura CRDE, 2003, 85–98. De jellemző példa a 2001-es „Har-Kov ügy” is, amikor a SRI igazgatója megerősítette a belügyminiszter beszámolóját a „román állam tekintélyének meggyengüléséről” Hargita és Kovászna megyében.

¹¹⁹ Lásd: Secuii paramilitari. Ziua, 2006. március 9.; ezzel kapcsolatban lásd: Mungiu-Pippidi, i. m. 1999, 136.

¹²⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: Zsigmond Csilla: A NATO-terjeszkedés és a koszovói háború a román sajtóban (1999. március 1. – április 30.). Magyar Kisebbség (2000) 1. sz.; Tibori Szabó Zoltán: Koszovó vitákat kavart Romániában. Népszabadság, 2008. január 5.

Az, hogy többé mégsem éleződött ki a magyar–román viszony, több tényezőnek köszönhető. Az egyik legfontosabb ezek közül az, hogy a romániai magyar kisebbség közel kilencvenéves történetében nem volt hagyománya az érdekvényesítés erőszakos módjának. Kisebb konfliktusoktól eltekintve ez mindig békésen történt. Jelentős szerepe volt ebben a mindenkori romániai magyar politikai elitnek is – a két világháború között az Országos Magyar Pártnak, 1989 után pedig a Romániai Magyar Demokrata Szövetségnek –, amely a problémákat parlamenti keretek között tartotta, és úgy kereste rájuk a megoldásokat. Ebben nyilván a józan számítás is közrejátszott: a körülmények (a nemzetközi politikai helyzet, Magyarország lehetőségei és külpolitikája, a romániai magyarság földrajzi elhelyezkedése és egyéb, társadalmi feltételek) mérlegelése után a magyar közösség képviselőiben fellépőknek nem állhatott érdekében egy beláthatatlan kimenetelű kalandor akció. Igaz, voltak pillanatok, amikor radikális alternatívák is megfogalmazódtak, ám ezek végül mégsem bontakozhattak ki.

Ha a román oldalt vizsgáljuk meg, akkor talán az volt az etnikai konfliktus elkerülésének egyik leglényegesebb feltétele, hogy a nacionalista diskurzus és egyes kisebbségellenes intézkedések ellenére Romániában sosem vált meghatározóvá a szélsőséges erők befolyása, még a kilencvenes évek első felében, azaz a nyíltan nacionalista pártok kormányzati szerepvállalása idején sem.¹²¹ Noha az 1989 utáni román kisebbségpolitika megítélése korántsem egységes, az tagadhatatlan, hogy a román állam végül biztosította az alapvető kisebbségi jogokat. Feltehetően ebben nagyobb szerepe volt a koalíciós politika szükségleteinek, mint annak, hogy a román politikusok és véleményformáló értelmiségiek többsége belátta volna a kisebbségi követelések jogosságát. Ezt támasztja alá a jogok és az önkormányzatiság bővítésének lassú, olykor akadozó folyamata is, valamint az a körülmény, hogy a magyar közösség semmivel sem kapott többet, mint amit a nemzetközi közvéleményre való tekintettel a mindenkori kormányzat meg kellett, hogy adjon, illetve amit az RMDSZ-nek sikerült kicsikarnia. A fordulat utáni román elitek túlnyomó része számára ugyanis a nemzet- és államépítés mintájául változtatlanul az egykori francia modell szolgált, viszonylag merev és egyértelmű (többségi-kisebbségi) szereposztással, így elvből elutasítják például az etni-

¹²¹ Mungiu-Pippidi, i. m. 1999, 188.

kai elvű autonómia gondolatát.¹²² Ám mindeddig a kisebbségi jogok fokozatos bővítése is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az időnként fellobbanó interetnikus ellentétek ne fajúljanak el.

A belső viszonyok mellett legalább ennyire számítottak a nemzetközi körülmények is,¹²³ annál is inkább, mivel a magyar kisebbség vonatkozásában Magyarország is érintettnek tekintette magát. Miután Magyarország és Románia politikai elitjei elkötelezték magukat az euroatlanti katonai-politikai struktúrákhoz (NATO, Európai Unió) való csatlakozás mellett, ezek közvetve vagy közvetlenül hozzájárultak a feszültségek tompításához. Az EU, az USA és a NATO közvetítése vagy nyomásgyakorása, majd az uniós követelmények – kisebbségi szemmel nézve – kétségkívül pozitív irányban befolyásolták az átmenet során végrehajtott szerkezeti változtatásokat is.

A romániai magyar közösség helyzete az 1989-es fordulat után – a kilencvenes évek kitérői ellenére – sokat javult, ami jelentős mértékben csökkentette egy etnikai konfliktus veszélyét. A különféle pozitív irányú folyamatok arra utalnak, hogy talán lehetséges a romániai magyarság asszimiláció nélküli integrálódása a romániai társadalomba. Mindazonáltal nem szabad megfeledkeznünk sem a helyi szinten megnyilvánuló ellentétekről, sem pedig arról a körülményről, hogy az elért eredményeket kissé bizonytalanná teszi a kisebbségi kérdés átfogó rendezésének elmaradása. Ez utóbbira ugyanis – az euroatlanti struktúrákhoz való csatlakozás után – már a nyugati nyomás sem kötelezi a román eliteket, azaz adott esetben a feszültségek akár ki is újulhatnak, mint ahogy azt Szlovákia esete mutatja.¹²⁴

¹²² Lásd például Traian Băsescu román államfő különféle megnyilatkozásait (2009-ben, Budapesten vagy Tusnádfürdőn), amelyekben határozottan elvetette a területi autonómiát.

¹²³ Ezzel kapcsolatban lásd Borsi-Kálmán Béla: Megbékélés vagy beletörődés. Történelemszemmel a magyar–román (román–magyar) alapszerződésről. In: Borsi-Kálmán Béla: A Békétlenség stádiumai. Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 288–295.; Iordachi, Constantin: „The Romanian–Hungarian Reconciliation Process, 1994–2001: from Conflict to Co-operation”. *PolSci. Romanian Journal of Political Science*, Vol. 1 (December 2001) Nr. 3–4., 88–134.

¹²⁴ Robert Fico 2006-ban megalakult kormányában a SMER mellett Ján Slota nacionalista Szlovák Nemzeti Pártja és a Vladimír Mečiar vezette HZDS is helyet kapott. A koalíció működése alatt nemcsak a szlovákiai magyar–szlovák feszültségek újultak ki, hanem az államközi viszony is megromlott Magyarország és Szlovákia között.

Konklúzió

A bevezetőben feltett – a nemzeti kommunizmus székelyföldi lebontásának folyamatára és egy esetleges etnikai konfliktusra vonatkozó – kérdésekre megfogalmazott válaszok alapján megállapíthatjuk, hogy a „magyarkérdés” kezelésében látványosan tükröződik a sajátos romániai átmenet, azaz a korábbi berendezkedéssel való szakítás lassúsága és felemás volta. Bár 1989 végén a „kommunista” jelző eltűnt a közéletből, a „nemzeti” egy időre még a korábbinál is hangsúlyosabban jelent meg. Annál is inkább, mert Romániában a nemzeti eszmét mind a többségi román, mind a kisebbségi magyar közösség nevében fellépők fel- (és gyakran ki-) használták, önmaguk legitimálása érdekében.

Ami a székelyföldi „rendszerváltást” illeti, az eredmény ellentmondásos, csakúgy, mint egész Romániában vagy a közép- és kelet-európai régió többi országában. Számos vonatkozásban beszélhetünk komoly változásokról, de bizonyos mértékű kontinuitásról is, személyi és szerkezeti tekintetben egyaránt. Az általam megvizsgált téma keretein belül maradvá kitűnik, hogy a székelyföldi eliteken belül, az etnokratikus államot megtestesítő vezetők bukását követően arányosabbá vált a magyar képviselet, még ha az új elitek részben a korábbi (pártállami) struktúrákból kerültek is ki. Lényeges változást jelentett továbbá, hogy a diktatórikus rendszer megszűntével újradefiniálódott a magyar–román viszonyrendszer, és nem érvényesülhetett többé a mesterségesen kialakított román szupremácia. A székelyföldi magyar tömb viszonylagos védettsége ellenére is fokozatosan ellehetetlenülő kisebbségi közösség kilátásai így 1989 decembere után gyökeresen megváltoztak. Ezeket a folyamatokat pedig a román nacionalista erők ismételt próbálkozásai sem tudták megállítani – még részsikereik ellenére sem.

Az átmenet elhúzódása jól látszik a mentalitások terén – különösen az új helyzethez nehezen alkalmazkodó helyi román elitcsoportok esetében. A székelyföldi magyar és román közösség a fordulat óta eltelt közel két évtizedben inkább egymás mellett fejlődött, elitjeik pedig gyakran egymás rovására folytatták tevékenységüket. Ennek következtében az együttélést számos probléma terheli, és nem ritkák az interetnikus (és annak beállított) feszültségek sem. Azonban a romániai magyar és román érdekek, illetve a nemzetközi körülmények együttes hatására mégsem állt össze egy erőszakos konfliktus kirobbanásának feltételrendszere. Így talán valóban megalapozott az a remény, hogy Romániában továbbra is a problémák kezelésének békés módja fog érvényesülni.

TÖBBSÉG ÉS KISEBBSÉG A BALTIKUMBAN (1989–1991)

Jelen tanulmány célja megmutatni, milyen szerepet játszott a baltikumi rendszerváltás éveiben a kisebbségi kérdés, hogyan alakult a többség és a kisebbség viszonya 1989–1991 között Észtországban, Lettországbán és Litvániában. Mindhárom országban az etnikai kérdések fontos szerepet töltek be a függetlenné váláskor, de ezt követően is elsőrangú témaként szerepeltek a közéletben (az állampolgárság megadása, a nyelvtörvény Lett- és Észtországban; a Vilnius-vidék autonómiája Litvániában). A Baltikum országai – a látszat ellenére – korántsem alkotnak monolit egységet, ezért érdemes külön-külön megvizsgálni őket. A csoportosítás kézenfekvő: külön kell tárgyalni az észt és a lett esetet (a nagyszámú oroszajkú kisebbség¹ okán, amelynek többsége 1944-et követően, már a szovjet korszakban jelent meg itt) és külön Litvániát (amely a másik két balti országnál etnikailag homogénebb, és az itt élő legnagyobb kisebbség, a lengyel őshonosnak számít). Ugyanakkor közös vonás, hogy a rendszerváltás folyamata a balti térségben párhuzamosan zajlott, hasonló forgatókönyv alapján, és alapvetően különbözött a többi szovjet tagköztársaság függetlenné válásától. Jelen tanulmányban a baltikumi rendszerváltás kulisszái, belső mechanizmusai csak annyiban kerülnek szóba, amennyiben az a szorosan vett témánkat érinti.

Történeti előzmények

Észtország, Lettorság és Litvánia 1918-ban szerezte meg a függetlenséget, amelynek az 1939-ben megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum érvényesíté-

¹ Az „oroszajkú” kifejezés jelen dolgozatban az orosz nemzetiségnél tágabb kategóriát jelent, hiszen a szovjet korszakban betelepült-betelepített szláv lakosság (oroszok, ukránok, fehér-oroszok) vagy egyéb kisebbség (zsidók, lengyelek, örmények) döntő többsége mára már az oroszot vallja anyanyelvének, azt használja a mindennapokban. Tehát ebben az esetben az oroszajkú nem etnikai kategóriát jelöl.

se vetett véget, miután a Szovjetunió megszállta a balti térséget. A második világháború és az azt követő rövid időszak radikálisan megváltoztatta a Baltikum etnikai arányait² – a zsidó lakosságot a náci és helyi szövetségeik kiirtották, a Vörös Hadsereg előtt a németek elmenekültek vagy kitelepítették őket, de baltiak is tömegesen távoztak Nyugatra, vagy hurcolták el őket keletre. Így évszázados kisebbségi közösségek szűntek meg Észtországban és Lettországon a 20. század közepén, s helyükön, „új kisebbséget” képezve megjelentek a szovjet korszak bevándorlói. A szocialista iparosítás következtében szakemberek és értelmiségiek (mérnökök, orvosok, tanárok, újságírók) és munkások százezrei költöztek be, főképp az Orosz Föderáció közeli településeiről (például Pszkovból, Leningrádból). A bevándorlás elsősorban Lett- és Észtországot érintette, Litvániában a mezőgazdaság dominanciája miatt ez kevésbé volt jelentős. Ezen kívül a Baltikum jelentős katonai bázisoknak adott helyet, s az itt szolgálatot teljesítők – köszönhetően többek között a magasabb életszínvonalnak – szívesen telepedtek le ezekben az országokban.

A demográfiai és migrációs trendek kedvezőtlenek voltak a baltiak számára: az 1989-es népszámlálás adatai szerint a lettek aránya tagköztársaságukban 52%-ra csökkent (Rigában még alacsonyabb, 36% volt), míg az észtek 61%-os a litvánok pedig 79%-os többséget alkottak. Emiatt a lett és az észt lakosság körében általánossá vált az a vélekedés, hogy az „orosz megszállók” hamarosan többségbe kerülhetnek, s így eltűnik tagköztársaságuk nemzeti jellege. Legfőképp ezzel magyarázható a rendszerváltás környékén jelentkező, a balti többség kisebbségekkel szembeni – radikálisnak is mondható – fellépése. Fontos megjegyezni, hogy a betelepülők csak minimális szinten asszimilálódtak

² Az első világháború után függetlenséget nyert balti államok vezető rétege országukat nemzetállamnak tekintette, de a korabeli statisztikák – amelyeknek hitelességét fenntartásokkal kell kezelni – azt mutatták, hogy ezekben az államokban jelentős számú kisebbségek is megtalálhatók. Etnikai értelemben leghomogénebbnek Észtország bizonyult: az 1922-es népszámlálás szerint a lakosság (1,106 ezer fő) 87,7%-a volt észt nemzetiségű, 8,2%-a orosz, 1,7%-a németnek vallotta magát. Az 1923-ban megtartott litván népszámlálás kimutatta, hogy (Klaipėda vidéke nélkül) a lakosság (2,029 ezer fő) 83,9%-a tartozott a többségi nemzethez, a legnagyobb kisebbségnek a zsidók számítottak (7,6%), utánuk a lengyelek (3,2%), az oroszok (2,5%) és a németek (1,4%) következtek. 1935-ben Lettországon a lakosság (1,950 ezer fő) háromnegyede (75,4%) volt lett nemzetiségű, míg az oroszok aránya 10,6%, a zsidóké 4,8%, a lengyeleké 3,2%, a németeké 3%, a fehéroroszké 1,4% volt. Lásd: Eberhardt, Piotr: *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-century Central-Eastern Europe: History, Data, and Analysis*. New York, Armonk, 2003, 34–40.

(nyelvi vagy kulturális értelemben), hiszen az adminisztrációban vagy az oktatásban széleskörűen volt jelen az orosz nyelv, amely egyébként a Szovjetunió minden tagköztársaságában hivatalos volt. Ugyanakkor – ellentétben Ukrajnával vagy Fehéroroszországgal – a helyi többségi nemzeti közösségek sem mutattak hajlandóságot a russzifikációra, a lehetőségekhez képest próbálták ápolni a szovjet korszakban a nyelvüket és nemzeti kultúrájukat.

Nem szabad elfeledni, hogy egészen 1988–1989-ig a Baltikumban – legalábbis hivatalos formában – nem létezett a kisebbségi kérdés, hiszen a szovjet állampolgárok, elméletileg az egész Szovjetunió területén, egyenlő jogokkal bírtak. Ugyanakkor nem véletlenül pont a balti országokban okozott komoly problémát a többség és a kisebbség együttélése. Egyfelől az észtek, lettek és litvánok fejlettebb nemzeti öntudattal rendelkeztek, mint például a fehéroroszkok vagy az ukránok, másfelől visszanyúlhattak bizonyos államépítési tapasztalatokra (a két világháború közötti nemzetállamiság és az ebből fakadó szellemi és jogi örökség). A Szovjetunió belül a Baltikum egyfajta „Nyugatot” képviselt, mentalitásban, kultúrában, építészetben, és nem véletlen, hogy az 1980-as évek közepén megjelenő peresztrojka és a glasztnosztja a balti tagköztársaságokban pozitív visszhangra lelt. Mi több, az észtek, lettek és litvánok döntő szerepet játszottak a Szovjetunió szétbomlásztásában – például Litvánia volt az első szovjet tagállam, amely deklarálta függetlenségét.³

Az oroszajkú népesség Észtországban és Lettországban

Bár az orosz nemzetiségűek döntő többsége a szovjet korszakban érkezett Észtországba, egy kisebbik részük őshonos lakosságnak számít (az utóbbiak a 17. században vallási menekültként telepedtek le, majd őket követték a cári korszakban beköltözők, illetve 1917 után, a bolsevik forradalom elől menekülő politikai emigránsok). Megállapítható, hogy az 1989-es (egyébként utolsó szovjet) népszámlálás adatai szerint az orosz nemzetiségűek döntő többsége városlakó volt – vagy a fővárosban (207 ezer fő, a lakosság 41,5%-a), vagy az északkeleti, Oroszországgal határos Ida–Viru megye két nagyobb városában (Narva: 72 ezer fő, 85%; Kohtla–Järve: 58 ezer fő, 63%) koncentráálódtak,

³ A Baltikum 20. század második felének történetéről összefoglalóan: Misiunas, Romuald–Taagepera, Rein: *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990*. London, Hurst, 1993.

s koncentrálnak mind a mai napig. Ezen kívül nagyobb számban laktak a második legnagyobb észti városban, Tartuban is (25 ezer fő, 21%). Az ukrán és fehérorosz származású népesség zöme szintén a fővárosban és az ország keleti részein helyezkedett el. Egyébként 1989-ben az észtek az ország lakosságának 61,5%-át tették ki (963 ezer fő), miközben a szláv származású lakosság, amely zömében az oroszot vallotta anyanyelvének, a lakosság több mint egyharmadát alkotta (oroszok: 474 ezer fő, 30,3%; ukránok: 48 ezer fő, 3,1%; beloruszok: 27 ezer fő, 1,8%).⁴

A három balti ország közül az 1989-es népszámlálás adatok szerint Lettorszáiban élt a legtöbb oroszajkú, mind létszámukat, mind arányukat tekintve. Ekkor az orosz nemzetiségűek aránya 34% (905 ezer fő) volt, de a beloruszok (118 ezer fő, 4,5%) vagy az ukránok (92 ezer fő, 3,5%) létszáma is számottevőnek volt mondható. Az orosz nemzetiségűek zöme 1989-ben itt is a városokban lakott – a fővárosban, Rigában 44%-os volt az arányuk (336 ezer fő), de ha ehhez hozzáadjuk az itt élő, és döntő többségében oroszul beszélő fehérorosz és ukrán lakosság számát, akkor az oroszajkúak aránya meghaladta az 50%-ot. Voltak olyan települések, amelyekben abszolút többséget alkottak az oroszok (pl. Daugavpils 55%, Rezekne 52%). Egyes területeken (pl. Rigában vagy a délkeleti tartományban, Latgalében) olyan tömegben éltek (és élnek mind a mai napig), hogy sokan alig, vagy egyáltalán nem ismerték a lett nyelvet.⁵

Lettországban az oroszajkúak nagyobb számban vannak, mint Észtországban, az észtországiak azonban koncentráltabban helyezkednek el (Tallinnban és környékén, valamint az északkeleti régióban), míg a lettországiak az országban szétszórva élnek (fő lakóhelyük Riga és a délkeleti régió, Latgale), és a vegyesházasságok aránya is magasabb. Fontos hangsúlyozni, hogy mind Észtországban, mind Lettorszáiban a szovjet korszakban betelepített személyek (és leszármazottaik) döntő többségükben városlakók, s ez a tény alapvetően befolyásolta a többség és a kisebbség együttélését. Lettorság esetében külön problémaként jelentkezett, hogy – ellentétben a másik két balti állammal – nem volt az országban egy „nemzeti főváros”, amely előbb a nemzeti újjászületés idejében, majd a két világháború közötti, illetve a szovjet korszakban megőrizte volna nemzeti jellegét, mind etnikai, mind kulturális értelemben. Észtországban Tartu, Litvániában pedig Kaunas – az etnikailag

⁴ Eberhardt, i.m. 2003, 52.

⁵ Uo. 56.

kevert fővárosok után a két második legnagyobb település – töltötte be ezt a szerepet.

Intézményi keretek és etnikai törésvonalak

Mind az ész, mind a lett rendszerváltást, függetlenedést alapvetően határozta meg az a tény, hogy 1989-re az ország lakosságának közel kétötöde, illetve majdnem fele nem tartozott a többségi társadalomhoz, s értelemszerűen fontos volt a több százezer szovjet betelepülő hozzáállása a baltikumi függetlenség kérdéséhez. Az alábbiakban a balti rendszerváltás során megalakult szervezeteken és azoknak a kisebbségekhez fűződő viszonyán keresztül mutatom be, hogyan alakult a többség és a kisebbség viszonya ezekben az években.⁶

A baltikumi rendszerváltásban a változás motorját a Népfrontok jelentették, amelyek a kompromittálódott kommunista párt helyére kívántak lépni, s a peresztrojka támogatására jöttek létre. Mérsékelt programmal rendelkeztek (azaz megalakulásukkor nem fogalmazták meg az elszakadást a Szovjetuniótól, hanem egy új szovjet szövetségi szerződés megkötését hangsúlyozták), és ami a témánk szempontjából a legfontosabb: többségi és kisebbségi személyek is helyet kaptak benne. Radikálisabb programjuk volt azoknak a nemzeti alapokon álló, antikommunista erőknél, amelyek a teljes függetlenséget hangsúlyozták. Tagjaik között értelemszerűen szinte kizárólag többségeket találunk – ezen erők korlátozták volna a kisebbségeket, elsősorban az oroszajkúak jogait. A harmadik csoporthoz a keményvonalas kommunista, Moszkva irányítása alatt álló és nagyjából az oroszajkúakat tömörítő „Interfrontok” tartoztak, amelyek szemben álltak mind a Népfrontokkal, mind az antikommunista erőkkal.⁷ Ezeket a politikai csoportokat mind a három országban megtaláljuk, s jellemző módon, hasonló politikai programokkal, hasonló célokkal léptek fel.

Az ész, hogy a rendszerváltás jellegzetessége az volt, hogy két, párhuzamosan működő szervezet is létrejött. Az 1988 júniusában megalakult Népfront (Rahva-

⁶ A balti államok függetlenségéről összefoglalóan lásd: Lieven, Anatol: *The Baltic Revolution: Estonia, Lithuania, Latvia and the Path to Independence*. London, Yale University Press, 1994; *The Baltic States: the National Self-determination of Estonia, Latvia and Lithuania*. Szerk.: Smith, Graham. London, Macmillan, 1994.

⁷ A balti rendszerváltás folyamatának tipologizálásában az alábbi munkára támaszkodtam: Darski, József: Rok 1989. Jesień ludów czy KGB? *Frona*, 23–24. (2001) nr 62–112.

rinne) és az Észt Polgárok Mozgalma (1990-től Észt Kongresszus) egyetértettek abban, hogy szükséges a függetlenség, de elérésének módjában különböztek álláspontjaik. Hasonlóképpen különböző vélemények fogalmazódtak meg az oroszajkúak állampolgárságával kapcsolatosan az 1989–1991-es időszakban (az Észt Kongresszus az orosz betelepüléssel kapcsolatosan elutasító állásponton volt). Szintén az átalakulás (peresztrojka) támogatására létrejött Lett Népfront 1988. június 1–2-án megtartott alakuló kongresszusán az a követelés fogalmazódott meg, hogy a lett legyen a hivatalos nyelv, hozzák nyilvánosságra a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékát, valamint korlátozzák az oroszok bevándorlását. Ugyanakkor a Népfront második kongresszusán, 1989 októberében már megjelent célként a teljes szuverenitás, de programjában helyet kapott olyan pont is, amely a kisebbségek számára kulturális autonómiát biztosított volna. Elmondható, hogy a Lett Népfront úgy volt kénytelen politizálni, hogy miközben a szervezet vezetése és programja a kisebbségi kérdésben mérsékelt volt, addig a tagságon belül erősnek mutatkozott a bevándorlás-ellenes hangulat.⁸

A Polgárok Mozgalma/Kongresszus – az észt Népfronttal ellentétben – radikálisabb követeléseket fogalmazott meg. A szervezet nem ismerte el a Szovjetuniótól való elszakadást, hiszen nézete szerint Moszkva 1940-ben jogtalanul csatolta magához az észt államot, és célja csupán a két világháború közötti szuverenitás helyreállítása volt (ennek érdekében 1989 márciusa és 1992 februárja között 790 ezer aláírást gyűjtött össze a két világháború között élt észt állampolgároktól és leszármazottaiktól, mintegy informális referendumat tartva a függetlenség helyreállításáról). Mivel a szervezet az észt nyelv kérdését állította követelései középpontjába, a „zéró opció” megvalósítása – azaz az állampolgárság megadása az ország területén élő minden állandó lakosnak, függetlenül attól, milyen nemzetiségű – elleni fő érvük az volt, hogy az tovább rontaná az észt nyelv helyzetét.⁹ Marju Lauristin, a Népfront alapítója, később szociáldemokrata parlamenti képviselő, úgy jellemezte ezt az időszakot, hogy aki nem támogatta az állampolgárság szigorú kritériumait,

⁸ Muižnieks, Nils: Latvia: Origin, Evolution and Triumph. In: Nation and Politics in the Soviet Successor States. Szerk.: Bremmer, Ian–Taras, Ray. Cambridge, Cambridge University Press, 1993, 195–197.

⁹ Feldman, Gregory: Essential Crisis: A Performative Approach to Migrants, Minorities, and the European Nation-State. *Anthropological Quarterly*, Vol. 78. (2005) nr 1., 224–226.

azt könnyen megvádolhatták a nemzeti érdek elárulásával.¹⁰ Hasonlóan radikális álláspontot képviselt a szomszédos Lettországból a jobboldali, nacionalista és kommunistaellenes Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom (LNNK), amely az orosz közösség jogainak megnyirbálása és a függetlenség azonnali visszaállítása mellett szállt síkra (az LNNK volt az első nemzeti tömegmozgalom a szovjet rendszer bevezetését követően).¹¹

Összegzősképpen elmondható, hogy az észti és a lett Népfront kereste a kisebbségi közösségek támogatását is, de az oroszajkúak az egyik szervezetben sem jutottak vezető szerephez. Ezzel párhuzamosan megjelentek olyan függetlenségpárti szervezetek is (Észti Kongresszus, LNNK), amelyek az oroszajkú lakossággal nem a párbeszédet keresték, hanem az adott állam nemzeti jellegét kívánták – akár a helyi kisebbségek rovására – visszaállítani. A politikai változásokkal egyetemben a baltikumi oroszajkúaknak azokat a kérdéseket is tisztázniuk kellett, hogy milyen szerepet töltenek be az adott társadalomban, illetve milyen identitással rendelkeznek (kik is tulajdonképpen: oroszok, baltikumi oroszok vagy egyszerűen *homo sovieticusok*?).¹²

Az Interfrontok Észti- és Lettországból

A rendszerváltás időszakában létrejöttek keményvonalasabb szervezetek is, amelyek a *status quo* (magyarán a szovjet berendezkedés) fenntartásában voltak érdekeltek. Az észti Interfront (vagy Intermozgalom, vagyis az Észti Szovjet Szocialista Köztársaság Dolgozóinak Internacionalista Mozgalma) 1988 nyarán alakult meg, de első kongresszusuk megtartására csak 1989 márciusában került sor. Az Intermozgalom összetételére jellemző, hogy a résztvevő

¹⁰ Lauristin, Marju–Vihalemm, Peeter: Recent Historical Development in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997). In: Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition. Szerk.: Lauristin, Marju–Vihalemm, Peeter–Rosengren, Karl–Wiebull, Lennart. Tartu, Tartu University Press, 1997, 97.

¹¹ Rudenshiold, Eric: Ethnic Dimensions in Contemporary Latvian Politics: Focusing Forces for Change. Soviet Studies, Vol. 44. (1992) nr 4., 612–613. A Népfrontról összefoglalóan lásd: Peinikis, Alfreds: The Third Awakening Begins: The Birth of Latvian Popular Front, June 1988 to August 1988. Journal of Baltic Studies, Vol. 27. (1996) nr 4., 261–290.

¹² Malvin, Neil: Russians beyond Russia. The Politics of National Identity. London, Pinter Publishers, 1995, 34.

742 képviselőből mindösszesen 11 volt észt nemzetiségű. Ennek fényében nem meglepő, hogy a kongresszuson felszólaló egyik képviselő még azt a követelést is megfogalmazta, hogy az ország északkeleti régióját – Tallinn-nal együtt – csatolják Oroszország Leningrádi Területéhez (Oblaszty).¹³ A mozgalom már ekkor tiltakozott a nem sokkal korábban elfogadott nyelvtörvény¹⁴ és az észt nemzeti zászló használata ellen. A későbbiekben a mozgalomnak sikerült több tízezres megmozdulásokat szerveznie, és megszólítania azokat a szovjet–orosz kultúrájú embereket, akik komoly fenntartásokat vagy egyenesen ellenérzéseket tápláltak az ország függetlensége iránt – féltek privilegiált státuszuk elvesztésétől. Az Intermozgalom mindazonáltal – akárcsak a másik két balti államban – Moszkva egyik nyomásgyakorló eszköze is volt, viszont a legtöbb esetben szélsőséges, internacionalista hangnemével nem tudta maga mögé állítani az oroszajkúak többségét. Az 1991. augusztusi moszkvai puccs után az észt hatóságok, amelyek augusztus 20-án kikiáltották a teljes függetlenséget, a kommunista párttal együtt, törvényen kívül helyezték a szervezetet.

A Lett SzSzK Dolgozóinak Internacionalista Frontja (röviden: Interfront) 1989 januárjában jött létre. A lett Interfront feladata volt megállítani a kommunista berendezkedés erőzőjét, illetve ellenállni minden olyan változásnak, amelyek az oroszajkú közösség privilegiált státuszát gyengítenék. A szervezet alapvetően a szovjet üzemek dolgozóira, illetve a katonai és állambiztonsági apparátusra próbált támaszkodni.¹⁵ Az Interfrontnak zömmel az oroszajkúak által lakott városokban sikerült számottevő támogatásra szert tennie. A szervezet központja Daugavpils lett, ahol 1989-ben a városi tanács a regi-

¹³ Miljan, Toivo: *Historical Dictionary of Estonia*. Lanham–Oxford, Scarecrow Press, 2004, 266.

¹⁴ Észtországban a Legfelső Tanács 1989. január 18-án fogadta el a nyelvtörvényt, amely az első ilyen jellegű dokumentum volt a Szovjetunió területén és a későbbiekben számos tagköztársaság számára mintául szolgált. A törvény gyakorlatilag kimondta az ország kétnyelvűségét, ugyanakkor a preambulum leszögezi, hogy az Észt SzSzK hivatalos nyelve az észt, s ezzel megerősödött a helyzete, hiszen az hivatalos szintre emelkedett. Raun, Toivo U.: *The Estonian SSR Language Law (1989): Background and Implementation*. Nationalities Papers, Vol 23. (1995) nr 3., 515–534.

¹⁵ Pabriks, Artis–Purs, Aldis: *Latvia. The Challenge of Change*. London–New York, Routledge, 2001, 56.

onális autonómia elképzelésével állt elő, egy évvel később pedig az 1990. májusi függetlenségi deklarációt nyilvánította érvénytelennek.¹⁶

A függetlenség és a kisebbségek

A rendszerváltás hónapjaiban az etnikai hovatartozás a politikai életben való részvételt, s nem utolsósorban a függetlenségről szóló véleményformálást is döntően meghatározta. Ennek megfelelően egy 1989-es felmérés szerint a lettek 55%-a, míg az oroszok csupán 9%-a támogatta a függetlenséget, ez az arány 1990-ben 85%, illetve 26%, míg 1991-ben 94% és 38% volt.¹⁷ Tehát kijelenthető, hogy bár az oroszajkúak a Baltikum területén egyre inkább elfogadták az adott ország kiválását a Szovjetunióból, ugyanakkor a függetlenség 1991-es kikiáltásakor körükben még mindig enyhe többségben voltak a függetlenséget elutasítók. Ezen vélemény- és részben érdekkülönbségek a leglátványosabban a függetlenségről szóló referendumon fejeződtek ki. 1991. március 3-án Észtországban és Lettországból véleménynyilvánító népszavazást tartottak, miközben a két héttel később megrendezésre kerülő össz-szovjet voksolást a Szovjetunió fenntartásáról mindhárom balti államban bojkottálták. Ezen a népszavazáson kiderült, hogy a nem-lett nemzetiségű állampolgárok inkább a Szovjetuniót tekintették hazájuknak és a függetlenséget fenntartással kezelték, igaz, voltak olyanok is (ők kisebbségben voltak), akik azt támogatták. A lettországi népszavazáson például – 87,5%-os részvétel mellett – a résztvevők 73,6%-a voksolt igennel, 24,7%-a pedig nemmel (1,6% szavazat érvénytelennek bizonyult).¹⁸ Észtországban a részvételi arány 83% volt, és a szavazók 78%-a támogatta a függetlenséget. Az akkoriban elkészített közvélemény-kutatások kimutatták, hogy a voksoláson részt vevő oroszajkúak 40%-a szavazott igennel.¹⁹

¹⁶ Malvin, i.m. 1995, 34–35.

¹⁷ Pabriks–Purs, i.m. 1995, 61., 64.

¹⁸ Egyébként a referendumon minden 18 év feletti, állandó lakhellyel rendelkező polgár szavazhatott. Rigában, ahol az oroszajkúak többségben voltak, a részvétel 84,4%-os volt, 60,7% szavazott igennel a függetlenségre, 37,4% elutasította azt. Daugavpilsben, ahol 1989-ben 13% lett élt, a részvétel csak 63,4%-os, s az igenek aránya 51,4%, míg a nemeké 39,8% volt.

¹⁹ Taagepera, Rein: Ethnic Relations in Estonia. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 23. (1992) nr 2., 125–126.

Komoly feszültségek forrásává vált az állampolgárság rendezése, főleg Észtországban és Lettországon. Az állampolgársági törvények már a teljes függetlenség megszerzése után kerültek elfogadásra, hiszen egyértelmű volt, hogy egy restriktív, a helyi oroszajkúakat hátrányosan érintő döntés Moszkvát határozott lépésekre sarkallta volna. Ezek a törvények gyakorlatilag Észtországban és Lettországon a két világháború közötti állampolgárságot állították helyre, így a szovjet korszakban betelepülők másodrangú polgárokká váltak abban az országban, ahol sok esetben évtizedek óta éltek.

Litvánia

Litvániában 1989-ben ugyan az orosz kisebbség volt a legnagyobb létszámú (344 ezer fő, 9,4%), de a függetlenség megszerzése és a rendszerváltás időszakában mégsem a zömében a szovjet korszakban betelepített, betelepült oroszok, hanem az őshonos lengyelek okozták a legnagyobb fejfájást a litvániai politikai elitnek. Ismeretes, hogy a litván főváros, Vilnius évszázadokig a lengyel kultúra egyik központja volt. Emiatt a lengyelek döntő többsége itt (105 ezer fő, 19%), illetve a környező régióban (Šalčininkai 79%, Vilnius 61%, Trakai 33%, Švenčionys 27%) él. A lengyelség 90%-a tehát erre a vidékre koncentrálódik, a többiek pedig szétszóródva élnek kisebb-nagyobb településeken.²⁰

A második világháború alatti harci események, illetve az azt követő kitelepítések következtében Litvánia népességének etnikai összetétele radikálisan megváltozott. A zsidó és a német lakosság gyakorlatilag eltűnt, és erősen lecsökkent a lengyel kisebbség létszáma is. Az 1944-ben aláírt megállapodásban a Lengyel Köztársaság és a Litván SzSzK kormánya lakosságcsere végrehajtásában állapodott meg. Ennek értelmében 1944–1947, majd 1956–1959 között 220 ezer lengyel hagyhatta el Litvániát és költözött át Lengyelországba. Nem csak a kivándoroltak számának nagysága, hanem magas szociális státuszuk (javarészt értelmiségiek hagyták el szülőföldjüket) is évtizedekre meghatározta a litvániai lengyelség szellemi lehetőségeit.²¹

²⁰ A litvániai lengyelekről összefoglalóan: Kurcz, Zbigniew: *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005; Srebrakowski, Aleksander: *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*. Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000.

²¹ Kaubys, Saulius: *National Minorities in Lithuania. An Outline*. Vilnius, Vaga Publishers, 2002, 213–214.

A népességvesztéseket a litvánok nem külső betelepítéssel, hanem belső népszaporulattal pótolták. A magas népszaporulatnak köszönhetően (ne feledjük, hogy a litvánok zömmel római katolikus vallásúak, ellentétben a protestáns gyökerekkel rendelkező észtekkel és lettekkel) a szovjet korszakban a litvánok megőrizték döntő többségüket.²² Történt ez annak ellenére, hogy a központi hatóságok nagy számban telepítettek be orosz (és más) nemzeti-ségű személyeket, igaz, nem akkora arányban, mint a másik két balti államban. A kisebb betelepítési arányok annak köszönhetőek, hogy Litvánia akkoriban alapvetően mezőgazdasági ország volt, vagyis az ipar kevesebb szak-képzett munkaerőt igényelt. Így a litván többség nem csak a falvakban, vidéken maradt fenn, hanem javarészt a városokban is. Megjegyzendő, hogy a főváros, Vilnius is megőrizte litván jellegét – még akkor is, ha lakosságán belül a litvánok aránya csak 1989-ben érte el az 50%-ot. Ennek ellenére mégis azt lehet mondani, hogy a város nem oroszosodott el – részben annak is köszönhetően, hogy a fővárost több nemzetiség lakta.²³ Vidéken a litván népesség még nagyobb többséget alkotott – 1970-ben 1355 ezer litván nemzetiségű személy élt vidéken (87,1%), ez az arány 1989-re 85,5%-ra változott (1743 ezer fő).²⁴

A szovjet korszakban a litvániai lengyelek – az ukrainai vagy a fehérorosz-országi lengyelekhez képest – kedvezőbb helyzetben voltak. Az egész Szovjetunióban egyedül Litvániában létezett anyanyelvű iskolahálózat, *Czerwony Sztandar* (Vörös Lobogó) címmel lengyel nyelvű napilap is megjelent, valamint számos heti- és havilap, amelyek nemzeti nyelven, de szovjet szellemben szóltak az olvasókhoz. A kisebbség – jóllehet csak a népi folklór szintjén – kultu-

²² Az 1970-es népszámlás szerint a litvánok aránya az összlakosságon belül 80,1% volt (2,506 ezer fő), 1979-ben 80% (2,712 ezer fő), míg 1989-ben 79,6% (2,924 ezer fő). Eberhardt, i.m. 2003, 60.

²³ Eberhardt, Piotr: *Przemiany narodowościowe na Litwie*. Warszawa, Przegład Wschodni, 1997, 208., 231. Nem szabad elfelejteni, hogy a két világháború közötti időszakban Vilnius – Wilno néven – Lengyelországhoz tartozott, és lengyel többségű volt, jelentős zsidó népességgel. Külön tanulmányt lehetne szentelni annak, hogyan történt meg a város lituanizációja 1940-t, illetve szovjetizációja 1944-et követően (előtte a lakosság alig 2%-át tették ki a litván nemzetiségűek). Weeks, Theodore R.: *Remembering and Forgetting: Creating a Soviet Lithuanian Capital. Vilnius 1944–1949*. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 39. (2008) nr 4., 517–533. A litván főváros multikulturális jellegéről legújabban vö. Briedis, Laimonas: *Vilnius – City of Strangers*. Budapest–Vilnius, CEU Press–Baltos Lankos, 2009.

²⁴ Eberhardt, i.m. 1997, 199., 219.

rális tevékenységet is folytathatott, ugyanakkor a kommunista hatalom nem támogatta egy új értelmiségi réteg létrejöttét. Ez az engedékeny politika a litvániai lengyelekkel szemben Moszkva „oszd meg és uralkodj” koncepciójának fényében érthető meg. A központ, mintegy a litván nacionalizmust ellensúlyozandó, támogatta a lengyel kisebbséget, de ez a támogatás szigorúan a szovjet politika keretein belül értelmezendő. Mivel a litván lakosság nem mutatott nagy hajlandóságot az asszimilálódásra, a szovjet hatóságok a Vilnius-vidéki szláv (lengyel, fehérorosz) lakosságot kívánták – főleg az oktatás révén – eloroszosítani és „elszovjetesíteni”.

A függetlenség előtt

1988-ben alakult meg a *Sajudis*, hivatalos nevén Litván Mozgalom az Átalakulásért, amely a függetlenség megszerzésének motorja lett, s biztosította Moszkvát a gorbacsovi reformok támogatásáról. A Sajudis eleinte az értelmiségieket (reformkommunistákat, a kaunasi nacionalistákat és a vilniusi liberálisabb érzelmű embereket) tömörítette, de hamarosan tömegszervezetté vált, és politikai programot dolgozott ki.²⁵ A központi hatalomnak címzett követelések között szerepelt, hogy a litván legyen az ország egyetlen hivatalos nyelve, majd előkerült Litvánia Szovjetunió belüli autonómiája, s végül a teljes függetlenség megszerzése. A Sajudis mozgalom a két világháború közötti államisághoz kívánt visszanyúlni, hiszen ilyen módon közvetlen kapcsolatot lehetett teremteni az 1918-as függetlenség és az 1989–1990-es követelések között. A Sajudis második kongresszusa (1990 áprilisa) után a szervezetben a nemzeti irányvonal vette át az irányítást, ennek következtében a kommunista aktivisták jó része kilépett a mozgalomból.²⁶ Tehát Litvániában, a másik két balti állammal ellentétben, a Sajudis a Népfront, majd az antikommunista erő szerepét is betöltötte (a szervezet alapjain alakult meg a mind a mai napig létező jobboldali, konzervatív Haza Szövetsége).

²⁵ O'Connor, Kevin: *The History of the Baltic States*. Westport–London, Greenwood Press, 2003, 150.

²⁶ Clark, Terry D.: *Nationalism in Post-Soviet Lithuania. New Approaches for the Nation 'Innocent Sufferers'*. In: *After Independence. Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States*. Ed.: Barrington, Lowell L. Ann Arbor, Univ. of Michigan Press, 2006, 165–166.

A kisebbségek egyik válasza a rendszerváltás eseményeire a *Jegyinsztvo* (Egység) nevű szervezet megalakítása volt, amely 1988 októberében jött létre, s határozottan szembehelyezkedett a Sajudis függetlenségi törekvéseivel, és Vilniust többek között a kisebbségek üldözésével vádolta meg. A szervezetben zömmel oroszokat találunk, de tagjaik között voltak lengyelek, ukránok, tátarok és zsidók is. A Jegyinsztvo maximálisan élvezte Moszkva támogatását, de mellette állt ki a litvániai kisebbségeket megszólító kommunista sajtó is (pl. az orosz nyelvű *Szovjetszkaja Litva* vagy a lengyelül megjelenő *Czerwony Sztandar*). Programjában szerepelt a kommunista párt vezető szerepének megtartása, a nacionalizmus elítélése, a szovjet típusú nemzetiségi politika támogatása.²⁷ Nem tudott azonban átütő sikert elérni az orosz (és oroszajkú) közösség soraiban, mert egyfelől túlságosan támogatta a szovjet rendszert, másfelől maga az orosz közösség is megosztott volt (akik már évtizedek óta Litvániában éltek, azok jobban integrálódtak a litván társadalomba, mint akik csak dolgozni jöttek oda).²⁸

A szabadabb politikai légkört kihasználva a lengyel kisebbség is szervezkedésbe kezdett: 1988 májusában alakult meg a *Litvániai Lengyelek Társadalmi-Kulturális Szövetsége* (*Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Polaków na Litwie*), amely az anyanyelvű iskolák fenntartásának támogatását, a tanárok képzését és az anyaországgal való szorosabb kapcsolattartást tűzte ki céljául. Egy év múlva (1989 áprilisában) a szervezet átalakult a *Litvániai Lengyelek Szövetségévé* (*Związek Polaków na Litwie*). A szervezet valódi kisebbségvédelmi programmal rendelkezett, egyúttal pedig az anyaország támogatását is élvezte (a volt Szovjetunió területén Litvánia esetében beszélhetünk „klasszikus” lengyel kisebbségről).²⁹ Itt jegyzendő meg, hogy a másik két balti államtól eltérően, Litvánia gyorsan és zökkenőmentesen rendezte az állampolgári kér-

²⁷ Vardys, Stanley V.–Sedaitis, Judith B.: *Lithuania – the Rebel Nation*. Boulder, Colorado, Westview Press, 1997, 112–113.

²⁸ Clark, i.m. 2006, 167.

²⁹ Az 1989-es szovjet népszámlálási adatok szerint a litvániai lengyelség 85%-a vallotta anyanyelvének a lengyelt. A fehéroroszországi, ukrainai vagy akár kazahsztáni lengyelek alig töredéke (10–15%) ismeri és használja a mindennapokban ősei nyelvét. Ezen kívül az elmúlt két évtizedben a litvániai lengyelség mutatott intézményépítő (politikai szerepvállalás országos és regionális szinten) és intézményvédő (kisebbségi jogok, oktatás) magatartást, a volt Szovjetunió más területein élő lengyelekre inkább a passzivitás volt a jellemző. Vö. Raport. Polityka państwa polskiego wobec Polonii i Polaków za granicą 1989–2005. Warszawa, Międzyresortowy Zespół ds. Polonii i Polaków za Granicą, 2007.

dést. A parlament által 1989. november 3-án elfogadott törvény értelmében az ún. „zéró opció” lépett életbe. Ennek alapján mindazok, akik Litvánia lakosai voltak és rendelkeztek állandó jövedelemmel, automatikusan megkapták az állampolgárságot.

1990 februárjában és márciusában parlamenti választásokat rendeztek Litvániában, amelyek egyértelműen a Sajudis győzelmét hozták. 1990. március 11-én az új országgyűlés, amely egyben alkotmányozó parlament is volt, a szovjet tagköztársaságok közül elsőként deklarálta az ország függetlenségét, pontosabban a két világháború közötti nemzetállamiság helyreállítását. Ezzel a lépéssel visszafordíthatatlanná vált a Szovjetunió felbomlásának folyamata. Moszkva 1991 januárjában ugyan fegyveres kísérletet tett arra, hogy letörje a litván függetlenségi törekvéseket (a szovjet belbiztonsági erők a vilnisi tévétorony körüli harcokban 13 litván civilt öltek meg), de a valódi függetlenség, s a nemzetközi közösség elismerése végül az 1991. augusztusi moszkvai puccs után következett be.

Az 1991-es függetlenség előtt két olyan mozzanatot kell kiemelni a litván–lengyel kapcsolatok köréből, amelyek sokáig meghatározták a két közösség viszonyrendszerét. Mindkét mozzanat szoros összefüggésben állt a frissen kikiáltott önállósággal, s mintegy felerősítette a litván többségnek a lengyel kisebbség iránt tanúsított, a történelemben gyökerező bizalmatlanságát.

1990 márciusában, amikor a Legfelső Tanács név szerint szavazott a függetlenségről, egyedül a lengyel származású képviselők tartózkodtak a szavazástól (összesen hatan; hárman igent mondtak, senki sem szavazott a javaslat ellen).³⁰ Úgy tűnt tehát, hogy a lengyeliség választott képviselői hazájuk szabadsága és függetlensége ellen, azaz a szovjet rendszer fenntartása mellett léptek fel. Azonban ennél súlyosabb problémának mutatkozott a Vilnius-vidéki lengyelek dominálta helyi önkormányzatok autonómiatörekvése, amely – litván többségi vélekedésben – veszélyeztette az ország területi integritását.

A lengyel dominanciájú Vilnius-vidéken az autonómia kérdése már 1989 elején felvetődött. Az ügyben 1989 májusában történtek konkrét lépések, amikor is összeültek a vilnusi körzet (rajon) járási és községi – a szovjet politikai és gazdasági nomenklatúrát képviselő, döntően lengyel nemzetiségű – kép-

³⁰ Widacki, Jan: Stosunki polsko–litewskie (Od końca lat 80-tych po dzień dzisiejszy). Kultura (Paris), 11. (1997) nr 47.

viselői, hogy létrehozzanak egy koordinációs bizottságot, amely autonómiára törekedett a lengyelek által lakott vidékeken. Szeptemberben a šalčininkai és a vilniusi körzet autonóm körzetté nyilvánította magát (*Lengyel Nemzeti-Területi Autonómia* néven), ahol a litván és a szovjet alkotmány volt érvényben. A Legfelső Tanács mindkét döntést alkotmányellenesnek ítélte és megsemmisítette. De ez nem szegte kedvét a lengyel nemzetiségű képviselőknek: Eišiškiben, 1990 októberében kimondták a *Lengyel Nemzetiségi-Területi Vidék* (*Polski Kraj Narodowościowo-Terytorialny*) megalakulását, amely magába foglalta a vilniusi, a šalčininkai körzetet, valamint a švienčionysi és a trakai körzet egyes részeit. Úgy tűnt, hogy az önkényesen kikiáltott autonómia inkább Moszkvával érzett közösséget, mintsem Vilniusszal, hiszen a litván függetlenséget az „önkormányzat” vezetői negatívan ítélték meg, politikai és gazdasági értelemben pedig kiszolgáltatottak voltak a Kremlnek.³¹

Arról, hogy a szovjet rendszer, valamint a Moszkvától függő autonómia mekkora támogatást élvezett a helyi lengyelség körében, az 1991-es referendumok eredményei tanúskodnak. Litvániában 1991. február 9-én rendezték meg a népszavazást a függetlenségről, amelyet 76%-os részvétel mellett a szavazók 90,5%-a támogatott. Ugyanakkor a šalčininkai körzetben a szavazásra jogosultak mindösszesen egynegyede járult az urnákhoz, s közülük alig több mint a fele mondott igent a litván függetlenségre. A vilniusi körzetben 42%-os részvétel mellett az igenek aránya 56% volt. Ugyanakkor az 1991. március 17-én megtartott össz-szovjet referendumon a šalčininkai, illetve a vilniusi körzetben a résztvevők 97%-a, illetve 98%-a szavazott a Szovjetunió fenntartása mellett. Meg kell említeni, hogy a népszavazást Litvánia területén csupán ebben a két körzetben rendezték meg, hiszen akkoriban a litván kormányzat egyértelműen el akart szakadni a Szovjetuniótól.³² 1991 augusztusában – a sikertelen moszkvai kommunista puccsot követően – az ország területi integritását féltő kormányzat az autonómia területén közvetlen irányítást vezetett be, azaz felfüggesztette a két „nyugtalan”, autonómiára tö-

³¹ Wisner, Henryk: Litwa – dzieje państwa i narodu. Warszawa, Mada, 1999, 236–237., 241. 1989 táján egyesek még merészebb ötletekkel álltak elő, mint a területi autonómia. Például Jan Ciechanowicz, a moszkvai törvényhozási képviselő felvetette a Kelet-litvániai Szovjet Köztársaság megalakítását, ahol megmaradna a Szovjetunió hatalma és a Vilnius-vidéken kívül felölelné Litvánia és Fehéroroszország egyes részeit is. Darski, Józef: Stosunki polsko-litewskie. <http://www.abcnet.com.pl/node/3822> (2010-04-23)

³² Wisner, i.m. 1999, 241.

rekvő körzet vezetését. A közvetlen irányítás az 1992. novemberi önkormányzati választásokig állt fenn, amikor is demokratikus módon választhattak maguknak helyi vezetőket az itt élők.

Tehát 1989–1991-ben a korabeli lengyel politikai elit, amely a szovjet korokban szocializálódott és a szovjet rendszer fenntartásában volt érdekelt, a kisebbség problémáinak megoldását a területi autonómiában látta. Ezzel a lépéssel a kisebbségi törekvések szembekerültek a vilniusi hatalom és a többség akaratával. Ugyanakkor a vilniusi kormányzat tisztában volt azzal, hogy a főváros és az azt körülölelő vidék Lengyelországtól a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében került Litvániához 1940-ben. Tehát a heves litván reakciók mögött az a félelem is húzódott, hogy az autonómia az első lépés az országtól való elszakadás útján. Feltételezhető, hogy az autonómia deklarálása Moszkva tudtával, beleegyezésével és támogatásával történt meg, hiszen közvetlenül a függetlenség kikiáltása körüli hónapokban a szovjet vezetők sakkban tarthatták a Szovjetuniótól elszakadásra készülő Vilniust.³³

Az 1989–1991-es események (a Vilnius környéki lengyel-lakta vidékek autonómiatörekvése, a lengyeleknek a függetlenség iránti közömbössége és/vagy ellenszenvje) is negatív módon befolyásolták Litvániában a többség és a kisebbség viszonyát. Ugyanakkor a litvániai lengyelség helyzetét alapvetően meghatározta a többségi társadalom tartózkodó, helyenként ellenséges magatartása a kisebbséggel szemben. Ennek történelmi gyökerei voltak: a 19. századi litván nemzeti mozgalom ugyanis a lengyelekkel szemben határozta meg önmagát. A kisebbségek helyzetét nem könnyítette meg, hogy a rendszerváltás éveiben és az azt követő időszakban a nacionalizmus leghevesebben éppen Litvániában tört felszínre.

Összegzés

Kétségtelen, hogy a balti országok bizonyos értelemben úttörők voltak – meg kellett birkóznuk azzal a problémával, hogy mit kezdjenek a más nyelvű, kultúrájú tömeggel, amelynek döntő többsége egy több évtizedes megszálló, bi-

³³ Snyder, Timothy: *National Myths and International Relations: Poland and Lithuania, 1989–1994*. East European Politics and Societies, vol. 9. (1995) nr 2., 321.

rodalmi politika következményeként került a térségbe. A két világháború közötti kisebbségpolitikát nem lehetett folytatni, hiszen a politikai, gazdasági, társadalmi helyzet teljesen megváltozott. A cél mindhárom ország esetében – a függetlenség kikiáltásakor és az azt követő években – a nemzetállam kiépítése és megerősítése volt, figyelmen kívül hagyva azt a körülményt, hogy Észt- és Lettország, de részben Litvánia is etnikailag sokszínű. Mindhárom balti államnak egy poszt-imperialista (és poszt-szocialista) korszak politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális következményeivel kellett szembenéznie, párhuzamosan a kisebbségi kérdés megoldásával vagy egyenesen azzal összefüggésben.

A rendszerváltás környékén a Baltikumban élő többség és kisebbség viszonyát leginkább a kölcsönös bizalmatlanság jellemezte, amelynek gyökereit a távolabbi vagy a közeli múltban kell keresni. Ám hangsúlyozni kell, hogy ez a bizalmatlanság megmaradt a politikailag kezelhető szinten, és az esetleges feszültségeket az érintettek mindig békés úton próbálták rendezni. Így a balti államokban a függetlenség megszerzését követően nem alakultak ki etnikumok közötti fegyveres konfliktusok, illetve a kisebbségek dominálta területek nem szakadtak el (ilyen eseményekre hosszasan lehetne sorolni a példákat a volt Szovjetunió területéről: Azerbajdzsán – Hegyi-Karabah, Grúzia – Dél-Osztétia, Abházia; Moldova – Transznyisztéria).

A többségi nemzetek kisebbségek iránti bizalmatlanságának fő okai arra vezethetők vissza, hogy egyfelől féltették az ország területi integritását (ez kivált az észtországi oroszokra és a litvániai lengyelekre vonatkozik, akik egy tömbben élnek), másfelől pedig attól tartottak, hogy Moszkva felhasználja az itt élő kisebbségeket a függetlenségi törekvések megakadályozására (lásd az Interfrontok működését vagy az 1989-es autonómia-törekvéseket Litvániában). Ugyanakkor a kisebbségeket félelem töltötte el az egyre gyakrabban és erősebben megjelenő nacionalista megnyilvánulások, a nemzetállam kiépítését követő jelek láttán (a szovjet korszakban betelepítettekre és betelepültekre) nézve restriktív állampolgársági törvények, a többségi nyelv hivatalossá tétele). A baltikumi oroszoknak (oroszajkúaknak) az 1991-es függetlenség megszerzését követően szembe kellett nézniük azzal, hogy addigi kiváltságos helyzetük megszűnt (amikor is kisebbségiként is úgy viselkedhettek, mintha többségben lettek volna, és nem kellett alkalmazkodniuk a helyi környezethez), hazájuk, az öröknek hitt világhatalom, a Szovjetunió pedig darabjaira hullott. Gyakorlatilag egyik napról a másikra kisebbségben találták magukat lakó-

helyükön, a többségi társadalom és politikai elit mint „szovjet megszállókra” és a szovjet birodalmi politika nemkívánatos „maradványaira” tekintett rájuk. Nehezítette kisebbségi önszerveződésüket, hogy a rendszerváltás éveiben nem alkottak homogén egységet, társadalmi, kulturális tekintetben különböző mintákat követtek (másképpen viszonyultak a függetlenséghez, akik jobban integrálódtak a többségi társadalomba, mint azok, akik csak a jobb életszínvonal reményében költöztek a Baltikumba).

Az ismert kutató, Rein Taagepera szerint az észtországi többségi és kisebbségi együttélés pozitív oldalán a következő tényezők jelentek meg: a többségiek nagy részében tudatosult, hogy a bevándorlók jó része az országban kíván maradni; a nem-észtek harmada támogatta a függetlenséget, hidat képezve a többség és a kisebbség között. Ezen felül a két világháború közötti észtországi kulturális autonómia példaértékű volt a jelenben is, és garanciát jelentett arra nézve, hogy az állam fenn fogja tartani és támogatni fogja az orosz anyanyelvű oktatást és a kisebbségek kulturális tevékenységét.³⁴ A rendszerváltás éveiben olyan politikai központok, mint Borisz Jelcin elnök és a szentpétervári városi vezetőség pozitívan álltak az észti függetlenség kérdéséhez és az ország területi integritásához. A többség-kisebbség együttélését viszont nehezítette, hogy az oroszajkúak alig ismerték a többségi nyelvet, és Moszkva megkísérelte az etnikai ellentétek elmélyítésével, illetve szításával gyengíteni az országot.³⁵

Az évtizedek során a balti térségben megtelepedett több százezres, zömében oroszul beszélő tömegek vagy éppen az őshonos lengyel kisebbség integrálása a többségi társadalmakba nem mehetett végbe zökkenőmentesen, vélt vagy valós konfliktusok nélkül. A kívülálló számára úgy tűnhet, hogy a többség az évtizedes sérelmekért a rendszerváltás éveiben és azt követően próbált törleszteni. A függetlenséget elnyerő balti államok kormányzatai nem minden esetben vették figyelembe az országuk területén élő (őshonos, azaz „rég” vagy „új”) kisebbségek igényeit, szükségleteit.

³⁴ 1925-ben elfogadott kisebbségi autonómia a 3 ezer főnél nagyobb etnikai közösségek számára (akkor: németek, oroszok, zsidók, svédek) széleskörű, mindenekelőtt kulturális jogokat biztosított. Rauch, Georg von: *The Baltic States: the Years of Independence, 1917–1940*. London, St. Martin's Press, 1995, 135–145.; Alenius, Kari: *Under the Conflicting Pressures of the Ideals of the Era and the Burdens of History: Ethnic Relations in Estonia, 1918–1925*. *Journal of Baltic Studies*, vol. 35. (2004) nr 1., 32–49.

³⁵ Taagepera, i.m. 1992, 130.

Észtországban és Lettországon az 1990-as évek elején elfogadott restriktív állampolgári szabályozások következtében több százezer oroszajkú vált hontalanná saját hazájában, hiszen ez a két balti állam a két világháború közötti nemzetállamot emelte etalonná, jogfosztottá téve azokat a személyeket, akik 1944-et követően érkeztek e területekre (csak azon személyek vagy leszármazottaik kapták meg automatikusan az állampolgárságot, akik 1940-ben, tehát a szovjet megszállás előtt birtokolták azt). Így az 1990-es években egyfajta „kirekesztő demokrácia”³⁶ működött e két balti országban, ahol a politikai diszkrimináció (az állampolgársággal nem rendelkező oroszajkúak nem vehettek részt a parlamenti választásokon) a gazdasággal párosult (a gazdasági szerkezetváltás, így a munkanélküliség leginkább az iparban foglalkoztatott munkásokat, elsősorban az oroszajkúakat érintette). A baltikumi rendszerváltás egyik negatív hozadéka, hogy idővel megjelent a második világháborús, náciakkal kollaboráló erők kultusza is, amely erőteljesen nacionalista és oroszellenes jelleggel bír. Noha a kormányzatok ezt hallgatólagosan tudomásul veszik, nem ez a jelenség határozza meg a balti államok politikai életét.

Litvániában a kisebbségek integráltsága a két másik balti állammal összehasonlítva (állampolgárság, nyelvtudás, lojalitás) összehasonlíthatatlanul nagyobb, itt például az állampolgársági kérdést zökkenőmentesen rendezték (minden állandó lakos gyakorlatilag állampolgárságot kapott). Ennek ellenére a litván kormányzat a lengyel kisebbséggel számos alkalommal konfrontálódott az 1991-et követő időszakban. A helyi lengyel közösség többsége úgy érzi, hogy sokszor került hátrányos helyzetbe, például a nyelvhasználat vagy az oktatás területén, a megfelelő kisebbségvédelmi rendelkezések, törvények ellenére.

³⁶ Greskovits Béla–Bohle, Dorothee: A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet–Közép-Európában. Politikatudományi Szemle 16. évf. (2007) 2. sz., 15.

RENDSZERVÁLTÁS BULGÁRIÁBAN

A többpártrendszer kialakulása és megszilárdulása 1989 és 1991 között

A kelet-európai szocialista országok közül Bulgária volt az egyetlen, amely 1945-től kezdve egyszer sem „okozott gondot” a Szovjetuniónak. Bulgáriában az államszocialista rendszert nem veszélyeztették belső társadalmi megrázkódtatások, és az ország vezetői is hűségesen igazodtak a mindenkori szovjet politika irányvonalához. Mindezt szovjet részről Bulgária kitüntetett bánásmódban részesült. A lakosság létszámarányát tekintve Bulgária volt a gazdaságilag leginkább támogatott kelet-európai ország egészen a gorbacsovi peresztrojka kezdetéig. Az életszínvonal emelkedése az 1960–1970-es években és a bolgár lakosság hagyományos oroszofil beállítottsága miatt – aminek okai a közös ortodox hitben és az öt évszázados török uralom alóli felszabadítás miatt érzett hálában keresendőek – a bolgár társadalom jelentős része *nem* egygűlölt idegen hatalom által rájuk erőszakolt rendszernek tekintette az államszocializmust.¹

Mindez azt eredményezte, hogy a Bolgár Kommunista Párt (BKP) a többi kelet-európai testvérpárttól eltérően szilárd társadalmi beágyazottsággal rendelkezett. Ennek köszönhetően a BKP képes volt irányítása alatt tartani a peresztrojka által generált események menetét 1989–1990-ben, és a külföldi megfigyelők legnagyobb meglepetésére egész Kelet-Európában egyedülként megnyerte az első szabad választásokat. A bolgár rendszerváltás menete abban is különbözött a kelet-európai országokban bekövetkezett eseményektől, hogy az 1980-as évek közepétől megjelenő ellenzék túl gyenge és szervezetlen volt ahhoz, hogy nyomásgyakorlással változtatásokra kényszerítse a BKP-t. Rá-

¹ Lévesque, Jacques: 1989 – Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása. Budapest, Aula Kiadó, 2001, 163.; Dillon, Patricia–Nykoff, Frank C.: Creating capitalism. Transitions and Growth in Post-Soviet Europe. Cheltenham, UK, MA, USA, Edward Elgar Publishing, 2002, 116., 119.; Gornev, Galin–Boyadjieva, Pepka: Social Injustice and the Crisis of Legitimacy. In: Bulgaria at the Crossroads. Ed.: Coenen-Huther, Jacques, New York, Nova Sciences Publishers, Inc., 1996, 109.

adásul a kommunista pártból egészen 1989-ig hiányzott a reformkommunista, valamint szociáldemokrata nézeteket valló belső ellenzék – az időszakonként felbukkanó, elhajló nézeteket valló elemeket mindig eltávolították a pártból.²

Az ellenzéki tömegdemonstrációk csak az államfő és a BKP főtitkára, Todor Zsivkov bukása után jelentkeztek, viszont ettől kezdve az ellenzéki szervezetek gyakran éltek ezzel a nyomásgyakorlási eszközzel a rendszerváltás éveit során. A szomszédos balkáni szocialista országokhoz viszonyítva Bulgáriában sikerült megelőzni az etnikai feszültségek robbanását az események politikai mederbe terelésével. Végül – ez a legfontosabb momentum – a BKP és az ellenzéki szervezetek közép-európai mintára kerekasztal-tárgyalásokon kötött megállapodásokban rögzítették a demokratikus átalakulás menetét. Politikai szempontból ezt a folyamatot tetőzte be az 1991 nyarán elfogadott új alkotmány.³

A nyolcvanas évek válsága és Todor Zsivkov bukása

Az 1970-es évek végére az 1954-től hatalmon levő Todor Zsivkov rendszere kimerítette a szovjet mintájú tervutasításos extenzív gazdaságfejlesztés lehetőségeit. A gazdaság növekedése lelassult, majd csökkenni kezdett. Ez alapjaiban veszélyeztette a rendszer stabilitását és legitimációját,⁴ a problémák pedig a nyolcvanas évek második felében visszafordíthatatlanul súlyossá váltak. A tömeges és rosszul időzített átszervezések a gazdaság szétzilálódásához vezettek. A visszaeső gazdasági teljesítmény és a számos szovjet szubvenció megszűnésének pótlására a kormány nagy összegű kölcsönöket vett fel a nyugati pénzpiacokon. 1985 és 1989 között Bulgária külső államadósága több mint háromszorosára növekedett: 2,4 milliárd dollárról 9,2 milliárdra. A sok hitel viszont arra már nem volt elegendő, hogy megállítsa a lakosság életszínvonalának egyre gyorsuló csökkenését. A sorozatos szovjet

² Ágh Attila: *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans*. Cheltenham, Northampton, Edward Elgar Publishing, 1998, 235.; Drezov, Kyril: *Bulgaria. Transition Comes Full Circle, 1989–1997*. In: *Experimenting with Democracy. Regime Changes in the Balkans*. Eds.: Pridham, Geoffrey–Gallagher, Tom. London, New York, Routledge, 2000, 196–197.

³ Lévesque, i. m. 2001, 163.; Ágh, i. m. 1998, 234.; Drezov, i. m. 2000, 196.

⁴ Ágh, i. m. 1998, 234.; Dimitrov, Vesselin: *Bulgaria: the uneven transition*. London, Routledge, 2001, 31.

figyelmeztetések hatására Zsivkov lassított ugyan a strukturális átalakítások ütemén, de újtási kedve töretlen maradt.⁵

Az etnikai feszültségek kiéleződése

A gazdaság válságának elmélyülése arra sarkallta a kommunista vezetőket, hogy újabb eszközökkel támasszák alá a hatalom megrendülő pilléreit. A bolgár népesség romló demográfiai mutatóinak javítása érdekében napirendre került az etnikai kisebbségek fokozottabb integrálása és asszimilációja a többségi bolgár nemzetbe. A vezetés a bolgár lakosság nacionalista érzelmeinek felkorbácsolásával próbálta elkendőzni az egyre szaporodó nehézségeket – hasonlóan Ceaușescu „nemzeti kommunizmusához” a szomszédos Romániában. 1984 decemberében elindította az ún. „újjaszületési folyamatot”, amely a lakosság körülbelül 10%-át kitevő török kisebbséget célozta meg. Todor Zsivkov egy beszédében kifejtette, hogy a bulgáriai törökség utolsó maradványai az 1970-es években kivándoroltak Törökországba. Akik maradtak, azok valójában bolgárok, és most megkapják a lehetőséget, hogy visszatérjenek a bolgár nemzet kebelébe.⁶ A nacionalista kártyát kijátszó rezsim beemelte az „újjaszületési folyamat” ideológiai rendszerébe a hagyományos bolgár nacionalizmus egyik alappilléret, a vallást is, csakhogy fokozza az akció népszerűségét a bolgár lakosság körében.⁷

⁵ Zsivkov mindig szilárdan kézben tartotta a hatalom gyeplőjét, és meglehetősen óvatos és konzervatív politikát folytatott. A szovjet politikai irányvonal rezdüléseire gondosan ügyelve saját maga játszotta el a reformer szerepét. A nagy gonddal kidolgozott és látványosan kezdeményezett gazdasági reformokat szükség esetén mindig a kellő időben csendesen leállította, miközben a nyilvánosság előtt azok továbbvitelét hirdette. Más szóval a reformokról folytatott állandó viták a valódi reformok pótlását szolgálták. Például 1989-ben kijelentette, hogy az állami vállalatok többségét félig privatizált vegyes vállalattá alakítják át. Ennek végrehajtására azonban már nem jutott idő. Lásd: Lévesque, i. m. 2001, 166.; Drezov, i. m. 2000, 197–198.; Dimitrov, i. m. 2001, 30–31.

⁶ Csíkhelyi Lenke: Bulgária. In: Európai politikai rendszerek. Szerk.: Kardos József–Simándi Irén. Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 113–114.; Dimitrov, Sztrasimir: Tyurkoezicsieto, sztereotipite na mislzene i nacionalno pomirenje. Vekove, (1990) 2., 47–48.

⁷ A hagyományos bolgár nemzeteset szerint csak az tekinthető igazi bolgárnak, aki szláv – bolgár nyelvű és kultúrájú – és ortodox keresztény. Ezzel viszont az „újjaszületési folyamat” egy általános iszlámellenes élt is kapott. Lásd: Bideleux, Robert–Jeffries, Ian: The Balkans.

Az „újjászületési folyamat” első lépéseként a hatóságok felszólították a törököket, hogy két héten belül önként válasszanak maguknak szláv neveket egy előre összeállított listáról. Akik ezt elmulasztották megtenni vagy ellenálltak, azok hatóságilag kaptak új nevet. Néhány tüntetést leszámítva az akció a hivatalos várakozásoknak megfelelően országszerte rendben lezajlott. A nekirátorodott államhatalom ezután egyre több korlátozó intézkedést hozott. Megszűnt a török nyelvű sajtótermékek kiadása, a török rádióadások sugárzása, és bezárták a török nyelven tanító iskolákat. Sőt, betiltották a török nyelv nyilvános használatát, továbbá számos, maradnak és embertelennek minősített muszlim szokás – például fejkendő viselése a nőknél, körülmetélés – gyakorlását is.⁸

E lépések már komoly tiltakozásokat váltottak ki. Válaszként a hatóságok hadiállapotot vezettek be az ország törökök lakta vidékein, és egy nagyszabású katonai erődemonstráció keretében pacifikálták az elégedetlenkedő lakosságot. A bolgár hatalom asszimilációs akciója külpolitikai szempontból negatív következményekkel járt. A török kormány kezdeményezésére 1985 és 1987 között számos nemzetközi szervezet, mint például az ENSZ Emberjogi Bizottsága, az Amnesty International és az Iszlám Konferencia Szervezete is elítélte a bulgáriai török kisebbséget érő atrocitásokat.⁹ A nemzetközi nyomás hatására a bolgár kormány enyhített az „újjászületési folyamat” politikáján, s ezzel a török kisebbség ügye egy időre háttérbe szorult, Bulgária rossz nemzetközi megítélése azonban egy szemernyit sem javult. A bolgár pártvezetést az érintette a legérzékenyebben, hogy az 1985-ben hatalomra kerülő új szovjet pártfőtitkár, Mihail Gorbacsov számára Todor Zsivkov személye és politikája egyre inkább terheessé vált.¹⁰

A nemzetiségi konfliktus 1989 májusában lobbant fel ismét, és felgyorsította Zsivkov rezsimjének bukását – ugyanis egyrészt elmélyítette a gazdaság válságát, másrészt pedig tovább fokozta Bulgária nemzetközi elszigeteltségét. Az etnikai krízist teljesen banális módon egy rémhír váltotta ki: miután

A post-communist History. London, New York, Routledge, 2007, 91.; Nedelcheva, Tanya: Will the Ethnic Crisis be Overcome in Bulgaria? In: Bulgaria at the Crossroads. Ed.: Coenen-Huther, Jacques, New York, Nova Sciences Publishers, Inc., 1996, 150.

⁸ Dimitrov, i. m. 2001, 31.; Nedelcheva, i. m. 1996, 145–146.

⁹ Uo. 146.; Bideleux–Jeffries, i. m. 2007, 91.

¹⁰ Crampton, J. R.: A Concise History of Bulgaria. Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 210.; Nedelcheva, i. m. 1996, 146.

a bolgár parlament elfogadta a világútlevélről és a kettős állampolgárságról szóló törvényt, a bulgáriai török kisebbség körében szárnyra kapott az a hír, hogy a kivándorolni szándékozók at Ankara nem fogadja be, ha megváltoztatták a nevüket. A mozgolódó törökök megfélemezésére a hatóságok kijárási tilalmat vezettek be az érintett területeken, és újfent csak a katonaság és a karhatalom bevetésével tudtak véget vetni a tiltakozásoknak. Az „akció” ezért halálos áldozatokat is követelt.¹¹

1989. május 29-én Todor Zsivkov a rádióban és televízióban is sugárzott beszédében a bulgáriai mohamedán lakosság lázításával vádolta Törökországot, és felszólította a török kormányt, hogy nyissa meg országa határait az áttelepülni szándékozók előtt. A bolgár nyomás hatására a török hatóságok megnyitották a határt, de a meginduló menekültáradat hamarosan humanitárius válsághelyzetet idézett elő Törökországban. Mire 1989. augusztus 22-én a török kormány ismét lezárta a határt, már legalább 350 ezer ember emigrált török földre (1989 végéig közülük 150 ezren visszatértek Bulgáriába). A török kisebbség exodusa ugyanakkor Bulgáriában is gondokat okozott: súlyos munkaerőhiányt és ellátási gondokat idézett elő. Elsősorban a mezőgazdasági termelés (pl. dohánytermelés) esett vissza, de számos ipari üzem is leállni kényszerült. A kormány munkaerő-átcsoportosítási kísérletei nem sok eredménnyel jártak.¹²

Az etnikai konfliktus újra jelentős nemzetközi presztízsesvesztést okozott Szófiának. 1989. szeptember 26-án a strasbourgi Európai Parlament felszólította Bulgáriát, hogy vessen véget erőszakos asszimilációs politikájának, de egyben figyelmeztette Törökországot is, hogy szüntesse be a bulgáriai muszlim lakosság irányában kifejtett propagandisztikus tájékoztatást. Az Iszlám Konferencia Szervezetének külügyminiszeri értekezlete is hasonló szellemben nyilatkozott, és felszólította mindkét államot, hogy kezdjenek tárgyalásokat a bulgáriai török kisebbségről és a menekültek helyzetének

¹¹ Földindulás Kelet-Európában, 1989–1990, Bulgária. Szerk.: Molnár Éva–Nagy Zoltán–Vladár Tamás. Budapest, MTI Sajtóadatbank, 15.

¹² Perry, Duncan M.: From Opposition to Government: Bulgaria's „Union of Democratic Forces” and its Antecedents. In: Revolution auf Raten. Bulgariens Weg zur Demokratie. Ed.: Höpken, Wolfgang, München, R. Oldenburg Verlag, 1996, 32.; Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 16.; Kapronczay Péter: Bulgária a rendszerváltás felgyorsulásának korában. In: Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciákba (1989–1992). Rendszerváltások Európában és a nagyvilágban. Szerk.: Glatz Ferenc, Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2004, 122–123.

rendezéséről. Az ügyben döntő jelentőségűnek bizonyult, hogy az amerikai kormány biztosította Ankarát támogatásáról, ugyanakkor a szovjetek jelezték Szófiának, hogy nem kívánnak belekeveredni Bulgária nemzeti kérdésébe. A magára maradt bolgár kormány 1989. október 30-án, Kuvaitban tárgyalóasztalhoz ült török partnerével, de csak abban tudtak megállapodni, hogy folytatják a tárgyalást. A két ország viszonyának normalizálása és a bulgáriai török kisebbség helyzetének rendezése így már csak a Zsivkov-rendszer bukása után történhetett meg.¹³

Társadalmi erjedés és az ellenzék megjelenése

A Szovjetunióval fenntartott kapcsolatok akkor romlottak meg, amikor Gorbacsov meghirdette a peresztrojkát. Zsivkov kijelentette, hogy Bulgáriában nincs szükség politikai reformokra, mert a BKP 1956-os „áprilisi irányvonala” már megfogalmazta a megfelelő intézkedéseket. Gorbacsov elítélte Zsivkov álláspontját, és valódi reformok megindítását sürgette. Válaszként Zsivkov nagyszabású beszédet mondott a KB júliusi plénümán, amelyben a szocializmus olyan új modelljének kidolgozására fektette a hangsúlyt, amely tekintetbe veszi az új történelmi realitásokat.¹⁴

A szovjet–bolgár kapcsolatok 1989-re mélypontra jutottak. A szovjet gazdasági támogatás és nyersanyagszállítás teljesen megszűnt, és a hatalmas szovjet piac is bezárult a bolgár termékek előtt. Egy 1989. februári szovjet elemzés szerint Bulgáriában lényegében csak „szimulálják a peresztrojkát, ami nagyrészt Zsivkov személyes ambícióinak volt köszönhető. A szocializmus új elméleti modelljének megteremtéséről szóló nagyhangú nyilatkozatok a gyakorlatban csak folyamatos átszervezéseket eredményeztek”. Ide-oda tologatták a kádereket, miközben erősödött a politikai nyomás. A szovjetek szerint mindez diszkreditálta a pártot, a szocializmust, és árnyékot vetett magára a peresztrojkára is. Ugyanakkor Zsivkov továbbra is teljes mértékben ura volt a helyzetnek, amit manipulatív módszereinek és jól szervezett adminisztratív

¹³ Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 16–17.; Crampton, i. m. 1997, 215.

¹⁴ Csíkhegyi, i. m. 2000, 114.; „A szocializmus továbbfejlesztési koncepciójának alapjai a Bolgár Népköztársaságban.” Todor Zsivkov beszéde a BKP KB 1987. júl. 28–29-i ülésén (Részletek) In: A kelet-európai diktatúrák bukása 1985–1990 (Kronológia, dokumentumok, bibliográfia). Szerk.: Pándi Lajos, Szeged, 1993, 172.

apparátusának köszönhetett. Ám a szovjet dokumentum megállapítása szerint az elégedetlenség egyre növekedett mind a párton belül, mind pedig a lakosság körében.¹⁵

Bulgáriában 1985 előtt csak elvétve lehetett hozzáférni ellenzéki szamizdat irodalomhoz. A pártközeli értelmiségi körök ugyan folyamatosan kitermeltek másként gondolkodó alkotókat, azonban az állambiztonsági szervek olyan sikeresen tudták izolálni ezeket a személyeket egymástól és a társadalomtól is, hogy semmiféle ellenzéki csoportosulás vagy mozgalom nem alakulhatott ki. A Szovjetunióból érkező glasznoszty, valamint a súlyosbodó gazdasági válság és életszínvonal-romlás felgyorsította a párthoz közeli városi értelmiség és a középrétegek körében az ellenzékiiség különféle formáinak kialakulását. Mivel a bolgár nyelv közel áll az oroszhoz, a peresztrojka eszméi közvetlen erjesztő hatást válthattak ki a bolgár társadalomban. Viszont az újonnan alakuló, immár a párttól független csoportosulások aktivistái között is megjelentek, s fokozatosan többségbe kerültek az elégedetlen párttagok. Ezekkel szemben a hatalom már nem mert közvetlen megtorlást alkalmazni, mivel a Szovjetunió követése volt a meghirdetett cél.¹⁶

A formálódó bolgár ellenzék környezetvédelmi és emberi jogi kérdések felvetésén keresztül kezdte meg az állampárt bírálatát. Igaz, ellenzéki pártformációk gondolata egyelőre természetesen fel sem merülhetett. Ehelyett tiltakozó társadalmi megmozdulásokat szerveztek a szocialista iparosítás súlyos környezetromboló hatásai és a török kisebbséget elnyomó állami politika ellen. A környezetvédelem kérdése Bulgáriában az 1986-ban bekövetkező csernobili atomerőmű-katasztrófa kapcsán került előtérbe. Az első komolyabb ellenzéki szervezet a Duna menti Rusze városában alakult meg. 1987-től kezdve a ruszei kisgyermekes anyák tiltakozó megmozdulásokat szerveztek a város levegőjét szennyező romániai Giurgiu vegyi kombinátjának működése ellen. Az országos mozgalommá terebélyesedő tiltakozás azt követelte a bolgár kormánytól, hogy tegyen lépéseket a román félnél a Duna túlsópartján lévő vegyi üzem bezárása érdekében. A mozgalom 1989. április

¹⁵ Csíkhelyi, i. m. 2000, 114.; Az SZKP KB Nemzetközi Osztályának feljegyzése Alekszandr Jakovlev részére: Az európai szocialista országokkal való kapcsolatok fő kérdéseiről, 1989. február. In: Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991. Szerk.: Baráth Magdolna–Rainer M. János, Budapest, 1956-os Intézet, 2000, 247.

¹⁶ Drezov, i. m. 2000, 199.; Lévesque, i. m. 2001, 166.

11-én hivatalosan is felvette az „Ekoglasznoszt” elnevezést. Meghirdetett programjában a környezetvédelem demokratikus társadalmi ellenőrzésén túl már a sajtószabadság igénye és a többi emberi jog követelése is megfogalmazódott.¹⁷

Az első, tisztán politikai célokat kitűző szervezetet száztíz vezető értelmiségi hozta létre a szófiai egyetemen 1988. november 3-án. A Nyilvánosságot és Átépítést Támogató Független Vitaklub elnevezést felvevő tömörülés (közkeletű nevén *Peresztrojka Vitaklub*) megalapításában részt vett néhány magas rangú pártfunkcionárius is, akiket ezért kizártak a pártból. Ez komoly figyelmeztető jelzés volt a hatalom számára, mert rámutatott arra, hogy a valódi reformok igénye beszívárgott a pártapparátus struktúrái közé. A Vitaklub elnökévé az egyik legnevesebb bolgár másként gondolkodót, a filozófus Zselju Zselevet választották. Az egypárti hatalom szilárdsága miatt az ellenzéki csoportok és mozgalmak pártokká szerveződése Todor Zsivkov bukásáig nem indulhatott meg. A pártosodás későbbi viszonylag gyors lezajlását mégis elősegítette az a tény, hogy 1989 elejétől elkezdődött az addig szigorúan állampárti felügyelet alatt álló szakszervezeti mozgalom bomlása. A kezdeményezés ezúttal is a városi értelmiség felől érkezett. 1989. február 11-én Konsztantin Trencsev vezetésével Plovdivban megalakult az értelmiségiek és művészek szakszervezete, a *Podkrepa* (Támogatás). A radikálisan antikommunista szakszervezet 1989 végére több foglalkozási ágra is kiterjesztette érdekvédelmi tevékenységét, és 1991-re több mint 400 ezer tagot számláló valódi munkásszakszervezetté gyarapodott.¹⁸

A végső lökést Todor Zsivkov hatalomból történő eltávolításához – a nemzetközi elszigeteltség mellett – az ellenzéki tevékenység fokozódása adta meg. 1989. október 15. és november 3. között nemzetközi környezetvédelmi konferenciát rendeztek Szófiában a Helsinkii Záróokmányt aláíró harmincöt ország képviselőinek részvételével. Az Ekoglasznoszt és a többi ellenzéki csoport kihasználta a konferenciára akkreditált nemzetközi sajtó rájuk irányuló figyelmét. A konferencia ideje alatt több nemzetközi sajtótájékoztatót és felvonulást szerveztek, bírálva a bolgár kormány környezetkárosító és a szabadságjogokat sértő politikáját. A hatóságok kezdetben az aktivisták letar-

¹⁷ Crampton, i. m. 1997, 214.; Perry, i. m. 1996, 29.; Az Ekoglasznoszt társadalmi mozgalom politikai programnyilatkozata. In: Pándi, i. m. 1993, 182–184.

¹⁸ Perry, i. m. 1996, 29–30.; Kapronczay, i. m. 2004, 115–117.

tóztatásával reagáltak, de a nemzetközi felháborodás hatására végül kellenül engedélyezték a felvonulásokat, amelyek egyre nagyobb tömegeket vonzottak.¹⁹

A kelet-európai államszocialista rendszerek egymás utáni összeomlása és az ellenzék látványos megerősödése a BKP vezetői előtt is felvillantotta a társadalmi robbanás, valamint a hatalom elvesztésének rémképét. Hogy elkerüljék a bukást – a szovjetek hallgatólagos támogatását élvezve – Petăr Mladenov külügyminiszter, Andrej Lukanov, a KGST-be delegált miniszterelnök-helyettes, valamint Dobri Dzsurov tábornok, honvédelmi miniszter több más PB-tag támogatásával összefogtak Zsivkov ellen. Habár a pártvezér tudta, hogy mi készülődik ellene, már nem maradt elég ereje ahhoz, hogy a PB 1989. november 10-i ülésén megvédje magát, és megakadályozza Petăr Mladenov kinevezését a főtitkári posztra.²⁰

A bolgár átalakulás folyamata

Todor Zsivkov távozása a hatalomból felgyorsította a politikai változások ütemét. A BKP új vezetése elsősorban saját helyzetét igyekezett stabilizálni a párt és az ország élén. Novemberben leváltottak több, Zsivkovhoz közelálló PB-tagot, s újakat kooptáltak – köztük a korábban Zsivkov kegyeiből kiesett Alexandăr Lilovot. Majd a parlament is eltávolította Zsivkovot az Államtanács éléről. Az új államfő, Mladenov beiktatási beszédében kijelentette, hogy az ország előtt álló legfontosabb feladat a „totalitarizmusból a demokráciába való békés átmenet” biztosítása. Ígéretet tett új nemzetgyűlési választások megrendezésére és a gazdasági rendszer reformjára is. A demokratikus jogállammá alakuló Bulgária számára új alkotmány kidolgozását helyezte kilátásba, amely igazságosan rendezi majd a nemzeti kérdést, és a nemzeti egység tartós pillére lesz.²¹

Az államfő ígéretei nem fékeztek le az ellenzék aktivizálódását. 1989. november 18-án az ellenzéki csoportok kezdeményezésére 150 ezren tüntettek

¹⁹ Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 17.

²⁰ Ágh, i. m. 1998, 236.; Dimitrov, i. m. 2001, 35–36.; Lévesque, i. m. 2001, 16–172.

²¹ Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 17.; „A bolgár nép és Bulgária érdeke mindenek felett fog állni” Petăr Mladenov államfő nemzetgyűlési beszéde (1989. november 17.). In: Pándi, i. m. 1993, 185–187.

Szófia főterén, Zsivkov felelősségre vonását, új alkotmány kidolgozását és a demokratikus szabadságjogok biztosítását követelve. Ez volt az első igaz ellenzéki tömegdemonstráció, és ettől kezdve egészen 1990 végéig az ellenzék rendszeresen élt a békés utcai nyomásgyakorlás eme eszközével, hogy elfogadtassa követeléseit a BKP vezetőivel.²²

Az ellenzék tevékenységének felerősödése elindította a pártosodás folyamatát. A már meglévő szervezetek – az Ekoglasznoszt, a Podkrepa és a Peresztrojka Vitaklub – természetesen tovább tevékenykedtek és őrizték befolyásukat. A pártok létrejötte Bulgáriában nagyon rövid idő alatt, 1990 elejére lezajlott. Noha a pártpluralizmus formális struktúrái viszonylag gyorsan kialakultak, az ellenzéki pártok igen nehezen tudták kiépíteni társadalmi bázisukat a hatalmi és tájékoztatási monopóliumot továbbra is a kezében tartó állampárttal szemben. Leggyorsabban az 1944 utáni koalíciós időszak baloldali ellenzéki pártjai – a szociáldemokrata párt²³ (Bolgár Szociáldemokrata Munkáspárt) és az agrárpárt (Bolgár Földműves Népi Szövetség – BFNSZ)²⁴ – alakultak újjá, a politikai üldözést túlélő egykori funkcionáriusok vezetésével. Az újjáalakuló agrárpárt, hogy megkülönböztesse magát a BKP szatellit pártjaként létező BFNSZ-től²⁵, felvette az 1947-ben kivégzett pártvezető, Nikola Petkov nevét.²⁶ Végül soron a létrejövő pártok közül a szociáldemokraták és a BFNSZ–NP alkották az ellenzék vezető erejét. Az 1944 utáni kemény üldözésnek köszönhetően az ellenzék jobboldali erői jó ideig nagyon gyengék maradtak. A világháború előtti vezető nemzeti/liberális-konzervatív pártok (pl. a Radikális-Demokrata Párt,²⁷ illetve a Demok-

²² Kănev, Krassimir: From Totalitarianism to a Constitutional State. In: Coenen-Huther, i. m. 1996, 53.

²³ [Българска Работническа Социалдемократическа Партия] 1891-ben alakult, 1934-ben betiltották, majd 1944-ben újjáalakult. 1947-ben egyesült a Bolgár Kommunista Párttal, 1989-ben szerveződött önállóan újjá. 1990. január 5-től a Bolgár Szociáldemokrata Párt [Българска Социалдемократическа Партия] (BSZDP) nevet használja.

²⁴ [Български Земеделски Народен Съюз]

²⁵ Az agrárpárt egyik frakciója 1947–1989 között önállóságától de facto megfosztva, a kommunista párt szatellit pártjaként formálisan létezett.

²⁶ BFNSZ–Nikola Petkov [ВЗНС “Никола Петков”]

²⁷ [Радикалдемократическа Партия] 1902–1934 között, majd 1944–1949 között létezett. A rendszerváltás idején 1989-ben alakult újjá.

rata Párt²⁸ nehezen tudtak újjászerveződni, mert már nem volt meg a társadalmi háttérük.²⁹

A formálódó ellenzéki pártok és csoportok fő egyesítő eszméjét az antikomunizmus jelentette. Az ellenzék ideológiai platformjának két központi eleme volt: a nómenklatúra megbuktatása és a kommunista dominancia megszüntetése a kormányzati struktúrában. Ez a két törekvés összefogásra sarkallta az ellenzéki erőket, és egy ideig tompította a közöttük meglévő politikai-ideológiai különbségeket. Érdekes vonás volt, hogy az antikomunista ellenzék vezetői között sok egykori kommunista is volt, akik saját múltjukat ellensúlyozandó, és egy új legitímáció megteremtése érdekében az ellenzék radikális antikomunista csoportjainak élére törtek, kiszorítva onnan olyan pártvezetőket, akiket az egypártrendszerben üldöztek. A bolgár ellenzék egy másik sajátosságának tekinthető, hogy vezető erejét kezdetben baloldali pártok és szervezetek alkották. Ez részben gyengítette is az ellenzék pozícióját a kommunista párttal szemben, hiszen a politikai paletta egyazon oldalán álltak, ami nehezítette a tömegbázis szélesítését.³⁰ A gazdasági elképzelések kialakulatlanok voltak.

Az ellenzéki összefogás erősítésére 1989. december 7-én tíz ellenzéki szervezet – a szociáldemokraták, a BFNSZ–NP, az Ekoglasznoszt, a Podkrepa szakszervezet, a Peresztrojka Vitaklub és még néhány kisebb diák- és környezetvédő csoport – létrehozott egy ellenzéki ernyőszervezetet, a Demokratikus Erők Szövetségét (DESZ).³¹ A politikai döntések meghozatalára megalkotották a tagszervezetek három-három képviselőjéből álló Koordinációs Tanácsot, amelynek elnökévé a Vitaklub vezetőjét, Zselju Zselevet választották. Később több más párt és szervezet is csatlakozott a szövetséghez (pl. a Radikális-Demokrata Párt). Noha a DESZ mellett más ellenzéki szövetség-

²⁸ [Демократическа Партия] 1896-ban alakult meg. 1934–1944 között a többi párthoz hasonlóan be volt tiltva. 1944-ben újjá alakult, de 1948-ban ismét feloszlatták. Tevékenységét 1989. december 19-én újíttotta fel, és még ebben a hónapban – a Radikális-Demokrata Párthoz hasonlóan – csatlakozott a DESZ-ez.

²⁹ Kapronczay, i. m. 2004, 117.; Karasimeonov, Georgi: Pártpanoráma Bulgáriában. In: Többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992. Szerk.: Bihari Mihály, Budapest, Kossuth Kiadó, 1993, 428., 430.

³⁰ Уо. 428–429.; Dimitrov, i. m. 2001, 43.

³¹ [Съюз на Демократичните Сили]

gek is létrejöttek, azok nem tudtak a politikai élet jelentős szereplőivé válni. Ezzel Bulgáriában egy két nagy párt (a kommunisták és a DESZ) által dominált politikai rendszer kezdett kialakulni.³²

A BKP új vezetése – amely a gorbacsovi peresztrojka megvalósításán túl eredetileg nem óhajtott gyökeres változásokat, mi több, nyugati típusú politikai berendezkedést –, a DESZ megalakulásával ismét lépéskényszerbe került. A pártvezetés kifejezte sajnálatát a Zsivkov-éra idején elkövetett bűnökért, és a demokratizálás felgyorsítását ígerte: hogy az 1990 júniusára kiírandó szabad választások alapján összeülő nemzetgyűlés kidolgozza az ország új alkotmányát. Nyilvánosságra hozták az addig titkos adatokat Bulgária súlyos gazdasági helyzetéről: kiderült, hogy az ország adóssága 3 milliárd helyett 12 milliárd dollárt tett ki. Todor Zsivkovot kizárták a pártból, és 1990. január közepén letartóztatták.³³

A BKP ígéretei azonban továbbra sem elégítették ki az ellenzéket. 1989. december 14-én a parlament előtti tömegdemonstráción követelték, hogy azonnal töröljék az alkotmányból a kommunista párt vezető szerepét kimondó cikkelyt. A bonyolult alkotmánymódosítási szabályokat betartva az egy párti törvényhozás ezt csak 1990. január közepén szavazta meg. Ez a késlekedés fokozta az ellenzék türelmetlenségét, amely lengyel és magyar mintára nemzeti kerekasztal-tárgyalások azonnali megkezdését követelte a demokratikus átalakulás kereteinek elfogadására. Ezt támogató a Podkrepa szakszervezet 1989. december 27-én az egész országot megbénító általános figyelmeztető sztrájkot szervezett. A sikeres sztrájk (és a szomszédos Romániában zajló forradalmi események) meggyőzték a BKP vezetőit, hogy az államszocializmus gorbacsovi típusú reformja már nem elegendő. Valódi demokratizálással egybekötött strukturális reformokra van szükség, ha a párt meg kívánja őrizni társadalmi befolyását. Így beleegyeztek a kerekasztal-tárgyalások megrendezésébe.³⁴

³² Perry, i. m. 1996, 34–35.; Drezov, i. m. 2000, 200–201.

³³ A volt államfőt 1991 februárjában bíróság elé állították hatalommal való visszaélés, sikkasztás és etnikai gyűlölet szításának vádjával. 1992-ben hét év börtönre ítélték, amit utólag idős korára és megromlott egészségi állapotára való tekintettel házi őrizetre változtattak. Zsivkov házi őrizetben hunyt el 1998. augusztus 5-én. Lásd: Crampton, i. m. 1997, 216–217.; Bideleux–Jeffries, i. m. 2007, 92–93.

³⁴ Perry, i. m. 1996, 36.; Dimitrov, i. m. 2001, 37–38.

Az etnikai feszültségek kezelése

A kerekasztal-tárgyalások lebonyolításának elfogadásával a kommunista vezetés elhárította az antikommunista indulatok esetleges elszabadulásának veszélyét, és sikerült békés keretek közé szorítania az ellenzéki tevékenységet. Volt azonban még egy akut veszélyforrás, amely felboríthatta volna a demokratikus átalakulás békés menetét. Mégpedig a török kisebbség továbbra is megoldatlan helyzete. Az ország nemzetközi elszigeteltségének megszüntetése és a belpolitikai stabilitás biztosítása szükségessé tette a török etnikum integrálását a politikai folyamatokba. Ezért a BKP vezetése a gyors cselekvés mellett döntött. A párt Központi Bizottsága még 1989 végén elítélte Zsivkov nemzetiségi politikáját, és kimondta a nemzetiségek jogainak biztosítását, valamint a szabad vallás-, név- és nyelvhasználatot minden bolgár állampolgár számára. A határozatot az Államtanács és a kormány is rendeletben erősítette meg.³⁵

A döntés azonban heves bolgár nacionalista tüntetéseket idézett elő. Először 1990 januárjában a vegyes etnikumú területeken tiltakozásokat szerveztek, majd vidékről szervezetter felhozott tüntetők randalíroztak a fővárosban. A nacionalista megmozdulásokat a BKP vidéki káderei szervezték, mivelhogy tartottak az esetleges felelősségre vonástól az addigi kisebbségellenes politikában való részvételükért.³⁶ A nacionalista fellángolásra adott válaszként a DESZ tagszervezetei egy sor ellentüntetést szerveztek a törökök által lakott területeken, illetve a fővárosban. A DESZ egyértelműen kiállt a BKP vezetőinek kisebbségpárti határozata mellett. A konfliktus rendezése érdekében Georgi Atanaszov kormányfő 1990. január 8-án összehívta a nemzeti kérdés tisztázására alakult Társadalmi Tanácsot, ahol a kormány, az ellenzék, az egyházak és a nacionalista erők képviselői január 12-én kompromisszumos megoldásra jutottak. Az elfogadott dokumentum elismerte az állampolgárok jogát a szabad nyelv- és névhasználatra és vallásgyakorlásra. A nacionalista indulatok lecsillapítására azonban leszögezte, hogy Bulgáriában egyedül a bolgár nyelv lehet hivatalos, a bolgár nemzeti jelképekkel (zászló, címer) egyetemben.³⁷

³⁵ Uo. 38.

³⁶ Vö.: Rendszerváltás a Székelyföldön. Lásd Zahorán Csaba tanulmányát a kötetben.

³⁷ Georgi Atanaszov 1986-tól egészen 1990. február 1-ig töltötte be a miniszterelnöki tisztséget. Lásd: Engelbrekt, Kjell: The Bulgarian Socialist Party: Unity at Any Cost. In: Revolution auf

Az etnikai konfliktus kezelése mellett egy másik fontos következménye is lett a januári tüntetéseknek. A BKP vezetőinek támogatásával Ahmed Dogan török kisebbségi aktivista megalapította a Mozgalom a Jogokért és Szabadságért (MJSZ)³⁸ szervezetet, amely rövid időn belül megszerezte az egész bulgáriai török lakosság támogatását, és annak egyedüli képviselőjévé vált. Az MJSZ megalakulásával sikerült ugyan integrálni a török kisebbséget a demokratikus átalakulás politikai folyamatába, de az etnikai feszültségek lecsillapodásáig még egy-két évnek el kellett telnie. Az MJSZ lemondott az autonómia követeléséről, azonban szilárdan kiállt a török nyelv oktatása és hivatalos (helyi szintű) használata mellett. A török nevek visszavételének kérdése 1990 végére rendeződött, amikor a parlament a törökök tüntetéseinek hatására leegyszerűsítette az addigi nehézkes adminisztratív procedúrát (melyet az 1990. márciusi jogszabály bírósági eljáráshoz kötött).³⁹ A török nyelv oktatását a hatóságok 1991 februárjában engedélyezték az általános- és középiskolákban egyaránt. Ez a döntés egy ideig még nacionalista tiltakozásokat idézett elő, s maguk a törökök sem voltak maradéktalanul elégedettek vele – hiányolták a török nyelv használatát a felsőoktatásban –, ám a török kisebbséggel kapcsolatos etnikai konfliktusok fokozatosan mégis nyugvópontra jutottak.⁴⁰

A bolgár kerekasztal-tárgyalások

Az ígéreteknek megfelelően 1990. január 3-án megkezdődtek a nemzeti kerekasztal-tárgyalások a BKP és a DESZ képviselői között. A tárgyalásokra a két fél egyenlő számú képviselőt delegált. A BKP kvótája tartalmazta a szatellit BFNSZ és a hivatalos szakszervezetek képviselőit is. A kommunisták a tárgyalásokon való részvétellel elsősorban az ellenzéki tömegtüntetések nyomását igyekeztek ellensúlyozni, és magukat a demokratikus politikai párbeszéd cselekvő alanyaként definiálni. A szatellit szervezetek ugyanakkor a BKP-től elkülönülő, önálló politikai arcélt próbáltak maguknak kiépíteni. A média

Raten. Bulgariens Weg zur Demokratie. Ed.: Höpken, Wolfgang, München, R. Oldenburg Verlag, 1996, 92.; Kănev, i. m. 1996, 54–55.

³⁸ [Движение за Права и Свободи]

³⁹ Tiltakozásként az etnikailag vegyes népességű Razgrad bolgár lakosai kikiáltották a Razgradi Bolgár Köztársaságot.

⁴⁰ Drezov, i. m. 2000, 203.; Kapronczay, i. m. 2004, 123–124.

által előben közvetített tárgyalásokat a DESZ arra használta fel, hogy megismertesse magát az ország lakosságával, és – mint a kommunista hatalom egyetlen ellenzéki kihívója – kiépítse politikai legitimációját. Ám a tárgyalások első szakasza politikai szempontból eredménytelenül zárult. Az ellenzék csak annyit ért el, hogy biztosították számára a működés tárgyi feltételeit: székházhoz és saját napilaphoz jutott.⁴¹

A kerekasztal-tárgyalások sajátos vonása volt, hogy a felek kizárták a török kisebbség szervezetét, az MJSZ-t, elsősorban azért, mert tartottak a nacionalista indulatok fellángolásától. A DESZ emellett az egész ellenzék törvényes képviselőjének tekintette magát, így felvállalta a török kisebbség jogainak védelmét is. Ez a helyzet rendkívül szerencsés volt a BKP számára, mert neki is szüksége volt egy hiteles (kommunistaellenes) ellenzékre, hogy mobilizálni tudja saját szavazótáborát. Az ellenzék törökbarát fellépése pedig biztosította a kommunisták számára a nacionalista érzelmű szavazók támogatását is. Ezzel a BKP a nemzeti érdekek hiteles képviselőjeként léphetett fel, ráadásul azzal is gyengítette a DESZ társadalmi bázisát, hogy sikerült leválasztania az ellenzék vezető erejéről a török kisebbség mozgalmát – az MJSZ létrejöttével a bulgáriai muszlimok már nem a DESZ-re adták szavazataikat, hanem a saját pártjukat támogatták.⁴²

A lényegi kerekasztal-tárgyalások 1990. január 23-án kezdődtek meg. A kommunisták elfogadták hatalmi monopóliumuk felszámolását: a titkosrendőrség felosztatását, a minisztériumok, a rendőrség és a hadsereg depolitizálását. A BKP beleegyezett munkahelyi alapszervezeteinek felszámolásába, és megszűnt a párt szakszervezetek feletti ellenőrzési joga is.⁴³

A tárgyalások első szakaszát 1990. március 12-én három fontos egyezmény aláírásával zárták le, melyek az új politikai rendszer fő elemeit és elveit tartalmazták. Eszerint Bulgáriában az alapvető emberi és polgári jogokat biztosító többpárti demokrácia jön létre. Előírták, hogy 1990 első félévének végéig választásokat kell tartani az alkotmányozó Nagy Nemzetgyűlés összehívására, amely azután kidolgozza az ország új alkotmányát. De addig is a mandátumát töltő, kommunisták uralta nemzetgyűlés törvénybe iktatja a kerekasztalon elfogadott alkotmánymódosításokat és törvénytervezeteket.⁴⁴

⁴¹ Uo. 118.; Dimitrov, i. m. 2001, 39.

⁴² Uo. 43.

⁴³ Crampton, i. m. 1997, 217–218.

⁴⁴ Kănev, i. m. 1996, 55–56.

Kidolgozták a párttörvény tervezetét, amely létrehozta a többpártrendszer, de tiltotta a politikai tevékenységet és a pártszervezetek létrehozását a munkahelyeken, az államigazgatásban, a hadseregben, az igazságszolgáltatásban és a közszolgálati médiában. A kompromisszum értelmében nem engedélyezhető a pártalakítás etnikai és vallási alapon. Egyezményt írtak alá továbbá a Nemzeti Kerekasztal státuszáról is, amely a törvényes közakarat képviselőjeként működött. A felek azt is vállalták, hogy tartózkodnak az erőszakos politikai eszközöktől.⁴⁵

A tárgyalások második fordulójának végére, 1990. március 30-án, pontosították az alkotmányozó nemzetgyűlés mandátumát és a választójogi szabályokat. Az alkotmányozó nemzetgyűlés 400 képviselője a többségi és az arányos választási rendszer elemeit egyaránt tartalmazó szisztéma alapján kerül megválasztásra. 200 mandátum sorsa a többségi elvű egyéni választókerületekben dől el, míg további 200 mandátum az arányosság elve alapján, pártlisták szerint kerül kiosztásra.⁴⁶

A legnehezebb döntés a választások időzítése volt. A BKP a lehető legkorábbi időpontot javasolta, hogy ki tudja használni helyzeti előnyét, amely a jól kiépített és érintetlen pártszervezetből, valamint a tömegtájékoztató fellelt befolyásából fakadt. A kommunisták azt is figyelembe vették, hogy az egyre súlyosbodó gazdasági krízis és a szükséges, ám népszerűtlen válságkezelő kormányzati intézkedések gyorsan alááshatják a párt továbbra is jelentős társadalmi támogatottságát. Ezzel szemben az ellenzék 1990 novemberére szerette volna halasztani a választásokat, hogy szervezetileg megerősödhessen, és növelhesse népszerűségét. Végül az ellenzék elfogadta, hogy a kétfordulós választásokat 1990. június 10-én és 17-én bonyolítsák le. Az év első hónapjaiban egyre intenzívebbé váló városi tömegtüntetések ugyanis azt az illúziót keltették az ellenzéki vezetőkben, hogy már júniusban is meg tudnák nyerni a választásokat.⁴⁷

A politikai intézményrendszer átalakítása szempontjából fontos döntésnek minősült a köztársasági elnöki funkció létrehozása a megszüntetendő Államtanács helyett. A kerekasztal-tárgyalásokon ez elsősorban a kommunisták érdeke volt, mert egy esetleges ellenzéki választási győzelem esetén

⁴⁵ Egyezmény a politikai rendszerről (1990. március 12). In: Pándi, i. m. 1993, 195–198.; Kănev, i. m. 1996, 57–58.

⁴⁶ Uo. 56–57.

⁴⁷ Dimitrov, i. m. 2001, 41.

az elnöki tisztség birtoklása az egykori állampárt hatalmi pozícióit erősítette volna meg egy DESZ-többségű parlamenttel szemben. Azonban az elnöki jogköröket nem írták körül pontosan. Addig ez nem is okozott gondot, amíg az elnököt a parlament választotta. A probléma akkor vált komollyá, amikor az elfogadott új alkotmány értelmében az elnököt (és az alelnököt) a társadalom közvetlenül választotta meg, így az államfő a parlamenttől és a minisztertanácstól független demokratikus mandátum birtokába jutott. Ez több súrlódást és jogköri vitát idézett elő az elnök és a kormány között, és egészen az 1990-es évek közepéig tartott, amíg ebből a szempontból letisztult a bolgár politikai rendszer jellege. A közvetlen népi mandátum ellenére csupán reprezentatív funkciókat betöltő elnök mellett megerősödött a parlamentnek felelős kormány helyzete.⁴⁸

A nemzetgyűlés 1990. április 3-án törvényerőre emelte a kerekasztalon született megállapodásokat. A nemzetgyűlés törvényt alkotott a pártokról és a választási rendszerről, a megszüntetett Államtanács elnökét, Petăr Mladenovot pedig a Bolgár Népköztársaság elnökévé választották.⁴⁹

A kerekasztal-tárgyalások egy szempontból kudarcra zártak. A tárgyaló feleknek nem sikerült megoldást találniuk az országot sújtó gazdasági válságra és a gazdasági szerkezet átalakításának mikéntjére. Ennek okai az ideológiai ellentétekben, a politikai kérdések előtérbe helyezésében és a pártok legitimációs hiányában keresendőek. Sem a kommunisták, sem pedig az ellenzék nem rendelkezett megfelelő legitimációval a rendszerváltás kezdetén. A kommunistákat terhelte a zsvikovi örökség és a párton belüli reformkommunista hagyományok teljes hiánya.⁵⁰ Az ellenzék pedig nagyon későn lépett színre, és létszámát tekintve is gyenge volt.

⁴⁸ Uo. 40.

⁴⁹ Bulgária továbbra is népköztársaság maradt, amit majd csak 1990. november 15-én egy újabb alkotmánymódosítással váltottak fel köztársaságra. Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 23.

⁵⁰ Zsvikov lemondása után a párt demokratikus megújításának igényével több frakció is létrejött a BKP értelmiségi holdudvarához tartozó értelmiségiek vezetésével. A pártszakadás megelőzésére 1990. január végén rendkívüli kongresszust tartottak a párt szerkezeti és ideológiai megújítása érdekében. Az utóbbi kevésbé volt sikeres és látványos – ez egy kompromisszum volt a reformpárti vezetők és a többséget alkotó konzervatív párttagság között. A kongresszuson megfogalmazott „bulgáriai demokratikus szocializmus kiáltványa” kimondta, hogy a párt célja a demokratikus és humánus szocializmus építése. A párt továbbra is a marxizmus ideológiáját, a kommunista és szociáldemokrata mozgalmak hagyományait követve fog politizálni. Az újjáalakítási folyamat betetőzése gyanánt egy párton belüli referendum eredményeként

A Bolgár Szocialista Párt (a volt BKP) a szociális vívmányok megőrzése mellett a gazdaság fokozatos reformjára fektette a hangsúlyt. A magánszektor pontos szerepét illetően azonban a szocialisták nem rendelkeztek határozott elképzelésekkel. Az ellenzék az azonnali és teljes mértékű gazdasági szerkezetátalakítás mellett kardoskodott, de ez inkább csak retorikai elemként jelentkezett, mintsem határozott elköteleződésnek. Egyikük sem merte felvállalni a fájdalmas reformokkal járó népszerűségvesztést. A BSZP vezetői közül a tisztségét 1990. február eleje óta betöltő Andrej Lukanov kormányfő volt az egyetlen, aki szükségét látta a gazdaság mielőbbi átalakításának, ő azonban nem tudta érvényesíteni akarátát a mérsékelt reformista pártvezetéssel szemben. Ezért a miniszterelnök a gazdasági reform elhalasztása mellett döntött, és 1990 márciusában felfüggesztette Bulgária külső államadósságának visszafizetését. Természetesen ez a lépés azt is maga után vonta, hogy az ország sokkal nehezebben tudott újabb hitelekhez jutni a nemzetközi pénzügyi piacokon.⁵¹

Az első szabad választások

A választási kampány időszakát heves indulatok jellemezték. A hatalmon levő Szocialista Párt, helyzeti előnyét kihasználva, mindent megtett az ellenzéki propaganda ellensúlyozására. A BSZP arra építette választási stratégiáját, hogy előtérbe állította azokat a politikusait, akik szembeszálltak Zsivkovval, illetve akik a reformok fokozatosságának szükségességét hangsúlyozták. Ezzel sikerült megnyerniük a változásoktól féltő rétegeket, és hatással voltak azokra is, akik bíztak a párt megújulásának lehetőségében.⁵²

Az ellenzék vezető erejének számító DESZ 1990. április végén tette közzé választási programját, amely a BSZP által meghirdetett demokratikus szocializmus helyett a vegyes tulajdonon alapuló piacgazdaság megteremtését és

1990. április 3-án a BKP felvette a Bolgár Szocialista Párt (BSZP) nevet. A felületes változás hosszú távon a BSZP egyik fő gyenge pontjának bizonyult. Lásd: Engelbrekt, i. m. 1996, 86–94.; „A bulgáriai demokratikus szocializmus kiáltványa” A BKP XIV. rendkívüli kongresszusának politikai kiáltványa (1990. február. 2.). In: Pándi, i. m. 1993, 195–198.

⁵¹ Dimitrov, i. m. 2001, 41.; Crampton, i. m. 1997, 220.

⁵² Szabó István: A pártok megalakulása Bulgáriában 1989–1990-ben. In: Bihari, i. m. 1993, 409.

a demokratikus jogállam kiépítését tűzte ki célul. A közös program ellenére a DESZ mégsem tudott a választási kampány során egységes pártként fellépni, hanem megmaradt heterogén pártszövetségnek. Tagszervezetei a kampány során az államszocialista múlt bűneire koncentráltak, és az azonnali változás szükségét hangsúlyozták. Ekkor jelentkeztek először a közvélemény előtt harásány antikommunista megnyilvánulásokkal a nemzeti konzervatív és monarchista csoportok a DESZ-en belül és kívül egyaránt. Radikalizmusuk miatt megjelenésük már inkább kedvezőtlenül hatott a DESZ várható választási eredményére.⁵³

A jelentősebb pártok közül érdemes megemlíteni a korábban társutas agrárpártot és a török MJSZ-t, mint az ellenzék másik két meghatározó erejét. Az agrárpárt programjában a magántulajdon és az 1944 előtti tulajdonviszonyok helyreállítását, valamint szociális garanciákkal korlátozott piacgazdaságot ígért. Az MJSZ választási programja is a társadalom demokratizálását, a magántulajdon helyreállítását és a piacgazdaságra történő átállást hirdette. A párt érthető módon nagy teret szentelt programjában a kisebbségi kérdésnek. Leszögezte minden bolgár állampolgár jogegyenlőségét, és hangsúlyozta, hogy a vallási és kulturális közösségek létezése, szabad tevékenysége gazdagítja az ország kultúráját. Azonban a többségi társadalom érzékenységet figyelembe véve Ahmed Dogan, az MJSZ vezetője a választások előestéjén egy sajtótájékoztatón határozottan elutasította az autonómia követelésének még a gondolatát is.⁵⁴

Az 1990. június 10-én és 17-én tartott első szabad választásokon a többi kelet-európai országhoz képest igen magas volt a részvételi arány: az első fordulóban 90,79%, a másodikban pedig 84,14%. A szocialisták elsőprő győzelmet arattak a szavazatok 46,25%-ának megszerzésével, amivel abszolút többséghez (211 mandátumhoz) jutottak az alkotmányozó Nagy Nemzetgyűlésben. A DESZ 36,2%-ot (144 mandátumot), a BFNSZ 8,03%-ot (16 mandátumot), az MJSZ pedig 6,03%-ot (23 mandátumot) ért el a választásokon. A négy nagy párton kívül csak három kisebb párt vette sikerrel a négyszázalékos választási küszöböt, és jutott összesen hat mandátumhoz.⁵⁵

⁵³ Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 24.; Ágh, i. m. 1998, 242.

⁵⁴ Egyébként a másik három nagy párt választási programja meglehetősen szűkszavúan, és csak általánosságokban fogalmazva érintette a nemzeti kérdést és a kisebbségek ügyét. Szabó, i. m. 1993, 416–418.; Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 26.

⁵⁵ Perry, i. m. 1996, 39–40.

A győzelem aránya a szocialistákat is meglepte – a BSZP gyakorlatilag túlnyerte magát. A győzelemmel megerősödött a párton belül a radikális piaci reformokat ellenző ortodox marxista szárny, mivel elsősorban azok a társadalmi csoportok szavaztak a pártra, amelyek tartottak a gyors változásoktól, mert a reformok potenciális veszteseivé válhattak. A falvak lakosságának több mint 50%-a adta le voksát a BSZP-re, míg Szófiában csak 35%. Hasonló volt a helyzet a többi nagyvárosban is. Társadalmi csoportok szerint az 50 évnél idősebek 53%-a, míg a 40 év alatti választóknak csupán 41%-a támogatta a szocialistákat.⁵⁶

A választások nagy vesztese az agrárpárt volt. A BFNSZ a világháború előtti vezető pártból kispárttá zsugorodott. Az államszocializmus évtizedei alatt a kollektivizálás és az iparosítás által generált, a városok felé tartó migráció megtörte a párt szavazóbázisát alkotó kisbirtokos parasztságot. Vidéken a BSZP olyan szilárd társadalmi támogatottsággal bírt, hogy az agrárpárt csak feleannyi voksot tudott begyűjteni, mint a szocialisták. A török kisebbség pártja, az MJSZ viszont sikerrel megszerezte az ország muszlimok lakta területeinek szavazatait, amit ettől kezdve minden választáson meg tudott ismételni. A maga állandó 6–7%-os szavazatarányával így a két nagy párt, a BKP és a DESZ mellett a bolgár pártpaletta egyik legstabilabb tényezőjévé vált.⁵⁷

Az elhúzódo politikai válság

A választások eredménye elhúzódo politikai válságot idézett elő. A győzelem nehéz helyzetbe hozta a BSZP mérsékelt reformista vezetését, mert mindeképpen el szerették volna kerülni, hogy a párt egyedül vállalja a népszerűtlen gazdasági reformok végrehajtását. Lilov pártelnök és Lukanov kormányfő ezért arra törekedtek, hogy az ellenzék hatalomba való bevonásával megosszák a felelősséget. A Szocialista Párt abszolút többsége ellenére Alexandar Lilov egy „nemzeti konszenzuson” alapuló koalíciós kormány felállítását javasolta Zselju Zselevnek. Ezt az ellenzék vezére elutasította, mert a DESZ a szocialistákat tartotta felelősnek az ország politikai, szociális és gazdasági nehézségeiért. Ezzel egy időben az agrárpárt is közölte, hogy egyedül ők sem

⁵⁶ Dimitrov, i. m. 2001, 44–45.

⁵⁷ Uo. 45–46.; Crampton, i. m. 1997, 219.

hajlandók koalícióra lépni a szocialistákkal. Végül 1990. június végén ismét Andrej Lukanovot jelölték miniszterelnöknek, de a szocialista pártvezetés továbbra sem adta fel nagykoalíciós elképzeléseit.⁵⁸

Az ellenzék már a választások első fordulója után utcai demonstrációkat szervezett. Követelték Petăr Mladenov államfő lemondását, miután nyilvánosságra került egy videofelvétel az 1989. december 14-i tüntetésről, amelyen Mladenov azt mondta, hogy „Legjobb, ha jönnek a tankok.” Az elnök kezdetben tagadta ezt a tényt, de egy független vizsgálóbizottság valódinak minősítette a felvételt. Miután a szocialista pártvezetés is kihátrált mögüle, Mladenov 1990. július 6-án beadta lemondását.⁵⁹

Az új köztársasági elnök megválasztásához kétharmados parlamenti többségre volt szükség, ami a BSZP és a DESZ együttműködését feltételezte. A kialakult helyzet lehetőséget adott Andrej Lukanov miniszterelnöknek, hogy ismét megpróbálja politikai felelősséggel felruházni a gazdasági reformintézkedések terén együttműködni nem hajlandó ellenzéket. Miután a nemzetgyűlés több körön keresztül sem tudta elnökké választani a BSZP, illetve az ellenzéki pártok jelöltjeit, Lukanov és Zselev kompromisszumot kötöttek. Lukanov elfogadta Zselev jelölését az elnöki posztra, és biztosította számára a megválasztásához szükséges szocialista szavazatokat. Az ellenzék vezére pedig vállalta, hogy a DESZ maradéktalanul tartja magát a kerekasztal megállapodásaihoz, együttműködik az új alkotmány kidolgozásában, és támogatja a törvényhozás nagy többségének bizalmát élvező kormány létrehozását.⁶⁰

Az egyezség megvalósítása egyik fél számára sem ment könnyen. A BSZP konzervatív körői a választás eredményének értelmében feljogosítva érezték magukat arra, hogy mélyrehatóbb változások nélkül kormányozzák tovább az országot, s nem kívánták átengedni az elnöki tisztséget az ellenzéknek. Ugyanakkor a DESZ egyre hangosabb antikommunista csoportjai elutasítottak mindenféle egyezkedést a BSZP-vel, ami legitimálná a „kommunistákat”. Ám végül 1990. augusztus 1-jén a Nagy Nemzetgyűlés a hatodik el-

⁵⁸ Dimitrov, i. m. 2001, 44–46.; Crampton, i. m. 1997, 219.

⁵⁹ Engelbrekt, i. m. 1996, 97–98.

⁶⁰ Az alkotmányozó nemzetgyűlés sokáig hozzá sem tudott kezdeni alapfeladata elvégzéséhez a zajos ellenzéki obstrukció miatt. A nacionalista érzelmű képviselők (többnyire a szocialista padsorokból) is tiltakoztak a török párt parlamenti jelenléte ellen. Dimitrov, i. m. 2001, 45–47.; Crampton, i. m. 1997, 219.

nökválasztási fordulóban 284 igen szavazattal köztársasági elnökké választotta Zselju Zselevet.⁶¹

A kompromisszum mégsem vetett véget az ellenzéki tüntetéseknek. A DESZ-hez kötődő radikális csoportok sátortáborokat, az ún. „Igazság városait” állítottak fel előbb Szófia, majd a többi nagyváros főterén. A Zsivkov-rezsim különféle bűneinek feltárását követelték a kormánytól, valamint a kommunista jelképek eltávolítását a közterekről. Az állandósult demonstrációk hatására júliusban elszállították Georgi Dimitrov bebalzsamozott holttestét a mauzóleumból, majd egy hónappal később a törvényhozás úgy határozott, hogy a középületekről és a pártok székházáról le kell venni a kommunista szimbólumokat. A BSZP székházának tetejéről azonban nem szedték le a vörös csillagot, így augusztus 26-án egy antikommunista jelszavakat skandáló tízezer fős tömeg a rendőrség tétlen szemlélődése mellett megrohamozta és felgyújtotta az épületet. Ezt a szélsőséges kilengést az államfő és az összes parlamenti párt egyhangúan elítélte.⁶²

A szocialista székház tüze kissé lecsillapította a politikai kedélyeket, azonban a DESZ-t továbbra sem lehetett rábírní arra, hogy csatlakozzon Lukanov 1990. augusztus 29-én újjáalakuló kormányához. Az ellenzéki pártnak minden oka megvolt a tartózkodásra. 1990 eleje óta a bolgár gazdaság válsága rohamosan mélyült. A Lukanov-kormány eltörölte a mezőgazdasági termékek kötelező állami felvásárlását, a külkereskedelem állami monopóliumát, és engedélyezte a korlátok nélküli szabad foglalkoztatást a munkaerőpiacon. Ezek az intézkedések mégis hatástalanok maradtak. Különösen súlyosan érintette Bulgáriát 1990-ben a KGST felbomlása. 1991-re 66%-al zuhant a kivitel az egykori KGST-országokba, majd (az egyes országok vonatkozásában) további 15–25%-al 1992-ben. Ugyanakkor az összeomló keleti piac helyett még 1992-ben is csak 31%-os volt a nyugat-európai államok részvétele a bolgár külkereskedelemben. A külkereskedelmi forgalom zuhanása a termelés leállásához, áruhiányhoz és növekvő munkanélküliséghez vezetett. 1990 márciusában bizonyos alapélelmiszerekre jegyrendszert kellett bevezetni, amelyet később több más termékre és az üzemanyagra is kiterjesztettek. Az adósság-visszafizetés felfüggesztése miatt 1990. március végén elapadtak a külföldi hitelforrások, s a kormány a pénzhiányt a bankóprés beindításával

⁶¹ Perry, i. m. 1996, 45.; Dimitrov, i. m. 2001, 49.; Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 29.

⁶² Perry, i. m. 1996, 44., 46–47.; Engelbrekt, i. m. 1996, 98–100.

próbálta kezelni. A nekilóduló infláció – egyedül 1990 májusában és júniusában 108% – elértéktelenítette a munkabéreket, a nyugdíjakat és a lakossági megtakarításokat. Az életszínvonal drasztikusan zuhant.⁶³

A gazdaság válságának elmélyülése és a megfelelő válságkezelés halogtatása következtében 1990 őszére nagymértékben visszaesett a kormány társadalmi támogatottsága. A közvélemény-kutatások adatai szerint a DESZ ekkor már nagyobb népszerűségnek örvendett, mint a szocialisták. Az ellenzék a kormánnyal való együttműködést a gazdasági reform azonnali megkezdéséhez kötötte. 1990. szeptember 20-án, kormánya parlamenti eskütelekor Lukanov ígéretet tett egy „sokk-terápia” program kidolgozására, az ellenzék mégis bojkottálta a szavazást. 1990. október 10-én a miniszterelnök a Nagy Nemzetgyűlés ülésén beterjesztette kormánya radikális gazdasági reformprogramját, amelyhez kérte a társadalom megértését, és 300 napos türelmi időt a sztrájkok és tiltakozások elhalasztására. A programot az ellenzék egyetértése mellett végül megszavazták.⁶⁴

Ám hiába sikerült megegyezni a DESZ támogatásáról, az egyre súlyosbodó gazdasági-politikai válság miatt a miniszterelnök fokozatosan magára maradt. Már nem csak az ellenzék támadta, hanem radikális gazdasági reformprogramja miatt saját pártjának baloldali csoportjai is. A Podkrepa szakszervezet általános politikai sztrájkra szólította fel tagjait. A kormány helyzete így fokozatosan ellehetetlenült, Andrej Lukanov miniszterelnök pedig 1990. november 29-én benyújtotta lemondását.⁶⁵

Átmeneti stabilizáció és gazdasági liberalizáció

Hosszas tárgyalások után – 1990. december 20-án – Dimităr Popov pártonkívüli jogászt nevezték ki az új, immár nagykoalíciós (BSZP, DESZ, BFNSZ) kormány élére. Mindez a DESZ első nagy sikerének számított, mivel a pénzügyi és gazdasági tárcák megszerzésével elérte célját, és megkísérelhette végrehajtani saját gazdasági reformprogramját. Az új kormány elsődleges feladata a fájdalmas gazdasági intézkedések végrehajtása és az új alkotmány megalkotásának felgyorsítása volt. A pártok által támogatott, független kormányfő

⁶³ Crampton, i. m. 1997, 219–220.; Bideleux–Jeffries, i. m. 2007, 94.

⁶⁴ Engelbrekt, i. m. 1996, 104–105.; Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 33–34.

⁶⁵ Uo. 36., 37.; Perry, i. m. 1996, 51–53.

vezette szakértői kabinet létrehozása az adott politikai helyzetben minden pártnak megfelelt, mert ezzel elhárították magukról a közvetlen felelősséget a népszerűtlen gazdasági reformokért.⁶⁶

A kormány működését garántálta a parlamenti pártok által 1991. január elején elfogadott dokumentum, amely a demokratikus társadalomba történő átmenet biztosítékait tartalmazta. Ebben elismerték a BSZP felelősségét az államszocializmus évtizedeiben elkövetett politikai és gazdasági hibákért és vétségekért. Az aláíró pártok elkötelezték magukat a törvényesség betartása mellett. A társadalmi béke és a nyugalom biztosítása érdekében kijelentették, hogy az új kormány hivatalba lépésétől számított négy hónapon belül nem tartanak gyűléseket és tüntetéseket. Abban is megállapodtak, hogy 1991 márciusa és májusa folyamán előbb helyhatósági, majd parlamenti választásokat tartanak.⁶⁷

A kormány megegyezett a munkáltatók és a szakszervezetek képviselőivel is. A megállapodás értelmében a szakszervezetek kétszáz napos sztrájkmozgatóriumot vállaltak. Cserébe a kormány a várható árnnövekedés ellensúlyozására az infláció 70%-áig terjedő azonnali bérkompenzációt, egy évig járó állami munkanélküli segélyt, s egyéb szociális támogatásokat ígért. Minden vitás kérdésnél a felek kötelesek tárgyalóasztalhoz ülni. A mindenkori bérszint megállapítását egy, a felek képviselőiből felállított, háromoldalú bizottság feladatává tették.⁶⁸

A szükséges előkészületek után Dimităr Popov ismertette gazdasági programját, melyben a fogyasztás és a jövedelmek drasztikus visszafogását, valamint az árak teljes liberalizálását ígérte. Az árfelszabadítás 1991. február 1-jén lépett életbe. Az összes élelmiszer és közszükségleti cikk ára a piaci tényezők függvényévé vált, s ezzel gyakorlatilag megszűnt a központi árszabályozás. Csupán néhány termék ára maradt kötött, elsősorban a közszolgáltatások körébe tartozóké, ilyen volt a gáz, a távfűtés, az elektromos energia, a szén, a víz, a távközlés és a tömegközlekedés. Az állami támogatások mértékének csökkentése miatt azonban ezeknek a kötöttáras termékeknek és szolgáltatásoknak is erőteljesen emelkedett az áruk. Az árliberalizáció következtében 1991 februárjának első heteiben hatalmas árrobbanásra került sor, aminek hatására az alapvető élelmiszerek ára átlagosan a négyeszeresére

⁶⁶ Uo. 53–54.

⁶⁷ Engelbrekt, i. m. 1996, 107.; Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 39.

⁶⁸ Bideleux–Jeffries, i. m. 2007, 97.

emelkedett. Február végén és március elején azonban az árak valamelyest mérséklődtek. A lakosság életszínvonala mégis drámai mértékben csökkent.⁶⁹

A kormány 1991 februárjában heves viták után elfogadtatta a parlamenttel a kisebb üzemek privatizációjáról és a mezőgazdaság dekollektivizálásáról szóló törvényt. A földtörvény előírta az államszocialista agrár-ipari komplexumok felszámolását és a földek visszaadását az egykori tulajdonosoknak, illetve azok örököseinek.⁷⁰ A törvény hatása katasztrofális volt. A bolgár gazdaság egyik sikerágazatának számító mezőgazdaság, amely a világpiacon is eladható termékeket volt képes előállítani, teljesen szétzilálódott. Az átlagos visszaadott földbirtok 1,6 hektárnyi volt. Az új tulajdonosok durván 60%-a városlakó volt, akik nem voltak képesek, vagy nem is szándékoztak földműveléssel foglalkozni. Továbbá nem jutottak hozzá a szükséges termelőeszközökhöz és tőkéhez sem, amit saját erőből nem tudtak pótolni. Az állatállomány is drámai mértékben, 50%-al csökkent 1989 és 1996 között, ami már a hazai élelmiszer-ellátás biztonságát is veszélyeztette.⁷¹

Az alkotmányozási folyamat és a politikai rendszerváltás befejezése

A gazdasági kérdések mellett az ország új alkotmányának kidolgozása jelentette 1991 tavaszán a fő feladatot a parlamenti pártok számára. Ez a munka viszont alig haladt, mert a pártokat heves viták osztották meg a török nyelv iskolai oktatása és a közszereplők ügynökmúltja miatt. A viták során a szocialisták és a DESZ viszonya fokozatosan ismét elmérgesedett. A pártok alkotmánytervezeteinek megvitatása során gyorsan megegyezés született a parlament összetételéről és jogairól. Komoly vita az alkotmánybírárság szerepe és az elnöki jogkör körül bontakozott ki. Az ellenzéki pártok erős elnöki intézményt kívántak létrehozni, míg a BSZP egy széles jogkörrel rendelkező Alkotmánybírárság mellett érvelt, amely képes ellensúlyozni az államelnök döntéseit. A szocialisták ezúttal gyengíteni kívánták az elnök hatalmát, mert attól tartottak, hogy a közvetlen elnökválasztáson az ellenzék jelöltje fog majd

⁶⁹ Uo. 98.; Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 40., 42.

⁷⁰ A földek visszaadásának folyamata egészen 1999-ig elhúzódott.

⁷¹ Bideleux–Jeffries, i. m. 2007, 97–98.

győzni. Az ellenzék természetesen visszautasította az elnök jogkörének szűkítését. Az elmérgesedő viták következtében 1991. május 14-én a DESZ harminckilenc radikális képviselője a formálódó alkotmánytervezetet kommunista machinációnak minősítette, és új választások kiírását követelve kivonult a törvényhozásból. Hamarosan csatlakoztak hozzájuk az MJSZ képviselői is, mert elfogadhatatlannak tartották az alkotmánytervezet azon kitételét, hogy Bulgária egyetlen hivatalos nyelve a bolgár, amelynek használata kötelező lenne az ország egész területén a közéletben és a hivatalokban. A politikai válságot végül Zselju Zselev államfő és Dimităr Popov miniszterelnök közvetítésével 1991. május végére sikerült megoldani. A parlamenti munkát folytató mérsékelt DESZ-képviselők javaslatára a törvényhozás úgy döntött, hogy 1991. július közepéig elfogadják az új alkotmányt. A köztársasági elnök kezdeményezte, hogy szeptember végén, egy időben tartsák meg a helyhatósági és parlamenti választásokat, amit a nemzetgyűlés megszavazott. Később Zselev október 13-ára halasztotta a választások időpontját.⁷²

A Nagy Nemzetgyűlés végül 1991. július 12-én – a DESZ radikálisai és az MJSZ távollétében – nagy többséggel (309 igen szavazattal a 400-ból) elfogadta az új alkotmányt. Bulgária formális értelemben demokratikus jogállammá vált, amelyben érvényesült a hatalmi ágak teljes elkülönülése. Az egykamarás törvényhozás 240 képviselőből áll, akik 4%-os választási küszöb mellett az arányos képviselő elve alapján pártlistákról nyerik a mandátumukat. A végrehajtó kormányhatalom a parlamentnek tartozik felelősséggel. A kormány helyzete a parlamenttel szemben viszonylag gyenge, mert nem bátyázták körül úgy, mint például Magyarországon vagy Lengyelországban a konstruktív bizalmatlanság intézményével. A létrehozott Alkotmánybíróság kiterjedt jogkört kapott.⁷³

Az alkotmány legfőbb hiányossága, hogy nem választotta szét egyértelműen a kormány és az öt évre közvetlen szavazással megválasztott köztársasági elnök jogköreit. Ennek következtében később, különösen Zselju Zselev elnöksége idején (1990–1996) sok súrlódás keletkezett a kormány és az elnök között, miközben mindkét fél megpróbálta „tesztelni” a saját kompetenciája határait.⁷⁴

⁷² Perry, i. m. 1996, 58.; Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 46–47.

⁷³ Drezov, i. m. 2000, 205.; Bideleux–Jeffries, i. m. 2007, 99.

⁷⁴ Dimitrov, i. m. 2001, 50.; Crampton, i. m. 1997, 223.

Az alkotmány másik vitatható eleme – amely a kerekasztal-megállapodásokból került át az alaptörvénybe – tiltotta a pártalapítást etnikai és vallási alapon. Ez egyértelműen a török párt ellen szólt. A nacionalista erők kezdeményezték is az MJSZ betiltását, azonban az Alkotmánybíróság 1991. szeptember 20-án engedélyezte a párt működését, mégpedig azzal az indokkal, hogy a párt megalapítása és bírósági regisztrációja még az új alkotmány elfogadása előtt történt. Az engedélyező döntés megszületéséhez nagymértékben hozzájárult a nyugati kormányok és emberi jogi szervezetek nyomása. Mindenesetre ez a kivételezés az MJSZ-t a bulgáriai török kisebbség egyedüli képviselőjévé tette. Az MJSZ-en kívül további etnikai pártot létrehozni alkotmányba ütköző cselekedetté vált. Így – paradox módon – a kialakult helyzet megerősítette az MJSZ helyzetét a bolgár politikai életben, hisz ettől kezdve mindig számíthatott az ország muszlim lakosságának szavazataira.⁷⁵

Az 1991-es alkotmány elfogadása nagy győzelmet jelentett a Szocialista Párt számára. Az új alkotmány – jellegét tekintve – nem egy liberális, az állam szerepét korlátozó és csökkentő alaptörvény lett. Erőteljesen őrizte az állami szerepvállalás fontosságát mind a gazdaságban, mind a társadalom életében, amivel burkoltan átmentették az államszocializmus korának legfontosabb pozitív vívmányait. Az alkotmány szerint az állam garantálja a minimálbért, a családvédelmet, az ország összes régiója kiegyensúlyozott fejlődésének feltételeit, illetve tiltja a külföldi állampolgárok és jogi személyek számára a föltulajdon-szerzést.⁷⁶

Az alaptörvény kidolgozása és elfogadása körüli viták ugyanakkor a DESZ széteséséhez vezettek. Az első repedések a mindig is heterogén pártszövetség egységén már Zselju Zselev államelnökké választása után jelentkeztek. Zselev távozása után nem sikerült olyan tekintélyes vezetőt találni a szövetség élére, aki képes lett volna összefogni az eltérő világnézetű és érdekű csoportokat.⁷⁷ A Popov-kormány megalakulásával a DESZ gyakorlatilag koalícióra lépett a BSZP-vel, és lehetőséget kapott gazdasági programja számos elemének megvalósítására. Ugyanakkor meggyengült a szocialistákkal való szembenállás összetartó ereje. A DESZ kisebbségben lévő radikálisai tömeggyűléseken követelték valamennyi kommunista eltávolítását a hatalomból, a nőmenklatura tagjai politikai felelősségének kivizsgálását és a radikális rendszerváltást

⁷⁵ Dimitrov, i. m. 2001, 50.; Drezov, i. m. 2000, 205.

⁷⁶ Uo. 205–206.

⁷⁷ Crampton, i. m. 1997, 222.; Dimitrov, i. m. 2001, 49.

a konzervatív, liberális értékek szellemében. Ellenezték az alkotmány elfogadását az új választások előtt, mert az szerintük magán viselné a szocialista többségű parlament kézjegyét, ami álláspontjuk szerint nem felelt meg a liberális és demokratikus követelményeknek. A radikálisok egy része (Demokrata Párt, Podkrepa szakszervezet) pedig az alkotmányos királyság visszaállítását követelte.⁷⁸

A DESZ mérsékelt és radikális szárnya közötti szakítást felgyorsította, hogy a mérsékelt két legerősebb pártja, a szociáldemokraták és az ellenzéki agrárpárt – akik együtt a DESZ tagságának a felét alkották – a gazdasági válság elmélyülésével követték választói hangulatát, és egyre inkább bal felé tolódtak.⁷⁹

Miután a DESZ nemzetgyűlésből kivonult radikális képviselői nem tudták megakadályozni az alkotmány elfogadását, szervezetileg is különváltak a párt többi részétől. A radikális jobboldaliak megalakították a DESZ-Nemzeti Mozgalmat, élén a pártelnökkel, Filip Dimitrovval. Válaszként a mérsékeltet a DESZ-Centrumba tömörültek.⁸⁰

Az alkotmány elfogadása után felgyorsult a DESZ bomlása, és 1991. július végén bekövetkezett a végső szakítás. Az 1991. októberi választásokon már külön listán indult az ellenzéki pártszövetség több irányzata. A DESZ-Nemzeti Mozgalomba tömörülő radikálisok, noha elveszítették a küzdelmet az alkotmányozás során, mégis az általuk szervezett számos tömeggyűlés

⁷⁸ Uo. 49.; Karasimeonov, i. m. 1996, 432–433.

A parlamenti pártok, kivéve a törökök mozgalmát és a DESZ radikálisainak egy részét, a köztársasági államformát támogatták a monarchiával szemben. Egy ideig vita zajlott arról, hogy kiírjanak-e népszavazást az ország államformájáról. Ám 1991 júniusában úgy döntöttek, hogy nem szükséges ez ügyben referendumot tartani, mert nincs törvény a népszavazásról, illetve már 1946-ban is népszavazás döntött a köztársaság bevezetéséről, így nincs jogalap az államforma törvényességének megkérdőjelezésére. Ugyanakkor az új alkotmány előírása szerint az elnökjelölteknek a választások időpontjától visszamenőleg számítva legalább öt éven át folyamatosan Bulgária területén kell lakniuk. Ez a rendelkezés egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy megakadályozzák Szimeon, az 1946-ban lemondott egykori cár államfőnek való jelölését. PERRY, i. m. 1996, 58.; CRAMPTON, i. m. 1997, 223.; MOLNÁR–NAGY–VLADÁR, i. m. 46–47.; KARASIMEONOV, i. m. 1996, 432–433.; DIMITROV, i. m. 2001, 49.

⁷⁹ Uo. 49.; Karasimeonov, i. m. 1996, 432–433.

⁸⁰ A Centrumhoz tartoztak a szociáldemokraták, az agrárpárt (BFNSZ–NP), az Ekoglasznoszt, és a liberálisok. A választások előtt a liberálisok és az agrárpárt kiváltak. A BFNSZ–NP egyesülési tárgyalásokat kezdett a hivatalos agrárpárttal, de megegyezni nem tudtak, így külön listán indultak. Dimitrov, i. m. 2001, 49–50.; Karasimeonov, i. m. 1996, 434., 438–439.

mozgósító ereje következményeként magát a pártot és a DESZ szavazótáborának többségét meghódították. Sikeresen kiszorították a mérsékelteteket a pártszövetség szerkezeti hierarchiájából is. Ezzel a nemzeti konzervativizmus irányába tolódó DESZ szervezetileg és ideológiailag is egy sokkal egysegebb formációvá vált.⁸¹

Bulgáriában 1991. október 13-án tartották a második szabad parlamenti választásokat, amelyek eredményeként jelentősen átalakultak a parlamenti erőviszonyok. A választásokon csupán három párt tudta átlépni a 4%-os választási küszöböt. A DESZ-Nemzeti Mozgalom 1,9 millió szavazattal (34,36%) megnyerte a választást és 110 mandátumhoz jutott. A kommunizmus-antikommunizmus ellentét tematizálásával sikerült ugyan a legtöbb ellenzéki voksot begyűjtenie, mégis erőteljesen megosztotta a választópolgárokat, és a sorok összezáráására készítette a Szocialista Pártot és szimpatizánsait. A győzelem tehát pirruszinak bizonyult.⁸²

A szocialisták több mint egymillió szavazatot veszítettek az 1990-es választásokhoz képest, de így is 1,83 millió szavazó adta le rájuk a voksát, amivel 106 mandátumot szereztek. A BSZP ugyan elveszítette a kormányrudat, de csak alig négy mandátummal maradt le a DESZ-Nemzeti Mozgalomtól. Vereségét az okozta, hogy nem tudott kellőképpen megújulni. Továbbra is a konzervatívok alkották a legerősebb frakciót, amit tetézett, hogy a régi nomenklatúra tagjai egyre gátlástalanabban próbálták saját érdekeik védelmére felhasználni a pártot.⁸³

A választások harmadik befutója az MJSZ lett, amely a szavazatok 7,55%-ával 24 parlamenti mandátumhoz jutott. Minthogy a győztes DESZ-Nemzeti Mozgalom nem tudott az önálló kormányalakításhoz szükséges abszolút többséget szerezni, az MJSZ-en múlt, hogy melyik nagy párt alakíthatja meg az új kormányt. A BSZP ekkor még számíthatott a nacionalista érzelmű szavazók támogatására, ezért rendkívül ellenséges magatartást tanúsított az MJSZ-szel szemben. Így érthető, hogy a török párt a DESZ-hez közeledett.⁸⁴

Meglepetést okozott a DESZ mérsékelt erőinek kiesése a törvényhozásból. Együttesen a szavazatok nem egészen tíz százalékát érték el (9,55%), külön-

⁸¹ Uo. 434.; Dimitrov, i. m. 2001, 49–50.;

⁸² Uo. 50–51.

⁸³ Karasimeonov, i. m. 1996, 436–437.

⁸⁴ Uo. 439.

külön viszont egyikük sem lépte át a bejutáshoz szükséges küszöbértéket. Vereségük annak volt köszönhető, hogy a választások előtt nem tudtak összefogni.⁸⁵

A választások után Zselju Zselev köztársasági elnök Filip Dimitrovot, a DESZ (Nemzeti Mozgalom) jelöltjét bízta meg kormányalakítással, aki 1991. november 8-án mutatta be a nemzetgyűlésnek kabinetje tagjait. A kulcstárcákat a DESZ vezető politikusai kapták, míg egyes szakminisztériumok élére pártonkívüli szakemberek kerültek. Ezzel kisebbségi kormány alakult. A DESZ koalíciós ajánlatot tett az MJSZ-nek, amely nem vállalta a kormányzati részvételt, mert tartott a nacionalista indulatok kitörésétől kormányra kerülése esetén. A török párt koalíciókötés helyett inkább együttműködési megállapodást írt alá a DESZ-szel a kormány parlamenti támogatásáról. A Dimitrov-kabinet ezzel többséghez jutott a nemzetgyűlésben, helyzete mégis ingatag maradt, mert egyedüli lehetséges koalíciós partnere nem vállalta a kormányzati felelősség terhét.⁸⁶

Összegzés

Filip Dimitrov kormányának megalakulásával gyakorlatilag befejezettnek tekinthetjük a bolgár rendszerváltás 1989-ben kezdődő politikai folyamatát. E három év alatt Bulgáriában sajátos módon alakult a rendszerváltás menete, amelyben a többi kelet-európai szocialista ország fejleményeihez viszonyítva jó néhány egyedi vonás figyelhető meg. Bulgáriában különösen későn, a nyolcvanas évek utolsó harmadában jelentek meg a gorbacsovi politika következtében az ellenzéki csoportok, de ezek a Zsivkov-rezsim bukásáig alig rendelkeztek társadalmi befolyással. Ugyanakkor a peresztrojka előtt a Bolgár Kommunista Pártban sem létezett reformista szárny (a párton belüli különféle reformcsoportok is csak Todor Zsivkov menesztése után alakulhattak meg), így gyakorlatilag Zsivkov legközvetlenebb munkatársai – akik jól ismerték az összeomló államszocialista gazdaság helyzetét, az ország eladósodottságának mértékét és az elhibázott nemzetiségi politika miatti nemzetközi elszigeteltség következményeit – váltak a párt mérsékelt reformszárnyának vezetőivé.

⁸⁵ Uo. 437.; Dimitrov, i. m. 2001, 50–51.

⁸⁶ Molnár–Nagy–Vladár, i. m. 46–47.; Crampton, i. m. 1997, 224.

Ez a csoport a külső, nemzetközi események miatt elkerülhetetlennek látszó rendszerváltás folyamán is meg kívánta menteni a párt társadalmi vezető szerepét, ezért szovjet jóváhagyással maguk hajtották végre Todor Zsivkov menesztését a hatalomból.

Bulgáriában a rendszerváltás vértelenül, forradalmi események nélkül zajlott le. Más kelet-európai országoktól eltérően az ellenzéki demonstrációk semmilyen szerepet nem játszottak a zsvikovi rezsim bukásában. Mi több, az ellenzéki tevékenység éppen hogy ez után erősödött fel. Az ellenzéki tömegmozgások egészen 1991 utolsó harmadáig eltartottak: ez volt az ellenzék egyetlen eszköze arra, hogy a kelet-európai viszonylatokban rendkívül erős és társadalmilag beágyazott BKP-t (BSZP-t) politikai engedményekre bírja, és társadalmi bázist alakítson ki magának.

Az ellenzék gyengesége és Bulgária mélyülő válsága – a kommunisták reformhagyományainak teljes hiánya ellenére – arra ösztökölte a két felet, hogy a politikai-gazdasági átmenetet tárgyalásos úton valósítsák meg. Ezzel az új rendszerbeli tevékenységükhöz szükséges demokratikus legitimációt is kiépíthették. Emiatt döntöttek a közép-európai mintára megrendezett kerekasztaltárgyalások rendezése mellett. A felek olyan erősen igényelték ezt a demokratikus legitimációt, hogy az első szabad választások után – amelyeket mindenki meglepetésére egész Kelet-Európában egyedülálló módon a szocialistává átkeresztelt állampárt nyert meg – az új alkotmány kidolgozása vált a legfontosabb politikai céljá.

Ezzel párhuzamosan szinte elhanyagolták a mély válságba került állam-szocialista gazdaság átalakítását. A parlamenti többséget alkotó szocialisták társadalmi támogatottságuk elvesztésétől tartva nem mertek egyedül belevágni a radikális piaci reformokba (amelyeket a konzervatív párttagság zöme amúgy is ellenzett), de a liberális gazdasági intézkedéseket támogató ellenzék is inkább csak szavakban jeleskedett. A mélyreható szerkezeti átalakítások elmulasztása oda vezetett, hogy Bulgária a kilencvenes évek végéig elhúzódó gazdasági válságba süllyedt.

A bolgár rendszerváltás egyedi vonását jelentette a nemzetiségi konfliktus és annak kezelése. A Zsivkov-érából örökölt török kérdést végül sajátos módon, 1991-re sikerült rendezni. A törökök visszavehették eredeti nevüket, a vegyes lakosságú vidékek iskoláiban megindulhatott a török nyelv tanítása, de az 1991-es új alkotmány értelmében Bulgária nemzetállam lett, egyetlen hivatalos nyelve pedig a bolgár. Ugyanakkor megtiltották a pártalapítást val-

lási és etnikai alapon. Végül az alkotmánybíróság áthidaló jogértelmezésével sikerült engedélyezni a török kisebbség politikai mozgalmának működését.

Az államszocialista politikai rendszert 1991-re felváltotta a parlamentáris demokrácia intézményrendszere – amelyet az új alkotmány szentesített –, és megkezdődött a liberális piacgazdaság bevezetése. Legalább ennyire fontos, hogy a rendszerváltásban részt vevő politikai erők a gazdaság egyre mélyülő válsága és az etnikai ellentétek dacára mindvégig a parlamentarizmus keretei között tudták tartani a politikai folyamatok kezelését. Ugyanakkor kialakult (illetve átalakult) és konszolidálódott az ország politikáját az 1990-es évek folyamán meghatározó két nagy politikai erő, a BSZP és a DESZ, amelyek 1990 és 1992 között az alkotmányos szabályoknak megfelelően kerültek hatalomra, majd pedig távoztak onnan.

A CSEHSZLOVÁK KATOLIKUS EGYHÁZ AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ALKONYÁN¹

Kelet–Közép-Európa több államában az egyház is aktív módon kivette a részét a politikai rendszerváltásból. Tevékenysége különböző mértékben nyilvánult meg az egyes országokban – a legjelentősebb talán Lengyelországban volt, a történelmi hagyományoknak és a lengyel pápa személyének köszönhetően. Ám hasonló szerepet töltött be az egyház a bársonyos forradalom előtti Csehszlovákiában is, még ha ez eddig kevésbé ismert témának is számít. Jelen tanulmányban főként a csehszlovákiai katolikus egyházi ellenzék és a polgári ellenzék együttműködését vizsgáljuk a bársonyos forradalmat megelőző években, különös tekintettel Szlovákiára.² Továbbá megpróbáljuk rekonstruálni azt a politikai környezetet, amely Csehszlovákiában 1989 novemberében lehetővé tette a rendszerváltást – komolyabb erőszakos események nélkül.³

A tízmillió csehszlovák katolikus Kelet–Közép-Európában – Lengyelország után – a hívők második legnépesebb közösségét alkotta, ugyanakkor a csehszlovák egyház távol állt attól, hogy olyan „különleges” – a hivatalos szervek által is elismert – státust vívjon ki magának, mint a lengyel. A régió országaiban a második világháborút követően az egyház és az állam között alapvetően ellenséges viszony alakult ki.

A kommunista pártok és ideológusai az ötvenes években a katolikus egyház előjogainak felszámolására törekedtek. Eközben – Szlovákia vonatkozásában – hangsúlyozták, hogy a szlovák klérus számos tagja nyíltan vagy bur-

¹ Jelen tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Dunatáji Népek Kutatása Szakalapítvány támogatásával valósult meg

² Ebben nagy segítségünkre szolgálnak a magyar Külügyminisztérium dokumentumai, amelyekben bőséges információ található a szlovákiai katolikus egyház tevékenységéről.

³ A csehszlovák politikai rendszerváltozásról lásd: Musil, Jiří: The End of Czechoslovakia. Budapest, London, New York, CEU Press, 2000; Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století. Bratislava, Academic Electronic Press, Praha, 1997.

koltan támogatta a Tiso vezette fasiszta szlovák államot. Az államhatalom az egyházi vezetés működésének megnehezítését, az egyház lakosságra gyakorolt befolyásának visszaszorítását tűzte ki célul. A Szentszékkal való kapcsolattartás korlátozása, a lelkipásztori tevékenység teljes körű felügyelete, és a világi hívek szervezett tevékenységének korlátozása is az egyházi ellenzéki csoportosulások sérelmei között szerepelt. Egyes országokban az egyház és az állam viszonya viszonylag békés keretek között normalizálódott. A klérus markáns politikájának megtörését fiatal, a rendszerhez lojális püspökök ki-nevezésével érte el a hatalom. Az egyház és az állam viszonya Csehszlovákiában – hasonlóan Romániához és Bulgáriához – szinte változatlan formában maradt fenn egészen a nyolcvanas évekig.

A polgári ellenzék

A csehszlovák ellenzéki mozgalom az 1968-as eseményeket követő években az 1977-ben létrejött Charta'77 polgárjogi csoport köré szerveződött. A Gustáv Husák⁴ által fémjelzett normalizációs időszakban egyre nyíltabban kezdtek fellépni a régi-új politikai berendezkedést teljesen elutasító csoportok, akik a Charta'77 nevezetű híres felhívásukkal léptek a nyilvánosság elé. A Charta a Helsinki Záróokmányban⁵ elfogadott szabadságjogokra hivatkozott, illetve ezek betartását kérte számon a hatalomtól. A dokumentumot kezdetben 242-en írták alá, a támogatók száma később 2000-re bővült. Az aláírók csoportját a Charta szóvivői, többek között Jan Patočka filozófus, Jiří Hájek történész, politológus és Václav Havel író vezették.

A csehszlovák vezetés adminisztratív eszközökkel éveken keresztül sikerrel háttérbe szorította az ellenzéki mozgalmat⁶. A Charta'77 egy sor ellenzéki

⁴ Gustáv Husák (1913–1991) szlovák kommunista politikus. A hatvanas években a reformszárny egyik vezető személyisége, ám a prágai tavasz eltiprása után a normalizáció élére állt, 1969-től Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) főtitkára, 1975-től Csehszlovákia elnöke.

⁵ Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Helsinkiben megtartott konferenciáján 1975-ben politikai ajánlásokat fogadtak el az emberi és kisebbségi jogok területén. Az egyezményt a szocialista blokk országainak vezetői is aláírták.

⁶ A hatalom ugyanakkor különféle ellenakciókat is szervezett. 1977 elején például kibocsátották az „Ellen-chartának” (Anticharta) is nevezett nyilatkozatot, amelyben művészek és a kulturális élet számos szereplője ítélt el – különböző okokból – a Chartát, és fejezte ki a rendszer iránti lojalitását.

csoportot szervezett meg, amelyek egy-egy társadalmi réteg, lakossági csoport körében fejtették ki tevékenységüket. Egyik fontos céljuk az ellenzéki mozgalom tömegbázisának kiszélesítése volt.⁷ Bár a Charta '77 szinte a bársonyos forradalomig az emberi jogok védelmével foglalkozó, különféle csoportokból álló laza mozgalom maradt, a nyolcvanas években az emberjogi, polgárjogi követelések mellett megfogalmazásra kerültek politikai célok is. A gorbacsovi politika hatására 1987 őszén a Charta'77 felülvizsgálta addigi politikáját, és még inkább előtérbe helyezte az emberi jogok kérdését. A politikai arénában megjelent első ellenzéki, a lakosság részére alternatív programot felmutató politikai párt 1988 májusában alakult meg – illegálisan – Demokráciáért Társaság néven. A nyolcvanas évek végére megnőtt az illegális szamizdat kiadványok száma és példányszáma is, amelyeket a modern nyugati technológia segítségével egyre szélesebb körben terjesztettek.

A Charta'77 tudatos lépéseket tett a csehszlovák ellenzéki mozgalom nemzetközi kapcsolatainak kiszélesítésére, a megmozdulás „nemzetközivé tételére”. Intenzív kapcsolatokat ápolott a hasonló lengyel és magyar mozgalmakkal, sőt a nyugat-európai értelmiséggel is.⁸ A politikai tevékenységéhez szükséges anyagi és technikai támogatást a Soros György által létrehozott, londoni székhelyű East–Central European Foundation nyújtotta. A Charta'77 különleges szamizdatokat adott ki a fiatalok számára, és kulturális programokkal próbálta növelni befolyását a fiatalabb korosztályban. A mozgalom az értelmiség és a fiatalság mellett a hívők körében is támogatókat szerzett. Legfőbb szövetségese a „földalatti” egyház lett, az egyházi ellenzékkel számos közös demonstrációt tartottak. Az egyház részéről Tomášek bíboros prágai érsek volt a legjelentősebb támogatója az ellenzékkel való együttműködésnek.⁹

⁷ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Külügyminisztérium (a továbbiakban: KÜM) Titkos Ügyiratkezelés (a továbbiakban: TÜK) XIX-J-1-j 38. doboz 002377/1988 [Csehszlovákia 1988]. A legfontosabb, illetve jelentős befolyással rendelkező csoportok a társadalom több szegmensében jöttek létre. Az értelmiség körében tevékenykedett a SPUSA (USA Baráti Kör); a Tomáš Garrigue Masaryk Társaság; a Havlíček Alapítvány (fiatal írók, költők támogatására); a Prágai Kulturális Központ; az ifjúság és a pacifisták körében fejtette ki tevékenységét az NMS – Független Béke Egyesület, valamint a háztartásban dolgozók körében működő demokratikus kezdeményezés volt az ISO (Szociális Védelmi Szövetség).

⁸ Lásd erről bővebben: Day, Barbara: Bársonyos filozófusok. Budapest, Typotex, 2004.

⁹ MOL KÜM TÜK XIX-J-1-j 38. doboz 002377/1988 [Csehszlovákia 1988].

Fontos megjegyezni, hogy a Charta mozgalomban jóval nagyobb számban vettek részt cseh ellenzékiek, mint szlovákok. A szlovák részvétel kisebb súlya feltehetőleg annak is betudható, hogy a normalizáció Szlovákiában enyhébben érvényesült, a politikai berendezkedés kevésbé sújtotta az értelmiséget, továbbá a föderatív keretek között a szlovák fél jobban tudta érvényesíteni az elképzeléseit, mint a cseh. Ennek ellenére a nyolcvanas évek Szlovákiájában is egyre nagyobb teret kaptak az emberjogi, polgárjogi, környezetvédelmi kérdések, és a vallásszabadság ügye körül formálódó ellenzéki – köztük jelentős számban katolikus – csoportok. Az emberjogi ügyekben megnyilatkozó szlovák ellenzéki csoportosulást – élén a cseh származású Milan Šimečka filozófussal és politológussal – zömmel értelmiségiek alkották. A nyolcvanas évek elején a még viszonylag szűk bázissal rendelkező, elitista ellenzék tevékenysége az évtized végére felélénkült. Igyekeztek „kamatoztatni” az átalakulás körüli vitákat, valamint a közvélemény felfokozott várakozását. Egyre több, a közvélemény számára is látható nyilvános akciót indítottak el, tüntetéseket szerveztek, kiadványokat terjesztettek.¹⁰ Ugyanakkor a magyar nagykövet beszámolóiból kiviláglik, hogy bár a politikai ellenzék aktivizálódott, ám a tömegtájékoztató területén igen korlátozott befolyással rendelkezett, és nem vált a lengyelországi Szolidaritáshoz hasonló tömegmozgalommá.¹¹

Válság és változás

A csehszlovák ellenzék lehetőségei nem Prágában, hanem sokkal inkább Moszkvában dőltek el. A Mihail Gorbacsov által meghirdetett peresztrojka és glasznoszty hatásai – ha lassan is –, de jelentkeztek Csehszlovákiában. A csehszlovák vezetés igyekezett bevonni a lakosság minél szélesebb rétegeit az új gazdasági mechanizmusra való áttérés előkészítésébe. Egy 1987-ben közzétett tervezet szerint a gazdasági alrendszer átalakítása 1990-ig tartott volna. A tervutasításos gazdaságirányítási szerkezet megreformálását szükségessé tette az is, hogy a nemzeti jövedelem növekedése nem a tervezettek szerint alakult. A termelő szférában nem csökkentek az anyag- és ráfordítási költségek, és a komoly ellátási zavarok is egyértelművé tették a lakosság előtt a gaz-

¹⁰ Kováč, Dušan: Szlovákia története. Pozsony, Kalligram, 2001, 286–307.

¹¹ MOL KÜM TÜK XIX-J-1-j 38. doboz 005366/1987 [Csehszlovákia 1987].

dasági rendszer fenntarthatatlanságát. Az iparcikkek szűkössége is komoly feszültségekkel járt. A gazdasági nehézségekre a korabeli politika eltérő válaszokat adott.¹²

A gazdasági és társadalmi feszültségek a politikai életben is változásokat eredményeztek. Az új idők új szelei vezércseréhez vezettek a párt élén.¹³ A prágai tavaszt „normalizáló” Gustáv Husák leváltását az időős politikus megromlott egészségi állapotával magyarázták a hivatalos szervek, igaz, Husák vizsgálatképpen megtarthatta a protokolláris jelentőségű államfői posztot. A döntés meghozatalára azonban nem csak a hivatalosan közzétett indok motiválhatta a feleket: az alkotmány szerint a vezetői posztokat cseh-szlovák viszonylatban paritásos alapon osztották el, de ezt a passzust a Husák-érában nem tartották be. Ám Miloš Jakeš¹⁴ főtitkárrá választásával az alkotmány bekezdései ismét érvényesültek: 1987. december közepén húsz év után ismét cseh nemzetiségű személy került a párt élére, míg Husák személyében szlovák maradt az államfő. Megválasztását követően Jakeš a Politikai Bizottság ülésén a Szovjetunióban megkezdett gorbacsovi változások mellett érvelt, ám a rendszer megreformálására tett lépései meglehetősen visszafogottak voltak – így nem is vezettek eredményre. Ugyanakkor elődjéhez hasonlóan szintén elhatárolta magát az 1968-as eseményektől: „megalapozatlanok azok a remények, amelyek a politikai ellenzék legalizálására irányulnak.”¹⁵

Az 1989. november 17-én Prágában elindult tiltakozások hatására közel két hét alatt összeomlott az államszocialista politikai rendszer. A bársonyos forradalom¹⁶ néven elhíresült fordulatban új szereplők jelentek meg a politika

¹² MOL KÜM TÜK XIX-J-1-j 38. doboz 005366/1987 [Csehszlovákia 1987]. A közép-szlovákiai Besztercebánya vezetői például javaslatot tettek az áruk korlátozott árusítására: „csak kevés áru legyen a pultokon, mert a lengyel és a magyar turisták még azt a keveset is széthordják, ami van”. A pozsonyi kormányhivatal a turistákkal szembeni intézkedéseket végül nem engedélyezte

¹³ A személycserékkel kapcsolatban lásd még Berend T. Iván: *Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Budapest, Vince Kiadó, 1999, 336–337.

¹⁴ Miloš Jakeš (1922) cseh kommunista politikus. 1968 őszén csatlakozott Husák normalizációs kurzusához. A hetvenes évek végétől a CSKP Központi Bizottságának, 1981-től a KB elnökségének tagja. 1987–1989 között a CSKP főtitkára.

¹⁵ MOL KÜM TÜK XIX-J-1-j 38. doboz 002099/2. A Csehszlovák Kommunista Párt 1987. decemberi ülése.

¹⁶ A bársonyos forradalom elnevezést a magyar rendszerváltozásnak megfelelő fogalom leírására használják Csehszlovákiában. Az 1989. november 17-ét követő események hatására a cseh-

színterén. A normalizációs időszak ellenzéki csoportosulásainak azonban eltérő mozgatórugói voltak a föderáció két tagköztársaságában, Csehszlovákiában és Szlovákiában. Így a cseh és a szlovák ellenzéki akciók irányultsága sem volt azonos az államszocialista időszak utolsó éveiben – míg a szlovákoknál a vallásszabadság és a szlovák nemzeti kérdés megoldása, addig a cseheknél az egyéni emberi és politikai jogok kérdései kerültek előtérbe.¹⁷ A szekulárisabb Csehszlovákiában a Charta'77 mozgalom emberi és polgári jogi független kezdeményezésként hallatta hangját, a vallásosabb, tradicionálisabb Szlovákiában pedig a természetvédők és jogvédők mellett a katolikus egyház is az ellenzéki mozgalom fontos szereplőjévé vált. A cseh és a szlovák ellenzék intézményileg sem egyesült, ugyanakkor bizonyos alapjogi, emberi jogi kérdésekben konszenzus volt közöttük. Az 1989. november közepén intézményesült cseh ellenzéki *Polgári Fórum*,¹⁸ valamint a szlovák *Nyilvánosság az Erőszak Ellen*¹⁹ mozgalom a párttal való tárgyalásokon még egységes álláspontot tudott kialakítani, azonban a későbbiekben az egymással ellentétes közjogi javaslatok rávilágítottak arra, hogy a cseh és a szlovák ellenzék a nyolcvanas években egymástól eltérő alapokon és ideológiai síkon fejlődött.²⁰

Az egyházi ellenzék

A második világháború után az egyház működését Szlovákiában is korlátozták – hasonlóan a környező országokhoz. Ebben közrejátszott az is, hogy a szlovákiai püspökök és papok nyíltan vagy burkoltan támogatták a Jozef Tiso vezette fasiszta Szlovák Államot. Az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően az egyházi életet fokozatosan leépítették. A püspöki székek las-

szlovák kommunista hatalom viszonylag békésen adta át a hatalmat a polgárjogi, emberjogi aktivisták körül csoportosuló ellenzéknek.

¹⁷ Hamberger Judit: Csehszlovákia szétválása. Egy föderációs kísérlet kudarca. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997, 51–185.

¹⁸ Občanské fórum (OF)

¹⁹ Verejnosc proti násiliu (VPN)

²⁰ Hamberger Judit: A rendszerváltás és az állam felbomlása Csehszlovákiában (1990–1992). In: Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciákba (1989–1992). Szerk.: Glatz Ferenc, Budapest, MTA–Társadalomkutató Központ, 2004, 81–95.

san megüresedtek, az egyházmegyék élén állókat internálták vagy bebörtönözték.²¹

1968-ban a prágai tavasz hatására, valamint az utána következő „normalizáció” éveiben némi enyhülés állt be, megszűnt a nyílt agresszió (internálás, bebörtönzés). 1968-ban a föderációról szóló törvény aláírása után megnőtt a politikai életben addig mellőzött szlovákok szerepe. Ez azt is eredményezte, hogy az államhatalom rendezni kívánta a katolikus egyház helyzetét az országban, mivel a Nagyszombati Apostoli Adminisztratúra formailag még mindig Esztergomhoz tartozott. 1977-re sikerült tető alá hozni a Szentszékkal az új egyháztartomány felállításáról szóló megállapodást. Az év végén VI. Pál pápa érseki rangra emelte a Nagyszombati Apostoli Adminisztratúrát, és létrehozta az önálló szlovák egyháztartományt. A kassai és rozsnyói egyházmegyéket kiszakították az egri egyháztartományból, és hozzácsatolták az új szlovák egyháztartományhoz. Ezzel a szlovákiai egyházmegyék végleg elszakadtak Magyarországtól. Létrejött a Nagyszombati Főegyházmegye, meghatározta határait és egyháztartományát.²²

Miután tehát a nyolcvanas évekre a szlovákiai katolikus egyház területe és határai egyházz jogilag egybeestek az állami határokkal, a szlovák katolikusok számára az egyház jogait, működését korlátozó intézkedések felszámolása vált a legfontosabb kérdéssé. Az egyházon belüli mozgalmakat is az államhatalommal való együttműködés és az ellenzéki szerep alapján különíthetjük el. Míg a klérus egy nagyobb része együttműködött a rezsimmel, a katolikus ellenzéki csoportok Tomášek prágai érsek, bíboros támogatásával szoros kapcsolatokat építettek ki a polgári és emberi jogok kiszélesítése mellett kiálló ellenzéki csoportokkal.

A szocialista blokk országaiban a hetvenes években új mozzanatot jelentettek a már említett, a későbbi demokratikus ellenzék alapját alkotó emberi jogokkal foglalkozó jogvédő szervezetek, amelyek figyelmét a vallásszabadság és az egyház működése sem kerülte el. A politikai ellenzék képviselői párbeszédet kezdeményeztek a katolikus hívőkkel.

Ebben a környezetben erősödött meg a titokban felszentelt papok, püspökök körül gyülekező titkos, nem hivatalos lelkeségi mozgalom, a „földalatti

²¹ Lásd bővebben: Cywiński, Bohdan: Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet–Közép-Európában. II. 1945–1958. Piliscsaba, PPKE–BTK, 2005.

²² Szlovákia. In: Magyar Katolikus Lexikon. Budapest, Szent István Társulat, 2004. <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szlov%C3%A1kia.html> (2009-09-25)

egyház”²³. A mozgalomban a hivatásuktól eltiltott lelkészek és egyházi előjárók tevékenykedtek, „vezetője” pedig az ötvenes években meghurcolt jezsuita, Ján Chryzostom Korec volt²⁴. A katolikus egyház „földalatti” szárnyának tevékenysége az 1980-as évek második felében aktivizálódott. Az ehhez a csoporthoz tartozó személyek a püspöki kar számos tagját azzal vádolták, hogy túl engedékenyek a kormánnyal szemben. A földalatti szárny Csehszlovákiában is – a többi szocialista országhoz hasonlóan – a II. János Pál pápa által képviselt politikát folytatta. A Vatikán irányvonala a katolikus egyház szerepének növelését és társadalmi befolyásának kiszélesítését tűzte ki célul a keleti blokkban. Szlovák pártvezetők nyilatkozatai szerint az illegális szárny élvezte a pápa közvetlen támogatását, anyagi és erkölcsi értelemben egyaránt. Vatikáni hatásra a mozgalom tagjai kapcsolatokat építettek ki a Csehszlovákiában működő ellenzéki csoportokkal, így többek között a Charta’77 aktivistáival is. Utcai demonstrációkra sok esetben egyházi istentiszteleteket követően került sor. A „földalatti egyház” segédkezett az ellenzéki anyagok nyomtatásában és azok terjesztésében. Az ellenzék saját tevékenységéhez igyekezett felhasználni az egyház társadalmi befolyását (különösen a vallásosabb Szlovákiában). Főképp értelmiségi, művészi körökben leltek támogatókra. A szlovákiai keresztény szellemi mozgalom egyik jelentős szervezője a jogász Ján Čarnogurský volt, aki a *Bratislavské listy* szamizdat folyóiratot jelentette meg 1987 és 1989 között.²⁵

A polgári ellenzék számára az egyházzal való együttműködés különösen fontossá vált, mivel így elnyerhették a pápa támogatását, ami erkölcsi támasz

²³ Más néven „rejtett egyház”

²⁴ Az 1924-ben Szlovákiában született Korec 1939-ben lépett be a jezsuita rendbe. 1950-ben internálták, kiszabadulása után, 1951-ben titokban püspökké szentelték. 1960–1968 között ismét börtönben volt, 1969-ben a pápai audiencián hivatalosan is megkapta a püspöki jelvényeket. Később a „titkos egyház” egyik legfontosabb személyisége lett Szlovákiában, a rendszerváltás után II. János Pál pápa nyitrai püspökké, 1991-ben pedig bíborossá nevezte ki. Korec vatikáni befolyását mutatja, hogy 2005-ben, a II. János Pál halála utáni konklávét előkészítő bíborosi tanácskozáson is részt vett, noha idős kora miatt nem volt pápaválasztó.

²⁵ Kováč, i. m. 2001, 286–307.

Ján Čarnogurský (1944) jogász, kereszténydemokrata politikus. Az 1970-es években az ellenzékiek jogi képviselőjeként vált ismertté, ami miatt később elvesztette munkáját. A bársonyos forradalom után a szövetségi kormány miniszterelnök-helyettese, majd Szlovákia miniszterelnök-helyettese. 1991–1992 között a Szlovák Szövetségi Köztársaság kormányfője, 1998–2002-ben a Mikuláš Dzurinda vezette kormány igazságügy-minisztere.

mellett intézményi és anyagi támogatást is jelentett. A kooperáció leginkább az emberi és polgári jogok területén jelentkezett. Az egyházi ellenzék erőteljesen hallatta hangját az 1968-as csehszlovákiai események újraértékelése területén is, több pásztorlevélben esett szó a bevonulásról – bibliai kontextusban – utalva az 1968-as megsejtsallásra. De az egyházi ellenzék leginkább a középiskolai és főiskolai pásztoráció területén szerette volna növelni a befolyását. El szerette volna érni, hogy az állam ismerje el a „diákköri” lelkipásztori tevékenységet. A nyolcvanas évek végén megnőtt az egyházi rendezvényeken, szentmiséken résztvevő fiatalok száma. Ezt titkos jelentéseikben annak jeleként értékelték a hivatalos szervek, hogy a fiatalság bizonyos rétege csalódott, kiábrándult az állami és pártvezetésből, saját problémáikra pedig az egyház keretein belül próbáltak megoldást keresni. A csehszlovák vezetés azonban igen erőteljes ellenintézkedéseket fogatosított a fenti jelenségek visszazsoritása érdekében. A biztonsági szervek szigorú kontroll alatt tartották a „földalatti” egyház és az ellenzék közötti kapcsolatokat. A pápa ugyanakkor nyomást igyekezett gyakorolni a Csehszlovák Katolikus Püspöki Karra annak érdekében, hogy az keményebb, határozottabb magatartást tanúsítson a hatóságokkal szemben. Nem véletlen, hogy II. János Pál nem hagyta jóvá néhány csehszlovák püspök kinevezését. A jelöltekkel kapcsolatos ellenérzésének legfőbb okaként az államhoz való túlzott lojalitásukat jelölte meg, és nem tartotta őket alkalmasnak arra, hogy a vallásos rétegek érdekeit képviseljék. A Vatikán ezen kívül számos (hivatalos és nem hivatalos) lehetőséget megragadt – pásztorlevelek, imaévek, valamint anyagi segítség formájában – a másként gondolkodók bátorítására és a csehszlovák ellenzék iránti szimpátiájának megerősítésére.

Tomášek bíboros

A katolikus ellenzék vizsgálatánál nem hagyható figyelmen kívül a jelentős befolyással rendelkező főpap, František Tomášek²⁶ prágai érsek személye sem. Tomášek 1988-ban hirdette meg „a nemzet lelki megújulásának programját”. A tíz évig tartó ünnepegsorozat az elképzelések szerint 1997-ben, Szent Vojtěch (Adalbert) prágai püspök mártírhalálának 1000. évfordulójá-

²⁶ František Tomášek (1899–1992) katolikus pap és teológus. 1949-ben szentelték titokban püspökké, az ötvenes években munkatáborba zárták.

ra rendezett megemlékezéssel fejezték volna be.²⁷ Tomášek bíboros a programot meghirdető pásztorlevelet megküldte az összes csehszlovák egyháznak, valamint az európai püspöki karoknak. A bíborosnak az akcióval kettős célja volt: egyrészt nemzetközi támogatást próbált biztosítani a csehszlovák római katolikus egyház számára a folyamatban lévő csehszlovák–vatikáni tárgyalásokhoz, másrészt Kelet–Közép-Európa nemzeteinek lelki egyesítését hirdette a II. János Pál pápa által meghirdetett koncepció szellemében. 1988. április 23-án, Szent Vojtěch ünnepén nyitották meg Prágában az ünnepségsorozatot. Tomášek a prágai ünnepségre meghívta a lengyel egyház vezetőjét, Glemp bíborost, aki azonban helyettesét, Dambrowski érseket, a lengyel püspöki kar helyettesét küldte Prágába.²⁸

A csehszlovák katolikus egyháznak a nyolcvanas évek második felében megerősödött aktivitása nem választható el attól a feszült viszonytól, amely vezetője, František Tomášek prágai bíboros érsek és a pártvezetés között állt fenn. Az 1968-as prágai tavasz idején Tomášek táviratban biztosította a katolikus egyház támogatásáról Alexander Dubček akkori pártfőtitkárt arra az esetre, ha tovább halad a liberalizálás útján. Tomášek a Charta megszervezésének évében, 1977-ben kapta meg a bíborosi stallumot, majd még ugyanebben az évben VI. Pál pápa Prága érsekévé – a csehszlovák katolikus egyház primásává – nevezte ki. A prágai Várban található barokk rezidenciájáról – szemközt a köztársasági elnök palotájával – szervezte a katolikus ellenzéki mozgalmat.²⁹ Noha a Charta '77-et nem írta alá – elvi okok miatt, mivel a kezdeményezés kiötlőit kommunistáknak tekintette – később támogatta a körülötte szerveződő mozgalmat, és többször is elismerőleg szólt róla, ugyanis reális lehetőséget látott az állampárttal szembeni együttes fellépéshez: „az ő szavuk és tetteik fontosak nekünk, fontosak a mi problémáink megoldása szempontjából”.³⁰ A bíboros később, a nyolcvanas évek végén is

²⁷ Tomášek kezdeményezése valószínűleg nem függetleníthető a Kelet–Közép-Európában jelentős befolyással bíró lengyel egyház tevékenységétől, nagyban hasonlít Wyszyński millenniumi Nagy Kilencedére (Wielka Nowenna). 1957 és 1966 között a Jasna Góra-i Szűz képeinek másolata az ország minden plébániáját körbejárta. Lásd erről: Kloczowski, Jerzy–Müllerowa, Lidia–Skarbek, Jan: A katolikus egyház Lengyelországban. Budapest, Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, 1994, 373–413.

²⁸ MOL KÜM TÜK XIX-J-1-j 38. doboz 00547/1988.

²⁹ MOL KÜM TÜK XIX-J-1-j 38. doboz 00546/1988.

³⁰ MOL KÜM TÜK XIX-J-1-j 38. doboz 0015771/1988.

elismerően beszélt Dubčekről: „Hálások vagyunk mindenkinek, aki támogatja követeléseinket és közel áll hozzánk” – jelentette ki a volt pártvezetővel kapcsolatban.³¹

II. János Pál a nyolcvanas éveit taposó Tomášeket biztosította arról, hogy a Vatikánban még nem számolnak a nyugdíjazásával. A pápa – Wyszyński³² bíboros halála után – vezető, szimbolikus szerepet szánt neki a szocialista országok egyházfői között. A bíboros 1987 adventjén 31 pontban foglalta össze az egyházi élet megújítását szorgalmazó programját. Alapvető követeléseként fogalmazódott meg az egyháznak az államtól való elválasztása, az egyház autonómiájának helyreállítása, a szerzetesrendek újraengedélyezése, továbbá a hitélet megéléséhez szükséges feltételek biztosítása. A hatóságok azonban visszautasították a kérvényt, és azt állították, hogy a bíboros „szocialistaelenes erők befolyása alá került”. Tomášek úgy látta, hogy a csehszlovák párt-állam felfogása változatlan abban a tekintetben, hogy az „államegyház” részeként kezelik a papságot, az államegyházat pedig a hatalom eszközeként igyekeznek felhasználni. Megítélése szerint a petíció körül kibontakozott kampány az egyház elleni agresszivitás lefékezésére kényszerítette a pártvezetést. A prágai bíboros érsek vallásszabadságot követelő petíciójához több százezer aláíró csatlakozott. A katolikus aktivisták Tomášek kezdeményező egyházpolitikájának tulajdonították az akció példátlan sikerét.³³

Tomášek tevékenysége gazdag élettapasztalataira épült. A főpap több politikai rendszert élt meg: élt a Habsburg Monarchiában, az első csehszlovák köztársaság polgári demokráciájában, a náci megszállás alatt, valamint az államszocialista rendszerben. „Az egyház feladatai mindig ugyanazok, a keresztény gyökereken alapulnak” – jelentette ki egy interjúban, s kifejezte azon meggyőződését, hogy a politikai keménység elősegíti a vallásos hit megerősödését. „Az elnyomás arra készteti a hívőket, hogy bizonyítsák hűségüket és vállalják az áldozatokat. Ez vezetett el ahhoz, hogy sokan, különösen

³¹ MOL KÜM TÜK XIX-J-1-j 38. doboz 001577/1988.

³² A lengyel Stefan Wyszyński 1948-tól haláláig, 1981-ig volt Gniezno és Varsó érseke, a lengyel római katolikus egyház prímása, és komoly befolyással rendelkezett a katolikus egyházban. A Vatikánban II. János Pál pápa megválasztásában is aktív szerepe volt. Nagy jelentőséggel bírt a kommunista hatalommal szemben folytatott politikája, hiszen a szocialista blokkban az általa vezetett lengyel egyház rendelkezett a legnagyobb társadalmi befolyással.

³³ MOL KÜM TÜK XIX-J-1-j 38. doboz 001577/1988.

fiatalok, öntudatra ébredtek és Krisztust választották” – mondta 1989-ben a kilencven évesen is igen aktív csehszlovák bíboros érsek.³⁴

A rendszerváltás előestéjén

A viszonylag szűk tömegbázissal rendelkező polgári ellenzék igyekezett hatásos válaszokat adni az átalakítás politikai és gazdasági kérdéseire, és megpróbált párhuzamot vonni a prágai tavasz idején meghirdetett célokkal. A katolikus egyház ugyanakkor a meglévőnél nagyobb vallásszabadságot követelt, és befolyásának érzékeltetésére a nyolcvanas évek második felében – a korábbi időszakokkal ellentétben – tömegdemonstrációkat szervezett. A Szent Metód halálának ezerszázadik évfordulóján rendezett ünnepségen több tízezren gyűltek össze a morvaországi Velehradban. 1988 januárjában Tomášek bíboros aláírásgyűjtésbe kezdett a vallásszabadság mellett, amelyhez több tízezer hívő csatlakozott. Az 1988. március 2-án, a prágai érseki palota előtt megtartott

Ágnes-napi búcsú vallásszabadságot követelő tüntetéssé változott. A szlovák katolikus ellenzék március 25-ére tüntetést szervezett a vallásszabadság kibontakozásáért. A megemlékezésre a hónap elején megtartott Ágnes-napi tiszteletadás után, a Kanadában működő Szlovákok Világkongresszusa nevű emigráns szervezet kezdeményezésére és támogatásával került sor.³⁵ A pozsonyi templomok hirdetőtábláin közzétett felhívás mozgósította a híveket a tüntetésre. A hivatalos szervek azonban nem engedélyezték a megmozdulást, amelyet a hatalomhoz lojális püspökök is elítéltek. A pártvezetés az eredetileg több tízezer főre tervezett demonstráció biztosítására széles körű operatív intézkedéseket foganatosított. Az egyetemi és főiskolai hallgatók március 25-re rendkívüli rektori szünetet kaptak, az állandó pozsonyi lakcímmel nem rendelkező diákoknak pedig március 24-én el kellett hagyniuk a kollégiumokat. A hallgatókat figyelmeztették, hogy a tüntetésen való részvétel a felsőoktatásból történő kizárást vonja maga után. A Pozsonyba vezető utak mentén a pozsonyi rendszámú személygépkocsik kivételével vala-

³⁴ MOL KÜM TŰK XIX-J-1-j 38. doboz 0015771/1988

³⁵ A külföldön élő szlovákok 1970-ben hozták létre – a harmincas években Kanadába kivándorolt Štefan B. Roman gyártulajdonos elnökségével – a Szlovákok Világkongresszusát (Svetový kongres Slovákov). A szervezet jelentős befolyással bírt a szlovákiai földalatti egyházi mozgásban. Roman két nappal a tüntetés előtt halt meg Torontóban.

mennyi járművet szigorúan ellenőriztek, és nem indokolt esetben nem hajthattak be a szlovák főváros területére. Hasonlóan jártak el az állomásokon a beérkező vonatok utasaival is. Március 23-tól tilos volt a csoportos utazás a szlovák fővárosba. Március 25-én 14 órától Pozsony belvárosában különleges közlekedési szabályokat és üzleti nyitva tartást vezettek be. A rendezvény helyszínéül kijelölt Hviezdoslav tér környékét csak különleges engedéllyel vagy rendőrségi járművel lehetett megközelíteni. A televízió – műsorát megváltoztatva – 17.45-től egy rendkívül népszerű kalandfilmet sugárzott. 17 és 18 óra között a tér felé közlekedő autó-, trolibusz- és villamosforgalom szünetelt. Március 25-én a *Bratislavský Večerník* és a *Lud* című lapok a tervezett akciót elítélő, propagandisztikus írásokat jelentettek meg: „*Ki akar a hívőkkel visszaélni?*”, illetve „*A becsületes hívőktől elhatárolják magukat*” címeikkel.³⁶ Az előzmények, valamint a hideg, esős idő ellenére mintegy 2500 hívő és érdeklődő gyűlt össze Pozsony óvárosában a Hviezdoslav téren, amelynek környékére vízágyúkat, rabszállítókat és rohamkocsikat vont össze a karhatalom. A hívők csendes gyertyafényes tiltakozásáról 130 személyt állítottak elő, köztük 7 külföldi tudósítót is. A tüntetésről beszámoltak a nagyobb nyugati hírügynökségek is.

A katolikus ellenzék 1988 tavaszi aktivitása befolyásolni kívánta a Vatikán és Csehszlovákia közötti tárgyalások menetét. 1988. április végén – május elején Csehszlovákiában tartózkodott a Vatikán küldöttsége, hogy rendezzék a megürült, és a két fél nézetkülönbsége miatt betöltetlenül maradt püspöki székek kérdését. A vatikáni küldöttség találkozott Ján Pásztor nyitrai és Jozef Feranec besztercebányai püspökökkel. Mindkét püspököt 1973-ban szentelték fel, és az állami vonalvezetéshez igazodó *Pacem in Terris* papi békemozgalom tagjai voltak.³⁷ A Vatikán igyekezett korlátozni az államhatalomhoz túlsá-

³⁶ MOL KÜM TŰK XIX-J-1-j 38. doboz 001577/1988.

³⁷ A békepapi-mozgalmat az államszocialista rendszer országai nemzetközi irányítás alatt szervezték. Legfőbb célja az egyházak társadalmi befolyásának megtörése, valamint az egyház belső életének ellenőrzése volt. Magyarországon 1950-ben jött létre a Magyar Dolgozók Pártja titkos határozata alapján a békemozgalom. Az alsópapság és a klérus közti konfliktusok kiéleződésében játszott volna fontos szerepet, amennyiben jelentős számban csatlakoztak volna hozzá egyházi személyek. Gárdonyi Máté: A magyar Katolikus Egyház önértelmezése a pártállam idején. *Vigilia* (2004) 1. sz., 25–32.; Pál József: Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon 1950–1989. Budapest, Egyházforum, 1995, 115–253.; Orbán József Gyula: Friedenspriesterbewegung katholischer Priester in Ungarn 1950–1956. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, 1996, 78–156.

gosan lojális és engedékeny Feranec működését, akit megpróbáltak meggyőzni, hogy fogadja el a segédpüspöki kinevezést. Feranec azonban ezt visszautasította. A látogatás során a küldöttség találkozott az illegális egyház vezetőivel is.

A tárgyalások eredményeképpen végül sikerült rendezni a betöltetlen püspöki székek sorsát: 1988-ban, hosszú idő után, ismét püspökszentelésre kerülhetett sor Csehszlovákiában. Júniusban Prágában és Nagyszombatban három püspököt szenteltek fel, ez az esemény a csehszlovák–vatikáni kapcsolatoknak a holtpontról történő elmozdulását jelentette. Tomášek bíboros mindkét szentmisén megismételte az egyházi ellenzék és a Charta'77 által közösen megfogalmazott követeléseket: az egyház társadalmi szerepének erősítése, az összes püspöki szék betöltése, a férfi és a női szerzetesrendek működésének engedélyezése, új szemináriumok nyitása, a papság létszámának növelése, továbbá az, hogy az állami szervek egyenrangú félként tárgyaljanak az egyházi vezetéssel. Nagyszombatban az eseménynek ünnepélyes jellege volt, míg Prágában inkább egy politikai demonstrációra emlékezett. A Szent Vitus székesegyházban a felszólalók a békepapok ellen prédikáltak, a *Pacem in Terris* békemozgalmat képviselői pedig nem kaptak felszólalási lehetőséget. A „földalatti” egyház vezetői és az ellenzék győzelemként értékelték az új püspököknek – a Vatikán jelöltjeinek – a kinevezését és felszentelését.

A következő évben is több személyi változásra került sor a Csehszlovák Püspöki Karban.³⁸ Ján Sokolt 1989. június 12-én nevezték ki a nagyszombati püspökség élére, az új szepesi püspök pedig szeptemberben kapta meg kinevezését.³⁹ A hatalom azonban még 1989-ben is folytatta az ellenzékkel szembeni repressziót. A szlovákiai katolikus ellenzéki értelmiség egyik, már említett vezéralakját, Ján Čarnogurskýt, a *Bratislavské listy* folyóiratban megjelent cikke miatt 1989 augusztusában bebörtönözték. November 12-én II. János Pál pápa szentté avatta a Přemysl-házbeli („Prágai”) Ágnest. Az esemény jelentős érzelmi hatással volt a pártállam szürke ideológiai keretei között élő lakosságra. Az 1989. november 17-én Prágában megtartott demonstráció

³⁸ MOL XIX-J-1-j 38. doboz 003165/1988.

³⁹ A nyitrai püspöki székbe pedig 1990 tavaszán került Korec püspök, aki a kilencvenes években több ellentmondásos nyilatkozatot is tett. A teológus, filozófus végzettségű jezsuita arra törekedett, hogy rehabilitálja az első (fasiszta) Szlovák Államot, továbbá vezetőjének, Jozef Tisónak helyet adjon a szlovák nemzeti panteonban.

ráció előestéjén a pozsonyi diákság és az ellenzék, köztük a „földalatti” egyház is tüntetést szervezett a politikai szabadságjogok, valamint a politikai elítéltek (köztük Čarnogurský) szabadon bocsátása mellett. Az egyházi ellenzék így továbbra is tevékeny részese maradt annak az eseménysorozatnak, amely november végére meghatárlásra, a politikai átmenet levezénylésére készítette a csehszlovák politikai elitet.⁴⁰

Konklúzió

Jóllehet nem olyan látványosan, mint Lengyelországban, de a katolikus egyház Csehszlovákiában is a politikai átmenet fontos szereplője volt. Az erkölcsi szempontok mellett az egyházat ebben a folyamatban természetesen saját érdekei – korábbi befolyásának visszaszerzése – is vezérelték. Ezért nem csak hathatós módon támogatta az átalakulást levezénylő ellenzéki mozgalmakat, hanem önálló elképzelésekkel, politikai akciókkal is fellépett. Ebbéli tevékenysége – és hatása – eltérő méreteket öltött a föderális állam nyugati, cseh és keleti, szlovák területein. Csehországban – a huszita hagyományok okán is – jóval kisebb szerepet játszott az emberek mindennapjaiban a katolikus hitélet, mint a morva és szlovák területeken. Az állami szervek ellenőrzése mellett működő „hivatalos” egyház mellett létrejött egy nem hivatalos „földalatti egyház”, amely a társadalmi-politikai átalakulást szorgalmazó ellenzéki csoportok egyik komoly támaszává és alakítójává vált. A katolikus ellenzéki mozgalom több tagja az 1990 utáni pluralista pártrendszerben a politika aktív közéleti szereplője lett, különösen Szlovákiában, ahol a keresztény alapokon megszerveződött Kereszténydemokrata Mozgalom napjainkban is fontos tényezője a szlovák politikai életnek.⁴¹

⁴⁰ Tůma, Oldřich: Der verschwundene Schatten. Der tschechoslowakische Regimekollaps im Vergleich. Osteuropa, 59. (2009) 2–3. sz., 85–96.

⁴¹ Az 1990-ben alapított Kereszténydemokrata Mozgalom [Kresťanskodemokratické hnutie] 1990-től 1992-ig, 1994-ben félévig valamint 1998–2006 között a Dzurinda-kormányok alatt volt részese a szlovák kormánykoalíciónak.

A RENDSZERVÁLTÁS SZLOVÉN ÚTJA

Az államszocializmus bukása, a Kelet-Közép-Európában végbemenő folyamatok a szlovének számára nem csak új rendszert hoztak, hanem egy független állam kikiáltását is lehetővé tették. Bár a Jugoszláviából történő kiválásról nem érzelmi szempontok döntöttek, a saját nyelve, kultúrája és történelmi fejlődése okán kétségtelenül önálló nemzetet alkotó szlovénség saját államának létrejöttét nagy eredménynek tekintette. A rendszerváltás huszadik évfordulójához közeledve a volt államszocialista országok közül Szlovénia az, amelyik összességében a legsikeresebb évekre tekinthet vissza. A szlovéniai folyamatok éppen az ország sikeressége és a Jugoszlávia felbomlásában játszott kulcsszerepe miatt érdemelnek kitüntetett figyelmet.

Szlovének a két Jugoszláviában

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően – a második világháború alatti felosztottság időszakát kivéve – a szlovének többsége egészen 1991-ig a délszláv államközösség(ek) polgára volt. A királyi Jugoszlávia (1929-ig Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) szerb központosító törekvéseinek számos negatív hatása volt, a szlovén nép kulturális téren mégis sokat fejlődhetett. Az újonnan kiépített szlovén nyelvű iskolahálózat mellett megnyithatta kapuit az első szlovén egyetem (1919), a közélet nyelve a szlovén lett. A második világháború borzalmai és az azt követő leszámolások után teljesen új alapokon újjászerveződő Jugoszlávia is magába foglalta a szlovének lakta területek túlnyomó többségét. A felszabadítási mozgalomban részt vevő szlovén kommunisták elfogadták Jugoszlávia föderalista átalakításának elvét. Szlovénia a megalakuló föderáción belül köztársasági státuszt kapott. Az államiság bizonyos jegyeit felmutató közigazgatási egység létrejötté kétségtelenül előrelépés-

nek számított. Emellett Olaszországtól jelentős szlovének lakta területeket is sikerült megszerezni. A szlovén földek több mint negyede,¹ a lakosság harmada került (először) a szlovén tagköztársasághoz, amely tengeri kijáráshoz is jutott.

A szlovének, helyzetükkel való állandó elégedetlenségük ellenére, nem kérdőjelezték meg a jugoszláv állam létjogosultságát. Politikai és gazdasági elitjük már az első és még inkább a második Jugoszláviában jelentős befolyással rendelkezett, ezért az 1980-as évek végéig nem vetődött fel komolyan annak a lehetősége, hogy megkíséreljék a Jugoszláviából való kiválást. A fő cél az volt, hogy a föderatív berendezkedésű Jugoszláviában Szlovénia minél jobb helyzetet vívjon ki magának.

A köztársaság nagyobb önállóságát célzó törekvések gazdasági téren jelentkeztek először. Szlovén kormányzati körökben sokan már az 1960-as években a konföderáció létrehozásában látták a megoldást.² Jugoszláviában az 1960-as évek vége és az 1970-es évek eleje a nagy változások időszaka volt. A tagköztársaságok a szocialista rendszer és a kommunisták vezető szerepének megkérdőjelezése nélkül szóltak fel önállóságuk növeléséért. A Szlovén Népköztársaság Végrehajtó Tanácsának elnöke 1967-ben Stane Kavčič lett, aki a nehézipar fejlesztése helyett az egyéb ágazatok (kereskedelem, bankok, turizmus) támogatását javasolta, s felszólalt a több piaci elemet tartalmazó gazdasági rendszer mellett. A párt legfőbb vezetői némi bizonytalankodás után 1972-re minden tagköztársaságban, így Szlovéniában is eltávolították a túlzott liberalizálás híveit. A „liberalizmussal” (és nacionalizmussal) való leszámolás ellenére azonban a párt vezetése kénytelen volt foglalkozni a nemzetek viszonyával. A köztársaságok követeléseinek eredménye az 1974-es szövetségi alkotmány lett, amely növelte a tagköztársaságok önállóságát. Jugoszláviát „egyenrangú köztársaságok szövetségi államává” alakította, alapelve a nemzetek szuverenitásának elsődlegessége, az erre épülő föderációs közösség volt.³

¹ Repe, Božo: Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana, Modrijan, 2002, 13.

² Szilágyi Imre: A szlovén nemzettudat elemeinek változásai. In: Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. Szerk.: Ábrahám Barna–Gereben Ferenc–Stekovics Rita. Piliscsaba, PPKE BTK, 2003, 193.

³ Szilágyi Imre: Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998, 69.

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságból való kiválás okai

Az 1980-as évek második felére a szlovén elitek számára nem csak a szocialista rendszer kudarca vált világossá, hanem az is, hogy a jugoszláv államon belüli minél nagyobb önállóság elérése a gazdasági fejlődés szükséges feltétele. A Szovjetunióval történt 1948-as szakítás óta külön úton járó, az öngazgatási modellel kísérletező jugoszláv rendszer – minden pozitív sajátossága és a piacgazdaság egyes elemeinek bevezetése ellenére is – csak az államszocializmus egy reformváltozatának bizonyult.⁴ Jugoszlávia és annak részeként Szlovénia is osztozott a többi szocialista ország sorsában, igaz, azoknál gyakrabban és mélyebben változtatta gazdasági rendszerét. Folyamatos vita zajlott arról, hogy az ország mennyire legyen centralizált, illetve, hogy milyen mértékben engedjenek teret a piaci mechanizmusoknak. A kommunista párt ideológusai a marxista irodalomból merítve mindig találtak megfelelő idézetet a váltások alátámasztására. Az 1980-as évekre azonban eltűnt a megújulásra való képesség – vagy annak lehetősége.⁵ Jugoszlávia egyre mélyülő válságba került: az államadósság már 1980-ban meghaladta a devizabevételek 40%-át,⁶ 1986-ban pedig már a 46%-át⁷ is. Ante Marković 1989. márciusi szövetségi miniszterelnökké választása a kezdeti sikerek, az államadósság csökkentése és az infláció megfékezése⁸ ellenére sem hozta meg a remélt fordulatot. A '80-as évek gazdasági, majd politikai és morális krízisére a jugoszláv vezetés már nem tudott megfelelő válaszokat adni.

A reformok megakadásának és ezzel Jugoszlávia szétesésének egyik szubjektív okozója éppen az állam egyben tartását a személyükkel biztosító, a „helyes utat mindig tudó” legfelsőbb vezetők halála volt (Edvard Kardelj, 1979; Josip Broz Tito, 1980; Vladimir Bakarić, 1983). A „nép nagy vezetőihez” hasonlóan a délszláv állam védelmező funkciója is semmivé lett, hiszen megszűnt az önálló Szlovénia létrejöttének komoly akadálya: már nem kellett tar-

⁴ Juhász József: A jugoszláv öngazgatási modell. Múltunk, 46. évf. (2001) 2–3. sz., 292.

⁵ Mencinger, Jože: Deset let pozneje. Tranzicija – uspeh, polom ali nekaj vmes? 3. www.pf.uni-lj.si/media/mencinger.joze.desetlet.rtf (2010-05-01)

⁶ Od sanj do resničnosti. Ur.: Dolinar, France M. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 2001, 140.

⁷ Szilágyi, i. m. 1998, 58.

⁸ Jež, Boris: Nikoli več YU? Ljubljana, Slon, 1994, 80.

tani a hatalmas szomszédok (Olaszország és Németország) közvetlen fenyegetésétől sem. A centralizáció, az egyre hangosabbá váló szerb nacionalizmus és az 1981 óta folyamatosan napirenden lévő koszovói válság pedig éppen ellenkező irányba hatottak.⁹

Annak ellenére, hogy a kommunista vezetés a nemzeti kérdést már az 1950-es években megoldottnak gondolta, az újra és újra előkerült. A nemzeti önállóságát megőrizni akaró szlovénység nem alaptalanul féltette nemzeti identitását, kultúráját, sőt nyelvét. A szövetségi szervek sokszor érzéketlennek bizonyultak a nemzeti kérdések iránt: a szlovén nyelv használatát nem egy esetben korlátozták. Ez főleg a hadseregben okozott gondot. A hetvenes évek elejének „liberális” gazdaságpolitikája rövid időn belül megbukott, és az újra előtérbe kerülő klasszikus iparfejlesztés miatt az ország déli köztársaságaiból érkező munkások a hetvenes évek második felére nagy számban telepedtek le Szlovéniában, ami a szlovénok egy részében a fenyegetettség érzését keltette. A vendégmunkások száma a nem egészen kétmillió斯 Szlovéniában a nyolcvanas években 100.000 és 150.000 között mozgott.¹⁰ A kiválás szempontjából viszont óriási előnyt jelentett, hogy a lakosság összesen alig 1%-át kitevő¹¹ „őshonos” magyar és olasz kisebbséget (valamint a bevándorlókat és az elenyésző számú egyéb kisebbségeket) leszámítva Szlovénia etnikailag homogén volt.

A tagköztársaságok között a kezdetektől meglévő, történelmi gyökerű, jelentős fejlettségbeli különbségek minden erőfeszítés ellenére is egyre nőttek. Szlovénia minden értelemben a legfejlettebb jugoszláv köztársaságnak számított: 1960-ban az egy főre jutó szlovén nemzeti össztermék 80%-kal haladta meg a jugoszláv átlagot (Bosznia-Hercegovináé 24%-kal, Koszovóé 63%-kal volt alacsonyabb az átlagnál), míg 1989-ben már 100%-kal volt magasabb. 1980-ban a szlovéniai kiskereskedelmi forgalom 75%-kal haladta meg a jugoszláv átlagot.¹² Árulkodó adat, hogy az 1980-as évek elején Szlovénia – Jugoszlávia lakosságának 8,3%-ával – termelte meg a közös nemzeti össztermék 18%-át és az export 25%-át.¹³ A fejletlenebb köztársaságok és Koszovó autonóm tartomány szövetségi támogatása a jugoszláv nemzeti össztermék mintegy 3%-át

⁹ Dolinar, i. m. 1998, 137.

¹⁰ Repe, i. m. 2002, 27.

¹¹ Prunk, Janko: *Osamosvojitev Slovenije: s kratkim orisom slovenske zgodovine*. Ljubljana, Založba Grad, 1996, 8.

¹² Mihailović, Kosta: *A jugoszláv gazdasági válság*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1985, 156.

¹³ *Ilustrirana zgodovina Slovencev*. Ur.: Vidic, Marko. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1999, 387.

emésztette fel. A szlovének (és a többi fejlettebb terület) folyamatosan sérelmeztek, hogy az elmaradott régiók – szemmel láthatólag sikertelen – felzárkóztatására irányuló kísérlet jelentős összegeket vont el tőlük, illetve, hogy a más köztársaságok által felhasznált külföldi hitelek visszafizetésében is részt kellett venniük. A „déliel” válasza erre az volt, hogy nem ők használják ki Szlovéniát (és a többi fejlettebb területet), hanem éppen fordítva: a fejlettebb tagköztársaságok profitálnak olcsó nyersanyagaikból és munkaerőjükből, valamint a nagy jugoszláv felvevőpiacból,¹⁴ amely a világpiac minőségi követelményeinek kevésbé megfelelő termékekért is jó árat fizet.

Az esetleges szlovén függetlenedés gazdasági hatásait mérlegelő szakemberek írásait tanulmányozva kiderül, hogy valóban ez utóbbi tényezők voltak azok, amelyek leginkább a kiválás ellen szóltak.¹⁵ A szlovének azt is jól tudták, hogy a független állam létrehozása sem olcsó. Az új állami intézmények felállítása, a saját pénz bevezetése, a diplomáciai hálózat létrehozása a későbbiekben valóban jelentős összegeket emésztett föl. Ugyanakkor mellette szólt, hogy a függetlenedéssel nem kell „várni a lassú konvojra”, a fejletlen régiók támogatására fordított összegek mellett pedig megszűnnek a szövetségi adminisztráció és a közös hadsereg fejlesztésének magas költségei is. Pontos érvként szerepelt, hogy Jugoszlávia részeként Szlovénia nehezebben építhette ki gazdasági kapcsolatait a többi európai állammal, kisebb volt az esélye az európai integrálódásra.

A nyolcvanas évek végére a szlovén átlagember egyre ambivalensebb érzésekkel tekintett Jugoszláviára. Egyre erősebb volt a meggyőződés, hogy Szlovénia csúszik lefelé. Egyes adatok szerint a hetvenes évek közepén az átlag szlovén polgár vásárlóereje az ausztriai 80%-án állt, a nyolcvanas évek közepére viszont ez az érték annak 45%-ára csökkent.¹⁶ A szlovén átlagbér még 1987-ben is kitette az ausztriai 37,7%-át, az olaszénak pedig 43,4%-át, míg egy évvel később már csak 23,7, illetve 27,2%-a volt.¹⁷ Az áremelkedés

¹⁴ Radelić, Zdenko–Marijan, Davor–Barić, Nikica–Bing, Albert–Živić, Dražen: Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat. Zagreb, Školska knjiga, 2006, 42.

¹⁵ Mencinger, Jože: Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo. Nova Revija, 95. (1990) 9. sz., 493.

¹⁶ Repe, i. m. 2002, 25.

¹⁷ Uo. 138.

üteme 1989-ben az előző évhez viszonyítva meghaladta az 1350%-ot.¹⁸ A jugoszláv államhoz való viszonyban generációs különbséget is megfigyelhetünk, hiszen a fiatalabbakat már sokkal kevésbé jellemezte az idősebb generáció egy részére jellemző érzelmi kötődés a közös államhoz.

Jugoszlávia felbomlása, a független Szlovénia létrejöttének lehetősége nagyban a nemzetközi erőviszonyok megváltozásának, a jugoszláv föderáció létezéséhez fűződő nagyhatalmi érdekek megszűntének volt köszönhető. A délszláv állam 1918-as létrehozása és a második világháborút követő „feltámasztása” a nagyhatalmak támogatásával történt. Az Európában bekövetkező fordulatot követően, a Szovjetunió felbomlásával azonban a nagyhatalmak – a függetlenedés kezdeti elutasítása ellenére – hosszú távon már nem voltak érdekelték Jugoszlávia fenntartásában.¹⁹

A szlovén politikai rendszerváltás folyamata

Szlovéniában az 1980-as évek elejétől új vezető réteg vette át az irányítást. Különösen igaz ez 1986-tól, amikor Milan Kučan, a Szlovén Kommunista Szövetség elnöke a reformok híve lett. A kulturális és tudományos életben a hetvenes évek második fele óta megfigyelhető volt bizonyos pluralizálódás, amely egyre szabadabb légkört eredményezett. A politikai változások előkészítésében fontos szerepet játszott az ellenzéki értelmiség. 1982-ben adták ki a *Nova revija* című, nagy hatású folyóirat első számát, amely a nyolcvanas évek központi szellemi fóruma lett. A lap körül gyülekező, különböző beállítottságú (keresztény, szociáldemokrata, liberális) értelmiségiek alkották a szlovén ellenzék magját. Fontos hangsúlyoznunk a kibontakozó különféle társadalmi mozgalmakat, valamint az államszocialista egypártrendszer bíráló (később önálló liberális párttá váló) szlovén KISZ (ZSMS) szerepét is, amelynek lapja, a *Mladina* szintén komolyan részt vett az események alakításában. A jelentős befolyással rendelkező katolikus egyház ugyanakkor partneri viszonyt épített ki a hatalommal, aminek következtében nyíltan kevésbé támogatta az ellenzéki mozgalmakat. Ezt főleg a *Nova revija* köre vetette az egyházi vezetés sze-

¹⁸ Réti Tamás: Jugoszlávia. In: Privatizáció Kelet-Európában. Szerk.: Mizsei Kálmán. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1991, 167.

¹⁹ Juhász József: Jugoszlávia felbomlása. História, 23. évf. (2001) 9–10. sz., 51.

mére.²⁰ A mélyülő krízis megoldására centralizációval kísérletező szövetségi szervek intézkedései ellen a kritikus értelmiség mellett a szlovén politikai vezetés és a gazdasági szakemberek is egyre erőteljesebben tiltakoztak. Utóbbiak a gazdasági modernizáció szükségességére hívták fel a figyelmet.

1987 tavaszán jelent meg „Tanulmányok a szlovén nemzeti programhoz” címmel a *Nova revija* 57. száma, amelyben az ellenzék saját nemzeti programjavaslatát közölte. A szám a rezsim legitimitásának megkérdőjelezése²¹ és a szlovének előtt álló lehetőségek elemzése miatt bírt különösen nagy jelentőséggel. A szuverenitást a nép nemzetté válásának feltételeként értelmezték, és kitartottak amellett, hogy az a nemzetet és nem a föderációt illeti meg. Úgy érveltek, hogy először a népnek saját magának kell szuverénvé válnia, megszabadulnia a Szlovén Kommunista Szövetség gyámkodásától, a független állam létrehozásának lehetőségében azonban még kételkedtek. A hatóságok elutasítóan fogadták a *Nova revija* szerzőinek gondolatait, de soraikból is egyre többen hívták fel a figyelmet arra, hogy elkerülhetetlenek a változások a szlovén társadalomban és a szövetségi államban is. Az ún. „pártok nélküli pluralizmus” elképzelését támogató, a szlovén népfronton (SZDLS) belüli ellenzék elleni fellépésben is bizonytalan szlovén kommunista vezetést egyre többen vádolták Jugoszlávia többi tagállamában azzal, hogy tudatosan enged teret az alkotmányellenes, ellenforradalmi erőknél.

A politikai események alakulásának szempontjából igazi fordulatot az 1988-as év hozott. A már említett folyamatok miatt az állami integritás egyedüli védelmezőjeként fellépő, egyre erősödő politikai szerephez jutó Jugoszláv Néphadsereg (JNH) vezetői a szlovéniai helyzetbe való beavatkozás mellett döntöttek. A *Mladina* hasábjain a JNH-ről írt kritikus hangvételű cikkek sorozata után a szlovén állambiztonsági hivatal 1988. május 31-én elfogta az újság három munkatársát és a JNH egyik tiszthelyettesét.²² A vád bizalmas katonai dokumentummal való visszaélés volt. A letartóztatottak Ljubljanában katonai bíróság előtt, szerb nyelven (!) lefolytatott pere hatalmas felháborodást váltott ki a szlovén közvéleményben, és a vezetés is kritikusan nyilatkozott az eseményekről. Egy június végi ljubljana-i tüntetésen 40.000 emberből álló hatalmas tömeg követelte a letartóztatottak szabadon bocsátását.²³ A „négyek”

²⁰ Repe, i. m. 2002, 98–99.

²¹ Jež, i. m. 1994, 59.

²² Prunk, i. m. 1996, 152.

²³ Jež, i. m. 1994, 69.

(JBTZ – Janez Janša, Ivan Borštner, David Tasić, Franci Zavrl) elleni eljárás jelentősége többek között abban áll, hogy erre adott válaszként megalakult a mintegy 100.000 magánszemélyt és számos szervezetet tömörítő Emberi Jogok Védelmének Bizottsága (Odbor za varstvo človekovih pravic). A civil társadalom különböző elemeiből összeálló bizottság fontos szerepet játszott a politikai élet pluralizálásában, elősegítve az ellenzéki pártok kialakulását.

Az (egész Jugoszláviában) első önálló ellenzéki párt,²⁴ a Szlovén Paraszt-szövetség (SKZ, a későbbi Néppárt) már 1988. május 12-én megalakult,²⁵ a legtöbb párt azonban az 1989-es év során formálódott. Az ellenzék és a pártalakításokba hallgatólagosan beleegyező hivatalos politika képviselői lényegesen eltérő nézeteik ellenére sok mindenben együttműködtek. A centralizációval szembehelyezkedve, a föderalizmus védelmében közösen tiltakoztak Szerbia koszovói tevékenysége ellen is. A szlovének pártállástól függetlenül egyetértettek a gazdasági rendszer átalakításának és a nagyobb önállóság kivívásának szükségességében. A szerb kommunisták és ellenzékiek által egyaránt vallott ún. „egy ember-egy szavazat” elvét elfogadhatatlannak tartották. A szerbek meg kívánták szüntetni azt az állapotot, hogy a föderáció szintjén a fontos döntéseket csak konszenzus alapján lehessen meghozni. Azt szeretnék volna elérni, hogy a jövőben ne küldhessen minden köztársaság azonos számú küldöttet a parlamentbe, ahogyan az az alkotmány szerint addig működött.

Az ellenzék 1989 tavaszán mutatta be az ún. *Májusi deklarációt*, amelyben többek között politikai pluralizmust és konföderációt követelt. A szlovén kommunisták hasonló jellegű dokumentumukban ekkor még kiálltak a föderatív, demokratikusan átszervezett jugoszláv állam mellett. A többpárti demokrácia és a piacgazdaság irányába történő igazi nyitást végül a szlovén országgyűlés által 1989. szeptember 27-én elfogadott alkotmánymódosítás jelentette. A szlovén kommunisták a szövetségi szervek heves tiltakozása ellenére döntöttek a köztársasági alkotmány módosítása mellett. Az alkotmányból eltűntek a kommunista párt vezető ideológiai és politikai szerepét tárgyaló passzusok,²⁶ és kimondták: „A Szlovén Köztársaság a szlovén népnek az elszakadási és egyesülési jogot is magában foglaló tartós, teljes és elidegeníthetetlen önrendelkezési joga alapján képezi a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság

²⁴ Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Budapest, Aula Kiadó, 1999, 204.

²⁵ Szilágyi, i. m. 1998, 128.

²⁶ Jež, i. m. 1994, 64.

részét.”²⁷ A szövetségi alkotmánybíróság érvénytelennek és alkotmányellenesnek nyilvánított több módosítást, jogilag azonban nem tehetett semmit. Az alkotmánymódosítás ügye jól mutatta, hogy Szlovéniában már ekkor milyen erős volt az akarat, hogy a szlovének maguk dönthessenek nemzetgazdasági, politikai és kulturális fejlődésük ügyeiben.

A hatalom elképzelései elsősorban a változások kívánatos sebességének és formájának megítélésében különböztek az ellenzékétől. A hatalmon lévő elit hitt a föderációval való megegyezés lehetőségében, míg az ellenzék továbbra is csak a konföderációt volt hajlandó elfogadni. A kommunisták a többpárti rendszert elutasították, ragaszkodtak a „demokratizált és pluralizált” Népfront (SZDL) keretein belüli pluralizmushoz. Részen ezért 1989 őszén sokan kiléptek a Szlovén Kommunista Szövetségből. Ezt követően a hatalom 1989 novemberében törvénybe iktatta a többpártrendszert,²⁸ a hónap végén pedig betiltották a centralizmus híveinek Ljubljánába tervezett gyűlését. A hatalmat féltő szlovén kommunisták a többi köztársaságban már megtartott hasonló találkozók jellegét, célját és végeredményét jól ismerve döntöttek a betiltás mellett. A Szlovénia ellen addig is szabályos médiakampányt folytató szerb vezetés válasza gazdasági blokád volt, amely komoly gazdasági károkat okozott mindkét oldalon. 1990 januárjában pedig újabb fontos kapocs szakadt meg a föderációval: a szlovén kommunisták delegációja távozott a Jugoszláv Kommunista Szövetség (JKSZ) XIV. rendkívüli kongresszusáról. A JKSZ-t önálló baloldali pártok szövetségévé alakítani kívánó szlovén kommunisták távozásával a JKSZ gyakorlatilag megszűnt létezni.

1989 novemberében a közelgő választásokra készülő ellenzéki pártok, a Szlovén Demokrata Szövetség (SDZ), Szlovénia Szociáldemokrata Pártja (SDSS), a Szlovén Kereszténydemokraták (SKD) és a Szlovén Parasztszövetség (a későbbi Néppárt, SLS) megalakították szövetségüket, a Demost. Az 1990 áprilisában megtartott első többpárti választások a Demos győzelmét hozták, a demokratikus ellenzékre a szavazók 55%-a voksolt. A parlamentben a legtöbb mandátumot az utódpart, a Demokratikus Megújódás Pártjára átkeresztelt Szlovén Kommunista Szövetség szerezte meg a maga 17%-ával.²⁹

²⁷ Szilágyi, i. m. 1998, 87.

²⁸ Prunk, i. m. 1996, 157.

²⁹ Juhász József: A többpártrendszer kialakulása Jugoszláviában. In: A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában. Szerk.: Bihari Mihály. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1993, 452.

Kormányalakításra a Demos legerősebb pártját, a Szlovén Kereszténydemokratákat vezető Lojze Peterle kapott lehetőséget. Az ezután megtartott elnökválasztásokon viszont a lakosság a kommunisták jelöltjét, Milan Kučant választotta meg a Szlovén Köztársaság elnökségének elnökévé (59%-kal).³⁰

A függetlenség kivívása

A háromkamarás, 240 tagú parlamentben többségbe kerülő (addigi) ellenzék a szlovén elképzeléseket (Jugoszlávia konföderációvá alakítása, a piacgazdaság bevezetése) az előző hatalomnál gyorsabban akarta megvalósítani. A Szlovén Köztársaság országgyűlése 1990 júliusában elfogadta a Szlovén Köztársaság szuverenitásáról szóló nyilatkozatot, amely egyéves határidőt szabott az új alkotmány elfogadására, de nem mondta ki Szlovénia elszakadását. Ezt követően számos szövetségi jogszabály érvényességét eltörölték, és kijelentették, hogy a területvédelemről³¹ Szlovénia maga dönt. Erre a Jugoszláv Néphadsereg (JNH) parancsot adott arra, hogy a területvédelem fegyvereit szállítsák a JNH raktáraiba, aminek következtében – a Szlovén Köztársaság elnökségének kései reakciója miatt – a szlovén járások háromnegyedében átadták a fegyvereket.³²

A kiválás módja egyáltalán nem volt közömbös. A megegyezések útján történő szétválás a jugoszláv vagyont (és adósság) elosztását, az egyoldalú elszakadás viszont azt jelenthette volna, hogy a vagyont – a szlovén érdekek sérülésével – a Jugoszláviában maradók „öröklik”.³³ 1990 őszén a szlovén vezetés ezért is javasolta konföderációs szerződés aláírását a többi köztársaságnak, amit Horvátország kivételével minden tagköztársaság és a szövetségi államelnökség is elutasított. Az 1990. december 23-án megtartott függetlenségi népszavazáson pedig a szlovén szavazók 95%-a (a jogosultak 88,5%-a) a függet-

³⁰ Prunk, i. m. 1996, 159.

³¹ A „prágai tavasz” elfojtása figyelmeztetés volt Jugoszlávia számára is, ezért 1968 őszén minden jugoszláv tagköztársaságban ún. területvédelmeket hoztak létre. Ezen egységek felállítása a tagköztársaságok (főleg Szlovénia és Horvátország) saját katonai szervezetének kialakítására vonatkozó régi vágyának legalább részleges kielégítését is szolgálta.

³² Prunk, i. m. 1996, 161.

³³ Szilágyi, i. m. 1998, 152.

lenségre vokolt.³⁴ A törvény szerint a megvalósításra 6 hónap állt rendelkezésre. A szlovén országgyűlés tájékoztatta a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság országgyűlését arról, hogy legkésőbb 1991. június 26-án ki fogja kiáltani függetlenségét, ami meg is történt. Ezt követően Szlovénia átvette a külső határok ellenőrzését a szövetségi hatóságoktól, és elkezdte a határfelállítását a horvát–szlovén határszakaszon.

A szlovén vezetés tisztában volt azzal, hogy Szlovénia nem szerepel a nagyszerb tervekben, ezért is vállalhatták, hogy a tárgyalások kudarca után kész helyzetet teremtenek. A függetlenségért azonban meg kellett küzdeniük a már a kikiáltás napján páncélosait Szlovénia ellen indító Jugoszláv Néphadsereggel. Megkezdődött az ún. *tíznapos háború*. Az össznépi támogatást maga mögött tudó, 40.000 könnyű fegyverzetű katonából álló szlovén hadsereg Európa egyik legerősebb katonai erejével állt szemben,³⁵ amelynek teljes potenciálját természetesen nem vetették be. A JNH a határmódosítás alkotmányellenességére hivatkozva³⁶ a határátkelők elfoglalására törekedett. A tíz napig tartó fegyveres harcok a határátkelők mellett a brniki repülőtérért (Ljubljana repülőtere), a JNH létesítményei környékén, valamint a civil lakosság segítségével a JNH konvojainak feltartóztatására emelt barikádok környékén zajlottak. A harcok 13 szlovén életébe kerültek, a JNH katonái közül 39-en estek el.³⁷

A szlovéneknek intenzív diplomáciai tevékenységgel és a média ügyes felhasználásával sikerült maguk mögé állítaniuk a nemzetközi közvéleményt. A szlovén (és horvát) függetlenedési törekvéseket leginkább az erősödő Németország támogatta. A fegyveres harcoknak végül az Európai Közösség közvetítésével 1991. július 7–8-án megtartott brioni konferencia vetett véget. Tűzszüneti egyezményt írtak alá, és megállapodtak, hogy a JNH visszavonul a laktanyákba, Szlovénia pedig három hónapos függetlenségi moratóriumot vállalt. A szlovén értelmezés szerint ez nem magára a függetlenségi nyilatkozatra, hanem csak annak végrehajtására vonatkozott. A szlovének többet a konföderációról sem voltak hajlandók tárgyalni. A megállapodás alapján a határátkelők ellenőrzése a szlovén milíciáé maradt, a vámok pedig továbbra is a föderációt illették meg. Végül a jugoszláv államelnökség a JNH 3 hónapon belüli kivonásáról határozott, ami októberben meg is történt. A szlovén ál-

³⁴ Prunk, i. m. 1996, 161.

³⁵ Uo. 164.

³⁶ Juhász, i. m. 1999, 234.

³⁷ Prunk, i. m. 1996, 167–168.

lamelnökség pedig már október 1-jén kijelentette, hogy a moratórium lejártával érvényesíteni fogja a teljes függetlenséget, majd a hágai Jugoszlávia-konferencia eredménytelenségét követően október 8-án (Horvátországgal együtt) valóban újra életbe léptette függetlenségi nyilatkozatát. A rövid háború okozta anyagi kár jelentős volt, a jugoszláv föderációt azonban összességében gyorsan és a többi utódállamhoz képest kis veszteségekkel sikerült Szlovéniának elhagynia. Az 1992-es év elején kezdődött meg az új állam nemzetközi elismerésének folyamata. Az ország még ugyanebben az évben tagja lett az ENSZ-nek, az EBEÉ-nek, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Banknak és az UNESCO-nak is. A következő évben pedig felvették az IMF-be, a Világbankba és az Európa Tanácsba.

A tulajdonátalakítás – a privatizáció szlovén formája

A privatizáció lefolytatásának mikéntje nagy vitákat váltott ki Szlovéniában. Az első demokratikus választásokból győztesként kikerült Demos 1992-es tavaszi bukását nagy részben a tulajdonátalakítás körüli viták miatt keletkező pártszövetségi széthúzásnak köszönhetette.³⁸ A szlovén politikai élet blokkjainak kialakulásában is nagy szerepe volt a tulajdonátalakításról vallott különböző elképzeléseknek³⁹ és a mögöttük meghúzódó érdekeknek.

A szlovén privatizációs folyamat előzményeként feltétlenül megemlítenedő a már a függetlenedés előtt hozott szövetségi, jugoszláv vállalati törvény az állami vállalatok átalakításáról (1989), valamint a társadalmi tőke forgalmáról és az azzal való rendelkezésről szóló törvény (1990). A jugoszláv privatizációs törvények érvényességét Szlovéniában 1991 őszén részben visszavonták, egyes rendelkezéseit azonban a szlovén privatizációs törvény elfogadásáig alkalmazták.⁴⁰ Saját privatizációs törvényének előkészítését Szlovénia 1990 tavaszán kezdte meg. Az első tervezet az akkori miniszterelnök-helyettes, a szo-

³⁸ Prunk, Janko: Idejna opredeljenost političnega življenja na slovenskem v 20. stoletju. In: Problemi konsolidacije demokracije. Ur.: Fink-Hafner, Danica–Strmčnik, Berni. Ljubljana, Slovensko politološko društvo, 1993, 99.

³⁹ Uo. 109.

⁴⁰ Štiblar, Franjo: Razvoj privatizacijske zakonodaje v Sloveniji. In: Privatizacija na Slovenskem 1990–1992. Zbornik. Ur.: Bohinc, Rado et al. Ljubljana, Slovenski Inštitut za management, 1993, 127–128.

ciáldemokrata Jože Mencinger nevéhez fűződik. Az általa kidolgozott elképzelés szerint a privatizációról a vállalatok saját maguk döntöttek volna, Peterle miniszterelnök elutasítása miatt azonban ez nem valósulhatott meg. Mencingert sokan a „vörös” igazgatók érdekeinek védelmével vádolták.⁴¹ Újabb tervszelatt az amerikai Jeffrey Sachs csoportja állt elő. A volt államszocialista országokban már jól ismert Sachs Janez Drnovšek – Jugoszlávia államelnökségének egykori elnöke, a későbbi miniszterelnök – révén került kapcsolatba Szlovéniával. A kormány által felkért amerikai tanácsadó központi irányítású, gyorsan lefolytatott privatizációt javasolt.⁴² A belső vételeket korlátozták volna, a dolgozók és a menedzsment a részvényeknek mindössze 15%-át vásárolhatta volna meg (szavazati jog nélkül), a többi részvény a tervezet szerint a fejlesztési alapba került volna. A vállalatok eladásából származó bevételt tehát jórészt az állam kapta volna meg, a dolgozók különböző alapítványok segítségével jutottak volna hozzá ingyenes részükhöz. Sachs azzal érvelt, hogy ilyen módon meg lehet akadályozni, hogy a régi vállalatvezetői gárda legális ellenőrzése alá vonja az összes nagyobb vállalatot, a részvények ingyenes osztása pedig a politikai népszerűség növelését szolgálná. Sachs modellje tehát a Demos azon köreinek törekvéseivel találkozott, amelyek a politikai hatalmat a gazdaság feletti ellenőrzés átvételére akarták felhasználni,⁴³ nyilvánvalóan a külföldi tőke erőteljesebb bevonásával.

A privatizációs törvény elfogadására már a Demos bukását követően, a Janez Drnovšek vezette kormány alatt került sor. A több mint két éves vita után, 1992. november 11-én elfogadott törvény kompromisszumnak tekinthető a decentralizált és az államilag felügyelt (a Mencinger- és a Sachs-féle) verzió között.⁴⁴ A törvény a privatizáció módjának megválasztását a vállalatokra bízta. A vállalati átalakulási tervet, majd a privatizációs tervezetet az állami privatizációs szervezethez kellett jóváhagyásra benyújtani. A történelmi fejlődés, legfőképpen pedig a szocialista öngazdálkodás rendszerének sajátosságai miatt a vállalatokat bizonyos szinten saját tulajdonuknak érző dolgozók ingyenes vagyonjegyekhez jutottak, amelyeket befektethettek. A szlovén állampolgárok tömeges részvételével lebonyolított privatizációt a volt szocialis-

⁴¹ Repe, i. m. 2002, 149.

⁴² Szilágyi, i. m. 1998, 181.

⁴³ Repe, i. m. 2002, 151.

⁴⁴ Bohinc, Rado: Ureditev privatizacije po veljavni slovenski zakonodaji. In: Bohinc, Rado et al., i. m. 1993, 7.

ta országok legtöbbjében hiányzó jelentős hazai források és megtakarítások megléte tette lehetővé. Ez a poszt-szocialista térségben egyedülálló privatizációs módszer nagy eredménynek számított, hiszen minden állampolgár részesült a társadalmi tulajdonból. A kiskorúak 200.000 (2.500 német márka⁴⁵), a 48 év felettiek 400.000 tolar értékű, másra át nem ruházható vagyonyjegyet kaptak, ez utóbbi a bruttó havi átlagbér több mint ötszöröse volt, a kapott jegyek mennyisége 18 és 48 év között az életkorral nőtt.⁴⁶ 1992. december 31-én a kiosztott vagyonyjegyek névértéke a társadalmi tőke könyv szerinti értékének mintegy 40%-át tette ki.⁴⁷ A folyamatban 1993 és 1997 között körülbelül 1500 társadalmi tulajdonban lévő vállalat volt érintett. A cégek mindössze 12%-a döntött a nyilvános eladás mellett, de ezek a teljes társadalmi tulajdon értékének majd 30%-át tették ki.⁴⁸ Ilyen esetben a belső eladásokat részesítették előnyben a külső befektetőkkel szemben, a szlovén állampolgároknak elővételi joguk volt. Az államnak is fontos maradt a szerepe: a közművek, a három nagy bank állami tulajdonba kerültek, és a stratégiai szektorokban is jelentős maradt az állami szerepvállalás. 1996-ban a magán-szektor a GDP 40%-át termelte meg, ami jóval a közép-európai átlag (60%) alatt volt.⁴⁹

A törvény megakadályozta a menedzserek „vad” privatizációját,⁵⁰ a kormányzat pedig valóban tapasztalhatta politikai népszerűségének növekedését. A privatizáció ilyen módja nem volt ellentétes a potenciális külföldi befektetők érdekeivel sem, hiszen az alultájékoztatott, az árfolyamra kevésbé érzékeny (a részvényekhez ingyen vagy nagyon olcsón jutó) kisembertől jó eséllyel lehetett nyomott áron nagy haszonnal kecsegtető részvénycsomagokat vásárolni.⁵¹ A sok tájékozatlan kisértvényessel működő kis piac pedig könnyen manipulálható. (Igaz, a szlovén privatizációs törvény időkorlátozást vezetett be egyes részvények külföldi befektetőknek történő eladásánál).⁵²

⁴⁵ Koyama, Yoji: The transition to a market economy in the successor states of former Yugoslavia: differences of North and South. Budapest, Institute for World Economics, 2003, 18.

⁴⁶ Szilágyi, i. m. 1998, 183.

⁴⁷ Koyama, i. m. 2003, 18.

⁴⁸ Uo. 18.

⁴⁹ Uo. 18–19.

⁵⁰ Szilágyi, i. m. 1998, 182.

⁵¹ Mramor, Dušan: Primary Privatization Goal in Economies in Transition. 9. http://miha.ef.uni-lj.si/_dokumenti/wp/mramor1.doc (2010-05-01)

⁵² Uo. 11.

A tulajdonátalakítással a vállalatok korlátozott felelősségű társaságokká, illetve részvénytársaságokká alakultak át. Az átalakítás folyamata a következő volt: először elkülönítették a vállalatok azon részét, amely a kárpótlás céljaira szolgált, majd a megmaradt részvények 10%-át a kártérítési alap, szintén 10%-át a nyugdíjalap kapta meg. A részvények 20%-a a dolgozók közötti belső elosztásra ment, további 20%-ot pedig a többi állampolgár között osztottak ki (tulajdoni bizonylat formájában). A részvények így megmaradt 40%-át vagy a dolgozók (és a vállalat nyugdíjasai) vásárolhatták meg, vagy pedig hazai és külföldi jogi- és magánszemélyek, teljes nominális értéken, nyilvános árverésen. Az el nem adott részvények a fejlesztési alapba kerültek. Amennyiben a vállalat igazgatótanácsa a teljes vállalat nyilvános árverésen történő eladásáról is döntött, a vételár meghatározott százalékát a törvény szerint a kártérítési- és a nyugdíjalap kapta, a fennmaradó rész pedig a fejlesztési alapba került.⁵³

A kárpótlási törvényt szintén hosszas viták után, de már 1991 novemberében sikerült megalkotni. A törvény inkább a Demos jobbszárnyának elképzeléseihez állt közelebb,⁵⁴ mivel a második világháború után elkobzott vagyon nagy részének természetben történő visszaadásáról rendelkezett. Amennyiben ez nem volt lehetséges, az érintettek kárpótlásban részesültek. A társadalmi tulajdonban lévő mezőgazdasági területek és erdők a mezőgazdasági földalapba kerültek.⁵⁵

A szlovén gazdasági átalakulás sajátosságai

A függetlenség kikiáltását követően a szlovén gazdaság átmeneti hanyatlásnak indult. A rendszerváltás a térség többi volt szocialista országához hasonlóan Szlovéniában is jelentős gazdasági visszaesést okozott: 1993-ban a GDP az 1987. évinek alig 70%-át (16 milliárd USD) tette ki.⁵⁶ A szlovén gazdaság kettős átalakulást élt meg: szocialistából piacgazdaság és regionálisból nemzetgazdaság lett. A visszaesés mértékét csökkentette a jugoszláv örökség: a

⁵³ Štiblar, i. m. 1993, 131–133.

⁵⁴ Repe, i. m. 2002, 152.

⁵⁵ Štiblar, i. m. 1993, 131.

⁵⁶ Petrin, Tea: *Industrial Policy Supporting Economic Transition in Central-Eastern Europe: Lessons from Slovenia*. Berkeley, University of California, 1995, 17.

piaci elemek bizonyos mértékű megléte, a gazdaságirányítás decentralizált volta.⁵⁷ A függetlenedés azonban átmenetileg komoly negatív hatásokkal járt. A többi tagköztársaságban lévő érdekeltségeket ért károk elenyésztek a 23 milliós jugoszláv piac elvesztése okozta visszaeséshez képest. Egyes számítások szerint Szlovénia teljes exportjának 45,2%-át veszítette el, a munkanélküliség az 1989-es 2,6%-ról 1991-re 7,3, míg 1993-ra 9,1%-ra nőtt,⁵⁸ és a továbbiakban is tartós problémát jelentett. A munkanélküliség leginkább Maribor környékét, a pályakezdő fiatalokat és az alacsonyán képzett dolgozókat sújtotta.

A szlovén vállalatok fő törekvése a nyugati piacokra való betörés és a technikai modernizáció volt. Főleg a függetlenséget megelőzően a jugoszláv piacra gyártott termékekkel érték el sikereket: egyre több lábbelit, vegyipari terméket, textil- és papírárut tudtak értékesíteni Nyugaton. Az átmenet legnehezebb éveiben különösen fontos volt a német piac viszonylagos nyitottsága.⁵⁹ A nyugati piacokra való átállás 1993-ra nagyrészt befejeződött. Szlovénia exportjában az EK- (majd EU-) tagországok aránya az 1986-os 20%-ról 1995-re 67%-ra nőtt.⁶⁰ A GDP-csökkenés az 1993-as év második negyedében állt meg, illetve váltott át növekedésbe. Az 1990-es szintet 1996-ra sikerült elérni.

Az ország jó gazdasági háttérrel kezdte meg a rendszerváltást. Az államadósság alacsony volt, Szlovéniának 1989 végén 1,3 milliárd amerikai dollár tartozása volt, miközben az éves kivitel meghaladta a 3,3 milliárd dollárt.⁶¹ Az adósságállomány a GDP 20%-át tette ki.⁶² Az ország a szocialista államok között kifejezetten fejlettnak számított, 1992-ben az egy főre eső GDP meghaladta a 6.000 amerikai dollárt.⁶³ A szlovén gazdaság jó állapotához hozzájárultak a jobb munkaszokások, a nők nagy arányú munkavállalása, az ipar regionális elosztottsága, a szociálisan stabil társadalom, valamint az is, hogy Szlovéniában a hetvenes években nem sikerült teljesen eltávolítani a reformra nyitott vezetőket. A titói Jugoszlávia öngazgatási modelljének öröksége mellett kedvező hatással volt, hogy a különutas politikát folytató ország polgára-

⁵⁷ Koyama, i. m. 2003, 16.

⁵⁸ Uo. 16.

⁵⁹ Uo. 17.

⁶⁰ Bekó, Jani: Foreign Trade Flows and Economic Activity in Slovenia: Causality Patterns from a Transition Episode. Budapest, Institute for World Economics, 2002, 7.

⁶¹ Mencinger, i. m. 1990, 495.

⁶² Petrin, i. m. 1995, 21.

⁶³ Uo. 17.

iként a szlovének sokkal szélesebb kapcsolatrendszer tudtak kiépíteni a Nyugattal. A nyugati országokkal már a hetvenes–nyolcvanas években komoly kereskedelmi kapcsolataik voltak. Mindez a kedvezőtlen gazdasági struktúra (sok közepes vállalat), a technológiai és infrastrukturális gondok ellenére jobb kiinduló helyzetet teremtett, a saját privatizációs út mellett a gazdasági reform óvatosabb megközelítését, a gazdasági rendszer átalakításának fokozatosságát is lehetővé tette.⁶⁴

A gazdasági stabilizációt a szlovén kormány 1992 nyarán a Nemzeti Bankkal karöltve kezdte meg. A stabilizációt az árfolyam-politika, a monetáris politika, valamint a kamat- és jövedelemszabályozási politika kombinált alkalmazásával valósították meg. A béremelkedést az állami szektorban maximálták, a munkavállalók kevesebb mint egyötödét foglalkoztató magánszektorban viszont nem.⁶⁵ A fő feladat az infláció megfékezése volt, ami 1993-ra sikerült.⁶⁶ Rendkívül kedvezően alakult a költségvetés egyensúlya is – Szlovénia volt az egyetlen posztszocialista állam, ahol a költségvetés több alkalommal is többlettel zárult.⁶⁷ Az államadósság GDP-hez viszonyított aránya is mindig 30% alatt maradt, ami figyelemre méltó adat. Az 1991 végén még jelentős valuta-tartalékkal nem rendelkező Szlovénia rövid időn belül komoly összegeket tudott felhalmozni, gondot okozott viszont a kereskedelmi mérleg hiánya.

Az átalakulás mikéntjének megválasztásában konszenzus alakult ki az új politikai szereplők és a régi elit között. A gazdasági elit megőrizte, sőt növelte befolyását.⁶⁸ A Peterle-kormány rövid regnálása alatt nem sikerült szétverni a kapcsolatot a politikai és gazdasági élet között, az előző rendszer emberei visszanyerték a politikai hatalmat.⁶⁹ Ennek a tényezőnek nagy szerepe volt abban, hogy a gazdaság átalakítását fokozatosan sikerült végrehajtani. A makroökonómiai szerkezet kialakításában részt vevő hazai gazdasági szakemberek is elutasították a külföldi tanácsadókat. Jugoszlávia nyitott ország

⁶⁴ Šušteršič, Janez: Tranzicija kot politično gospodarski cikel: (post mortem analiza). Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 2003, 246.

⁶⁵ Szlovénia a csatlakozás előtt. Cégvezetés, 7. évf. (1999) 7. sz. <http://cegvezetes.cegnet.hu/1999/7/szlovenia-a-csatlakozas-elott> (2010-05-01)

⁶⁶ Petrin, i. m. 1995, 21.

⁶⁷ Uo. 21.

⁶⁸ Pezdir, Rado: Slovenska tranzicija od Kardelja do tajkunov. Ljubljana, Časnik Finance, 2008, 7.

⁶⁹ Uo. 18.

volt, közgazdászai közül sokan tanultak külföldön, és alapos ismeretekkel rendelkeztek a nyugati gazdaságirányítási módszerekről.⁷⁰

A kialakult rendszer korporatív elemeket hordoz, az állam a munkaadókkal, a munkavállalókkal és a társadalom egyéb érdekcsoportjainak képviselőivel egyeztetve keresi a megoldásokat.⁷¹ A politikai megrázkódtatások elkerülése és a külföldi tanácsadók elutasítása gazdaságilag hasznosnak bizonyult, ezért a szlovén gazdaság mutatói és a rendszerváltás szociális ára is kedvezőbben alakult. Az alapjában jó induló adottságoknak köszönhetően Szlovénia a szerkezeti átalakulást – a viszonylag magas életszínvonal miatt is kevésbé érdekelt – külföldi tőke masszív bevonása nélkül oldotta meg, a rendszerváltással nem kényszerült rá a társadalmi tulajdon kiárúsítására.

⁷⁰ Mencinger, Jože: Transition to a National and a Market Economy: A Gradualist Approach. In: Slovenia. From Yugoslavia to the European Union. Eds.: Mrak, Mojmir–Rojec, Matija–Silva–Jàuregui, Carlos. Washington, The World Bank, 2004, 76.

⁷¹ Greskovits Béla–Bohle, Dorothee: A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép Európában. Politikatudományi Szemle, 16. (2007) 2. sz., 12.

BEFEJEZŐDÖTT RENDSZERVÁLTÁS?

*A mongol liberalizálódási folyamat gazdasági
és társadalmi hatása¹*

2008 júliusának elején, a mongol fővárosban bekövetkezett események, az utcai zavargások rövid időre az országra irányították a világ figyelmét. A mongol többpártrendszer igen rövid múltra tekint vissza, hiszen a rendszerváltás óta alig két évtized telt el, így a korábban nem tapasztalt utcai megmozdulás láttán felvetődött a kérdés, hogy ez a politikai válság vajon milyen okokkal magyarázható? A világ kíváncsian figyelte, hogy az uralmon lévő – és az atrocitások fő célpontjának tekinthető – mongol utódpárt² hogyan reagál a kialakult helyzetre. Milyen intézkedéseket tesz, beveti-e a karhatalmat, illetve milyen lépéseket javasol a krízis megoldására. Ebben a várákozásban természetesen a korábbi egypártrendszerben beidegződött reflexek épp úgy tetten érhetőek voltak, mint a nemzetközi környezet kíváncsisága. A külföld elsősorban az új mongol politikai berendezkedés komoly erőpróbáját látta a kialakult helyzetben, melynek különlegességét fokozta, hogy a gyakori mongol politikai krízisek, kormányváltások ellenére ilyen véres megmozdulásokra, összecsapásokra korábban nem volt példa. A rendszerváltás körüli „tömegmozgalmak időszaka” gyakorlatilag a politikai átalakulás első évében lezárult, s azóta – egy-két kivételtől eltekintve – a jelentősebb, nagy tömegeket mozgató utcai tüntetések – pláne összecsapások – nem voltak jellemzőek az

¹ A szerző kutatásait az MTA Bolyai János ösztöndíja támogatta.

² Halha Mongol Ardiin Xuw'sgalt Nam (Mongol Népi Forradalmi Párt). A „halha” a mai mongol irodalmi nyelvet, a „mong” rövidítés pedig az írott (klasszikus) mongol nyelvet jelöli, s a mongol szavakat ezek tudományos átírásában adom meg. A mongol neveket, kifejezéseket a főszövegben a könnyebb érthetőség kedvéért hagyományos magyaros átírásban, a lábjegyzetekben tudományos átírásban adom meg, míg az esetlegesen előforduló kínai kifejezéseknél a pinyin átírást alkalmazom. Az átírásban a mellékjeles betűk a következő hangértéknek felelnek meg: č-cs, ĵ-dzs, j-dz, s-sz, š-s, x-veláris h, a magánhangzó kettőzése hosszúságot jelent.

országára. Ilyen értelemben ezek az események, az utcai politizálás mintegy groteszk keretbe foglalják a mongol rendszerváltás első két évtizedét.

A 2008. június 29-én lezajlott választások után több ellenzéki politikus, így a legnagyobb ellenzéki tömörülés, a Mongol Demokrata Párt³ (DP) elnöke⁴ is választási csalásokat emlegetett. Az előzetes adatok alapján a Mongol Népi Forradalmi Párt (MNFP) megszerzett mandátumainak számát túl soknak találva bejelentette, hogy nem hajlandó elfogadni az eredményeket. Egy nappal később, Ulánbátorban a Szühebátor téren⁵ gyülekező kisebb ellenzéki pártok, illetve a DP képviselői és szimpatizánsainak csoportjai új választást követeltek. Az összejövetel hamarosan spontán tüntetéssé alakult. A résztvevők átvonultak a Mongol Népi Forradalmi Párt csupán néhány száz méterre található székházához, ahol folytatták a demonstrációt. Az irányítás azonban hamarosan kicsúszott a politikusok kezéből. Nem tudni, ki és hogyan kezdte, de a tüntetők hamarosan az épület köré kordont vonó rendőrökre, majd ezek meghátrálása után az épületre rontottak. Nem sokkal később felcsaptak a lángok, és a korábbi tüntetés vad rombolássá alakult, mely a város több pontjára is továbbterjedt. A Mongol Népi Forradalmi Párt az ellenzéket vádolta a megmozdulás szervezésével, amit az nem ismert el és visszautasított, a mongol államfő, Nambarin Enhbajar⁶ pedig kénytelen volt bevezetni a rendkívüli állapotot. Az utcai zavargások gyászos mérlege végül öt halott, több mint háromszáz sebesült, 751 letartóztatott, és öt napig tartó szükségállapot volt.

Mongóliában az utóbbi csaknem két évtizedben előfordultak ugyan politikai krízisek, a 2008-as választásokat követő események intenzitására azonban korábban nem volt példa. Voltak utcai demonstrációk, éhségsztrájkok, de ezek a megmozdulások inkább az átalakulási folyamatok első két évére

³ Mongolul: Halha Mongoliin Ardčilsan Nam.

⁴ Caxiagiin Elbegdorj [magyar átirásban: Cahiağín Elbegdordzs] a mongol demokratikus átalakulás egyik vezéralakja. 1989 decemberében részt vett az első, demokráciát követelő megmozdulások szervezésében és az első jelentős ellenzéki tömörülés, a Demokrata Unió létrehozásában. Korábban két alkalommal, 1998. április–december, és 2004. augusztus–2006. január között töltötte be a miniszterelnöki pozíciót. 2009 májusában – valószínűleg a 2008-as megmozdulásokkal kapcsolatos tevékenységének köszönhetően – a köztársasági elnökválasztáson sikerült legyőznie utódparti riválisát, a korábbi miniszterelnök, majd államfő Enxbajart.

⁵ Mongolul: Halha Süxbaatriin talbai

⁶ Mongol írásmód szerint: Nambariin Enxbayar

korlátozódtak és eddig egyszer sem fajultak vérontásig. Bár a 2008-as konfliktusnak egyes pártok, politikusok megjelenése erősen politikai színezetet adott, egybehangzó vélemények szerint a háttérben inkább gazdasági érdekek húzódnak meg. Ugyanakkor felszínre kerültek olyan alapvető – elsősorban társadalmi jellegű – problémák, melyek okai részben a rendszerváltás előtti korszakban gyökereznek, részben a posztoszocialista időszak „eredményei”. Ezek egy részét már a kilencvenes évek elején bekövetkezett mongóliai rendszerváltás óta sem sikerült megoldani, más részük azonban alapvetően új keletű. Megértésükhöz röviden érdemes áttekinteni a mongol rendszerváltás történetét.

A történeti előzmények

A mongol függetlenség és ezzel összefüggésben a mai önálló mongol állam, bizonyos értelemben létét is északi szomszédjának köszönheti. Mongólia a huszadik század elején még a Mandzsu Birodalom⁷ része volt. 1911-ben, a dinasztia összeomlásakor a mongolok megpróbálták kikiáltani függetlenségüket, de ezt sem Oroszország, sem Kína, sem más ország nem ismerte el. A mongolok a cári kormányzat segítségével voltak csak képesek olyan részleges autonómiát kivívni, melyet 1915-ben déli szomszédjuk is hajlandó volt elismerni. Ez jórészt annak köszönhető, hogy Kína hatalma a mandzsu dinasztia végnapjaira, illetve később, a bizonytalan belpolitikai helyzetnek és az egységes kormányzat hiányának köszönhetően annyira meggyengült a birodalom határain, hogy mind a cári rezsim, mind később a bolsevikok viszonylag könnyedén képesek voltak érdekeiket érvényesíteni a mongol területeken. 1917-ben, a cár bukásával a teokratikus mongol kormányzat⁸ elvesztette leg-

⁷ Az 1644 és 1911 között a kínai trónon uralkodó mandzsu császári dinasztia több lépésben vontatta uralma alá a mongolok által lakott területeket. 1757-től a dinasztia bukásáig a mongol kánságok teljes területe a dinasztia fennhatósága alá tartozott.

⁸ 1911 decemberében, a mandzsu dinasztia hatalmának összeomlása után a mongolok kikiáltották függetlenségüket, és tibeti mintára az akkori mongol buddhista egyházfőt, a VIII. bogdogent emelték a káni trónra. Ezzel, illetve öt minisztérium (külügy-, belügy-, hadügy-, pénzügy- és igazságügy-) felállításával létrejött az önálló, teokratikus mongol kormányzat, melynek célja az ország teljes függetlenségének elismertetése volt. Ezt a célt egyedül képtelen volt megvalósítani, ezért az orosz szövetség kiépítésére törekedett. A cári kormányzat ekkor megelégedett a gazdasági befolyás megszerzésével, így nem támogatta a mongolok Kínától

főbb támogatóját, ami az autonómia kényszerű feladását és a kínai hatalom kiújulását eredményezte, bár ez csak rövid intermezzónak bizonyult.

1921-ben a mongolok bolsevik segítséggel, fegyverrel úzték el a megszálló kínaikat az országból, s az akkor hatalomra került rezsim az északi szomszéd hathatós támogatásával és útmutatása alapján fokozatosan építette ki hatalmát. 1924-ben a nyolcadik mongol egyházfő (bogdo gegen)⁹ halála után, még az év augusztusában kikiáltották a Mongol Népköztársaságot, így a kapcsolatot még szorosabbá vált.

Az 1924-ben elfogadott új alkotmány már népköztársaságként határozta meg Mongólia államformáját, s ekkortól gyakorlatilag a Szovjetunió tekinthető legfőbb szövetségeseinek. Igaz, az ország függetlenségének elismerésével Kína még sokáig adós maradt, és a helyzet csak 1945-ben változott meg. A kínai kormányzat a második világháború után is feltételekhez kötötte a megállapodás létrejöttét, így követelésük hatására még az év őszén népszavazást tartottak Mongóliában, amely során a lakosság elsöprő többsége a Kínától való elszakadás mellett tette le voksát.¹⁰ 1946-ban tehát – több mint két évtizeddel az önálló mongol kormány Szovjetunió általi elismerése után –, jórészt a szovjet nyomás hatására¹¹ Kína is elfogadta a Góbitól északra eső területek, a korábbi Külső-Mongólia teljes függetlenségét (1946. január 5.).¹² A mongolok szempontjából a siker azonban így sem volt teljes. A mongol

való teljes elszakadását. A két nagyhatalom egyezkedésének eredményeként született az a megállapodás, mely a Góbi sivatagtól északra eső mongol területeknek (Külső-Mongólia) részleges autonómiát biztosított. Megállapodásukat az 1915 májusában Kjahtában aláírt háromoldalú (mongol–oros–kínai) szerződés véglegesítette. Ez az állapot azonban csak 1922 februárjáig állt fenn, amikor a korábbi pártfogóját elvesztő mongol kormányzatot a kínaiak fegyverrel kényszerítették autonómiája feladására.

⁹ 1924. május. [mongolul: Halha bogd gegen, mong. boyda gegen]

¹⁰ 1945. október 20. A szavazók 98,4%-a szavazott az elszakadás mellett. A szavazásról készült jegyzőkönyvet a mongol Kis Hural elnöksége november 10-én küldte meg a kínai kormányzatnak.

¹¹ Sztálin már a jaltai konferencián megszerezte szövetségesei beleegyezését ahhoz, hogy a Szovjetunió ázsiai érdekszférájába Mongólia is beletartozzon. Ez gyakorlatilag az akkor már évtizedek óta fennálló helyzet szentesítését jelentette. A harmincas évek közepétől jelentős számú szovjet haderő tartózkodott az országban, sőt az orosz–japán összecsapások igen fontos hadszínterének is tekinthető ez a terület, hiszen 1939-ben Kelet-Mongóliában a Halhin Gol-i csatában az egyesített szovjet–mongol haderő állította meg a japán előretörést.

¹² Batbayar, Cedendambiin: Mongol ba ix gürnüüd XX. Juunii exiin xagast. Ulaanbaatar, 2006, 273.

népek által lakott terület jelentős része továbbra is Kína fennhatósága alatt maradt, s ezekből a déli-, vagy belső-mongol területekből hozták létre 1947-ben a Belső-Mongol Autonóm Tartományt. A politikai alku véglegesítette a halha¹³ és a déli-mongol terület szétszakítását, biztosította a Szovjetunió befolyását Mongóliában, s a termékeny belső-mongol területek hovatarthatását pedig később senki sem vitatta.¹⁴ Így Mongólia – a Mongol Népköztársaság – a huszadik század jelentős részében a Szovjetunió szatellitjeként létezett. Politikai státusát, jelentőségét éppen az adta, hogy a szovjet–kínai rivalizálás fontos színterévé vált.

A század húszas éveitől egyértelmű volt az orosz (szovjet) befolyás az országban, ami a huszadik század utolsó harmadának elején, a szovjet–kínai viszony elhidegülésének idején még nyilvánvalóbbá vált. Az 1960-as évek végétől a Szovjetunió gyakorlatilag ütközőállamként¹⁵ tekintett Mongóliára, jelentős létszámú haderőt állomásoztatott az országban, s a mind szorosabb gazdasági függés kialakítására is törekedett. A hetvenes évektől a volt szocialista tömb országaiból egyre több gazdasági segítség érkezett, ami részben segített a mongol gazdaság működtetésében, ugyanakkor egyfajta kiszolgáltatottságot is eredményezett, hiszen a mongol gazdaság teljes egészében a KGST-től függött. Külkereskedelmének 92%-át a KGST, s ennek 80%-át a Szovjetunió felé bonyolította.¹⁶ Bár elkezdődött a gazdaság részleges átszervezése, ennek hatásai és eredményei nemigen mutatkoztak. A lakosság jelentős része megmaradt nomád állattenyésztőnek. Kialakultak kisebb ipari központok, de ezek termelékenységé, hatékonysága messze elmaradt a kívánt szinttől. Megkezdődött a városok fejlesztése, modernizációja, a lakosság fo-

¹³ A központi mongol területek, nagyjából a mai Mongólia.

¹⁴ A huszadik század elején, az 1904–05-ös orosz–japán háború után a cári Oroszország és Japán több szerződést is kötött, melyek a belső-mongol területeket japán befolyási övezetként ismerték el. A világháború után megfosztották Japánt korábban birtokolt területeitől, s az 1947-es szerződés az új helyzet szovjet részről történő elismerését is rögzítette.

¹⁵ Az 1960-as évek második felében a szovjet–kínai viszony látványosan megromlott. A távolkeleti határincidens még inkább kiemelte a mongol területek jelentőségét. Az incidens után a szovjetek növelték katonai jelenlétüket a mongol területeken. Ez olyan komolyan rányomta bélyegét a Szovjetunió és Kína kapcsolatára, hogy a két ország viszonyának normalizálódása felé tett egyik legfontosabb lépés Gorbacsov 1986-os vlagyivosztki beszéde volt, melyben bejelentette a szovjet csapatok részleges kivonását Mongóliából.

¹⁶ Kovács, Attila Endre: A mongol demokratizálódás rövid története. Új keleti szemle, 3. évf. (2001b) 1–2. sz., 48–68.

kozos urbanizációjára is tettek lépéseket. Ez elsősorban a fővárosra, illetve a mongol gazdaság erőltetett átalakításának olyan központjaira – a „szocialista ipar” fellegváraira – korlátozódott, mint a Mongólia északi részén, az orosz határ közelében található Erdenet vagy Darhan városa. A folyamat európai léptékkal mérve meglehetősen visszafogott eredményeket hozott, de elindított egyfajta gazdasági átalakulást, és elvetette azoknak a folyamatoknak a csíráját, amik a rendszerváltás után robbanásszerű változásokat eredményeztek.

A mongol társadalmi átalakulás

A szovjet típusú gazdasági átalakulás természetesen társadalmi változásokat is generált. A mongol társadalom sajátossága, hogy a népesség nagyobb része még a huszadik század végén is nomád állattenyésztőként élte mindennapjait. Ilyen értelemben a XX. század második évtizedének teokratikus állama sokkal közelebb állt az azt megelőző több, mint két évszázados mandzsú császársághoz, mint az 1921-es forradalom utáni időkhöz. A buddhista egyház fő vezetője állam feudális jellegű társadalmában a legjelentősebb változást csupán az alávetett réteg szerkezetének – ezen belül is inkább az egyes csoportok számának – változása jelentette.

Az 1921-es forradalom után azonban az erőszakos kollektivizálással, a részleges modernizációval, a lakosság városokba, ipari központokba telepítésével akarták kialakítani a szocializmus idealizált társadalmát. Ez a folyamat a korai időszakban jelentős traumát okozott, de fokozatosan kialakult egy városi népesség, amely hozzászokott az új környezethez, részben elszakadt nomád hagyományaitól, és önálló társadalmi csoportként kezdett működni. Az átalakulás – bár több évtized alatt zajlott le – történeti léptékben mégis elég gyorsnak tekinthető, így számos nehézség okát is ebben kell keresnünk. A rendszerváltással létrejött politikai és társadalmi változás bizonyos mértékben esélyt adott ezek egy részének kezelésére, de a legfontosabb problémákat napjainkig sem sikerült megoldani.

A vidéken nomadizáló pásztorok a változásokat sok tekintetben csak közvetett módon tapasztalták, megmaradtak hagyományos életkörülményeik között. Napjainkban is ők alkotják a társadalom konzervatívabb, a politikai környezetre kevésbé fogékony részét. A városi lakosság viszont alapvetően más beállítottságú. A rendszerváltás idején a többséget első, másod-, vagy rit-

kásban harmadgenerációs városlakók alkották, akik eltérő mértékben voltak képesek alkalmazkodni az új környezet adta körülményekhez. Szerepük ugyanakkor alapvető volt a rendszer átalakításában, hiszen jellemzően ők alkották a demokratizálódási folyamat társadalmi bázisát. Ma is jóval érdeklődőbbek a politika eseményei iránt, ugyanakkor életmódjuk, gondolkodásuk változásával egyre inkább eltávolodnak korábbi gyökereiktől. Ilyen értelemben ma a mongol társadalom alapvetően két, egymástól jól elkülöníthető csoportra szakad, melyek között a távolság folyamatosan nő. Ez az átalakulás a rendszerváltás után látványosan felgyorsult, amiben a politikai, de a gazdasági környezet alapvető változása is nagy szerepet játszik.

Mint korábban említettük, a mai Mongólia sok tekintetben függetlenségét is északi szomszédja támogatásának köszönheti. Éppen ezért maguk a mongolok meglehetősen sajátosan viszonyulnak a rendszerváltást megelőző korszakhoz. A hétköznapi közbeszéd gyakran alapjaiban ítéli el az 1921–1989 közötti korszakot, a történész számára azonban jóval árnyaltabb kép bontakozik ki.

A rendszerváltás előtti történetírás evidenciának tekintette, hogy a Szovjetunió támogatása, a szövetségi rendszeréhez való csatlakozás, illetve a szocializmus mint társadalmi és politikai berendezkedés az egyetlen és üdvös Mongólia számára, hiszen az ország politikai vezetői már az 1921-es forradalom idején elkötelezték magukat a nem kapitalista rendszerű politikai fejlődés mellett. A politikai környezet nem is tette lehetővé, hogy felvethessenek ideológiailag kínos témákat, például a tényleges függetlenség vagy önállóság kérdését. Mongólia önmaga számára független ország volt, a külvilág – és ilyen értelemben a Szovjetunió is – azonban gyakorlatilag a Szovjetunió részeként tekintett rá. *Kurica ne ptica, Mongolia ne zagranica* – „A tyúk nem madár, Mongólia nem külföld” – tartotta az orosz közmondás.

A rendszerváltás után megkezdődött a huszadik század eseményeinek átértékelése, egyre-másra jelennek meg olyan történelmi munkák, melyek elsődleges célja a tényfeltárás. Az eltelt idő természetesen nem volt elég ahhoz, hogy megtörténhessen a múlt rendszer eseményeinek egyfajta konszenzusos újraértékelése, de jól megfigyelhetően kirajzolódik egy tendencia. A rendszerváltás után az eddig hozzáférhetetlen dokumentumok kiadására, a történelmi események, az egyes korszakok átértékelésére került a hangsúly, s a forráskiadványok megjelentetése után csak a legutóbbi években indult meg a tudományos diskurzus a korábbi korszak értékeléséről. Ebben a környezetben a rendszer-

váltást közvetlenül megelőző hetven év, a mongol pártállami vezetők általánosan negatív előjelű kritikát kaptak. Ugyanakkor még ma is kevesen feszegetik azokat a meglehetősen ellentmondásos kérdéseket, hogy a szovjet támogatás milyen szerepet játszott a mai Mongólia létrejöttében, vagy azt, hogy Csojbal-szan,¹⁷ a sztálinista személyi kultusz mongóliai megalapozója, miközben az egyre szorosabb szovjet szövetség kiépítésén, a szovjet típusú mongol állam megteremtésén munkálkodott, hogyan volt képes elkerülni az ország teljes beolvadását. E kérdések felvetése és értékelése még a jövő – remélhetőleg a köz-eljövő – feladata lesz.

A mongol rendszerváltás

A mongol politikai és gazdasági átalakulás, a kelet-európai rendszerváltásokhoz hasonlóan, szorosan összefügg a Szovjetunióban a nyolcvanas évek közepén megindult demokratizálódási folyamattal. Az alapvető különbség az, hogy Mongólia a szovjet érdekszférába tartozó összes országnál jobban ki volt szolgáltatva a KGST-nek, illetve a Szovjetuniónak.

Sajátos módon a mongol politikai átalakulás kapcsolódik a kelet-európai politikai változásokhoz is. Ez nem csupán annak köszönhető, hogy a Szovjetunióban bekövetkezett változások hatására Mongóliában a kelet-európai eseményekkel párhuzamosan ment végbe az átrendeződés. Közvetlen kapcsolatnak tekinthető, hogy ezekben a folyamatokban gyakran olyan fiatal mongol értelmiségiek játszották a vezető szerepet, akik maguk is Magyarországon, Lengyelországban, Csehszlovákiában tanultak, tehát adott esetben bizonyos itt megismert mintákat követtek. Ki kell emelnünk az 1989. decemberi romániai eseményeket is, melyek katalizátorként működtek, és újabb inspirációt jelentettek a mongóliai ellenzék számára.

Az 1980-as évek második felében a peresztrojka nyomán meghirdetett mongóliai politikai és gazdasági változás az átalakítás és nyitás (*őröslön bajgólalt*)¹⁸,

¹⁷ Xorloogiin Čoibalsan [magyar átírásban: Horlógin Csojbal-szan] (1895–1952). Az 1921-es mongol forradalom egyik vezéralakja. 1929-től egy éven keresztül államelnök, majd politikai vezetőtársainak likvidálása után, 1939-től haláláig miniszterelnök, a tényleges politikai hatalom birtokosa.

¹⁸ Halha őröslön baiguult [átalakítás].

*il tod*¹⁹⁾ fogalmakkal került be a mongol köztudatba. A cél elsősorban a Szovjetunióban elindult változások adaptálása, kivált a gazdaság átalakítása volt. A társadalmi és még inkább a politikai környezet megváltoztatása még távlati célként sem fogalmazódott meg. Az új politikai irányvonal meghirdetésével azonban létrejöttek azok a – jórészt közéleti – fórumok, ahol a társadalmi feszültségek is napvilágra kerültek. Ezek egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak Mongóliában is, ami a külpolitikai változások hatásaival együtt a politikai változások felé sodorta az országot.

A Szovjetunió Ázsia-politikájának változásával, a szovjet-kínai viszony fokozatos normalizálódásával kialakult helyzetben valamelyest Mongólia mozgástere is bővült. Az új gazdaságpolitikai lépések azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, így a társadalmi feszültség növekedésével a jelentősebb politikai átalakulás is egyre elkerülhetetlenebbé vált.

A rendszerellenes tömegmozgalmak 1989 őszén kezdődtek és 1990 elején váltak általánossá. Szervezői elsősorban a fiatal városi értelmiség képviselői voltak. A kezdeti időszakban követőik is inkább ebből a rétegből kerültek ki, a mozgalmak társadalmi bázisa azonban hamarosan jóval szélesebbé vált. Az események elsősorban a fővárosra koncentrálódtak, és a megmozdulások csak fokozatosan terjedtek át vidékre (természetesen ekkor is a kisebb vidéki városokra és nem a nomád területekre kell gondolnunk). Itt kapott különleges jelentőséget, hogy a szovjet korszakban megindult átalakulás, amely elsősorban a nomád viszonyok felszámolását, az uralkodó ideológia elvárásainak megfelelő „modern” társadalom kialakítását célozta, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy létrejöhessen az a politikailag is aktív réteg, amely a rendszert kritizáló társadalmi mozgalom bázisát adta.

Mongol sajátosság, hogy a megmozdulások fő szervezői alkotta ellenzék meglehetősen szoros kapcsolatot tartott fenn a párton belüli ellenzékkel, hiszen nagyjából azonos társadalmi réteget és korosztályt képviselt. Fontos megemlíteni, hogy az ellenzékbeli teljes egészében hiányoztak a szélsőséges csoportok, sokkal fontosabb volt a mozgalom alulról szerveződő jellege, mely inkább a hagyományokhoz való visszatérést és a nemzeti öntudat felébresztését célozta.

¹⁹⁾ Halha il tod [nyitás]. A fogalmak első említése az MNFP 19. kongresszusán történt (1986. május 29.). Kovács, i. m. 2001b, 49.

Az uralkodó kormánypárt, a Mongol Népi Forradalmi Párt belső megosztottságára jellemző, hogy egészen 1990 áprilisáig nem lépett fel egyértelműen az ellenzékkel szemben. Még januárban is alapvetően két, egymással ellentétes véleményt képviselő csoport volt megfigyelhető az MNFP Központi Bizottságán (KB) belül. A párton belüli keményvonalas, az ellenzékkel szemben határozott – akár erőszakos – fellépést sürgető csoporttal szemben formálódott egy mérsékeltebb, a békés megoldást és kisebb reformokat is támogató réteg, melynek Batmönh²⁰ volt a vezetője. A két csoport közötti rivalizálás egészen a korábbi állami és pártvezér, Cedembál²¹ nyugdíjazásáig visszamenőleg megfigyelhető volt. A hatalomért folytatott harcban fokozatosan Batmönh hívei kerültek túlsúlyba a KB-ban, de mint láthattuk, a keményvonalasok ellenállását még 1989 végére sem sikerült teljesen felmorzsolniuk. Mindazonáltal a demokratikus átalakulás egyetlen puskalövés nélkül ment végbe, ami a mongol rendszerváltás egyik legfontosabb jellemzőjének is tekinthető. Az állampárt belső ellenzéke elég erőt képviselt ahhoz, hogy képes legyen a keményvonalasok visszatartására, és a demokratikus ellenzékkel gyakorlatilag együttműködve járuljon hozzá a békés politikai átmenethez. Ez a párt hosszú távú politikai céljait is jobban szolgálta.

A spontán társadalmi megmozdulások mellett 1989 végétől egyre szervezettebb ellenzéki csoportok is létrejöttek. Ezek közül az első, a Mongol Demokrata Szövetség²² (MDSZ) volt, amelyet 1989 decemberében, a Fiatal Alkotóművészek Második Országos Tanácskozásán alapítottak.²³ Az MDSZ mellett új csoportok is létrejöttek, mint a szintén 1989 decemberében alakult

²⁰ Halha Jambiin Batmönx [magyar átírásban: Dzsambin Batmönh] (1926–1997) 1948-ban lett az MNFP tagja. Az 1970-es évek elején került be az állam legfelső vezetésébe. 1973-tól tudományos miniszter, 1974-től a Politikai Bizottság tagja. 1974–84 között Mongólia miniszterelnöke volt, majd a politikai hatalom irányítását is megszerezte, amikor 1984-ben Cedembál helyét is átvette a mongol párt- és állami vezetés élén.

²¹ Halha Yumjaagiin Cedembal [magyar átírásban: Jumdzságin Cedenbal] (1916–1991) miniszterelnök, a Mongol Népi Forradalmi Párt főtitkára. A hatalmat Čoibalsan 1952-ben bekövetkezett halála után, politikai rivalisa félreállításával szerezte meg, és egészen Batmönh 1984-es hatalomra kerüléséig Mongólia egyszemélyi vezetőjének volt tekinthető.

²² A szervezet neve eredetileg Mongol Jaluučuudiin Ardčilsan Xolboo [Mongol Fiatalok Demokratikus Szövetsége] volt. Később a jaluučuudiin [fiataloké] kifejezést kihagyták belőle.

²³ Kovács, Attila Endre: A mongol rendszerváltás és társadalmi háttere. In: Orientalista nap 2000. Szerk.: Birtalan Ágnes–Yamaji, Masanori. MTA Orientalisztikai Bizottság–ELTE Orientalisztikai Intézet, Budapest 2001a, 99.

Szociáldemokrata Mozgalom vagy a következő év februárjában életre keltett Új Haladás Mozgalom. Ezek azonban az MDSZ jelentőségét nem csökkentették. A Demokrata Szövetség élen járt a pártta szerveződés folyamatában is. 1990 februárjában alakult meg belőle a Mongol Demokrata Párt, a többi csoport csak hónapokkal később követte az MDSZ-t ezen az úton.

Az ellenzéki pártok felbukkanása mellett még egy, az eseményekre jelentős hatást gyakorló katalizátorról kell említést tenni. Ahogyan a demokratizálódási folyamat megindulása is a Szovjetunióban bekövetkezett változásokhoz kapcsolható, úgy a mongol ellenzéki megmozdulások fokozódó aktivitása is hasonló eseményhez köthető. 1990. március 2-án az Izvesztyia napilap közölte, hogy értesülései szerint Mongólia csaknem 10 millió transzferábilis rubelre²⁴ rúgó összeggel tartozik északi szomszédja felé. Az összeg nagysága, a hatalmon lévő mongol politikai vezetők hallgatása óriási elégedetlenségi hullámot indított el a fővárosban, ami az ellenzéki csoportokat egységbe kovácsolta.

Március 7-én az MDSZ tíz tagja éhségsztrájkba kezdett, amellyel sikerült az MNFP KB képviselőit tárgyalásra kényszeríteniük. Az eredmény a párt meghátrálása és a párton belüli ellenzék térnyerése volt. A KB tagjai testületileg lemondtak, a párt pedig olyan határozatokat fogadott el, melyek megteremtették a rendszer átalakításának politikai feltételeit:

1. Törölni kell az Alkotmány 82. cikkelyét, amely kimondta az MNFP vezető szerepét.
2. Cedembál-t, aki 1940-től az MNFP főtitkára és Csojbalszan 1952-es halála után a teljes politikai hatalom birtokosa volt, ki kell zárni a pártból.
3. Rehabilitálni kell a politikai elítélteket.
4. 1990. április 9-ére össze kell hívni a párt rendkívüli kongresszusát.²⁵

Az MNFP vezetése korábban elsősorban adminisztratív eszközökkel próbálta útját állni a rendszerellenes mozgalmak megerősödésének. Az első és gyakorlatilag egyetlen jelentősebb esemény, amikor a tüntetők ellen karhatalmat vetettek be, csak 1990 áprilisában, több mint fél évvel az ellenzéki

²⁴ Az 1962-ben létrehozott és 1964. január elsején bevezetett fizetőeszköz a szocialista országok egymás közötti kereskedelmi forgalmának elszámolását szolgálta. Aranytartalma 0,987412 gr tiszta arany volt, és értéke az 1980–90-es évek fordulóján nagyjából 1 dollárnak felelt meg. A transzferábilis rubel 1991-ben szűnt meg, amikor a volt szocialista országok áttértek a dollár alapú külkereskedelmi elszámolásra.

²⁵ Kovács, i. m. 2001a, 104.

szerveződések illegalitásból való kilépése után következett be. Ekkor egy nagyobb ellenzéki tüntetés betiltását követően a kormányépület védelmére rendelték ki a rendfenntartókat. A lépés csak olaj volt a tűzre, a felháborodás országos méretűvé duzzasztotta az ellenzék bázisát. Az állampárt kénytelen volt engedni, és június 22-re kiírták a választásokat.

A választáson hat párt indult. Az MNFP társadalmi beágyazottságára jellemzően a parlamenti helyek 86%-át szerezte meg, tehát egyértelmű győztesnek tekinthető. Bár a választásokon nem történtek bizonyítható visszaélések, az adminisztratív intézkedések, amelyek az ellenzék ellehetetlenítését célozták, jórészt sikerrel jártak. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy az MNFP-nek sikerült elérnie, hogy a választási törvény alapján ne egységesen szabályozzák a választókerületek méretét. Ez részben Mongólia népességének sajátos eloszlásából is következett, aminek eredményeként a vidéki választóköri körökben a győzelemhez akár 2000 szavazat megszerzése is elegendő volt, míg a városokban legalább 10000 kellett. Mivel az ellenzék bázisa gyakorlatilag a városi népesség volt, így a vidéki kerületekből könnyedén jutottak az állampárt képviselőjelöltjei a 430 fős Mongol Nagy Huralba.²⁶

Az ekkor megválasztott parlament két évig működött. 1992 januárjában a Hural²⁷ elfogadta az új alkotmányt, amely a Mongol Népköztársaság nevét Mongóliára változtatta, egykamarás, 76 fős parlamentet hozott létre, kétfordulós többségi szavazást és közvetlen államfőválasztást vezetett be. Az új választásokat 1992 júniusában tartották, melyeken a választópolgárok 95,6%-a vett részt. Az MNFP 71 képviselői helyet szerzett. Ezzel gyakorlatilag lezárult a mongol demokratikus átalakulás első szakasza.

A mongol parlamentarizmus 1992 után

Amit a volt állampárt a demokratizálódási folyamatok elején nem tudott elérni, jelesül az ellenzék megosztását, azt megtették a megváltozott körülmények. Az ellenzéknek láthatóan nem volt egységes kormányzási koncepciója, amit a közvéleménnyel képes lett volna elfogadtatni. Ennek következményei

²⁶ A mongol Parlament. Az MNFP a szavazatok 60%-át szerezte meg, de ez a képviselői helyek 86%-át, összesen 343 helyet biztosított a párt képviselői számára. Az ellenzék 40%-os eredménye így csupán a képviselői helyek 14%-át jelentette.

²⁷ Halha Ulsiin Ix Xural [Országos Nagy Tanács (Nagy Gyűlés)].

nem csak a két választási vereségben nyilvánultak meg. Az ellenzék a választások után szétzilálódott, több pártszakadás is bekövetkezett, s a folyamatot a fokozódó gazdasági nehézségek csak tovább erősítették.

A korábban szinte kizárólag szovjet kapcsolatokon és a KGST-n keresztül működtetett gazdaság az oroszok kivonulása után gyakorlatilag összeomlott. 1992-ben a városokban alig volt élelmiszer, akadozott az áram- és üzemanyag-ellátás.²⁸ A gazdasági nehézségek nem nagyon ingatták meg az MNFP népszerűségét. A politika iránt kevésbé fogékony, a változásokra nehezebben reagáló vidéki pásztorok támogatásának köszönhetően a nyári választások gyakorlatilag konzerválták a korábbi állampárt hatalmát.²⁹ A tényleges hatalomátadás nem történhetett meg, ugyanakkor az ellenzék sem volt képes olyan politikai alternatívát felmutatni, amely lehetőséget biztosított volna számára a hatalom átvételére. Az 1996-os választásokat ugyan egy ellenzéki koalíció nyerte meg, de az nem tudott úrrá lenni a gazdasági nehézségeken, hamar teret veszített, és 2000-ben az MNFP ismét szinte földindulásszerű győzelmet aratott. A 76 parlamenti hely közül 72-t szerzett meg.

Az a tény, hogy az ellenzéki koalíció képtelen volt az 1996-os választási győzelemmel³⁰ élni, több okra vezethető vissza. Ezek közül csak az egyik a megosztottság. A korábban említett ellenzéki tömörülések, pártok közül kétségkívül a Mongol Demokrata Párt tekinthető a legjelentősebb erőnek, de ez a tény inkább kárára, mint előnyére vált a parlamenti helyek többségét megszerző ellenzéki koalíciónak. Az MDP a kisebb ellenzéki pártok támogatása nélkül nem kerülhetett volna hatalomra, ugyanakkor a koalíció vezető erejeként megpróbálta rákényszeríteni elképzeléseit támogatóira is, nem törekedett a konszenzusos megegyezésre. A belső ellentétek, amelyek inkább gazdasági, mint politikai jellegűek voltak, hamarosan a szövetség széteséséhez vezettek.

²⁸ Ezt jelen tanulmány szerzőjének személyes tapasztalata is alátámasztja. 1992-ben a mongol főváros boltjai kongtak az ürességtől. Az élelmiszer-ellátás finoman szólva is akadozott, a kormányzat kénytelen volt jegyrendszert bevezetni. A lakosság általában magánúton – például rokoni kapcsolatait kihasználva – volt kénytelen magáról gondoskodni. Gyakran utaztak vidékre, hogy rokonaiktól, helyi pásztoroktól vásároljanak húst, néha élő állatot, és ezzel biztosítsák családjuk megélhetését egy rövid időre.

²⁹ Ebben közrejátszott a választókerületek már említett aránytalan kialakítása is.

³⁰ Az 1996-os választásokra létrejött Mongol Demokrata Unió koalíciója – amelynek vezető ereje ekkor is a Demokrata Párt volt – összesen 48 mandátuma mellett az MNFP csak 23 parlamenti helyet volt képes megszerezni. (A fennmaradó 5 helyet függetlenek szereztek meg.)

A mongol gazdaság

A politikai irányváltás után (1996) létrejött új mongol kormányzat egyik legjelentősebb feladata a gazdasági helyzet normalizálása volt. A korábbi stratégiai partner – a Szovjetunió – kivonulása egy csupán kismértékben iparosított, elsősorban a korábbi szövetségesek igényei szerint kialakított és számottevő infrastruktúrával nem rendelkező, így önmagában szinte életképtelen gazdaságot hagyott hátra. Ebben a környezetben kellett, szinte a nulláról kezdve, a gazdaság bővülésének feltételeit megteremteni. A nemzetközi közösség nem hagyta magára ezzel a problémával az országot – a '90-es évek közepén Mongólia volt a világ egyik legnagyobb hitelfelvevője. Az így rendelkezésre álló forrásokat azonban közel sem tudták megfelelően felhasználni. 1998-ban már a második bankkrízis söpört végig az országon, és a privatizációt sem sikerült elég körültekintően véghezvinni. Mongóliában – számos kelet-európai országhoz hasonlóan – egy viszonylag szűk csoport lett az állami vagyon kiárúsításának haszonélvezője. Bár a külső források lehetőséget biztosítottak volna arra, hogy a mongol bankrendszer kiépítésével megteremtsék a gazdaság finanszírozásának feltételeit, ám a rendelkezésre álló kereteket rosszul használták fel. A külső források eltűntek a bankrendszer útvesztőiben, egy szűk elit érdekeit szolgálva. Ugyanakkor, a poszt-szovjet politikai- és gazdasági átalakulásokra nem csak itt jellemző módon, ez a gazdasági csoport a politikai réteggel, elsősorban az 1996-os választásokon győztes Demokrata Unióval ápolt szoros kapcsolatokat. Nem véletlen, hogy nem sokkal a hatalom megszerzése után már a külföld elvtelen kiszolgálóinak bélyegezték őket.

Ebben a választási ciklusban érte el mélypontját a gazdasági visszaesés is. Az 1990-es évek elején elvesztett piacok helyett ebben az időszakban még nem sikerült újakat kiépíteni, így a mongol gazdaság hagyományosan jól teljesítő szegmense – elsősorban az állati eredetű nyersanyagokra (pl. bőr) épülő iparágak – is drámai visszaesést produkált.³¹ Az infláció jelentős mértékben megnőtt, a mongol fizetőeszköz, a tugrik dollárhoz viszonyított árfolyama 1996-ban fél év alatt csaknem 36%-kal esett.³²

A Demokrata Unió ilyen környezetben képtelen volt sikeres gazdaságpolitikát folytatni. Az állami bevételek növelése érdekében gyakran egymásnak

³¹ Rossabi, Morris: *Modern Mongolia*. University of California Press, Berkeley 2005, 85.

³² Uo. 77. A kedvezőtlen gazdasági környezet következtében a GDP növekedése a korábbi 6,3 százalékról alig 3 százalékra esett vissza 1996 végére.

ellentmondó, illetve népszerűtlen döntéseket hozott. Jellemző a helyzetre az 1997 áprilisában a személy- és teherszállításra kivetett különadót szabályozó törvény, illetve az azzal szemben kialakult ellenállás. A kormányzat 13-160 ezer tugrik különadót³³ vetett ki a személyi tulajdonban lévő gépjárművekre. Ez az intézkedés közvetlenül vagy közvetett módon gyakorlatilag az egész mongol társadalmat érintette, nem csak a helyi, de a helyközi közlekedésre és áruszállításra is hatással volt. Mongóliában a nem megfelelő infrastruktúra – például az út- és vasúthálózat hiánya – a belföldi kereskedelmet, áruszállítást is korlátozta. A vidék és a főváros közötti áru- és személyszállítást a leghatékonyabban mindmáig a jórészt magántulajdonban – gyakran a sofőr egyszemélyes vállalkozásaként – működő kisebb fuvarozó cégek bonyolítják. A rendszerváltás után, a közösségi közlekedés hiányosságait kihasználva, a városokban is egyre-másra alakultak a kis, személyfuvarozással foglalkozó vállalkozások. Ezek megadóztatása országos méretű ellenállást váltott ki, a fővárosban utcai blokáddal akadályozták a forgalmat, a Szühebátor téren többezres tüntetésekkel követelték az intézkedés visszavonását. A demonstrációk el is érték céljukat, Ocsirbat³⁴ államelnök megvétőzte a törvényt.

Az ellentmondásos gazdasági döntések következtében a kívülről származó is könnyen megfigyelhető, sajátos gazdálkodási formák jöttek létre az országban. A különböző kisvállalkozások létrejöttét a fent említett fuvarozó cégek is jól szemléltetik, de a mongolok kreativitására, illetve a gazdasági jellegű magánkezdeményezésekre még számos más példát is találhatunk. A piacgazdaság bevezetése, az állami vállalatok fokozatos visszaszorulása, az állam által irányított kereskedelem visszaesése nyomán egyre-másra jelentek meg a kisebb – gyakran csak alkalmi társulásként működő – magánvállalkozások. Ezek gyakran a törvényi kereteket feszegetve, az állandó munkahely mellett inkább csak fizetés-kiegészítést biztosítottak az alkalmi vállalkozók számára. A '90-es évek végén az utazó számára úgy tűnhetett, hogy egész Mongólia kereskedik. Az állami, nagyvállalati szintű kereskedelem hiányosságait kihasználva egyre-másra nyíltak a kisebb boltok, trafikok, amelyek áruellátásáról sajátos módon gondoskodtak. Gyakran fordult elő, hogy kisebb közösségek, saját anyagi forrásaikat összeadva, megvásároltak

³³ Uo. 76.

³⁴ Punsalmagiin Ocsirbat [magyar átírásban: Punszalmágin Ocsirbat] Mongólia államelnöke 1990–1997 között.

egy-egy vagonnyi szállítmányt a legkülönbözőbb termékekből. Ezt vasúton Kínából vagy Európából a fővárosba szállították, és szintén „kisipari” mód-szerekkel – például barátok segítségével vagy a vidékre induló postajáratokkal, buszokkal³⁵ – terítették a fővárosban, illetve az egész országban. A már említett kisebb boltok, trafikok ugyan önállóan kicsi, de összességében megfelelő méretű piacot teremtettek az így érkezett árucikkeknek. A szerény hasznot azután, ismét kalákában, újabb szállítmány beszerzésére fordították. Ebben az időben gyakran fordult elő, hogy a mongol határokon szinte képtelenség volt kishatár-forgalommal vasúton átkelni, mert a helyi „kereskedők” minden kupét lefoglaltak áruik számára. Az utazó ilyenkor éppúgy megoszthatta fülkéjét egy banán-szállítmánnyal, mint egy ülőgarnitúra terebélyes foteljeivel. Az ilyen jellegű tevékenység elsősorban a városi lakosság körében volt elterjedt. A vidék ekkor is megmaradt hagyományos gazdálkodási formáinál, és népességszáma sem csökkent jelentősen. Ez a tény biztosította a mongol gazdaság túlélését.

Az említett kereskedelmi formák később, az ezredforduló környékén, fokozatosan visszaszorultak. A gazdaság ezen szegmensében is megjelentek a nagyvállalkozások, amelyek elég tőkeerősek voltak a nagy tételben történő kereskedelmi forgalom lebonyolításához. Ez jelentős változásokat is generált. Egyre több külföldi, multinacionális cég jelent meg, kínai, dél-koreai, japán vállalatok nyitottak kirendeltségeket, kínálták áruikat és szolgáltatásaikat – a mongóliai piacszerzés érdekében gyakran nyomott áron –, és a városokban is folyamatosan nőtt a fizetőképes kereslet. Az új környezet hatására az ezredforduló környékén az árubőség robbanásszerűen megnőtt, ebben az értelemben a mongol főváros napjainkban semmiben sem különbözik a világ más nagyvárosaitól.

A külföldi befektetések növekedésének azonban negatív hatásait is megfigyelhetjük. Tőkeerős mongol befektetők hiányában az igazán nagy volumenű beruházások jellemzően külföldi tőkéből, illetve külföldi hitelekkel valósultak meg. Ennek köszönhetően a befolyt nyereség jelentős része nem mongol kézben realizálódik, akár a magánbefektetőket, akár az állam jövedelmeit vizsgáljuk. Ráadásul az állam a piacgazdaság és a privatizáció korai szakaszában – a befektetések ösztönzése érdekében – a költségvetés számára hosszú

³⁵ Nemegyszer fordult elő, hogy a szerző vidéki terepmunkáján úttalan utakon zötykölődve az épp utolért postabusz hátsó ablakában magyar Balaton szelet-, vagy étolaj-szállítmányt fedezett fel. Ekkor éppen ilyen konténer érkezett az országba.

távon meglehetősen rossz szerződéseket is kötött. Jelentős állami területek kerültek külföldi kézre, jövedelmező és a globális konjunktúrában hosszú távon is nagy jövedelemmel kecsegtető iparágak, mint a bányászat, nemesfém- és ipari nyersanyagkitermelés – jellemzően nagy bekerülési költségeik miatt – rendre külföldi többségi tulajdonú vállalatokhoz kerültek, amelyek a komoly kedvezmények miatt gyakran még adót sem fizettek. A hazánkban sem ismeretlen okok következtében a piacgazdaság bevezetése csak egy szűk réteg jövedelmeit gyarapította, nagymértékben nőtt a gazdasági értelemben leszakadók aránya.

A mongol–kínai kapcsolatok

A gazdasági változások kapcsán még egy igen fontos tényezőt kell megemlítenünk, amely hosszú távon Mongólia nemzetközi politikai szerepére is hatással lehet. Ez a napjainkban egyre jelentősebb mértékben bővülő mongol–kínai politikai és gazdasági kapcsolat, a Kínától való egyre nagyobb gazdasági függés fokozatos kialakulása. Annak ellenére, hogy a mongol rendszerváltás épp az egypártrendszer felszámolását, a ma ismert kínai elgondolásoktól részben idegen gazdasági-, politikai modellt és a piacgazdaság kialakítását célozta meg, a kínai vezetők siettek elismerni Mongólia teljes függetlenségét és önállóságát.³⁶ Kína már a nyolcvanas évek végétől igen jelentős figyelmet fordított északi szomszédjára. Sok tekintetben a korábban domináns szovjet pozíciók helyét fokozatosan a kínai kapcsolatok vették át. Részben ennek is köszönhető a kínai kormányzat gyors reagálása a mongol rendszerváltás következtében kialakult új belpolitikai helyzetre. Kína kijelentette, hogy tiszteletben tartja a demokratikus átalakulást, s ezután felvette a kapcsolatot a legfontosabb mongol politikai erőkkel, így a Mongol Népi Forradalmi Párttal és a Mongol Demokrata Párttal is.

1994-es ulánbátori látogatása idején írta alá az akkori kínai miniszterelnök, Li Peng, az új kétoldalú egyezményt. Egyúttal vázolta Kína elképzeléseit Mongóliával kapcsolatban:

Kína elismeri Mongólia függetlenségét, önállóságát, területi integritását.

Cél a kölcsönös előnyökön alapuló kereskedelmi és gazdasági kapcsolat fejlesztése.

³⁶ Már az 1991-ben hivatalos látogatásra Mongóliába érkező kínai delegáció is biztosította erről az új mongol kormányt.

Kína támogatja Mongólia atomfegyver-mentes státuszát.

Megfigyelői szerepet kíván Mongólia harmadik országokkal kötött szerződéseivel kapcsolatban, és segíteni szeretné ezek létrejöttét.³⁷

Kijelentette, hogy korábbi, ütközőállam-szerepe miatt Mongólia kiemelt fontosságú a térségben.³⁸

A politikai kapcsolatok normalizálódása a gazdasági együttműködés kereteinek bővülését is magával hozta. A KGST megszűnését és az orosz kivonulást követő mongol gazdasági válságban a megüresedett piaci pozíciókat Kína könnyedén be tudta tölteni. 1995-ben Kína már a második legnagyobb kereskedelmi partnere volt Mongóliának, 1999-re pedig megszerezte a vezető szerepet. 2004-ben a mongol export 48 százaléka irányult Kínába, míg a Mongóliába irányuló külföldi befektetések 38%-a származott Kínából. Ez Kína északkeleti és északnyugati tartományainak is jövedelmező volt, ugyanakkor a kínai külpolitika is jelentősen profitált belőle. A gazdasági befolyás kialakításával, az egyre nyomasztóbb gazdasági erőfölény felhasználásával Kínának egyre több lehetősége van a kétoldalú kapcsolatok irányítására is.

Gazdasági értelemben Mongólia számára Kína közelsége áldás és átok is egyben. A kínai gazdaság szinte kielégíthetetlen nyersanyagigénye komoly lehetőségeket rejt a mongolok számára. Mongólia jelentős készletekkel rendelkezik nemesfémek és egyéb ásványkincsek tekintetében: területén nagy mennyiségű arany, vas és más nemes- és színesfém, továbbá szén található. Ezek a nyersanyagok alapvető fontosságúak a kínai ipar számára, ugyanakkor kitermelésük a már említett okok – az infrastruktúra hiánya, a beruházások jelentős tőkeigénye stb. – miatt nehézségekbe ütközik.

Az egyre szorosabbá váló gazdasági kapcsolatnak köszönhetően Mongólia mindinkább rászorul déli szomszédja támogatására, befektetéseire. Bár a mongol kormányzat mindent elkövet annak érdekében, hogy a közel hetven évig

³⁷ A kínai kormányzat a térség vezető hatalmaként több, az ázsiai- és csendes-óceáni országokat összekötő kereskedelmi- és gazdasági szövetség tagja. Támogatásával Mongólia is több ilyen jellegű szervezetben is teljes jogú, illetve megfigyelői pozíciót kapott. Ilyen például az APTA (Asia Pacific Trade Agreement), az Asia Pacific Economic Cooperation Council, az SCO (Sanghai Cooperation Organization), melyben a mongolok Kína, Oroszország, Kazahsztán, Üzbegisztán Kirgizisztán, Tádzsikisztán mellett megfigyelői státusszal bírnak, csakúgy, mint az ASEAN biztonságpolitikai fórumában (ASEAN Regional Forum on Security).

³⁸ Batbayar, Cedendambii: Mongolia's Foreign policy in the 1990's: New Identity and new Challenges. Ulaanbaatar, Institute for Strategic Studies, 2002.

tartó politikai függést, amely az országot a Szovjetunióhoz kötötte, ne váltsa fel a Kínától való gazdasági függés korszaka, ebből a csapdából elég nehéz ki-törni. Hiába termelne ki az állam akár harmadik országbeli befektetők bevonásával jelentős szénhidrogén- vagy színesfém-készleteket, azokat csak Orosz-országon vagy Kínán keresztül lenne képes szállítani, vagy ott kellene értéke-sítenie. Ez azonban olyan feltételrendszert hoz létre, amelyben az említett két országból érkező befektetők előnyben vannak másokkal szemben.

Oroszország napjainkban még mindig Mongólia második legfontosabb gazdasági partnere. Noha az EU, az USA, Kanada és az ázsiai térség jelentős gazdasággal rendelkező államai – így a Koreai Köztársaság és Japán – is fon-tos szerepet játszanak, részesedésük mégis eltörpül a kínai szerepvállalás mel-lett.³⁹ Ez a jelentős gazdasági befolyás bizonyos esetekben a mongol kormány-zat politikai lépéseit is befolyásolhatja, akár a nemzetközi, akár a belpolitikai kérdésekre gondolunk.⁴⁰

A mongol–kínai kapcsolatok új szakasza az ezredforduló után már ismét az MNFP uralta kormányzat idején következett be.

A nemzeti eszme és az egyház új szerepe

Az MNFP 2000. évi látványos győzelmének csak az egyik oka volt az, hogy az 1996-os parlamenti választásokon győztes koalíció képtelen volt hatalmát sta-bilizálni, és a gazdasági helyzetet normalizálni. Ebben a fent említettek – az egységes kormányzati elképzelések hiánya, az átgondolatlan intézkedések, a

³⁹ Az említett országok közül csak az orosz részesedés haladja meg a húsz százalékot, az USA és Kanada részesedése 10% körüli, a többi még kevesebb. Ezzel szemben a kínai részesedés az 50%-ot is megközelíti. Forrás: Mongol Gazdasági és Kereskedelmi Minisztérium, illetve Mongólia pekingi nagykövetségének honlapja. <http://www.mongolembassychina.org/index.php?module=content&pid=2> (2010-04-23)

⁴⁰ A mongol kormányzat egyes lépései, melyekkel saját önállóságát is demonstrálni akarja – ilyen az USA terrorizmus elleni háborújában való részvétel – nyugtalanítják Kínát, és ennek Peking hangot is ad. Ugyanakkor a buddhista egyházzal és ezen keresztül a mongol egyházfővel, a IX. bogdogegennel, illetve a dalai lámával szembeni hivatalos mongol álláspont inkább a kínai elképzelésekhez áll közelebb. Nem foglalnak állást a dalai láma és a kínai kormányzat közötti vitás kérdésekben.

romló gazdasági helyzet, a korrupció elszabadulása, egy vezető ellenzéki politikai meggyilkolása⁴¹ – mellett még egy fontos tényező is szerepet játszott.

A mongol rendszerváltás, de még inkább az azóta eltelt húsz év egyik érdekes sajátossága, hogy nem a korábbi ellenzék, hanem az utódpart volt képes a rendszerváltás után felszínre kerülő mongol nacionalizmus jelképeit hatásosan beépíteni retorikájába. Ezt a kommunikációs előnyt a mai napig nagyszerűen használják. A szovjet korszak ideológiájának megfelelően korábban a nagy mongol birodalmat, illetve alapítóját, Dzsingisz kánt – mint az önálló mongol államiság, függetlenség és hatalom jelképét – nem lehetett hangsúlyosabb politikai jellegű környezetben említeni. Ennek nem kívánt politikai áthallásai voltak, amit a cenzúra igyekezett megelőzni. A rendszerváltás után azonban Dzsingisz kán központi helyre került a mongol történelmi panteonban, mint az ország és a birodalom alapítója, a világ felett uralkodó mongolok vezére. Személye a nacionalista retorikában is kiemelt szerepet kapott, és a mongol nemzeti identitás egyik fontos jelképévé – nem mellesleg a világ minden pontján jól érthető és komoly reklámértékkel bíró „védjeggyé” – vált. A politikai kommunikációban szinte behozhatatlan előnyt jelentett a – korábban az internacionalizmust zászlajára tűző – mongol utódpart számára az államalapító nagykán és a nagy mongol birodalom jelképeinek használata.

Hasonlóan eredményes volt a társadalom számára szintén nagy jelentőséggel bíró tényező, a vallási kérdés kezelése is. Az átalakulás korai éveiben az ellenzék kommunikációjának egyik fontos témája volt a buddhista egyház helyzete, illetve a vallásszabadság kérdése. A szocialista rendszer legsötétebb korszaka a párt hatalmának kiépítése, majd stabilizálása érdekében végrehajtott vallásüldözés időszaka volt. Az 1930-as évek második felének vallás- és egyházellenes intézkedései az 1937-es pogromokban, kolostorok elpusztításában, lámák ezreinek megölésében csúcsonodtak ki. Az utókor számára „könnyebb lenne”, ha a rémtettek végrehajtásával az orosz bolsevikokat lehetne vádolni, de tény, hogy a „mongol hazafiak bátor tetteit” szovjet barátai inkább csak tanácsaikkal „segítették”.

Az egypártrendszer korszakában az egyházat sikerült tetszhalott állapotban tartani, de a rendszerváltás után az egyház ismét látványos, robbanássze-

⁴¹ 1998. október másodikán meggyilkolták Sz. Dzorigot (Halha S. Jorig) a rendszerváltó demokratikus ellenzék egyik vezéralakját. A gyilkosság elkövetőire, illetve okaira a mai napig nem derült fény. Politikai indítéka nincs bizonyíték, de a haláleset nem növelte a kormányzat iránti bizalmat.

rű fejlődésnek indult. Egyre-másra nyíltak meg a régi kolostorok, a lámák száma napjainkban is folyamatosan gyarapszik.⁴² Mongólia lakosságának jelentős része ma is buddhistának tartja magát, ez tekinthető az ország államvallásának, a mongol identitás egyik legfontosabb elemének. A mongol utódpártnak sikerült konszolidált kapcsolatot kialakítania az egyházzal, és megmenekült az egyházellenesség bélyegétől.⁴³

A közelmúlt politikai eseményei

Az itt felsoroltak következtében a 2000. évi választásokat az MNFP fölényesen megnyerte,⁴⁴ s a hatalmat – kisebb megingásoktól eltekintve – gyakorlatilag azóta is birtokolja. A mongol ellenzék képtelen egységes arculatot megjeleníteni, így a Demokrata Párt politikai szerepe és súlya inkább az utódpárt politikájának sikerétől vagy sikertelenségétől, mint saját politikai teljesítményétől függ.

A 2008. júliusi események közvetlen előzményét a 2004-es választások időszakában kell keresnünk. Ekkor az MNFP és az ellenzék, melynek vezető ereje a Mongol Demokrata Párt volt, csaknem azonos számú (37-35) helyet szerzett a parlamentben. Mivel a három független, illetve a Köztársaság Párt egy képviselőjét egyik oldalnak sem sikerült megnyernie, a két nagy párt kénytelen volt nagykoalíciós kormányt alakítani. A tárgyalások több mint fél évig tartottak, és az a megállapodás született, hogy kormányfőnek az MDP vezetőjét, C. Elbegdordzsot, míg államfőnek az MNFP korábbi miniszterelnökét, N. Enhbajart⁴⁵ jelölték, akit egy évvel később, 2005. június 24-én meg is választottak. A koalíció azonban kétéves kormányzás után felbomlott, és az MNFP már önállóan alakított új kormányt 2006-ban. Ezt követően két újabb kormányválság rázta meg az országot, de a kormányfői hatalmat az utódpárt

⁴² Ez nem csupán történeti okokra, illetve a mongol hagyományokra vezethető vissza. A mai Mongóliában a fiatalok gyakran megélhetésük biztosítása érdekében, mintegy „munkaként” választják a lámák életét.

⁴³ A mongol buddhista egyház helyzetére vonatkozóan lásd: Szilágyi, Zsolt: A buddhista egyház a modern mongol társadalomban. In: Keréknymok, (2008) 4. sz. Budapest, A Tan Kapuja Buddhista Főiskola, 60–73.

⁴⁴ A mongol parlament 76 képviselői helyéből 72 helyet szerzett.

⁴⁵ [Mongol frás szerint: Nambariin Enxbayar]

már nem engedte ki a kezéből. Ebben a politikai környezetben érkeztek el a 2008-as választások.

A választások előzetes eredménye ismét az MNFP győzelmét valószínűsítette, amit Elbegdordzs, korábbi miniszterelnök és az MDP elnöke, megkérdőjelezett. Választási csalásról beszélt, és az általa szervezett tüntetés vezetett az MNFP-székház felgyújtásához. A korábban nem látott hevesseggű megmozdulásokhoz azonban valószínűleg kevésbé politikai, mint inkább gazdasági okok (a katonai vezetők közötti osztozkodás és az azzal járó torzalkodás) vezettek, s ezt a feltételezést több mérvadó forrás is megerősíti.

E választás jelentőségéhez tartozik még egy adalék, ami a mongol társadalomban kialakult belső feszültség okait is jól példázza. A rendszerváltás után igen jelentős belső migráció indult meg Mongóliában, amely leginkább a főváros népességének ugrásszerű megnövekedésében érhető tetten. Az 1990-es években kb. 700 000 fős Ulánbátor mára csaknem másfél milliós lélekszámmal bír. Ugyanakkor a munkalehetőségek közel sem gyarapodtak ilyen mértékben, a piacgazdaság nyújtotta lehetőségekkel a társadalom igen kis része tudott csak élni, így jelentős vagyoni különbségek alakultak ki. Az utóbbi években a városi munkanélküliség drasztikusan megnőtt, amit a vidékről történő bevándorlás csak tovább fokozott. A munkalehetőségek nem csak az alacsonyan képzett lakosság, de az értelmiség számára is korlátozottak. A halmozódó problémák miatt kialakult feszült társadalmi környezetben érthető, hogy a kormányt bíráló tüntetések pillanatok alatt tömegmegmozdulássá terebélyesedtek.

A 2008-as választások gazdasági értelemben különös jelentőséggel bírtak, hiszen lehetőség volt – és a lejáró koncessziók újratárgyalásával van ma is – a korábbi előnytelen szerződések felülvizsgálatára, amire a kormányzat is elszánta magát. Sikertelen olyan tőkeerős befektetőkkel tárgyalászatlanhoz ülni – a 2008-as hírek alapján elsősorban kanadai és ausztrál bányaiipari vállalatokról van szó –, akik reális, a mongol állam számára is kedvező feltételekkel lennének hajlandók több milliárd dollárt befektetni. A tervek nagyságát érzékelteti, hogy a választások idején többen a GDP 34%-os emelkedéséről beszéltek.⁴⁶ Ez vezetett a pártok közötti, korábban említett konfliktushoz.

⁴⁶ Ez lenne a legjelentősebb elmozdulás Mongólia posztkommunista korszakában, akár a pozitív, akár a negatív irányú kilengéseket tekintjük. A mongol GDP visszaesése az 1990–92 közötti időszakban 22% volt.

Az, aki ezeket a lehetőségeket kihasználhatja, nagy valószínűséggel olyan gazdasági fellendülést képes generálni, amely hosszú évekre a hatalomban tarthatja. Igazán nem mindegy, hogy ezeket a szerződéseket melyik mongol párt képviselői írhatják alá.

Összegzés

A 2008 őszen kirobbant gazdasági világválság meglehetősen új körülményeket teremtett. A megváltozott gazdasági környezet Mongóliában sem kedvez a jelentős beruházásoknak, így egyelőre kérdéses, sikerül-e megvalósítani azokat a célokat, amelyeket az új kormányzat választási kampányában maga elé tűzött.⁴⁷ Ez azonban nem befolyásolja azt a tényt, hogy bár a mongol rendszerváltás óta eltelt húsz esztendő a mongol történelem meglehetősen mozgalmas korszakának számít, de megteremtette a parlamentarizmus intézményes kereteit. Egyes kelet-európai utódpartokhoz hasonlóan a mongol utódpart nem bomlott fel, sőt, egyedülállóan sikeres módon tudta megőrizni hatalmát. Az 1990 óta eltelt időszak hat országos választása az ázsiai térségre nem jellemző módon demokratikus keretek között zajlott, s a kormányválságokkal is tarkított két évtizedben Mongólia a térség egyik stabil államává alakult. Ugyanakkor a jelentős gazdasági és a jórészt ebből fakadó társadalmi jellegű nehézségeket a mai napig sem sikerült megnyugtatóan orvosolni. A mongol gazdaság sebezhetősége, a külső hatásoktól való nagyarányú függése, Kína nyomasztó gazdasági fölénye befolyásolhatja a mongol politikát is, ugyanakkor Mongólia számára szinte alapvető fontosságú a kínai kormányzattal való jó viszony fenntartása. Ha az ebből fakadó konfliktusokat sikerül megfelelően kezelni, Mongólia – elsősorban sajátos geopolitikai helyzetének köszönhetően – hamarosan Ázsia egyik stratégiai szempontból is fontos országává válhat.

⁴⁷ A 2009. május 24-án lezajlott elnökválasztáson a választópolgárok proteszt szavazataikkal meg is „büntették” a kormányt, hiszen a korábbi kormánypárti államfővel szemben az ellenzék jelöltjét – az MDP elnökét –, Elbedordzsot emelték az elnöki székbe.

MAGYARORSZÁG ÉS A KELET-EURÓPAI ÁLLAMOK KATONAPOLITIKAI VÁLTOZÁSAINAK FŐBB KÉRDÉSEI 1989–1999

Jelen dolgozatban elsősorban a visegrádi országok honvédelmi politikájának változását, a lehetséges alternatívákat és néhány, a korabeli közvéleményt különösen érdeklő kérdést szeretnék bemutatni a magyarországi rendszerváltozás és az 1999-es NATO csatlakozás között eltelt időszakban.

A rendszerváltozás idején a kelet-európai államok hadseregeinek átalakítását, illetve ezen országok kidolgozás alatt álló védelmi koncepcióit az egykori Varsói Szerződés (VSZ) tagállami státuszukból eredő hasonlóságok és az egyes országokat jellemző különbségek egyaránt meghatározták. Az 1990-es évek elején a hadseregeket érintő reformokra döntő hatást gyakorolt a bécsi leszerelési tárgyalások eredményeként megkezdett, illetve folyamatban lévő haderőcsökkentés (amely valamennyi európai hadsereget érintette), a kelet-európai államokat elhagyó szovjet csapatok kivonásának ütemezése, az egyesült Németország és szomszédai között kialakuló viszonyrendszer, valamint a rendelkezésre álló szűkös anyagi háttér.

Az 1989 decemberében Máltán rendezett csúcstalálkozón George Bush és Mihail Gorbacsov megállapodott a két német állam egyesítésének feltételeiről és a szovjet csapatok Kelet-Európából történő kivonásáról. Az utóbbival kapcsolatban a szovjet pártfőtitkár kikötése az volt, hogy a csapatkivonást nem követheti a NATO keleti irányú bővítése. Bush ezzel kapcsolatos ígéretét Gorbacsov elhitte. A nemzetközi politikában és a hatalmi viszonyokban végbement alapvető változások miatt ez az ígéret azonban nem teljesült (illetve a Szovjetunió, majd Oroszország meggyengülése miatt az amerikai elnököket és más nyugati vezetőket egyre kevesebb ok készítette arra, hogy az ígéretet betartsák).

1989–90 folyamán a szovjet és az amerikai fél számára egyaránt fontos volt Kelet-Európa stabilitásának fenntartása. Gorbacsov megígérte, hogy a térség liberalizációjával szemben nem alkalmaz erőszakot, cserébe az Egyesült Államok tiszteletben tartja Moszkva biztonsági igényeit, és nem tesz lépéseket

a változások felgyorsítására. Terveik szerint a régióban lezajló változások Washington és Moszkva közös kontrollja mellett mentek volna végbe. A feltételezett közös felügyelet lehetősége a berlini fal megnyitása, valamint a kelet-német politikai vezetés összeomlását követően veszett el. 1989 őszétől a gorbacsovi külpolitika „hódító” szakasza véget ért. Ettől kezdve a moszkvai vezetés inkább fékezni, mintsem bátorítani próbálta a változásokat.

Gorbacsov számára az egyik legfontosabb külpolitikai cél az volt, hogy amíg a NATO létezik, addig a VSZ-t életben tartsa. A VSZ volt a „Szovjetunió Európához tartozásának kerete és európai politikájának kivételes eszköze”.¹ A szervezet „csereértéke” és a régió biztosította számára azt a tárgyalási alapot, amelyre az európai leszerelésről és a kontinens jövőjéről a Nyugattal folytatott tárgyalásain hivatkozhatott.

1989-ben a kelet-európai politikai döntéseket leginkább a határozatlanság jellemezte, mert a helyi politikai elit tagjai – Gorbacsov határozott állásfoglalásának hiányában – nem tudták felmérni a szovjet vezetésnek a régióban zajló változásokkal kapcsolatos politikáját. Hasonló volt a helyzet az egyes hadseregekben is. 1989–90 folyamán az átalakítással kapcsolatban a politikai vezetéstől nem kaptak utasítást, és a beszámolók szerint nem is szerettek volna ilyet kapni. Parancs hiányában kivártak. A hadsereg-átalakítással kapcsolatos lépések politikai utasításra, „felülről jövő” kezdeményezések eredményeként történtek meg.

VSZ után, NATO előtt (a semlegesség alternatívái)

Az 1955. május 14-én megalapított politikai és katonai szervezet létrehozását a szovjet vezetők számára több tényező tette szükségessé. A NATO 1949-es megalakulását követően Moszkva, (világ)hatalmi értelemben is, ellensúlyt kívánt létrehozni Kelet-Európában. 1955. május közepén, az osztrák államszerződés aláírását követően új jogi alapok kellettek a magyarországi és romániai szovjet csapatok állomásoztatásához. A VSZ létrehozása a II. világháború után kialakult hatalmi berendezkedést véglegesítette. Sztálin 1951 elején úgy vélte, hogy a III. világháború elkerülhetetlen, és azt az időközben újra

¹ Lévesque, Jacques: 1989 – Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása. Aula, Budapest, 2001, 139.

megerősödő NATO-országok előreláthatólag 1953 végéig fogják kirobbantani.² E támadás kivédésére a szovjet és a szövetséges hadseregeket fel kellett készíteni a jelzett időpontra. A kelet-európai országok erejükön felül teljesítve tömeghadseregeket hoztak létre.³

Az 1950-es évek legelején az amerikai döntéshozók egyik legfőbb dilemmáját a szovjet atombombák számának pontos megállapítása jelentette. A legborúlátóbb elképzelések szerint – a szovjet atombombák számának becsülhető növekedése alapján – az amerikai vezetés 1954-et jelölte meg a „maximális veszély éveként”. Számításaik szerint Sztálin bombáinak száma ekkor érte volna el a 200-at, amiből 100 valószínűleg elérte volna az amerikai célpontokat, és ez elég lett volna az amerikai gazdaság „kiütéséhez”.⁴ Egy másik (úgy tűnik a realitásokhoz közelebb álló) verzió szerint 1953-ban a Szovjetunió bombáinak száma 50 és 100 között volt, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a szám az 50-hez állt közelebb.⁵ Így az 50-es évek elején (a bombák számát és pusztítóerejét figyelembe véve) az Egyesült Államok nagyobb nukleáris ütő-

² Az Egyesült Államok atommonopóliumának 1949-ben történt megszűnése és más események arra ösztönözték a nyugati államok vezetőit, hogy reális alternatívaként kezeljék egy újabb világháború lehetőségét. Az 1948–49-es berlini blokád után az amerikai stratégiában egyre inkább teret nyertek az atomfegyverekkel (is) vívott háborús elképzelések. A Szovjetunióban ekkor még nem tulajdonítottak ennek akkora jelentőséget. Lásd: Holloway, David: *Stalin and the Bomb*. London, Yale University Press, 1994, 263.

³ A Magyar Néphadsereg (MN) békelétszáma 1952-ben 203 000 fő volt, az Államvédelmi Hatósággal és a Határőrséggel kiegészítve ez a szám meghaladta a 300 000-et. Fülöp Mihály: Magyarország betagozódása a szovjet szövetségi rendszerbe. *Külpolitika*, IV. évf. (1998) 1. sz., 90. Magyarország szerepéről lásd: Germuska Pál: *Vörös Arzenál*. Magyarország részvétele a nemzetközi hadipari együttműködésben a KGST keretei között. Budapest, 1956-os Intézet – Argumentum, 2010.

⁴ Friedman, Norman: *The Fifty Year War*. London, Chatham Publishing, 2000, 135.

⁵ Holloway, i. m. 1994, 322. Ezzel szemben 1946-ban az Egyesült Államoknak 9 bombája volt; 1947: 13, 1948: 56, 1950: 298, 1951: 438, 1952: 832, 1953: 1161; lásd: Holloway, i. m. 1994, 228., 230. A szovjet bombák kisebb számát látszik alátámasztani az is, hogy az 1949-es robbantásban egy 30 m magasba emelt atomtöltetet robbantottak fel. A bombába (RDSz-3) szerelt és repülőgépről ledobott változat sikeres tesztjére 1951. október 18-án került sor. Lásd: Gordon, Yefim–Rigmant, Vladimir: *Tupolev Tu-4*. Hinckley, Midland Publishing, 2002, 34. (Szabó Miklós szerint a dátum október 14.) A bombát végül (a fegyverrel kapcsolatos rendszabályok megalkotása, a tároló, karbantartó és ellenőrzőhelyek felépítését követően) 1953-ban rendszerítették. Lásd: Szabó Miklós: *Az első szovjet atomtöltet története*. II. Haditechnika, XXXIV. évf. (2000) 3. sz., 78.

erővel rendelkezett, mint a Szovjetunió. Ebből Nyugat-Európába is jutott (s ezt az amerikai vezetés sokáig titkolta). A Szovjetunió az akkori technológiai hátrány és a kisebb számú eszköz miatt eleinte csak követni tudta az amerikai lépéseket.

A kialakuló kétpólusú világban a két nagyhatalom maga köré gyűjtötte szövetségeseit. A keleti blokkot alapvetően a szovjet dominancia jellemezte, míg a NATO-t (napjainkig) az Egyesült Államok óhaja határozza meg. A VSZ-ben az „integrált fegyveres erők az EFEF [Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnoksága], gyakorlatilag a szovjet katonai vezetés alatt álltak, békeidőben azonban nemzeti alárendeltségben tevékenykedtek.”⁶ A tagállamok hadseregeinek képességeit a nemzeti hagyományok, katonaföldrajzi adottságok figyelembe vétele nélkül, a Szovjetunió stratégiai érdekeit szem előtt tartva határozták meg. „A VSZ-tagállamok fegyveres erőinek szervezeti, technikai arculata és felszereltsége, létszáma, diszlokációja, alkalmazási tervei, szabályzatai”⁷ a szovjet mintát követték. A tagországok a Szovjetunió előretolt védelmi, illetve felvonulási területét képezték. „A [szovjet – K. G.] Honi Légvédelem előtérállami rendszerének rendeltetése a szovjet területek ellen irányuló első nyugati tömeges légicsapás kötelékeinek mintegy 15–20%-os veszteség okozására, és nem elsősorban a hazai védelemre irányultak.”⁸

A Kelet-Európában állomásozó szovjet alakulatok létszáma az idők során folyamatosan változott. (Magyarországot 1991. június 19-ig 55 000, Csehszlovákiát 1991. június 27-ig 60 000, Lengyelországot 1993. szeptember 17-ig 56 000, Németországot 1994. augusztus 31-ig 390 000 szovjet, illetve orosz katona hagyta el.) Ezek az alakulatok (eltekintve nukleáris képességüktől) ütőerőben felülmúlták az adott tagállam hadseregének erejét.⁹

1990-ben a VSZ-dokumentumokban és a tárgyalásokon egyre több szó esett a szervezet megreformálásának szükségességéről. 1990 júniusában, Moszkvában, Antall József magyar miniszterelnök az átalakításon már a le-

⁶ Deák Péter: A Varsói Szerződés doktrínájáról – modern katonai szemmel. Új Honvédségi Szemle, LIX. évf. (2005) 5. sz., 24.

⁷ Uo. 25.

⁸ Uo.

⁹ 1990 második felében, az NSZK-ban 244 200, Belgiumban 2100, Hollandiában 3000 amerikai katona teljesített szolgálatot. Ezen felül 67 200 brit, 52 700 francia, 24 900 belga, 5700 holland és 4400 kanadai katona állomásozott az akkori Nyugat-Németországban. Lásd: Nagy László: Az USA európai katonai jelenléte. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet–Zrínyi Kiadó, 1995, 24.

építést és a megszüntetést értette; ezzel a véleményével akkor egyedül maradt. A Szovjetunió, Bulgária, Lengyelország, az NDK¹⁰ és Románia a katonai integráció fenntartása mellett állt ki. Varsó és Prága kezdetben tartott az egyesítés előtt álló, megerősödő Németországtól. Előbbi a katonai, utóbbi a politikai integrációt tartotta volna fenn.

A VSZ 1991-es megszűnését követően az egykori tagállamok politikai és katonai értelemben egyaránt semleges országokká váltak.¹¹ Gyorsan eldőlt, hogy a kialakítandó társadalmi, politikai berendezkedés a nyugati, demokratikus országok példáját fogja követni. A katonai hovatartozás viszont nem volt egyértelmű. A NATO-hoz történő közeledést minden országban elfogadták. Kérdéses volt, hogy csatlakozzanak-e annak katonai szárnyához, vagy inkább egy új, kelet-európai regionális szövetséget hozzanak létre.¹²

1991 tavaszán Lech Wałęsa lengyel elnök a semlegesség mellett foglalt állást: „Lengyelország nem aspirál a NATO-tagságra”,¹³ és hangsúlyozta, hogy a lengyel külpolitika célja a szövetséggel kiépítendő szoros kapcsolat. Egy évvel később, 1992 márciusában is egy NATO-II-ről, illetve NATO-Bisz-ről beszélt, amelyben a kelet-európai államok a szövetséggel különleges és szoros kapcsolatot ápolnának, de azon kívül maradó szövetséget alkotnának. 1992 januárjában Jan Olszewski vezetésével új jobbközép kormány alakult, amely egyértelműen a NATO-csatlakozást jelölte meg az egyik legfontosabb külpolitikai célként. Az elképzelést rövidesen Wałęsa is elfogadta.¹⁴

¹⁰ Kelet-Németország képviselői rövidesen megfigyelőként vettek részt a tárgyalásokon. 1990 januárjának végén Gorbacsov, bízva a Modrow-terv sikerében, beleegyezett a német újraegyesítésbe. A március 18-i CDU-győzelmet követően a semleges Németországgal kapcsolatos tervei semmivé váltak.

¹¹ A balti államok semlegességét főként Oroszország támogatta. Minden más, a semlegességnél szorosabb nyugati kapcsolatrendszer ötletét elutasította.

¹² Létezett egy új, NATO-szerű, Ukrajnát is befogadó kelet-európai katonai szövetség, illetve egy, a Nyugattól és Oroszországtól is biztonsági garanciákkal rendelkező, kvázi semleges szövetség terve. Az 1990-es évek közepén a Lengyel Hadsereg vezérkari főnöke, Tadeusz Wilecki egy laza, lengyel vezetésű, közép-európai, a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó biztonsági szervezet megalakításán gondolkodott.

¹³ Asmus, Ronald D.: A NATO kapunyitása. Az új korszak és a szervezet átalakítása. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2003, 47.

¹⁴ 1990–91 folyamán a NATO-tagságon és a semlegességen túl – igaz, nagyon rövid időre – Lengyelország finlandizációjának lehetősége is felmerült. Végül a két utóbbi lehetőséget a meghatározó politikai erők elvetették.

Prágában, 1991 februárjában Václav Havel elnök legfontosabb külpolitikai tanácsadója, Alexandr Vondra, egy NATO küldöttséggel folytatott megbeszélésen a Balkánon erősödő nacionalizmus és a Perzsa-öbölben romló helyzetre hivatkozva állást foglalt a csehszlovák semlegességgel kapcsolatban: „semlegesség szóba sem jöhet és az is világossá vált, hogy az EU-tagság sem tartozik a realitások világába”.¹⁵

Magyarországon az 1990-es választásokat követően az Antall-kormány külpolitikáját az euro-atlanti integráció minél rövidebb időn belüli megvalósítása határozta meg. Az a helyzet állt elő, hogy VSZ-tagként a 80-as évek legvégén kimondatlanul a semlegesség elérése, semleges államként 1991 után viszont deklaráltan a NATO-tagság volt a magyar külpolitikai cél.

A semlegességgel kapcsolatos tervek komoly kutatások és vizsgálatok előzték meg itthon és külföldön egyaránt.¹⁶ Az 1989 előtt is semleges négy európai ország (Svájc, Ausztria, Svédország, Finnország) hadseregének vizsgálatai¹⁷ azt mutatták, hogy ezek az országok kívül esnek a fő hadművelleti irányon. Semleges státuszuk megteremtése és megőrzése a korábban kialakult európai hatalmi viszonyoknak, kedvező földrajzi-, éghajlati adottságaiknak, katonai hagyományaiknak és gazdasági teljesítőképességüknek köszönhető.

Ideális fegyveres semlegesség (elméletben) akkor létezik, ha a semleges állam kapcsolata a szomszédos államokkal és a meghatározó hatalmakkal (katonai-, politikai szövetségekkel) rendezett (vagy kifejezetten jó), az adott ország nagy kiterjedésű, és/vagy területén jelentős földrajzi akadályok vannak, ásványkincsekben nem szűkölködik, és gazdasági ereje erős hadsereg fenntartását teszi lehetővé. Katonáinak kiképzése magas színvonalú, a tartalékosok utóképzése állandó és korszerű. A kétségkívül drága hadsereg fenntartása politikailag indokolható, és az ország társadalma elfogadja.¹⁸

¹⁵ Asmus, i. m. 2003, 45.

¹⁶ A magyar semlegességről pl. lásd Kiss Zoltán: Illúzió vagy realitás? Gondolatok Magyarország semlegességéről. Honvédségi Szemle, XLIV. évf. (1990) 2. sz., 37–42.; Dr. Fülöp Imre: Néhány európai semleges ország és a Magyar Köztársaság katonai védelmi rendszerei. Új Honvédségi Szemle, XLV. évf. (1991) 7. sz., 11–22.; Alapi György–Nagy Lajos: Honvédelem az ezredforduló előtt. (A 90-es évek Magyarországa). Új Honvédségi Szemle, XLV. évf. (1991) 5. sz., 27–37.

¹⁷ A négy ország hadserege rendszerváltozás előtti helyzetének áttekintő elemzését magyarul lásd: Szabó János: Fegyveres semlegesség. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1985.

¹⁸ A feltételeket még hosszasan lehetne sorolni, itt csak a legfontosabbakat említettem. Ezen kritériumok zöme a hidegháború körülményeinek megfelelő semleges haderő jellegzetessége.

Ilyen kivételes helyzetben lévő ország Európában kettő volt: Svájc és Svédország. Ausztria és Finnország a politikai semlegességet képviselik, haderőik – ellentétben a fenti két országgal – rövid idejű, csak a politikai megegyezésig tartó hadviselésre alkalmasak. Nem képesek hosszú időn át kitartani. Államközi szerződéseik révén kívánták/kívánják fenntartani államuk biztonságát. 1989-ben, illetve az azt követő néhány évben sejthető volt, hogy a semleges országok létszámukat és technikai eszközeik számát tekintve is csökkenteni fogják haderejüket. Azóta a semleges államok változtattak azon a meghatározó elképzelésen, hogy távol tartják magukat a politikai, katonai konfliktusoktól. A semleges államok már jelezték részvételi szándékukat (vagy már részt vesznek) a nemzetközi békefenntartó missziókban, illetve humanitárius segítséget nyújtanak a világ több pontján.

1991 folyamán a kelet-európai országok vezetői a NATO-tagság, illetve a nyugati intézményekbe való minél gyorsabb integráció felé fordultak. Januárban a vilniusi helyzet fegyveres alakulatok bevetését követően rendeződött, nyáron kitört a délszláv háború, augusztus 19-én a kommunisták sikertelen Gorbacsov-ellenes puccsot kíséreltek meg. Mindebből a kelet-európai vezetők azt a következtetést vonták le, hogy nem elegendő a NATO-val csak jó kapcsolatokat ápolni, azokat szorosabbá kell tenni, és ebben legfontosabb külpolitikai szövetségesük csak az Egyesült Államok lehet.

1992. május 6-án Prágában Václav Havel, Lech Wałęsa és Antall József hivatalosan bejelentették, hogy céljuk a teljes jogú NATO-tagság elérése. A bejelentés váratlanul érte mind az amerikai, mind az orosz vezetést. A kelet-európai államok szándéka önmagában véve nem lett volna elegendő az északatlanti szerződéshez történő csatlakozáshoz. A washingtoni vezetés továbbra is meg kívánta őrizni (és lehetőség szerint tovább erősíteni) az Egyesült Államoknak a korábbi évtizedekben megszokott vezető szerepét a gazdaságban, a nemzetközi politikában és a NATO-ban egyaránt. 1994 elejére Bill Clinton már támogatta a NATO-bővítéssel kapcsolatos elképzeléseket, részben azért, mert időközben elkezdődtek egy Szerbia, illetve (Kis-) Jugoszlávia elleni lehetséges amerikai katonai akció előkészületei. Ehhez előreláthatólag szükség volt a kelet-európai, mindenekelőtt a magyar katonai infrastruktúrára, elsősorban repülőterekre.

Prágában a visegrádi országok vezetőivel folytatott megbeszéléseket követően az elnök kijelentette: „többé már nem az a kérdés, hogy lesz-e, hanem

az, hogy mikor és hogyan legyen”.¹⁹ Ezzel Clinton és Jelcin esetében is két elnöki cikluson át tartó diplomáciai küzdelem vette kezdetét. Ennek során Jelcint és Andrej Kozirjev, majd 1996 januárjától Jevgenyij Primakov külügyminisztereket az amerikai diplomácia arról próbálta meggyőzni, hogy a megújuló NATO nem ellenségnek, hanem partnernek tekinti Oroszországot.²⁰ Az amerikai elnöknek a Szenátust és a szövetség tagállamainak vezetőit is meg kellett győznie álláspontjáról, illetve, hogy az orosz reakciókat figyelembe vegyék-e, és ha igen, akkor milyen mértékben?²¹

Az erőviszonyok megváltozása

Az 1989 és az „elsőkörös” NATO-bővítésig eltelt időszakban a nemzetközi politikában és a hatalmi viszonyokban alapvető változások mentek végbe, ezen változások menetébe egyre kevésbé szólhattak bele a szovjet/országi politikusok. Mire a kelet-európai vezetők felvételüket kérték az észak-atlanti szövetségbe, Oroszország nem jelentett számukra valódi fenyegetést.²² A rendszerváltozást követően Kelet-Európa politikai döntéshozói minden bizonnyal tudatában voltak annak, hogy „egy politikailag és gazdaságilag alárendelt

¹⁹ Asmus, i. m. 2003, 103.

²⁰ A partneri viszony sajátos washingtoni értelmezéséről lásd a 23. jegyzetet. A Jelcinnel folytatott tárgyalásokat nehezítette, hogy ha elvben el is fogadta a bővítés mellett felhozott – első sorban amerikai – érveket, Moszkvában a nacionalisták, centristák, a radikális nyugatbarátok és a hadsereg mereven elutasítottak mindenfajta NATO-bővítési ötletet. Ennek minden formáját a Nyugat behatolási szándékaként értékelték Oroszország hagyományos befolyási területére, ami szerintük veszélyeztette Moszkva stratégiai és geopolitikai érdekeit.

²¹ Olyan nézet is kialakult, amely szerint az Egyesült Államok külpolitikájában Oroszország számára kell biztosítani a prioritást. A „mindenkelőtt Oroszország” felfogás vélt veszélyére Odom emlékeztetett: „Az Oroszország megsértésétől való félelem tulajdonképpen megakadályozza a Nyugatot abban, hogy e problémák [a balkáni helyzet kezelése, NATO-bővítés – K.G.] megoldása során egyoldalú akciókba kezdjen.”

²² Oroszország háttérbe szorításának első komolyabb jelét a szerb állások Moszkvával nem egyeztetett, 1994. áprilisi bombázása jelentette. A NATO (mindenkelőtt az Egyesült Államok) magatartása jelezte, hogy csekély jelentőséget tulajdonít a katonapolitikai együttműködésnek Oroszországgal.

régióban élnek, ahol a világgazdaságban és világpolitikában elfoglalt helyüket jórészt a nyugati hatalmak döntik el”.²³

Miután a világpolitika színpadán az Egyesült Államok és az általa vezetett szövetség rivális nélkül maradt, a NATO további létezését és célját újra kellett definiálni. A szervezet továbbélésének Wallerstein szerint – az Egyesült Államok szempontjából – több oka volt.²⁴ Az észak-atlanti szövetség továbbélése igazolta a 90-es évek amerikai katonai kiadásainak és készségi szintjének további fenntartását, aminek a kormány számára gazdasági és belpolitikai előnyei egyaránt voltak. Másrészt a NATO szolgált eszközül annak megakadályozásában, hogy a nyugat-európai államok kikerüljenek az amerikai ellenőrzés alól, illetve létrehozzanak egy, a NATO-tól független, önálló katonai struktúrát.

Kelet-Európában az általános várakozás szerint az európai integráció oldhatta volna meg Kelet-Európa gazdasági, kulturális, politikai problémáit. Sokak számára a sietős nyugati orientáció fő oka az orosz kérdés, az Oroszországtól való félelem volt. Ezen felül a vezető politikai körök – vagy azok egy része – egyidejűleg a NATO-n keresztül az Egyesült Államokhoz is integrálódni akartak. Ez így egyszerre sok elvárást és bizonytalansági tényezőt tartalmazott.

Az Egyesült Államok távol tudta tartani Oroszországot az európai katonapolitikai vitáktól és intézményektől, 1999-re megoldotta a volt szovjet blokk felé irányuló nyugati terjeszkedés katonai-politikai kérdéseit. Németország és Oroszország között „saját” politikai biztonsági partner-övezetet hozott létre, melynek legerősebb tagja Lengyelország lett. A nyugat-európai államok nemzetközi politikai befolyásuk kiépítésén, az Egyesült Államok hegemoniára törekvő erőpolitikája ellen munkálkodnak; ennek során tett erőfeszítéseik kihívást jelentenek az Egyesült Államok számára, ugyanakkor kerülük a Washingtonnal való frontális összeütközést.²⁵

²³ Gowan, Peter: A fejtelenség hegemoniája – Az euro-atlanti szervezetek szerepe Kelet-Közép-Európában. *Eszmélet*, 7. évf. (1995) 26. sz., 81–108.

²⁴ Wallerstein, Immanuel: Bombatámadás? *Eszmélet*, 9. évf. (1997) 35. sz., 149–168.

²⁵ A kérdéskör részletesebb elemzése: Gowan, Peter: Szeptember 11. és a világpolitika. *Eszmélet*, 14. évf. (2002) 53. sz., 90–114.

A '80-as évek: átszervezések a Magyar Néphadseregben

Már a 70-es években nyilvánvaló volt a katonai vezetők számára, hogy a néphadsereg komoly nehézségekkel és ellentmondásokkal küzd. A Moszkvában meghatározott irányelvek egy részének a néphadsereg gazdasági okok miatt nem tudott, másik részének pedig vonakodott megfelelni. Az átalakítással kapcsolatos szovjet ellenállás, illetve az ország gazdasági lehetőségei miatt komoly változtatásra nem kerülhetett sor. 1977 elején a MN vezérkarának néhány tisztje elkezdte (folytatta) a hadsereg korszerűtlen struktúrájának átalakításával kapcsolatos munka elméleti előkészítését. Ezt a szovjet vezérkar ellenállása miatt a résztvevők „Rubin-feladat névvel fedezték”.²⁶ Végül a terv megvalósítására a 80-as évek második felében került sor. Az ebből származó feszültség (a szovjet vezérkar és szövetségesei között) a rendszerváltozásig megmaradt, de nem járt következménnyel, hiszen a tagállamok haderői és a Vörös Hadsereg is hasonló helyzetben voltak.

A MN-ben 1986–87 folyamán a szárazföldi erőknél, 1989–90-ben pedig a légierőben²⁷ történtek nagyarányú átszervezések. Ezek végrehajtásának szükségességét alig vitatják, a végrehajtás módját a kapkodás és az átgondolatlan intézkedések miatt azonban máig éri kritika. Az átszervezés technikai értelemben az elavult, elhasználódott eszközök hadrendből történő kivonását jelentette, a korszerű eszközök beszerzése lassan, a 90-es évek második felében kezdődött el.

Az átszervezések előtt a szárazföldi erőkhöz tartozó alakulatok létszámihiánnyal küzdöttek, a legfőbb gondot az új szolgálati helyre vezényelt katonák és hozzátartozóinak elhelyezése, és az esetleges munkahely-problémák megoldása okozta.²⁸ A 80-as évek közepére a repülőcsapatok a kiadásokat csökkentő intézkedések ellenére felélték tartalékaikat. Az elképzelések szerint a rendelkezésre álló pénzügyi háttérrel csak úgy volt lehetséges a kiképzés színvonalának megtartása, ha a hajózók létszámát és a technikai eszközök

²⁶ Mórincz Lajos–Csabai Károly: A magyar haderő 1957–1989. Új Honvédségi Szemle, LV. évf. (2001) 10. sz., 98.

²⁷ 1955 tavaszától a MN légierője mint haderőnem önállóságát elveszítve, az Országos Légvédelmi és Légierő Parancsnokság (OLLEP) alárendeltségébe került. A körülményes megnevezés miatt a hivatalos iratokban gyakran továbbra is a „légierő”, kifejezéssel találkozni.

²⁸ A MN hivatásos tisztjeinek és tiszthelyetteseinek lakásgondja a néphadsereg egész fennállása alatt meghatározó problémának bizonyult.

számát drasztikusan csökkentik. A légierőhöz kb. 15 000 fő tartozott (1990), ebből 10 000 fő sorkatona, 5 000 hivatásos és polgári alkalmazott. A (3-3 repülőszázadból álló) 3 honi vadászpilóta-ezredet kétszázados osztályokká szervezték vissza.

Haderő-átalakítás 1989 után

A haderő-átalakítás egyik célja a depolitizálás (az MSZMP befolyásának megszüntetése) és a civil kontroll megvalósítása volt. A bevezetésre szánt reformintézkedések szerint a minimálisan szükséges védelmi képességekkel kellett felruházni a magyar hadsereget, amelynek nevét 1990 márciusában Magyar Honvédségre változtatták. Olyan hadseregre, mint amilyen a MN volt 1989-ben, a továbbiakban nem volt szükség. A „hagyományos” katonai szövetségek által vívott háborúk esélye a minimálisra csökkent. A hidegháború végével pedig megváltoztak az európai hadseregek által esetlegesen vívott háború jellemzői is. A korábbiaknál kisebb létszámú, „ütőképes, könnyebben finanszírozható” hadseregek létrehozását határozták el az európai országok.

1. táblázat. A MN/MH békelétszáma (ebből sorkatona)

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
155 700 (91 900)	143 200 (81 000)	121 600 (65 300)	100 000 (51 100)	100 000 (52 340)	99 248 (47 336)	92 175 (43 964)	81 266 (37 959)	66 862 (30 372)	57 531 (26 581)	53 150 (20 500)

Forrás: Prof. SZABÓ János: *Haderőátalakítás. Az ezredforduló haderőreformjának előzményei, jellemzői és perspektívája*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2001, 190.

A NATO-országok hadseregei nagy számban alkalmaztak olyan haditechnikákat, amelyek minőségi mutatói (részben a folyamatos korszerűsítés miatt) rendkívül jók voltak. Ezekben az országokban a kedvező gazdasági háttér lehetővé tette, hogy az átalakítás, a személyi állomány és a technikai eszközök számának csökkentése meghatározott menetrend szerint, előre látható módon menjen végbe. A 80-as évek elejétől „valamennyi VSZ-tagállam a védelem erőforrásainak tekintetében válságos helyzetbe került, az intenzív fejlesztések lelassultak, a szovjet vezérkar által öt évenként kiadott rendszeresítési-beszerzési protokollok nem teljesültek.”²⁹

²⁹ Deák, i. m. 2005, 26.

1989–90 fordulóján a tagállamokban léteztek ugyan korszerű eszközökkel, jól képzett kezelőállománnyal ellátott alakulatok, de ezek száma viszonylag kicsi volt. Nagyrészt 10–15 éves, esetenként régebbi időszak műszaki színvonalát képviselő eszközöket alkalmaztak. „A [magyar – K. G.] csapatok szervezetében lévő fegyverzet és más technikai eszközök hadrafoghatóak, azok több mint 60%-a korszerű, a többi pedig a célnak még megfelelő, régebbi típusú eszközökből áll.”³⁰ Ez a szisztéma elméletileg lehetővé tette, hogy az ilyen hadseregek a NATO-országokénál korszerűtlenebb, de nagyobb számú technika bevetésével, megfelelő elrettentő erővel rendelkezzenek.³¹

A haderő átalakítása kezdetben a gazdasági helyzet fent említett romlása miatt a technikai korszerűsítés halasztásával a struktúra és a kiképzési módszerek átalakítását jelentette. A helyzet 1994–95-re sem mutatott javulást: „A parancsnokok és törzsek felkészítése a csapatkiképzés terén a kényszerű takarékoság miatt csökkent, [...] mérséklődött a kiképzés feltételeinek esz-közbiztosítottasága, és csak külön erőfeszítésekkel lehetett biztosítani az állomány megfelelő elméleti és gyakorlati ismereteinek szinten tartását. [...] Kritikussá vált a haditechnikai eszközök, az anyagi készletek és az objektumok helyzete. A technikai eszközök átlagéletkora meghaladta a 15 évet, korszerűsítésüket nem sikerült a követelményekhez igazítani. Mintegy 60 százalékuk technikailag elhasználódott, a szükséges javításokhoz nem minden esetben állt rendelkezésre pénzügyi fedezet. A legsúlyosabb gondok a harci repülőgépek, a légvédelmi oltalmazás és a páncélozott szállító harcjárművek terén mutatkoztak. A honvédség anyagi tartalékai, készletei a korábbi években számottevően csökkentek.”³²

³⁰ Dr. Mórocz Lajos: Kiskatonától a vezérezredesig. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2007, 186. A szerző a MN 1985-ös helyzetét elemzi.

³¹ Arra, hogy a VSZ katonai rendszere (az egyesített légvédelem és a szovjet honi légvédelem) is változásra érett, két, nagyobb nemzetközi visszhangot kiváltó esemény is emlékeztetett. 1987 májusában az akkor 19 éves Mathias Rust Helsinkiből a moszkvai Vörös Térig repült Cessna 172-es gépén. 1989 júliusában a szovjet Északi Hadseregcsoport 781. Vadászpilóta ezredének MiG-23-as vadászgépéből az északnyugati lengyelországi Kolobrzegben végrehajtott felszállást követően pilótája katapultált. A robotpilóta tovább vezette a gépet, amely átrepült az NDK, az NSZK és Hollandia fölött, végül az üzemanyag kifogyása után a belgiumi Kortrijk és Wevelgem (Bellegem) városok között egy lakóházra zuhant, egy 18 éves fiú halálát okozva. (Utóbbi esettel kapcsolatban nem csak a szovjet, hanem a nyugati légvédelemnek is magyarázkodnia kellett.)

³² A honvédelem négy éve 1994–1998. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1998, 67.

Ezzel párhuzamosan zajlott a katonák létszámának drasztikus csökkentése, ami a Honvédség részéről nem igényelt jelentős anyagi kiadást, de problémáikkal az állam más téren, szociális, gazdasági, munkaerő-piaci kérdésként szembesült. Az alapvető strukturális változtatások megkezdése az esetleges NATO-csatlakozás időpontjától függött. Részben ez a magyarázata a régió országaiiban elkezdett haderőreformok időbeli viszonylagos csúszásának.

2. táblázat. A MN közvetlen honvédelmi kiadásainak fenntartás-fejlesztés arányának változása %-ban

1987	1988	1989	1990	1991	1992
60:40 ³³	66:34	76:24	82:18	87:13	88,8:11,2

Forrás: SZABÓ János: *A védelmi ipar kérdőjelei*. In: *Magyarország politikai évkönyve 1993*. Szerk.: KURTÁN Sándor–SÁNDOR Péter–VASS László). Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1993, 261.

A Kelet-Európában végrehajtott változások elkerülhetetlenül feszültséget teremtettek a haderőkön belül, illetve a katonai és a civil vezetés között. Ehhez jött még az a probléma, amelyet az elbocsátott, illetve nyugdíjazott katonák jelentettek az állam számára. Az egyik fő cél a problémák minimalizálása és azok sikeres menedzselése volt. Ennek ellenére a bevezetett intézkedések az átmenetiség és a „kényszerpályák okozta felemás megoldások tüneteit”³⁴ hozdózták magukon. Példa erre az orosz államadósság terhére, 1993-ban, 800 millió dollár értékben beszerzett 28 db MiG-29-es, a gépekhez tartozó fegyverzet, valamint pótalkatrészek nagy sajtóvisszhangot kiváltó esete.³⁵ A kritikai megjegyzések egyik alapja az átalakuló haditechnikai beszerzési orientációval ellentétes döntés volt.

1989-et követően sokat változott a MN/MH társadalmi megítélése, a 80-as évek elejétől a katonatiszti hivatás fokozatosan leértékelődött. Néhány év alatt több olyan esemény történt, amely hol pozitív, hol negatív irányba terel-

³³ A szerző a 60:40 arányt tekinti optimálisnak.

³⁴ Gazdag Ferenc: Biztonságpolitika, honvédelem 1990–1994. In: *Magyarország politikai évkönyve 1994*. Szerk.: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1994, 273.

³⁵ Az akkor nagyjából 5 éve esedékes típusváltás problémája nem oldódott meg. A kérdést a döntéshozók – az ország gazdasági helyzete miatt – csak elodázní tudták. A típusváltás, amely egyszerre bizonyult politikai, katonai, gazdasági problémának, csak a 14 db SAAB J-39 C/D Gripen beszerzésével zárult le.

te a néphadseregről, illetve a Honvédségről kialakuló képet.³⁶ „A hadsereg ügyei [...] nyilvános kommunikáció tárgyává váltak, a sajtó közlései részint kifejezték, részint alakították is a hadsereggel kapcsolatos társadalmi megítéléseket.”³⁷

Nukleáris eszközök Kelet-Európában

1990-ben nagy visszhangot váltott ki a szovjet illetékesek bejelentése, miszerint a szovjet csapatok nukleáris eszközöket tároltak a kelet-európai országok területén. A bejelentés a katonákat aligha lepte meg. A VSZ fennállása alatt a hadgyakorlatok egy része szimulált „atomháborús” körülmények között zajlott.³⁸ A nemzetközi politikában tapasztalható változások és a haditechnika fejlődésének hatására az 50-es évek végére a hadseregekkel kapcsolatos megnyilvánulási szemléletet a minőségi váltotta fel, ami az adott korszakban a nukleáris eszközök alkalmazásának lehetőségét sem zárta ki.³⁹

³⁶ Ezek közül néhány: a hadsereg pártirányításának megszűnése, a Bokor Imre Kiskirályok műndérban c. könyve által egyszerre kiváltott botrány és elismerés, a „Czinege-ügy”, a politikai okokból meghurcolt katonák rehabilitálása, a „Kalasnyikov-ügy”. A jugoszláviai polgárháború eszkalációja megnövelte a lakosság Honvédség iránti bizalmát, különösen a déli határ közelében élők körében. A Barcs külterületére, 1991. október 27-én, a jugoszláv légierő repülőgépe által ledobott két BL 755 Mk 3-as bomba esete önmagában is ambivalens reakciót váltott ki a sajtóban és a közvéleményben a Honvédség képességeit illetően. (A társadalmi megítélés változásáról és szakaszolásáról részletesen: Szabó János: Hadsereg és rendszerváltás. Tények és adatok a katonatársadalom rendszerváltás során bekövetkezett változásairól. In: Magyarország politikai évkönyve 1992. Szerk.: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány–Economix Rt., 1992, 373–375. A sorokatonai szolgálati idő 1980-ban az addigi 24-ről 18, 1991-ben 12, 1997-től 9, 2002-től 6 hónapra csökkent.

³⁷ Uo. 373.

³⁸ Holloway, i. m. 1994, 325.

³⁹ Az Egyesült Államok európai stratégiai jelenléte 1948 júliusában, a berlini léghíd idején kezdődött. A Kelet-Angliába telepített két repülőosztály (60 db) B-29-es nem volt képes atombomba célba juttatására. Truman elnök nem akart nukleáris fegyvereket Európában, és azt sem, hogy a B-29-es atomhordozó változata (Silverplate) is Sztálin kezébe kerüljön. Lásd: Rhodes, Richard: Dark Sun. New York, Simon & Schuster, 2005, 326. 1944. július–november folyamán 3 B-29-es hajtott végre kényszerleszállást a szovjet Távol-Keleten. A gépeket Washington visszakövetelte. Mivel a szovjet tervezőirodák egyikében sem dolgoztak olyan tervek, amelyek megfelelő választ adhattak volna a B-29-re, a leggyorsabb megoldás a típus lemásolása volt. A szovjet vezetés 1945. június 6-án Andrej Nyikolajevics Tupoljevvel bízta meg,

A Hruscsov által meghirdetett doktrína alapján, amely a nukleáris eszközök széleskörű alkalmazásán alapult, és a Vörös Hadsereg eszköztárának folyamatos fejlesztése mellett a kelet-európai tagállamok haderőfejlesztését is magában foglalta,⁴⁰ a régió államai a szovjet védelmi rendszer részeként és moszkvai utasításra hadseregeiket – eltérő mértékben – „nukleáris képességgel” látták el. Ezzel kapcsolatban az első megbeszélésre a PTT 1961. március 28–29-én, Moszkvában tartott értekezletén került sor.

Vaszilij Danilovics Szokolovszkij marsall⁴¹ 1962-ben megjelent *Katonai stratégia* című könyvében úgy vélte: „a háború döntő eszközeivé a hadászati rakétacsapatok váltak”, ettől kezdve a hagyományos, szárazföldi csapatok tevékenységét kell a hadászati rakétacsapatok eljárásához igazítani. „A hadászati rakétacsapatok a hadászat olyan elvileg új eszközei, amelyeknek a tevékenysége nem fér bele a szárazföldi csapatokkal korábban megvívott hadászati támadás vagy hadászati védelem fogalmainak rendszerébe. E csapatokat nem lehet sem a támadó, sem a védelmi eljárások szerint osztályozni. A hadászati rakétacsapatok csapásai rendkívül határozott, ám korántsem védelmi jellegű tevékenységet fejeznek ki és függetlenek attól, hogy a szárazföldi arcvonalakon támadnak-e vagy védekeznek.”⁴²

Az PTT (1961. márciusi) határozata értelmében a keleti blokk országai számára 14, 8K14 rakétakomplexumokból (SCUD-B)⁴³ álló dandár felállítására adtak utasítást: az NDK és Magyarország 1-1, Románia és Bulgária 2-2,

hogyan szervezze meg és koordinálja a B-29-es lemásolását és az általa vezetett tervezőiroda (OKB-156) dolgozza ki a hazai sorozatgyártás részleteit. A Tu-4 1. számú prototípusa 1947. május 19-én emelkedett fel a levegőbe. Lásd: Gordon–Rigmant, i. m. 2002, 15., 26.

⁴⁰ A 60-as években az általános nukleáris világháború határozta meg a stratégiai terveket, míg az évtized végére és a 70-es években az „atomfegyver egyre korlátozottabb szerepet töltött be és a hagyományos harceszközökkel vívandó hadviselés irányzata került előtérbe”. Lásd: Kovács Jenő: A katonai gondolkodás feltételei és eredményei (1957–1990). In: A magyar katonai gondolkodás története. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1995, 180.

⁴¹ 1960 és 1968 között a Szovjetunió honvédelmi minisztere.

⁴² Kovács, i. m. 1995, 188.

⁴³ A rakéták 1 db, maximum 20Kt-s robbanófejjel voltak felszerelhetők. A 8K14 R-17-es rakétáit (maximális hatótávolsága 280 km) fel lehetett szerelni hagyományos, vegyi és nukleáris robbanófejekkel. A rakéták szórása a maximális hatótávolságon belül elérte az 1000 métert, így vegyi vagy nukleáris robbanófejjel lehettek volna hatásosak. Az MN-ben a 8K14-et 1973-ban rendszeresítették. (1 dandárba 9 indítójármű tartozott.) Mivel nem illett az ország rendszer-változás utáni védelmi koncepciójába, a Luna M-el együtt az elsők között, 1991 elején kivonták a hadrendből.

Lengyelország és Csehszlovákia 4-4 rakétadandárt hozott létre.⁴⁴ A nukleáris tölteteket és robbanófejeket a VSZ-államokban állomásozó szovjet alakulatok szállították az egyes országokba, ezek fölött a parancsnoki-, őrzési-, raktározási- és szállítási feladatokat kizárólag a szovjet fél látta el.

A moszkvai döntéshozók olyan harcértékkel és képességekkel ruházták fel a lengyel hadsereget, amellyel a régió egyik hadserege sem rendelkezett. A tagállamok közül egyedüliként a Lengyel Néphadsereg néhány katonája kapott kiképzést a „speciális”⁴⁵ eszközökkel kapcsolatban. A 60-as évek végétől lengyelországi szovjet raktárakban, szovjet szakértők felügyelete mellett lengyel tisztek végezték „saját” nukleáris eszközeik karbantartását, illetve a nukleáris képességgel rendelkező repülőgépek pilótái kiképzést kaptak atombombák használatával kapcsolatban. A VSZ-országok légierijének nukleáris képességét eleinte a Szu-7-es és a MiG-21-es típusok biztosították.⁴⁶ A MiG-21PFM révén Bulgária 1965-től, az NDK, Lengyelország, Románia, Csehszlovákia 1966-tól, Magyarország az MF változattal 1971-től tett szert elméleti nukleáris képességre.⁴⁷

A szovjet csapatok a harcászati nukleáris fegyverek sorozatgyártásának beindításától és hadrendbeállításától, az 50-es évek közepső harmadától⁴⁸ 1990 tavaszáig tároltak ilyen eszközöket a VSZ tagállamainak területén. A tárolt „speciális” eszközök számáról és fajtájáról a tagállamok legfelsőbb vezetése sem rendelkezett pontos információkkal. Grósz Károly a Magyarországon tárolt eszközökről úgy nyilatkozott: „Az az okmányt, amit én láttam, Kádár János írta alá. [...] az általam megismert okmányban az ideszál-

⁴⁴ Lengyelország és Csehszlovákia a Berlin–Varsó–Moszkva fő hadműveleti irány mentén helyezkedett el.

⁴⁵ A hivatalos dokumentumokban rendszerint ezt a kifejezést használják a nukleáris eszközök megnevezéseként.

⁴⁶ A Szu-7-ek Csehszlovákiába (kb. 60 db) és Lengyelországba (kb. 40 db) 1964-ben kerültek. Az 1964-ben gyártásba vett MiG-21PFM-től („94-es típus”) a 21-es valamennyi vadász változata kisebb átalakítást követően elméletileg alkalmas volt atomfegyver célba juttatására. A „speciális” alváltozatok (pl. a 94N) már a gyárban megkapták a szükséges kábelezést, így azokba már csak a pilótafülkében elhelyezendő kezelőpanelt kellett utólag beszerelni.

⁴⁷ A „94N gyártmány” – a Szovjetunióon kívül Lengyelország (12 db), Csehszlovákia (9 db) és Románia (23 db) rendszeresítette. Ezek a számok viszonylag jelképes, 1-2 századnyi erőt jelentettek. Csak a lengyel légierő gépeihez készleteztek atomfegyvert.

⁴⁸ Holloway, i. m. 1994, 325. Nagyjából ebben az időszakban kerültek Nyugat-Európába is az amerikai nukleáris eszközök.

lítás időpontjáról, helyéről, illetve maguknak az eszközöknek a technikai leírásáról semmiféle információ nem volt. Ez egy elvi megállapodás volt.”⁴⁹

1990. október végén Mihail Mojszejev hadseregtábornok, szovjet vezérkarfőnök Brüsszelben bejelentette, „a Szovjetunió Magyarországról és Csehszlovákiából az összes odatelepített atomfegyvert kivonta”.⁵⁰ A „Csehszlovákiában állomásozó szovjet csaptoknál 1990 márciusáig tároltak nukleáris tölteteket”.⁵¹

Akkoriban a szovjet vezetés kevés információt hozott nyilvánosságra a Kelet-Európában tárolt nukleáris eszközökkel kapcsolatban. „A Varsói Szerződés Szervezete működésének keretében (a Szovjetunió) nem jelentős mennyiségű nukleáris robbanótöltetet helyezett el a Magyar Köztársaság (akkor Magyar Népköztársaság) területén. Az új magyar politikai és katonai vezetés 1990 tavaszán-nyarán történő megalakulásának idejére a nukleáris tölteteket Magyarország területéről kivonták, így (szovjet részről) nem merült fel annak szükségessége, hogy ebben a kérdésben információt adjanak át a Magyar Köztársaság hadvezetésének.”⁵²

Borsits László altábornagy, akkori vezérkarfőnök⁵³ úgy nyilatkozott, hogy „Csehszlovákiában és az NDK-ban, a 80-as években a Szovjetunió telepített atomfegyverek továbbítására alkalmas SS-21-es, 22-es és 23-as rakétákat. Az nem ismeretes, hogy ezeket felszerelték-e atomtöltettel.” Dubinyin tábornok, az Északi Hadseregcsoport parancsnoka, a Lengyelországból történő csapatkivonás megkezdése alkalmából összehívott sajtótájékoztatón azt mondta, hogy: „vegyi fegyvereket nem, de atomtölteteket tároltak Lengyelországban az ott állomásozó szovjet egységek”.⁵⁴

⁴⁹ A honvédelem négy éve... i. m. 1994, 5.

⁵⁰ Uo. 1.

⁵¹ Nálunk is volt atomtöltet? Népszabadság, 1991. április 20., 1.

⁵² A szovjet honvédelmi minisztérium közleménye. M. Lengyel László: Hivatalos szovjet válasz a Népszabadságnak: Igen, voltak atomtöltetek Magyarországon. Népszabadság, 1991. április 25., 1.

⁵³ A jelzett interjúban utalást találunk Borsits altábornagy egy korábban (1990. október 26-án) tett nyilatkozatára, melyben tagadta, hogy Magyarországon atomeszközöket tároltak volna. Állítása szerint nem voltak hiteles információi ezzel kapcsolatban. Az idézett interjúban elismeri az atomfegyverek magyarországi meglétét.

⁵⁴ Ritecz Miklós: Lengyel területen ott voltak a szovjet atomfegyverek. Népszabadság, 1991. április 10., 2.

Kelet-európai kitekintés

1989–90 folyamán a két Németország egyesítésének gondolata, illetve az egyesítés folyamata nem csak a Szovjetunióban és Csehszlovákiában, illetve Lengyelországban, hanem Európa nyugati felén is komoly ellenállásba ütközött. Különösen Franciaországban érezték úgy, hogy az 1945 után kialakult belső európai egyensúly felbomlása kedvezőtlen eredményekkel (Párizs európai szerepének leértékelődésével, növekvő német gazdasági konkurenciával stb.) járhat. További problémaként jelentkezett az egyesített Németország NATO-tagsága, illetve ennek „ellentételezéseként” a korábban említett, Máltán tett amerikai ígéret.

A rendszerváltozást követően, mielőtt Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban komolyan kezdtek volna foglalkozni a kelet-európai államok NATO-csatlakozásával, néhány gondolkodó Keleten és Nyugaton egyaránt úgy vélte, hogy az egyesített Németország újra komoly hatalmi befolyást szerez az egykori VSZ-államok területén, illetve az átalakulás német gyámkodás mellett valósul majd meg. Alexandr Panarin úgy vélte (túl azon, hogy Oroszország számára Kelet-Európa a régió szláv lakosságával együtt „elveszett”), „Közép-Európát Németország kovácsolja össze, és aligha lesz hajlandó arra, hogy ezt valódi egyenlőség és konszenzus alapján tegye”.⁵⁵ John Lukacs szerint „van-nak államok és kormányok, amelyek inkább Németország felé hajlanak vagy fognak hajlani, mint az Egyesült Államok vagy Nagy-Britannia vagy más nyugat-európai országok felé. [...] Valamiféle német túlsúly [...] lesz Európában, különösen Kelet-Európában. Csak az a kérdés, mekkora és milyen.”⁵⁶

A balti államok eleinte történelmi, regionális alapon szerveződő közös politikai, katonai szervezeteket hoztak létre. Ezek között volt olyan, amelyekhez elvben Lengyelország és Ukrajna is csatlakozott volna. A közös katonai projektek közül jó néhány ma is működik. Némelyikben a skandináv országok is részt vesznek (BALTRON⁵⁷, BALTNET⁵⁸, BALTCISS⁵⁹, BALT-

⁵⁵ Panarin, Alexandr Szergejevics: Oroszország a világtörténelem ciklusaiban. In: Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. Szerk.: Siselina, Ljubov–Gazdag Ferenc. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2004, 406.

⁵⁶ Lukacs, John: A XX. század és az újkor vége. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2006, 287–288.

⁵⁷ Baltic Naval Squadron [Balti haditengerészeti (főként kutató-mentő és aknavadás) század]

⁵⁸ Baltic Air Surveillance Network [Balti Légtérfelderítő Rendszer], 2000 óta működik.

⁵⁹ Baltic Information System [közös parancsnoki és irányító központ]

SEA⁶⁰ stb.). Lengyelország és Litvánia közös békefenntartó zászlóaljat (LIT-POLBAT⁶¹) hozott létre. Ám a gyakorlatban bebizonyosodott, hogy a három balti országot nem lehet minden szempontból „egy kalap alá venni”. Haderőfejlesztéseikben mások a prioritások, gazdasági teherviselő-képességeik is eltérőek, és a három ország közötti közlekedés is komoly problémát jelentene.⁶² A balti államok haderőit szinte a semmiből kellett megteremteni.⁶³ Felszerelésüket finn, svéd, dán és német készletekből biztosították. A hadseregek létrehozásához szükséges pénzügyi támogatás és a kiképzésben nyújtott segítség is ezekből az országokból érkezett. A baltikumi reguláris hadseregek létrehozása mellett a svájcihoz hasonló, milícia-szerű, „fél-reguláris”, önkéntes és lakóhely szerinti alapon szerveződő területvédelmi erők jöttek létre. Az országok honvédelmi filozófiáját áthatalmította a „totális védelem” elve, ami szerint az országot érő (orosz) agresszió esetén minden erejüket a védelem szolgálatába állítják, és minden polgár fegyvert fog.

Észtországban épp csak megkezdődött a hadsereg létrehozása, amikor a legfontosabb katonai erőt már a Területvédelmi Erő (Védelmi Liga), a Kalit-seliit képezte. A függetlenség kikiáltása óta a Liga szerepét és feladatait átgondolták és módosították (pl. polgárvédelem, katasztrófavédelem), létszámát és költségvetését csökkentették.

A rendszerváltozást követően a Lett Nemzeti Fegyveres Erők az elnyomás éveire emlékeztették a letteket.⁶⁴ Az igen alacsony társadalmi elismertséghez hozzájárult többek között néhány olyan, a rendszerváltozás előtti időkből visszamaradt és más VSZ-hadseregben is tapasztalható szokás (pl. a ka-

⁶⁰ Baltic Security Assistance [Balti-tengeri Regionális Együttműködési Tanács], amelynek Németország és Nagy-Britannia is tagja.

⁶¹ Lithuanian-Polish Peace Force Battalion

⁶² A vasútvonalak sugárirányban, Oroszország felé futnak, és az egymás közti keresztirányú vonalakat csak mellékvonalként építették ki. A közúti közlekedés is csak egy fő vonalra koncentráldik.

⁶³ 2004. áprilisi NATO-csatlakozásuk óta a régió légtérének védelmét, rotációs rendszerben, a többi tagállam repülői biztosítják. A litvániai Siauliai városától 5 km-re elhelyezkedő Zoknia repülőteréről általában 4 NATO géppel, nagyjából 150 fős állomány biztosítja légtervédelmet.

⁶⁴ A lett népesség 2/3-a szkeptikusan vélekedett a hadsereggel kapcsolatban, és annak hasznosságát is kétségbe vonta. A lett kormányzat lépésről lépésre, felvilágosító, népszerűsítő propagandával elérte, hogy ma már a hadsereg megítélése pozitív a lettek körében. Lásd: Nagy Péter: Lettország biztonság- és védelempolitikája. Új Honvédségi Szemle, LVIII. évf. (2004) 5. sz., 42.

tonákkal való kegyetlen bánásmód), ami tovább erősítette a lett hadsereg negatív megítélését. A lett önkéntes erőket viszont megalakulásuktól kezdve erős szimpátia övezte. A Nemzeti Gárdát – Zemesardze – elismerték. A 90-es évek folyamán feladatait átalakították, és fokozatosan integrálták a hadseregbe.

Litvániaiban azon túl, hogy a lakosság zöme a nemzet újbóli „magára találásának” szimbólumaként tekintett a hadseregbe, létrehozták az Önkéntes Nemzeti Honvédelmi Erőt (Krašto Apsaugos Savanoriu Pajėgos – KASP). Litvániát számos NATO-kritika érte a KASP politikai állásfoglalásai miatt. Időközben csökkentették szerepét, de a testületet nem szüntették meg. Litvánia és Kalinyingrád esetében az ottani haditengerészeti és légítámaszpontok, illetve az ott állomásozó orosz haderő több problémát is felvetet. Ilyen lehet például a litván területen húzódó, Oroszország és az enkláve közti összeköttetést biztosító, elsősorban katonai tranzittal kapcsolatos probléma. Az ezredfordulót, illetve az Európai Unióba történő lengyel belépést követően a lengyel haderőt jelentős ütőerővel ruházza fel a varsói politikai vezetés. Mindez markáns lengyel külpolitikával párosul. A lengyel haderő NATO-szerepvállalásait, korszerű fegyverzettel történő ellátását időnként Moszkvában úgy értékelik, hogy „szorul a lengyel hurok Kalinyingrád térsége körül”,⁶⁵ továbbá nehezményezik azt az 1995-ös washingtoni kongresszusi határozatot, mely szerint az Egyesült Államok el kívánja érni az enkláve demilitarizálását. Ugyanakkor Hollandia szentpétervári főkonzulja néhány éve „az európai fészekben lévő orosz kakukknak” nevezte Kalinyingrádot.⁶⁶

A balti államokban létrehozott önkéntes erők létrejöttét alapvetően a visszarendeződéstől, a függetlenség elvesztésétől való félelem motiválta, és az, hogy a balti államokban úgy érezték, a nyugat-európai intézményekbe (NATO, EU stb.) történő integrációjuk vontatottan haladt. Az ezredfordulóra tovább csökkent a nyílt európai katonai konfliktusok valószínűsége. A NATO-bővítéssel kapcsolatos orosz magatartás is enyhült, továbbá a balti államok NATO-csatlakozása is bizonyosabbá vált. Ezért veszítettek súlyukból a milícia-szerű testületek.

⁶⁵ Pírityi Sándor: Gondolatok Lengyelország biztonságpolitikájáról. http://www.hm.gov.hu/hirek/kiadvanyok/uj_honvedsesegi_szemle/gondolatok_lengyelorszag_biztonsagpolitikajarol_2 (2010-05-11)

⁶⁶ Uo.

A skandináv országokkal történő együttműködés további példája, hogy 1995-től, Partnership for Peace-országként, a dán kontingens részeként mindhárom balti ország katonái jelen voltak Horvátországban. A balti államok 2004. márciusi NATO-csatlakozásáig sok politikai segítséget kaptak a skandináv NATO-államoktól. A jelöltek tagságát Dánia és Norvégia támogatta leginkább, hozzájuk csatlakozott a semleges, de a NATO-val jó kapcsolatot ápoló Svédország és Finnország is. 1996 tavaszán olyan brit és német vélemények hangzottak el, miszerint a balti államoknak a NATO helyett a skandináv államok felé kellene közeledniük. A dán és norvég vezetés az erkölcsi rokonszenv mellett azért is támogatta a baltiak észak-atlanti integrációját, mert attól tartottak, hogy a Baltikum biztonságának dán–norvég garantálását (amire véleményük szerint nem lettek volna képesek) esetleg más NATO-államok is szorgalmazni fogják.

Asmus még egy szempontot megjelöl, amiért a skandinávok a baltiak NATO-tagsága mellett érveltek. Ha a Baltikum biztonságának skandináv vezetésű átalakításába hiba csúszna, akkor a térség leggyengébb pontján az esetlegesen kialakuló újabb, a hidegháborús helyzethez hasonló konfliktusban az orosz előrenyomulás minden bizonnyal sikerrel járna. „Az északi államok sokat tehetnek a baltiak érdekében, de reálisan nézve a dolgokat a skandinávok nem garantálhatják a balti biztonságot.”⁶⁷ „Nekünk csak a nem biztonsági jellegű intézkedéseket hagyják meg.”⁶⁸

A bővítésről folyó viták kezdetétől (az ország mérete, lakosainak száma, földrajzi elhelyezkedése miatt) Lengyelország számított a legesélyesebb jelöltnek. A NATO-elvárásoknak megfelelő civil kontroll létrehozását számos nyugati kritika érte. Ennek alapja a Wałęsa elnök által a fegyveres erők felett kiépített túlzott hatalmi koncentráció volt. Jó kapcsolatokat igyekezett kiépíteni a lengyel hadsereg vezető beosztású tisztjeivel, aláásva ezzel honvédelmi miniszterének, Piotr Kołodziejczyknek a tekintélyét. Egy lengyel parlamenti vizsgálat is megerősítette, hogy a hadseregben nem érvényesül teljes mértékben a civil kontroll. A parlament megszavazta az ehhez szükséges törvényt, de Wałęsa megtagadta annak aláírását. A probléma 1996-ig állt fenn, amikor az új elnök, Alexander Kwaśniewski végül aláírta a törvényja-

⁶⁷ Martii Ahtisaari finn elnök Warren Christopher amerikai külügyminiszterhez intézett szavai: Asmus, i. m. 2003, 234.

⁶⁸ Jan Eliasson svéd miniszterhelyettes Peter Tarnoff amerikai külügyminiszter-helyetteshez 1996 elején intézett szavai: Asmus, i. m. 2003.

vaslatot. A hadsereggel kapcsolatos kritikák csak közvetlenül a madridi NATO-csúcs előtt szűntek meg, amikor a vezérkar főnökét, a nyugati államokkal szemben továbbra is bizalmatlan Tadeusz Wileckit felmentették beosztásából.

Csehszlovákia volt Lengyelország után a második legesélyesebb jelölt a NATO bővítésének vonatkozásában. A bevezetésre kerülő reformok sikere, a politikai stabilitás mind arra engedett következtetni, hogy csatlakozásának dátuma csak attól függ, hogy Washington milyen gyorsan tudja meggyőzni szövetségeseit és Oroszországot a bővítés időpontjával kapcsolatban. Miután 1993 januárjában Szlovákia kikiáltotta függetlenségét, Prága helyzete többek között gazdasági téren még könnyebbé vált. A szétválást követően Prága és Pozsony a haditechnikai eszközökön általában 2:1 arányban osztozott. Szlovákia Vladimir Mečiar magatartása miatt egyre távolabb került a bővítésre esélyesek körétől, s „a csoport sereghajtói közé esett vissza”.⁶⁹ Mečiar a régi, keleti irányú kapcsolatok és piacok, illetve a korábbi katonai és biztonsági viszonyrendszer megóvása mellett állt ki. Az Oroszország „befolyásának megőrzése fejében szerzett gazdasági előnyök megkönnyítették a szlovák lakosság számára a politikai rendszerváltozás nehézségeinek elviselését”.⁷⁰

Románia rendszerváltozás utáni első elnökének, Ion Iliescunak a meghozandó reformok iránti elkötelezettsége nem volt meggyőző a NATO-bővítés szükségességét leginkább hangsúlyozó amerikai vezetés számára. Az Iliescu alatti kormányokban és a bukaresti parlamentben hallható szélsőséges hangok bőven ellensúlyozták a román külpolitika eltökélt NATO- és EU-csatlakozási szándékát. Washingtonban is tudtak a jövőben kibővülő NATO egységét potenciálisan veszélyeztető román–magyar vitás kérdésekről, amelyeket (a Nyugat ösztönzése mellett) kölcsönös alapszerződések aláírásával rendeztek.⁷¹ A román NATO-tagság kérdése Szlovénia tagságával párhuzar-

⁶⁹ Tony Lake nemzetbiztonsági tanácsadó 1996. június 7-i jelentése. Lake hozzáteszi, Bulgária „nem mutat érdeklődést”. Asmus, i. m. 2003, 241.

⁷⁰ Szabó A. Ferenc: Könyvek a szlovák biztonságpolitikáról. Új Honvédségi Szemle, LVI. évf. (2002) 3. sz., 126.

⁷¹ A magyar–román alapszerződés megkötésére 1996-ban, a szlovák–magyar alapszerződésre egy évvel korábban került sor.

mosan merült fel. Bukarestet elsősorban Franciaország⁷² (valamint a Párizst támogató Spanyolország, Portugália) és a déli szárny erősítése mellett érvelő Törökország támogatta (a szlovén tagság legfőbb támogatója Olaszország volt). A romániai reformokkal kapcsolatos amerikai vélemény csak Emil Constantinescu 1996 végi hatalomra kerülése után változott meg. Az idő azonban rövidnek bizonyult a tagság elnyeréséhez.

Ukrajna a VSZ fennállásának idején a kelet-európai ütközőzóna mögött, a Szovjetunió központi országrészeinek előterében, a várható ellenséges NATO-támadás fő irányában helyezkedett el. A Szovjetunió felbomlását követően a világ 3. legerősebb nukleáris erejét birtokolta, és megőrkölte Európa egyik legnagyobb létszámú hadseregét.⁷³ Az amerikai diplomácia ezért kísérelte megkülönböztetett figyelemmel az ukrán (és ugyanezen okok miatt a belorusz) politikai átalakulást, és fogadta megnyugvással, hogy Kijev a függetlenség 1991-es kikiáltásakor lemondott nukleáris eszközeiről, 1993-ban pedig a semlegesség mellett döntött.⁷⁴ 1994 és 1996 között az ukrán nukleáris eszközöket Oroszországba szállították. A NATO és Ukrajna közötti kapcsolatokat 1997-ben egy Partnerségi Chartával tették szorosabbá.

Leszerelés után

Említést érdemel a kelet-európai hadseregekben feleslegessé váló haditechnikai eszközök kérdése. Az alapprobléma az volt, hogy a nemzetközi szerződések értelmében jelentős mennyiségű haditechnikai eszköz vált feleslegessé, amelyeknek csak egy része volt elavult. Hatástalanításuk és megsemmisítésük komoly összegeket emésztett fel. Másik részük gyakran élettartamának felét

⁷² A román tagság erőteljes francia támogatásának oka sokak szerint az „Amerika-barát” Lengyelország ellensúlyozása volt.

⁷³ 2500 harcászati nukleáris fegyveren kívül 1280 robbanófej, kb. 800 000 fős hadsereg, 6500 harckocsi, 1500 harci repülőgép, 350 hadihajó. Lásd: Kővári László: Gondolatok Ukrajna biztonágpolitikai helyzetéről. Új Honvédségi Szemle, LVIII. évf. (2004) 4. sz., 51.

⁷⁴ A VSZ-országok által 1990-ben aláírt CFE-szerződésben rögzített limiteket a tagállamok 1990 novemberében szétosztották egymás között. A Szovjetunió felbomlását követően, 1992-ben az utódállamok is „megosztottak” a szovjet keretszámokon. A szerződésben vállalt teljesítése után a NATO és Oroszország között erőegyensúly jött létre. Ekkor fogalmazódott meg az orosz kritika, miszerint a kialakított számú fegyverzetbe az Oroszország ázsiai területein elhelyezett fegyverek is beletartoznak.

sem elért, korszerűsítéssel vagy anélkül még évekig használható nagy értékű eszköz volt. Utóbbiakra minden kelet-európai ország igyekezett vevőt találni. A potenciális vevők (akik maguk is orosz vagy orosz eredetű fegyvert használtak) kevesen voltak, az érvényben lévő nemzetközi szerződések alapján „engedélyezett vevők” száma pedig még kisebb volt. Azokban az országokban, ahol jelentős hadiipar létezett, a leépítés és átalakítás igen nehéz feladatnak ítélték.⁷⁵

A felesleges eszközökkel kapcsolatban két lehetőség kínálkozott. Kedvezőbb alkalomra várva tovább raktározni⁷⁶ vagy megsemmisíteni ezeket az eszközöket.⁷⁷ Egyes helyeken, vállalva a nemzetközi bonyodalmakat, megpróbálták illegális módon pénzzé tenni a haditechnikát. (A leggyakrabban Bulgária és Ukrajna szerepelt a híradásokban.) Számos esetben az egykori Szovjetunió az általa gyártott eszközök (pl. harckocsik) gyártásának jogát eladta szövetségeseinek, illetve bizonyos eszközök gyártása legnagyobb részt a szovjet tagköztársaságokban történt (pl. Ukrajna, Belorusszia, Grúzia). Ha ezek az országok eladóként jelentkeztek, abban az esetben szükség lett volna a licencátadó jogutódjának, Oroszországnak a beleegyezésére. Sok esetben ez elmaradt.

A keleti blokk feleslegessé vált fegyvereivel kapcsolatos problémák egy másik, ritkább típusával is találkozhattunk a híradásokban. Néhány nagy értékű, hatástalanított eszköz (pl. vadászpülögépek) a 90-es évek folyamán

⁷⁵ Egy példa: Csehszlovákia 1985 és 1989 közötti 2,65 milliárd dollár értékű szállításával a nehézfegyverek exportlistáján a 7. helyen állt. Legfőbb partnerei Irak, Irán. Líbia és Szíria voltak. Hadiipari kapacitás exportja is jelentős volt. Harckocsi és lövéspáncélos alkatrészeket gyártó üzemet telepített Líbiába; egyéb hadianyaggyártó kapacitást Indiába, Etiópiába, Iránba és Irakba. Lásd: Szabó László: A Cseh és Szlovák Köztársaság biztonságpolitikájáról. Új Honvédségi Szemle, XLV. évf. (1998) 8. sz., 53. Az iparág kb. 110 üzemnek (ennek 80%-a szlovák területen) és 100 ezer embernek adott munkát a Cseh és Szlovák Köztársaságban 1991-ben. 2001–2002 folyamán több szlovák hadiipari cég keveredett fegyverkereskedelemmel kapcsolatos visszaélésekbe, ami miatt Szlovákiát több külföldi bíráló érte.

⁷⁶ A raktárban tartott fegyverek és berendezések üzemképességének megőrzése érdekében a raktározás időtartama alatt is el kellett végezni bizonyos szintű karbantartási munkákat.

⁷⁷ 1993-ban egy T-34-es vagy T-55 megsemmisítése „közel százezer” forintba került. Lásd: A tankokat szétszedik ugye? TOP GUN (1993) 2. sz., 53. Más adatok szerint az 1996. november 15-ig megsemmisített 100 db T-55-ös megsemmisítésének ára darabonként 15 000 dollár volt. Lásd: Csapody Tamás: Jogszabálysértő harckocsibeszerzés. Eszmélet, 8. évf. (1996) 32. sz., 184–203.

magángyűjtők, múzeumok tulajdonába került. 1997-ben a Moldovai Köztársaság kínálta eladásra egy repülőszázadnál valamivel több (21 db) MiG-29-es vadászgépét.⁷⁸ A gépeket, hogy azok ne kerülhessenek „rossz kezekbe”, az Egyesült Államok vásárolta meg, mert a potenciális vevők között Irán is szerepelt.⁷⁹ Az üzlet, amely egy volt azoknak az eseteknek a sorában, amikor korszerű szovjet/ orosz haditechnikai eszközök kerültek az Egyesült Államokba, Moszkva érdekeit sértette.⁸⁰

A NATO-csatlakozás kritikája⁸¹

A NATO-csatlakozásunkkal szembeállított egyik vélemény az, hogy a csatlakozás mellett érvelők (félresöpörve minden egyéb alternatívát) szinte kivétel nélkül a „NATO-tagság az EU előszobája” elvét hangsúlyozták, vagyis azt, hogy reménybeli EU-tagságunk elengedhetetlen feltétele az észak-atlanti szervezethez történő csatlakozás. Magyarország NATO-csatlakozási ötletét különböző okok miatt minden parlamenti párt elfogadta. A NATO-ellenesség rendszerellenességgel, rendszerváltozás-ellenességgel ért fel e pártok szemében. Aki megkérdőjelezte a csatlakozás szükségességét, azt az alkotmányos

⁷⁸ A gépek közül 1 db kétüléses UB (harci kiképző), a fennmaradó 20 harci változat közül 14 a korszerűbb, nukleáris képességű „Sz” változat volt. Ez utóbbi volt a fő ok, amiért a washingtoni kormányzat közbeavatkozott. A megegyezés értelmében a 21 gépen kívül tartalék alkatrészek és 500 db R-73-as infravörös légiharc-rakéta is az Egyesült Államokba kerültek.

⁷⁹ A vásárlásról 1997 júniusában történt megegyezés, amelyet november 4-én jelentett be William S. Cohen védelmi miniszter. A gépek megvétele a CTRP (Cooperative Threat Reduction Program) képviselőinek felügyelete mellett zajlott le. 1993-as megalakulása után ez a szervezet követte nyomon az egykori szovjet nukleáris eszközök számának csökkentését, megsemmisítését, illetve igyekeztek megakadályozni, hogy azok más államok birtokába kerüljenek. Belorusszia, Kazahsztán és Ukrajna atomarzenáljának leszerelésében is ez a szervezet vett részt. A programot (az indítványozó Sam Nunn és Richard Lugar szenátorok után) Nunn-Lugar programnak is nevezték.

⁸⁰ A MiG-29-es „Sz” változatát a Szovjetunió nem ajánlotta fel exportra (VSZ-szövetségeseinek sem), azokat „saját használatra”, a szovjet frontrepülőknél és a légvédelemnek szánták.

⁸¹ A magyar NATO-csatlakozással leggyakrabban szembeállított, 1999 előtti ellenérvek java részét (korábbi írásaik alapján) Csapody Tamás és Vit László gyűjtötték össze és foglalták rendszerbe Ámokfutás a NATO-ba c. könyvükben. A tagság további kritikáját a Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL) adta, érveiket négy füzetben adták közre, amelyek az egyesülés honlapján is olvashatók.

demokrácia és a jogállamiság kerékkötőjének állították be, és szándékait (pacificista, ökológiai vagy más alternatív célok) azonosították a Thürmer Gyula vezette Munkáspárt törekvéseivel. Rövid idő alatt, „a NATO-ellenesség gondolata Magyarországon szalonképtelenné és hiteltelenné vált”.⁸² Aki a csatlakozással kapcsolatos kritikai véleményt fogalmazott meg, annak számolnia kellett a politika, a közélet, a társadalom és a média által történő kiközösítés veszélyével. Ennek velejárójaként sokkal inkább a csatlakozás melletti propaganda (NATO-kommunikáció), semmint a tagságról szóló tájékoztatás érvényesült. „A tudományos munkák és kiadványok szintén kivétel nélkül NATO-hívő szerzőknek adnak helyet.”⁸³ Csapody nem a NATO-kommunikációra fordított összegben vagy annak forrásaiban látta a problémát, hanem abban, hogy azok „99 százalékban a NATO-csatlakozás mellett kiálló célokra kerülnek felhasználásra”.⁸⁴

A csatlakozással kapcsolatos kritikai észrevételek másik területét a NATO-tagságról szóló népszavazás jelentette. A propaganda része volt a más NATO-tagállamok csatlakozását megerősítő vagy elfogadó népszavazási eredmények bemutatása. Csatlakozó államban addig csak Spanyolországban történt népszavazás, de arra is négy évvel az esemény után került sor. Vit emlékeztet egy még jelentősebb tényre:⁸⁵ a „többiek” többnyire alapító államok voltak és nem csatlakozók. Az alapítók és az 1949 utáni NATO-tagok (Görögország és Törökország – 1952, NSZK – 1955, Spanyolország – 1982), a 90-es évektől alapvetően eltérő történelmi szituáció körülményei között váltak a szövetség tagjaivá.

1997 szeptemberében a BAL Egyeztető Bizottsága pontokba szedve, szórólapon tette közzé a csatlakozással kapcsolatos ellenérveit *Mondj NEM-et a NATO-ra!* címmel. Összefoglalva mondanivalójukat: 1. A NATO szétválasztja Európa népeit, és szembeállítja a magyar kisebbséget a környező szláv népekkel. A bővítés a régió nacionalistáinak kedvezhet; Oroszországnak az európai folyamatokból történő kirekesztése destabilizálja Oroszországot és a kelet-európai régiót. 2. Orosz katonai fenyegetés nem létezik, értelmetlen a szervezet

⁸² Csapody Tamás: Népszavazás és demokrácia. In: Ámokfutás a NATO-ba. Szerk.: Csapody Tamás–Vit László. Budapest, Cartafilus Kiadó, 1997, 238.

⁸³ Csapody Tamás: Tájékoztatás vagy propaganda? In: Csapody–Vit, i. m. 1997, 291.

⁸⁴ Uo. 292.

⁸⁵ Vit László: Népszavaztatás. In: Csapody–Vit, i. m. 1997, 273–277.

keleti bővítése; amelynek valódi célja, hogy a nagyhatalmak és a tőkés érdekcsoportok közelebb kerülhessenek a keleti nyersanyagforrásokhoz, kül- és belföldön befektetett tőkéiket, illetve a tőke korlátozás nélküli mozgását katonailag is biztosíthassák. 3. A szervezet kiterjesztése nem védi meg a visegrádi országokat. Ehelyett újraosztja a fegyverpiacokat, újraindítja a fegyverkezési hajszát, növelve ezzel a fegyvergyártók profitját. A bővítés potenciális felvonulási területté teszi az országot, ami háborús veszélyt jelent. A magyar népnek nem áll érdekében, hogy idegen haderők szállják meg az országot és az sem, hogy magyar katonákat vezényeljenek külföldre, ha bármely NATO-ország konfliktusba keveredik. 4. A csatlakozással járó fegyverkezés helyett a felszabaduló forrásokból a szegényebb társadalmi csoportok érdekében rövid idő alatt javíthatók lennének az egészségügyi és oktatási feltételek. 5. A NATO nem demokratikus szervezet (pl. Portugáliában, a szervezet megalakításakor, Salazar tábornok rezsimje volt hatalmon). 6. A nagyhatalmak vezetőinek 1989-es ígéreteivel ellentétben a VSZ megszűnését (ezáltal a NATO feleslegessé válását) követően nem épült ki új európai biztonsági rendszer. Az azóta kitört délszláv háború óriási pusztítást okozott. Az Egyesült Államok kormánya nem képes a kisebbségi problémák megoldására ebben a régióban, mert ott-hon sem képes erre. Cipruson évtizedek óta fennáll a konfliktus a két NATO-tag, Görögország és Törökország között. 7. 1997-ben senki sem fenyegette Magyarországot.

A BAL korábban más érveket is megfogalmazott. Véleményük szerint a NATO-nak érdekében állt, hogy a „fenyegetett” Nyugat és a veszélyesnek tekintett Oroszország és Balkán között ütközőállamok zónája jöjjön létre, hogy egy esetleges katonai támadás vagy háborús konfliktus, illetve gazdasági ellehetetlenülés következtében útra kelő menekültáradatnak a NATO-országok érdekeit szem előtt tartó államok vessenek gátat, továbbá, hogy az egykori VSZ-országokat a katonai-ipari komplexum felvevőpiacává tegye. A nyugati elittel való kiegyezés nem a független külkapcsolatok kialakítását jelenti. Azzal gazdasági függetlenségünk után politikai függetlenségünket is feladnánk, holott Ausztria példája is bizonyítja, hogy a szervezetbe való belépés nem feltétele az Európai Unióhoz történő csatlakozásnak. Illúzió, hogy a NATO képes volna megteremteni a népek egyenjogúságán alapuló, kollektív európai biztonsági rendszert. A boszniai tapasztalatok megmutatták, hogy pusztán békefenntartó szerepben a szervezet csak ott érdekelt a hatékony fellépésben, ahol a konfliktus a meghatározó tagországok érdekeit sérti.

Andor László még egy érvet említ. Ha a NATO-tagság megnövelné a külföldi befektetők biztonságérzetét, akkor számottevően felerősödhetne a tőkebeáramlás. Ha ez így van, akkor – teszi fel a kérdést – miért jöttek eddig is a befektetők, köztük számos NATO-tagországból? „Vajon nem törpül-e el a katonai szövetségi tagság szerepe a közgazdasági tényezők mellett [...]. Amennyiben a NATO-tagság és a külföldi tőke bejövele között mégis lenne kapcsolat, úgy azon kellene elgondolkodni, hogy efféle militarista feltételekkel szükségünk van-e a külföldi tőkére [...]?”⁸⁶ Érveit folytatva megjegyzi, hogy az észak-atlanti szervezetben – a gyakran hangoztatottal ellentétben – nem működik konszenzusos döntési mechanizmus. „Azt [...] sohasem teszik hozzá, hogy ez a konszenzus azt jelenti, hogy az amerikai véleménnyel (akaratlaltal) senki sem helyezkedik szembe.”⁸⁷ Továbbá utal arra, hogy komoly politikai erő „el akarják jelentékteleníteni az ENSZ-t, amely – legalábbis formálisan, mint univerzális szervezet – az USA fölött áll, a Biztonsági Tanács keretében több-kevesebb kontrollt gyakorol az amerikai törekvések fölött. A globális biztonság szervének a NATO-t szánják, amelynek székhelye és főtitkára lehet európai, mégis egyértelműen és félreérthetetlenül az Egyesült Államok irányításával működő szervezet.”⁸⁸

A kritikai véleményeket megfogalmazó szerzők írásaiból az tűnik ki, hogy a bővítés a „népek érdekeinek” gyakran hangoztatott figyelembe vétele helyett a Nyugat – köztük elsősorban az Egyesült Államok – hatalmi elitjének politikai érdekérvényesítő képességének eredménye. E folyamat – vélik a szerzők – összefüggésben állt a Balkán hatalmi felosztásával, a Nyugat-Európából (Németországból) kiszoruló Egyesült Államok katonáinak a visegrádi államok területén, de főként a Balkánon tapasztalható megjelenésével. Ezek nem a folyamatok (pl. a balkáni fegyveres konfliktusok) előre nem kiszámítható eredményei voltak, hanem egy korábban kitűzött cél megvalósításának mérőföldkövei. Gyakran említés esik Koszovó világviszonylatban is jelentős cinkés ólomkitermeléséről, amelyet sokszor hoznak összefüggésbe Washington balkáni szándékaival.⁸⁹

⁸⁶ Andor László Az euroatlanti csomag. Eszmélet, 8. évf. (1996) 32. sz., sz., 204–219.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ A kérdés részletes elemzését lásd: Krausz Tamás: A nagyhatalmak és a Jugoszlávia elleni NATO-légiháború okai. In: A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Szerk: Krausz Tamás. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999, 119–128

Miután Clinton elnök a NATO kelet-európai bővítése mellett döntött, többen úgy vélték, hogy a csatlakozást követően (de talán már hamarabb is) nagyszámú amerikai katona állomásoztatására kerül majd sor a térségben. Félelmeik nem váltak valóra. Az Egyesült Államok katonai szerepvállalását már korábban is (ahol nem fenyegetett közvetlen háborús veszély) a „személyi áldozatok nélküli szerepvállalás”⁹⁰ jellemezte. Ez az álláspont a közvetett katonai jelenlét elvének érvényesülését jelentette.

Mindez összhangban állt a leköszönő Bush-adminisztráció által készített jelentésben foglaltakkal. Az Egyesült Államok külföldi katonai jelenlétével kapcsolatban a korábban használatos „előretolt védelem” (forward defence) elvét felváltotta az „előretolt jelenlét” (forward presence) elve, ennek megfelelően az Európában állomásozó amerikai katonák létszámát is csökkentették.

Miután Magyarország 1991 decemberében csatlakozott az Észak-atlanti Együttműködési Tanácshoz (NACC), illetve 1994 januárjában a Partnership for Peace (PfP) szervezethez, többen úgy gondolták, nem helyes, ha más államok (elsősorban az Egyesült Államok) betekintést nyerhetnek bizonyos nemzetbiztonságot érintő ügyekbe. Időközben 1992 júliusában négy amerikai tanácsadó kezdte meg működését hazánkban. Feladatuk szerint elő kellett segíteniük, hogy a fegyveres erők (benne a MH) a társadalom „pozitív és konstruktív elemévé” váljanak.⁹¹ A JCTP (Joint Contact Team Program – Egyesített Kontaktus-csoport Program), amelynek nevét időközben MMCP-re (Military to Military Contact Program – Katonai Kapcsolatok Programja) változtatták, amerikai javaslatra született, és kétoldali kapcsolatokon alapuló program volt. 1994-re 14 országban működtek hasonló MLT-k (Military Liaison Teams – Katonai Összekötő Csoportok)

Nem csak Magyarországon kifogásolták, hogy e csoportok munkájában szerephez jutott a Központi Hírszerző Hivatal, a CIA is. A munkacsoportok mentesítették a nagykövetségeket a megnövekvő feladatok alól, ugyanakkor mentesültek a diplomáciai kötöttségektől is. Nagy emlékeztet arra, hogy „nagyfokú naivitás” volt a hasonló lépéseket meglepetéssel fogadni, hiszen egyetlen politikai/katonai szövetségben sem fogadnak el kizárólag „bemondásra” közölt adatokat egy szövetséges államban tapasztalható helyzetről.⁹² Továbbá a „munkacsoportok létrehozásával az Egyesült Államok szinte be-

⁹⁰ Nagy, i. m. 1995, 33.

⁹¹ Uo. 195. A munkacsoport vezetője Frank Farkas ezredes volt.

⁹² Uo. 204.

hozhatatlan előnyre tett szert szövetségeseivel – és bármely jelenlegi, vagy jövőbeni vetélytársával – szemben a pozíciók kiépítésében Közép- és Kelet-Európa jó néhány országában”.⁹³

1999 óta, de már az azt megelőző időszakban is több olyan politikai eseménynek és jelenségnek lehettünk tanúi, amelyeket heves nemzetközi felháborodás kísért, vagy legalábbis számos esetben kritikával illettek. Sok esetben tapasztalhattuk, hogy az Egyesült Államok magatartása, illetve a mód, ahogyan a nemzetközi problémákat kezeli (pl. a „látor államok” elleni „keresztes hadjáratok” alkalmával, „az emberi jogok és a szabadság védelmében” akár nemzetközi jogi előírásokat figyelmen kívül hagyva vagy megsértve) kockázati tényezőt jelenthet, nem csak a szervezethez újonnan csatlakozottak számára.

Az első Öböl-háborút Washington az ENSZ felhatalmazásával és támogatásával vezette. Ennek során sok esetben több tárgyalóféllal kellett megállapodnia. Később, a koszovói beavatkozásnál Clinton elnök mellőzte az ENSZ-t és csak NATO-felhatalmazásért folyamodott. Ekkor az Egyesült Államok azt tapasztalta, „hogy még a NATO is túlon túl megköti a [...] kezét, legalábbis [...] várakozásaihoz képest”.⁹⁴

„Manapság Washington nehezményezi, hogy birodalmát és kitűzött céljait nem igazán fogadják el. [...] Az Egyesült Államokat [...] az a meggyőződés vezérli, hogy a világ többi részének követnie kell őt, sőt, hogy a világ többi részét neki kell felszabadítania. [...] miközben csakis saját érdekeit védi, azt képzei magáról, hogy az egész emberiségnek tesz szolgálatot.”⁹⁵ Egyes kormányok talán veszélyesek lehetnek annyira, „hogy eltűnésük üdvös az egész világra nézve. Ez azonban nem szolgálhat igazolásul ahhoz, hogy felvállaljuk egy olyan világhatalom kockázatát, amelyet egyfelől nem érdekel a világ, amit nem ért, másfelől viszont bárkivel szemben, aki nem tetszik neki, kész a fegyveres intervenció eszközével élni.”⁹⁶

Az 1999. márciusi magyar csatlakozást követően folytatódott a haderőreformban meghatározott feladatok végrehajtása. A strukturális átalakítások az 1997-es madridi csúcsertekezlet óta (amikor a szervezet meghívta Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot a csatlakozási tárgyalások meg-

⁹³ Uo.

⁹⁴ Wallerstein, Immanuel: A terrorválság hétről hétre. *Eszmélet*, 13. évf. (2001) 52. sz., 158–168.

⁹⁵ Hobsbawm, Eric: Merre tart az amerikai birodalom? *Eszmélet*, 15. évf. (2003) 59. sz., 49–56.

⁹⁶ Uo.

kezdésére) a NATO-tagság jegyében folytatódtak. A technikai eszközök számának csökkentését korszerű eszközök rendszeresítése kísérte, amely napjainkig tart. Ennek során került a MH eszköztárába pl. a német hadsereg által alig használt csaknem 500 jármű. A légierő évek óta tartó típusváltási kálváriája is véget ért a 14 SAAB J-39 C/D Gripen típusú repülőgép átvételével.⁹⁷ 2004. november 3-án az utolsó magyar sorkatona is leszerelt, ezt követően szerződéses, illetve hivatásos katonák szolgálnak a magyar hadseregben.

1989 után a megújuló NATO stratégiájának új eleme a tagállamok tevékenységének a szövetség határain túlra helyezésének lehetősége. A csatlakozás részeként a haderő-átalakítás már NATO-kontroll mellett ment végbe, az újonnan csatlakozó államok hadseregeinek arculata már többé-kevésbé megfelelt az új elvárásoknak. Az új stratégia eredményeként a visegrádi országok katonái is megjelentek Afganisztánban és Irakban. Mindez jelentős tételt tesz ki a magyar költségvetésben.

A MH külföldi szerepvállalásának mértéke és tartalma a hazai politikai akarat, a költségvetés, a nemzetközi politika, valamint a vezető hatalmak óhajának (illetve az elvárásoknak való megfelelni akarás) eredménye. A magyar NATO-csatlakozás katonai vonatkozásairól többen úgy vélekednek, mint hibáktól sem mentes, mégis sikeres átalakításról. A katonai átalakítással kapcsolatos bírálatok leggyakrabban az átgondolatlannak vélt leépítésekről, a többször újra kezdett, de egyszer sem befejezett haderő-átalakítási projektekről, a szinte „expedíciós haderővé”⁹⁸ formált Magyar Honvédségről, valamint a többször újragondolt és csökkentett NATO-felajánlásokról szólnak.

Konklúzió

A rendszerváltozás idején a kelet-európai államok hadseregeinek átalakítását nagyjából hasonló feltételek határozták meg. A korábban megkezdett haderő-csökkentési folyamatok és a nemzetközi politikában bekövetkezett változások, valamint a technikai fejlődés eredményeként már nem volt szükség olyan nagy

⁹⁷ A teljes Gripen repülőszázadot 2008 januárjában vette át hivatalosan Szekeres Imre honvédelmi miniszter.

⁹⁸ Elsősorban a külföldi, semmint a hazai feladatok (rendkívüli helyzetek, katasztrófavédelem stb.) ellátására felkészített hadsereg.

létszámú és nagy mennyiségű technikai eszközzel felszerelt hadseregekre, mint amilyenek 1989–90 fordulóján Európában léteztek.

A VSZ-utóállamok hadseregeinek átalakítását kezdetben az határozta meg, hogy a régió államaiban tartottak az egyesített Németország és a Szovjetunió/Oroszország várható szándékaitól. Miután világossá vált, hogy az észak-atlanti csatlakozás már nagyhatalmi óhaj is, a haderő-átalakítás a NATO-elvárások és a rendelkezésre álló szűkös anyagi lehetőségek függvényévé vált. A NATO-bővítés ötletét kezdetben a washingtoni vezetés nem támogatta. 1994-től, miután az beleillett az Egyesült Államoknak a nemzetközi politikában (benne a visszaszoruló/visszaszorított Oroszország egykori kelet-európai befolyási övezetével), a gazdaságban és az észak-atlanti szervezetben önmagáról alkotott elképzeléseibe, szabad utat engedett a régió országainak csatlakozása előtt. A semlegesség mint reális alternatíva jelen volt ugyan a kelet-európai államok politikájában, de ezt gyorsan felváltotta a nyugat-európai intézményekhez és a NATO-hoz való csatlakozás szándéka.

A visegrádi országok 1999-es csatlakozását követően a haderő-átalakítási folyamatokat már nemcsak a túlnyomórészt strukturális átalakítások, hanem új technikai eszközök beszerzése is kísérte. Főként 2005-től került sor olyan költséges beszerzésekre, amelyek valóban minőségi ugrást jelentettek a korábban használt eszközökhöz képest.⁹⁹

⁹⁹ Csehországban 2005 augusztusában lett teljes a 14 gépes Gripen-század, Lengyelország 2008 decemberében vette át a 48 F-16-os gépét.

A CIGÁNYOKRÓL ALKOTOTT TÖRTÉNETI KÉP VÁLTOZÁSA A RENDSZERVÁLTÁS TÜKRÉBEN SZLOVÁKIÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

Jelen tanulmányban a nem-cigányok cigányképét próbálom megrajzolni, két kelet-európai ország rendszerváltásának gazdasági, társadalmi és politikai kontextusába ágyazva. Az általános feltevés – amit én is kiindulópontnak tekintettem – az az, hogy míg az államszocializmusban a cigányok elsősorban egy hátrányos helyzetű *társadalmi réteget* jelentettek, addig az új rendszerekben *etnikumként* vagy *népként* határozták meg ezt a csoportot. Látni fogjuk azonban, hogy ez a feltételezés annyira leegyszerűsítő, hogy szinte nem is tekinthető érvényesnek.

Célom nem a két ország államszocialista és rendszerváltás utáni „cigány-politikájának” szisztematikus összehasonlítása, hanem a cigányokról alkotott kép, illetve képek régi és új elemeinek vizsgálata a rendszerváltás folyamatában. A téma komplex jellege miatt megközelítésemben vegyíttem a történettudomány, a szociológia, a szociálpszichológia és a kulturális antropológia releváns eredményeit és módszereit.

„Homogén és kettős” cigánykép

A „nem-cigányok” szemében a romákról/cigányokról élő kép kapcsán két alapvető, évszázadok óta jelenlevő dichotómiára kell felhívni a figyelmet: a kívülről definiált és homogénnek tételezett „cigány kategória” heterogenitására, és a cigányok etnikai, faji vagy társadalmi, életmódbeli alapon történő meghatározására. Az egyes dimenziókban (állami politika, tudományos kutatások, hétköznapi interakciók, sajtó/nyilvánosság) megjelenő cigányképek különbözőségének alapja e „népcsoport” definíciós kiszolgáltatottsága,¹ hi-

¹ Vö.: Lucassen, Leo: The Power of Definition, Stigmatization, Minoritisation and Ethnicity. The Netherlands Journal of Social Sciences, (1991) Vol. 27., 80–91.

szen a nem-cigányok cigányképe mindig a „fehérek” érdeklődésének és érdekeinek változásával párhuzamosan módosult és módosul.²

A nem-cigányok által konstruált „cigány”³ elnevezés különböző nyelvű, kultúrájú és identitású csoportokat takar, akiknek csak egy része nevezi magát cigánynak, többségük saját etnonim használatával jelöli közösségi identitását, mint pl. „roma”, „zsitan”, „mánus”, „szintó”, „káló”, „beás”.⁴ 2003-ban a cigányok anyanyelvi megoszlása a következőképpen alakult Magyarországon (reprezentatív szociológiai felmérés alapján): 86,9% magyar, 4,6% beás (román), 7,7% cigány (oláh cigány, azaz romani).⁵ Szlovákiában anyanyelvük szerint három nagyobb csoportról beszélhetünk, a többséget alkotó, régen betelepült szlovák és magyar romákról és az ún. oláh-cigányokról (vlásike roma/Vlachi).⁶

Ez a sokszínűség nyilván az eltérő feltételekhez való alkalmazkodás következménye, ami természetesen nem meglepő egy „diaszpóra-jellegű nép”⁷ ese-

² Lásd: Prónai Csaba: Cigánykutatás és kulturális antropológia. Budapest–Kaposvár, ELTE BTK, Csokonai Vitéz Mihály Tanfőképző Főiskola, 1995, 9.; Szuhay Péter: Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. Magyar Tudomány, 42. évf. (1997) 6. sz., 656–678.

³ A magyar „cigány”, a német „zigeuner” vagy a francia „tsigane” szavak a görög atszinganosz elnevezésből származhatnak, mellyel a bizánciak a cigányokra utaltak. Az atszinganosz szó eredete máig vitatott, talán egy Kis-Ázsiából érkezett ereznek szektát jelölt. Ezzel szemben az angol „gypsy” és a spanyol „gitano” szavak (és a 15–17. századi magyar „fáraó népe” kifejezés) a cigányok feltételezett egyiptomi eredetére utalnak. Lásd: Fraser, Angus: A cigányok. Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 51–52.; Balázs József Attila: A cigány szó és származékai pejoratív kifejezésekben. Magyar nyelv, 97. évf. (2001) 3. sz., 313–324.

⁴ Prónai Csaba: A cigány kultúrák antropológiája. „Transznacionalitás”, „multietnicitás”, „transzkulturalitás”. In: A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába. Szerk.: Boglár Lajos–Papp Richárd. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2007, 206–207.

⁵ Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság 1971–2003. Budapest, Gondolat–MTA ENKI, 2004, 39.

⁶ Jurová, Anna: Cigányok-romák Szlovákiában 1945 után. Regio, 7. évf. (1996) 2. sz., 35–56.

⁷ Leo Lucassen, holland társadalomtörténész szerint a diaszpóra fogalmához hozzátartozik, hogy a szétszóródott nép egyes tagjai érezzék azt: ők egy csoporthoz tartoznak, és azokkal is összetartozóak, akik nem ugyanabban az országban élnek. Mivel ez a romákra – egészen a legutóbbi időkig – nem volt jellemző, Lucassen szerint a cigányság nem tekinthető diaszpóra csoportnak. Lucassen, Leo: A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. Amaro Drom, 12. évf. (2002) 4. sz.

tében. A diaszpóra fogalmának része a közös származási hely és a (valamikor) közös társadalmi tudat. Ezt a szerepet a romák esetében India tölti be.

Indiával kapcsolatban két dolgot jegyeznek meg. Bár a kutatók többsége, főleg nyelvészeti bizonyítékok alapján elfogadja a cigányok indiai származását, az egyes roma közösségek etnikus történeti hagyományának feltehetően nem része az indiai őshaza tudata.⁸ Az más kérdés természetesen, hogy a roma nemzetépítés számára az indiai őshaza fontos szerepet játszik mint legitimáló tényező,⁹ és így ismerete fokozatosan elterjed a romák között.¹⁰

Az indiai eredet kapcsán a cigányok társadalmi rétegeként (és nem etnikus csoportként) való definíciója is fölmerül. Egy angol kutató szerint nem tartatható elmélet a mai cigányok kizárólagos indiai származása, szerinte az ang-

⁸ Ezt a feltevést erősíti meg a cigány elnevezés „külső” eredete vagy a cigányok egyiptomi származásának mítosza („fáraó népe”). Az indiai gyökerek felfedezése egy magyar lelkész, Vály István nevéhez fűződik, aki a 18. sz. második felében a leideni egyetemen tanult, és ott megismerkedett három ceyloni (Srí Lanka-i) diákkal. Mivel a diákok és az otthoni cigányok nyelve között hasonlóságot fedezett föl, a ceyloni fiatalokat az anyanyelvükről kérdezgette, és összeállított egy több mint ezerszavas glosszáriumot. Vály eredményeit 1776-ban publikálta Augustini ab Hortis Sámuel evangélikus lelkész. (Augustini ab Hortis, Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.] Budapest–Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület–Magyar Néprajzi Társaság–SZIE GTK, 2009, 257–261.) Az egyes cigány közösségek és az indiai őshaza viszonyáról lásd: Okely, Judith: *The Traveller–Gypsies*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983; Binder Mátyás: *Beások, etnikai mobilizáció és identitás*. Kisebbségkutatás, 18. évf. (2009) 2. sz., 207–228.

⁹ Lásd: Hancock, Ian: *The East European Roots of Romani Nationalism*. Nationalities Papers, Vol. 19. (1991) Nr 3., 251–268.; Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Szerk.: Fedinec Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002, 207–224.; Fosztó László: *Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement*. Regio. A review of Studies on Minorities, Politics, and Society, Vol. 3. (2003) Nr 1., 102–120.; Binder Mátyás: *A roma nemzet – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben*. Eszmélet, 20. évf. (2008) 77. sz., 130–160.

¹⁰ Gondolhatunk például a roma zászló közepén látható indiai eredetű (vagy annak vélt) kör alakú szimbólumra. A zászló elemeit sokan sokféleképpen magyarázzák, az egyik elterjedt nézet szerint: „Hagyományos kék és zöld színei mellett vörös kerék (16 kullós csakra) került a közepére. A kék a kék ég és a mennyország színe. A zöld a földé, mely szerves és növekvő. A kék az örök értékeket jelöli, a zöld az evilágiakat. A középső kerék a mozgás és változás jelképe. Az indiai nemzeti zászlóban is egy csakra található közepén.” (www.romaart.hu)

liai cigányok őseinek nagy része olyan gádzsó,¹¹ akik a feudalizmus széthullásának idején kerültek a társadalom perifériájára, és túlélésük érdekében vándorló életmódra tértek át.¹²

Hasonló folyamatok Kelet–Európában is valószínűsíthetőek, de az eddig rendelkezésre álló adatok alapján egyelőre csak hipotézisek felállítása lehetséges.¹³ Mindenesetre a cigányok egy bizonyos életmóddal jellemezhető, multietnikus társadalmi csoportként való észlelésére a 17. századi Magyarországon is találhatunk példát. Egy jezsuita tudós 1691-ben kiadott könyvében a következőket írta: „(...) a cigányoknak az igen hitvány és kóborló népe (...) Nem mások ugyanis, mint tolvajok csapata, valamint dologkerülő és csalárd emberek söpredéke, amely különféle nem túlságosan távoli, hanem szomszédos nemzetekből gyűlt össze.”¹⁴ A társadalmi alapú meghatározásra jó példa Siklós esete. A magyarországi mezőváros 18–19. századi forrásai alapján kimutatták, hogy a földdel bíró cigányok közti vagyoni differenciálódás következtében egyes cigányok gádzsókká (latinul: neo-colonus), más, elszegényedett gádzsók viszont cigányokká „váltak”.¹⁵

Az etnikai, illetve a társadalmi helyzeten alapuló cigánykép gyakorlatilag párhuzamosan létezett egymás mellett. A 18. századi magyarországi források egy részében a „cigány” fogalma etnikai dimenzióban jelenik meg. A latin nyelvű iratokban: *natio*, *gens*; a magyar nyelvű iratokban *nemzet*, *nemzetiség* kifejezések. Ebben az esetben cigánynak lenni etnikai, nemzetiségi hovatartozást jelent. A források egy másik csoportjában a „cigány” fogalma szociális dimenzióban jelenik meg. A latin nyelvű iratokban: *conditio* (társadalmi helyzet) és *professio* (foglalkozás, megélhetési mód). Ez esetben cigánynak lenni sajátos társadalmi állapotot jelent.¹⁶

¹¹ A gádzsó a romani nyelvben a nem-cigányok elnevezése.

¹² Okely, i. m. 1983, 8–15.

¹³ Vö.: Nagy Pál: *Civitas Zingarorum*. Amaro Drom, 10. évf. (2000) 8. sz., 26–28.; Nagy Pál: „Gádzsósodás–cigányosodás” Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. Amaro Drom, 17. évf. (2007) 2. sz., 21–22.

¹⁴ Idézi: Nagy Pál: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század). Pécs, PTE BTK, 2004, 135–136.

¹⁵ Nagy, i. m. 2000, 27.

¹⁶ Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13–14. www.tte.hu/_public/ttorszkonf/nagypal2007_jegyzetekkel.pdf (2010-04-23), 6–7.

Hogy melyik meghatározás kerül előtérbe, az függ az adott történelmi szituációtól, és attól is, hogy milyen diskurzus részeként jelenik meg „a cigány”. Például a magyarországi cigányok 15–17. századi köznyelvi elnevezése első sorban életmódbeli, míg irodalmi elnevezésük etnikus definíciót foglalt magába.¹⁷

A cigányokról alkotott kép e kettőssége természetesen a modern tudományos kutatásokban¹⁸ is megjelenik. Szociológusok, kulturális antropológusok vitáznak arról, hogy a szegénység kultúrájáról¹⁹ vagy etnikus kultúráról lehet-e beszélni a cigányok kapcsán, leírható-e helyzetük az amerikai underclass fogalom Kelet-Európára adaptált, strukturalista verziójával.²⁰ Az is vita tárgya, hogy egyáltalán „ki a cigány”?²¹ Az, akit valamilyen cigánykép alapján a nem-cigányok besorolnak a cigányok közé,²² vagy az, aki cigány/roma identitású? Hiába érezzük ez utóbbi meghatározást érvényesnek, ha a

¹⁷ Nagy, i. m. 2004, 134.

¹⁸ A recens nemzetközi szakirodalom rövid áttekintését lásd: Fosztó László: Viták és irányzatok a romakutatásban. *Korunk*, 20. évf. (2009) 5. sz., 22–30.

¹⁹ A „szegénység kultúrája” fogalom Oscar Lewis antropológus nevéhez fűződik. Lásd: Lewis, Oscar: A szegénység kultúrája. *Kultúra és Közösség*, 15. évf. (1988) 4. sz., 94–105.

²⁰ Stewart, Michael Sinclair: Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*, 6. évf. (2001) 7–8. sz., 82–94.; Ladányi János–Szelényi Iván: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 6. évf. (2001) 11. sz., 94–99.; Ladányi János–Szelényi Iván: A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata. Budapest, Napvilág, 2004; Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Budapest, Panoráma, 1999; Horváth Kata: Éhség-szövegek. A szociológia, a média és egy cigány közösség éhség-interpretációi. In: *Cigány világok Európában*. Szerk.: Prónai Csaba. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2006, 103–123.; Džambazović, Roman–Jurásková, Martina: A romák társadalmi kirekesztettsége és szegénysége Szlovákiában. *WEB társadalomtudományi folyóirat* (2003) 11. sz., 41–46.; Binder Mátyás–Pálos Dóra: A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája? Szélsőséges egyenlősdi egy erdélyi magyar cigány közösségben. *Néprajzi Látóhatár*, 18. évf. (2009) 2. sz., 93–115.

²¹ Ladányi János–Szelényi Iván: Ki a cigány? In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia. Budapest, Új Mandátum, 2000, 179–191.; Ladányi János–Szelényi Iván: Az etnikai besorolás objektivitásáról. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 203–209.; Havas Gábor–Kemény István–Kertesi Gábor: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőterén. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 193–201.

²² A roma személyek esetében élesen elkülönül a nem-cigányok által nekik tulajdonított identitás elviselhetetlensége és a saját csoportjukkal való azonosulás. Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária: Hogyan lesz egy ember cigány? *Kritika*, 28. évf. (1999) 3. sz., 30–31.

külső klasszifikáció és kategorizáció sem marad hatástalan.²³ Ezt jól szemlélteti a nemzetközi roma mozgalomban és a kulturális-szimbolikus nemzetépítésben fontos szerepet játszó Ian Hancock megállapítása is: „...a bennünket összekötő közös tényező nem annak a tudata, hogy mik vagyunk, hanem azé, hogy mik nem vagyunk: a romanik nem gádzsók, azaz nem nem-cigányok.”²⁴

Megközelítésemben, mely a konstruktivista etnicitás elméletén²⁵ alapul, a cigány/roma közösségek olyan, önálló etnikus identitással és kultúrával rendelkező társadalmi csoportok, melyek határai és kulturális elemei a gazdasági, társadalmi vagy politikai körülmények, feltételek módosulására reagálva változhatnak. Ennek megfelelően a közösségek (de akár az egyének is) az akkulturáció²⁶ különböző szintjein állnak.²⁷

²³ Az etnikai osztályozásról lásd például: Eriksen, Thomas Hylland: Etnikai osztályozás: mi és ők. In: Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről. Szerk.: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel, 2005., 148–157. A kategorizálás identitásformáló hatásáról lásd: Jenkins, Richard: Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizálás és hatalom. In: Kántor–Majtényi, i. m. 2005, 127–147.; valamint ezen folyamatok cigányokra gyakorolt hatását lásd: Lucassen, i. m. 1991; Pálos Dóra: „Cseperedünk”. Egy beás cigány közösség önsztereotipizálási folyamatairól. In: Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Szerk.: Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László. Budapest, Balassi–MTA ENKI, 2006, 91–119.

²⁴ Hancock, Ian: Mi vagyunk a romani nép. Budapest, Pont Kiadó, 2004, 20.

²⁵ Konstruktivista megközelítésben az etnikai identitás „a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig a kultúra valamely kódos kifejeződése,” lásd: Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Regio, 7. évf. (1996) 1. sz., 3–25. Az etnikai csoportokról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások, tartós kollektívák lennének. A hangsúly az etnicitás szituatív és kontextuális karakterén van, lásd például Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásában. Beszélő, 1. évf. (1996) 7. sz., 26–41.; Sokolovskii, Sergey–Tishkov, Valery: Ethnicity. In: Encyclopedia Of Social And Cultural Anthropology. Eds.: Barnard, Alan–Spencer, Jonathan. London, Routledge, 1996, 290–295.

²⁶ A klasszikus definíció szerint az akkulturáció olyan folyamatokat jelent, melyek akkor jelennek meg, amikor különböző kultúrájú egyének csoportjai folyamatos, közvetlen kapcsolatba kerülnek egymással, és ez az egyik vagy mindkét csoport eredeti kulturális mintájában változást idéz elő. Berry, John W.–Poortinga, H. Ype–Segall, Marshall H.–Dasen, Pierre R.: Cross-Cultural Psychology. Research and Applications. Cambridge, University Press, 2002, 349.

²⁷ Az akkulturációt négy dimenzió felől érdemes megközelíteni: integráció, asszimiláció, marginalizáció és szeparáció. Erőteljes azonosulás mindkét (többségi és saját) csoporttal az integráció előrelépője lehet, amennyiben egyik csoporttal sem történik azonosulás, akkor margi-

Sztereotípiák és rasszizmus

A heterogén cigány kategória tagjaira a nem-cigányok egységes (és többnyire negatív) cigányképe állandó hatást gyakorol. Ezekben a folyamatokban kiemelt szerepük van a cigányképet kialakító és fenntartó sztereotípiáknak, melyek történeti és elméleti kereteit igyekszem felvázolni a továbbiakban.

A 16. század végétől terjedtek el Európában azok a tudományos történeti munkák, amelyekben megjelentek azok a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák, előítéletek és közhelyek, amelyek nagy része ma is közszájon forog.²⁸ „A 16–18. századi szerzők, tudósok egymás negatív véleményét és leírását átvéve, időről időre a cigány csoportokkal szembeni ellenszenv, üldözés, gyakran kiirtásra való törekvés jogosságát bizonyították.”²⁹ Fentiek két dologra hívják fel figyelmünket a cigányokra vonatkozó előítéletek és sztereotípiák kapcsán: a tudomány felelősségére³⁰ és a sztereotípiák funkcióira.

Heinrich Grellmann 1783-as, *Die Zigeuner* című műve nemcsak a korszak tudományos ismereteit foglalta össze, hanem meghatározta a cigányokról való gondolkodást a 19. században, így jórészt „felelőssé tehető” a negatív

nalizációról van szó. A többségi kultúrával történő kizárólagos identifikáció asszimilációt von maga után, míg ha csak az etnikai csoporttal történik azonosulás, szeparációról beszélhetünk. (John W. Berry elméletét idézi: Pálos Dóra: Cigány énkép és identitás egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tükrében. Szakdolgozat. Budapest, ELTE PPK, 2009.) Akár egy személy esetében is megfigyelhető, hogy az élet különböző területein más és más akkulturációs stratégiát alkalmaz.

²⁸ A magyarországi előítéletek történeti beágyazottságához lásd: Binder Mátyás: Változatosság és állandóság. Cigányok/romák és etnikai előítéletek Magyarországon. In: Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatás problémája Kelet-Európában 1989 után. Szerk.: Juhász József–Krausz Tamás. Budapest, L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2009, 170–190.

²⁹ Deáky Zita–Nagy Pál: Augustini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Augustini ab Hortis, i. m. 2009, 5–28.

³⁰ A „Rasszizmus a tudományban” című kötet szerkesztői szerint a tudomány társadalomformáló és politikai ereje napjainkban leginkább az etnikai különbségek jelentőségének túlértékelésében és a rassz kategória burkolt legitimitációjában érhető tetten. Kende Anna–Vajda Róza: Bevezető. Tetten ért tudomány. In: Rasszizmus a tudományban. Szerk.: Kende Anna–Vajda Róza. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008, 7–30.

sztereotípiák elterjedéséért.³¹ A korai etnográfusok, akik a cigányok „nemzeti karakterét” tanulmányozták, racionalizálták azt a képet, mely szerint a cigány egy bűnözésre hajlamos, megvetendő nép vagy faj.³² A tudósok ilyen szerepe nem meglepő, hiszen az „ismeretgyártók társadalmi miliőbe ágyazva működnek.”³³

A modern társadalomtudományi megközelítésnek sincs „egységes és objektív” cigányképe. A különböző elméleti iskoláknak megfelelően találkozhatunk például evolucionista, diffuzionista és kulturologista cigányképpel,³⁴ módszertani szempontból beszélhetünk esszencialista és strukturalista, „politikai” szempontból pedig „deviancia-orientált”, leíró és emancipatórikus megközelítésről.³⁵

Az egyes társadalmi csoportok önképének kialakításában fontos szerepe van a „másikról” alkotott képnek. Ezek a képek előítéleteken és sztereotípiákon alapulnak, melyek „természetes” részei az egyén és a csoport mindennapi életének.³⁶

A sztereotipizálásnak egyéni és társas funkciói vannak. Az egyéni funkciók alapvetően értékelő jellegűek, melyek révén a többiekkel szemben kiemelődik önmagunk értékes mivolta. Az önismeret szerepét hangsúlyozta már 1922-ben Walter Lippman is: „A sztereotípiák (...) védőbástyái a társadalomban elfoglalt pozícióknak.”³⁷ A sztereotípiák társas funkciói lényegében a saját csoport státuszát, értékét és cselekedeteit legitimálják más cso-

³¹ Prónai Csaba: Kulturális antropológia és cigánykutatás. Kultúra és Közösség, 12. évf. (2008) 2. sz., 43–48.

³² Willems, Wim–Lucassen, Leo: The Church of Knowledge. Representation of Gypsies in Dutch Encyclopedias and Their Sources (1724–1984). In: 100 Years of Gypsy Studies. Szerk.: Salo, Matt T. Cheverly–Maryland, The Gypsy Lore Society, 1990, 31–50.

³³ Goldberg, David Theo: A faji tudás. In: Kende–Vajda, i. m. 2008, 100–131.

³⁴ Prónai, i. m. 1995, 10.

³⁵ Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In: Kántor–Majtényi, i. m. 2005, 479–499.; További torzításokat eredményezhet az a „módszertani eurocentrizmus”, amely univerzális érvényűnek tartja a különböző diszciplínákban uralkodó eurocentrikus (fehér, középosztálybeli stb.) értékeket. Vö. Goldberg, i. m. 2008, 100–101.

³⁶ Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó–Papp–Szarka, i. m. 2006, 9–35.

³⁷ Idézi: Jost, John T.–Banaji, Mahzarin R.: A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: Jost, John T.: Önálvetés. A társadalmi rendszerigazolás pszichológiája. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 29–61.

portok leértékelése, elítélése útján. Az egyik legismertebb ilyen folyamat a bűnbakképzés.³⁸

Az ideológiai funkcióikat vizsgáló kutatók szerint a sztereotípiák „megmagyarázzák egyes csoportok szegénységét vagy hatalomnélküliségét, valamint mások sikerét úgy, hogy ezeket a különbségeket legitimnek, sőt természetesnek láttatják.”³⁹ A saját csoportra vonatkozó negatív sztereotípiaképzést⁴⁰ és a sztereotípiák társadalmi konszenzualitását a rendszerigazolás⁴¹ (system-justification) elméletével magyarázzák.

Az etnikai vagy szociális alapú sztereotípiák mellett a cigány embereknek gyakran szembe kell nézniük egy „súlyosbító tényezővel”, a rasszista előítéletekkel is. A rasszizmus, a fehér felsőbbrendűség eszméjének megszületése elválaszthatatlan a fehértől eltérő bőrszínűek fölötti uralom igazolásától és a modern diskurzus tudományosmégétől.⁴²

Definíciószerűen a rasszizmus azt jelenti, hogy „gyanakvással, sőt megvetéssel tekintünk a miénktől elérő fizikai adottságokkal és kultúrával rendelkező személyekre.”⁴³ Igazi „arca” azonban az, hogy a vizuális, mindenki által észlelhető különbség mögé önkényesen egy nagyon nagy hatású morális és pszichológiai hátteret vetít, s erről a lélektani felépítményről elhiteti, hogy biológiai eredetű.⁴⁴ Miután a romák többsége sötétebb bőrű nem-cigány honfitársainál, nem csodálkozhatunk azon, ha van, aki szerencsésnek tartja a világosabb bőrű (és persze nem „cigányos” nevű) roma gyereket...

³⁸ Vö. Bindorffer, i. m. 2006, 14–15.; Jost–Banaji, i. m. 2003, 37.; Hamilton, David L.: A sztereotípiák megértése: elméletek és problémák történelmi perspektívában. In: Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok. Szerk.: Hunyady György–Nguyen, Luu Lan Anh. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001, 13–21.

³⁹ Jost–Banaji, i. m. 2003, 44.

⁴⁰ Ismert tény, hogy a negatív identitás minden diszkriminált kisebbség jellegzetes lélektani tünete, mely egyes esetekben öngyűlöletbe fordul át. Vö.: Csepeli–Örkény–Székelyi, i. m., 1999, 30.

⁴¹ A rendszerigazolás lényege, hogy az emberek inkább társadalmi helyzetüknek megfelelő véleményekkel ruházzák fel magukat, illetve másokat, legyenek akár pozitívak, akár negatívak, ahelyett, hogy megkérdőjeleznék a rendszer szabályait vagy legitimációját, mely a fennálló társadalmi berendezkedéshez vezetett. Jost–Banaji, i. m. 2003, 45–46.

⁴² West, Cornel: A modern rasszizmus genealógiája. In: Kende–Vajda, i. m. 2008, 33–54.

⁴³ Jelloun, Tahar Ben: A rasszizmus, ahogy a lányomnak elmagyaráztam. Budapest, Ulpius-ház, 2003, 9.

⁴⁴ Csepeli György: Beteljesült rajtunk az utópia bosszúja. Mozgó Világ, 24. évf. (1998) 1. sz., 31–42.

Cigánykép az államszocializmusban

Csalog Zsolt 1973-ban megjelent, *Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához* című cikkében azt írja, hogy a „cigányság” hivatalosan szociális kategória; a *cigányság* oldaláról nézve létező, elfogadott kategória, melyben dominál a szociális kategória; a *nem-cigány közvélemény* megítélésében elsőrendűen és egyre inkább faji kategória.⁴⁵ Rövid történeti bevezetés után az államszocializmus „hivatalos” (állami politikában megnyilvánuló) és „mindennapi” cigányképéről lesz szó.

A mai Magyarország és Szlovákia területén élő cigány lakosság nagyjából azonos helyzetben volt az első világháború végéig. A történelmi Magyarországon 1893-ban végrehajtott cigány összeírás szerint az ország területén közel 280 ezer cigány élt, az összlakosság 1,8%-a. Bár az összeírást a kóbor cigányok letelepítésének kérdése miatt rendelte el a belügyminiszter, csak 8938 fő kóborló cigányt találtak a 20 406 „félvándor” és 243 432 letelepedett cigány mellett.⁴⁶

Kiderült továbbá a felmérésből, hogy a munkaképes korú romák 82%-a dolgozott, többségük mezőgazdasági munkásként, de jelentős volt a két legnépszerűbb „cigány szakmában” dolgozók száma is: 17 ezer zenész mellett közel 13 ezer cigány kovács is működött az országban.⁴⁷

Az összeírára építő számítások szerint 1893-ban a mai Magyarország területén 65 ezer, a mai Szlovákia területén 40–42 ezer cigánynak tartott ember

⁴⁵ Csalog Zsolt: *Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához*. Világosság, 14. évf. (1973) 1. sz., 38–44.

⁴⁶ Vallási és nyelvi szempontból is igen heterogén cigánykép jött létre a felmérés során. A letelepedettek általában a helyi többség vallását követték, a vándor cigányok zöme görögkeleti (ortodox) vallású volt, ami erdélyi, illetve romániai származásra utal. A cigányok 30%-a cigány, 38%-a magyar, 24,4%-a román és 7,5%-a egyéb anyanyelvű volt. Hermann Antal: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1895.

⁴⁷ Kemény István: Előszó. In: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Szerk.: Kemény István. Budapest, Osiris Kiadó-MTA KI, 2000a, 9–37.; A legtöbb cigány kovács feltehetően a mai Szlovákia területén lévő megyékben lakott. Mann, Arne B.: *A szlovákiai romológia kutatások áttekintése*. In: *Lokális cigány közösségek Gömörben. Identitásváltozatok marginalitásban*. Szerk.: Prónai Csaba. Budapest, MTA ENKI, 2005, 7–20.

élt.⁴⁸ (Mások szerint a szlovák részeken csak 36 ezren éltek, akik közül mindössze 600 fő folytatott vándorló életmódot.)⁴⁹

Az általános gazdasági-társadalmi nehézségeken túlmenően,⁵⁰ a trianoni határváltozások következtében – sajátos helyzetükből fakadóan – jelentősen romlott a magyar cigányzenészek⁵¹ helyzete, hiszen az új csehszlovák államban nem volt kereslet a zenéjükre, így sokan Magyarországra költöztek, ahol pedig túlkínálat alakult ki.

Csehszlovákiában a cseh részeken (Csehország, Morvaország és Szilézia) korábban „nyugati kirekesztő” politikát alkalmaztak a cigányokkal szemben, míg a kevésbé fejlett szlovák területen a kelet-európai térségre jellemző „elfogadóbb” attitűd nyilvánult meg a cigányok felé.⁵² Ennek a következménye volt, hogy az új állam keleti felén – mint fentebb láttuk – túlnyomórészt letelepedett, a nyugati (cseh) részen pedig kisszámú és vándor cigányok éltek.

Bár a roma holokauszt során a csehországi cigányok többségét meggyilkolták, ettől függetlenül a vándor cigány képe⁵³ tovább élt. Ezt jól mutatja

⁴⁸ Kemény István: Az 1893. évi cigány összeírás. In: A magyarországi romák. Szerk.: Kemény István. Budapest, Útmutató, 2000b, 11–12.

⁴⁹ Guy, Will: Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia. In: Gypsies. An interdisciplinary reader. Szerk.: Tong, Diane. New York, Garland, 1998, 13–68.

⁵⁰ Az iparosodás háttérbe szorította a cigány kovácsok és szegkovácsok mesterségét, a meginduló tömegtermelés csökkentette a keresletet a cigányok fő megélhetési forrását képező termékek iránt (mint például: teknők, faedények, kosarak, seprűk, gyékények, szatyrok, üstök), de csökkent az igény a „klasszikus” cigány szolgáltatások (üstfoltozás, drótozás, nádazás) iránt is. Lásd: Kemény, i. m. 2000a, 11–17.

⁵¹ A magyar nemzeti identitás fejlődése és a cigányzenészek által előadott „magyar zene” (verbunkos) és a „magyar nóta” kapcsolatáról, fejlődéséről és társadalomtörténeti háttéréről lásd: Sárosi Bálint: Cigányzene. Budapest, Gondolat, 1971; Kállai Ernő: A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In: Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Szerk.: Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002, 327–345.

⁵² Guy, i. m. 1998, 19.

⁵³ A cseh nyelvi enciklopédia 1952-es kiadása a következőképpen definiálta a „cigányt”: „vándorló nép tagja, a hamisság, a lopás és a kóborlás szimbóluma (...) tréfacsinálók, hazugok, szélhámosok és csalók.” (Idézi: Kalvoda, Joseph: The Gypsies of Czechoslovakia. Nationalities Papers, Vol. 19. (1991) Nr 3., 269–296.) Magyarországon az 50-es években a „kóbor cigányok” ellenőrzése érdekében vezették be a különleges „fekete” személyigazolványokat, annak ellenére, hogy vándor cigányok ekkoriban Magyarországon már gyakorlatilag nem voltak. Az intézkedést 1961-ben megszüntető határozat is faji megkülönböztetésként értékelte. Purcsi Barna

az a tervezett intézkedéssorozat (többek között munkatáborok, nevelőtáborok és büntetőközpontok létrehozását tervezték a hatóságok), mely a háború után a szlovák területekről Csehországba érkező munkakereső „nomád”⁵⁴ cigányok ellen irányult, nemegyszer rasszista éllel. A készülő eljárásokból végül is csak a cigányok összeírása valósult meg, mely alapjaiban kérdőjelezte meg a tervezett romaellenes lépéseket. Kiderült ugyanis, hogy a 16 ezer szlovákiai roma bevándorló többsége dolgozott, az ún. javíthatatlan aszociális elemek aránya pedig nem érte el az 1%-ot sem.⁵⁵ Mindez még az 1948-as kommunista hatalomátvétel előtt történt.

A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) a cigányságot nem tekintette önálló nemzetnek vagy nemzetiségnek, mivel nem felelt meg a „sztálini kritériumoknak.”⁵⁶ Az általános „romakép” mindenhol az SZKP álláspontját tükrözte, mely a cigányságot a lakosság egy elmaradott rétegének tekintette, *„amely történelmi múltja, életmódja és szokásai, minden irányú elmaradottsága következtében nehezebben és lassabban illeszkedik be a társadalomba.”*⁵⁷ Mindjárt hozzá kell tenni, hogy ez a kép időben és térben sem homogén, például Jugoszlávia 1974-es alkotmánya szerint a cigányok is rendelkeztek nemzetiségi státusszal.⁵⁸

Csehszlovákiában 1948-ban megfosztották a cigányokat nemzetiségi státusuktól.⁵⁹ Egy ellentmondásos időszak után 1958-ban megszületett a

Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon? Beszélő, 6. évf. (2001) 6. sz., 26.

⁵⁴ A cseh részre érkező cigányok túlnyomó többsége letelepült életet élő, munkakereső volt, akik – ha tehettek – hazatértek egy időre szlovákiai otthonaikba. Lásd: Guy, Will: Czech lands and Slovakia: another false dawn? In: Between past and future. The Roma of Central and Eastern Europe. Ed.: Guy, Will. University of Hertfordshire Press, 2001, 285–323.; Jurovák, Anna: A szlovákiai romák Csehszlovákiában az 1945 és 1947 közötti időszakban. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 10. évf. (2008) 1. sz., 95–124.

⁵⁵ Jurovák, i. m. 2008, 96–105.

⁵⁶ Sztálin meghatározása szerint: „A nemzet az emberek történelmileg kialakult tartós közössége, amely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak a közössége alapján keletkezett”. Sztálin, V. I.: Marxizmus és nemzeti kérdés. In: A nemzeti kérdéssről. A nemzeti kérdés lenini elméletének alakulása 1896–1914. Szerk.: Zalai Edvin. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988, 265–285.

⁵⁷ Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. Regio, 10. évf. (1999) 1. sz., 16–35.

⁵⁸ Barany Zoltan: A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika. Budapest, Athenaeum 2000, 2003, 121.

⁵⁹ Barany, i. m. 2003, 122.

Csehszlovák Kommunista Párt KB határozata „A cigány lakosság körében folytatódnak munkáról”, amely a benne megfogalmazott feladatokkal és célkitűzésekkel bevezette a romák erőszakos asszimilálásának 1970-ig tartó korszakát. A határozat szerint „el kell utasítani egyes közművelődési dolgozók azon törekvéseit, hogy az eddigi dialektusokból mesterséges cigány irodalmi nyelvet és irodalmat alkossanak, hogy cigány iskolákat és osztályokat hozzanak létre cigány oktatási nyelvvel”. Ezekben a törekvésekben a romák elzárkózásának további, nem kívánatos erősödését és átnevelésük lassítását látták.⁶⁰

Szlovákiában az 50-es évektől folyt néhány néprajzi jellegű cigánykutatás, melyek eredménye azonban nem tudta felülírni a történetileg pejoratívan alakult cigányképet. 1961-ben jelent meg a *Cikánská otáзка v ČSSR* (Cigánykérdés a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban) című ideológiai kézikönyv, mely vitatta a cigány etnikum létezését, nyelvét és kultúráját.⁶¹

Ez a felfogás az 1968-as események következtében korlátozott mértékben változott. A prágai tavasz idején jött létre a Roma Szövetség nevű szervezet, amely négy évig működött erős állami kontroll alatt. Emellett – 1977-ig – megjelenhetett egy újság, a *Romano Lil*.⁶² Ezt a kis „kitérőt” követően az asszimilációs nyomás a 70-es, 80-as évek folyamán végig meghatározó maradt.

Magyarországon nem volt ennyire egyértelmű a helyzet. Bár a romák nem kaptak nemzetiségi státuszt, 1957-ben állami felügyelettel megkezdődhetett a cigányok etnikai alapú szerveződése a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége keretei között. A Szövetség céljai között szerepelt a cigány irodalom és nyelv fejlesztése az előítéletek felszámolása érdekében. Később azonban az asszimilációs politika felé mozdult el a kormányzat, az 1961. évi párt-határozat kimondta: „A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége (...) nem alkalmas arra, hogy a cigánylakosság (sic!) átnevelésében jelentős szerepet töltsön be. (...) A cigánylakosság felé irányuló politikánkban abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátosságai ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot.”⁶³

Ellentétben más kelet-európai országokkal, Magyarországon a hatóságok támogatták a cigánykutatásokat. Az ennek eredményeként megszülető szo-

⁶⁰ Jurová, i. m. 1996, 40–42.

⁶¹ Mann, i. m. 2005, 11.

⁶² Klímová, Ilona: Romani political representation in Central Europe. An historical survey. *Romani Studies*, Vol. 12. (2002) Nr 2. 103–147.

⁶³ A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, Kossuth, 1986, 241–242.

ciológiai írásokban egyre többen hangoztatták, hogy „a cigányok kultúrája nemcsak szegénységkultúra, hanem alapvetően egy olyan etnikus kultúra, mely identitását és társadalmi különállását kulturális és szimbolikus eszközökkel is kifejezi.”⁶⁴

Talán a kutatási eredmények hatása is tükröződött az MSZMP KB cigányokkal kapcsolatos állásfoglalásában 1974-ben: „Egyesek megkérdőjelezték a Politikai Bizottságnak azt az álláspontját, hogy a Magyarországon élő cigánylakosság egy sajátos népréteg, azt tartják, hogy nemzetiség, s a nemzetiségnek kijáró jogok illetik meg.”⁶⁵ Bár a dokumentum szerzői támogatják a cigányok kulturális, eredeti népművészeti értékeinek feltárását, összegyűjtését, megőrzését és közreadását,⁶⁶ a dokumentum végén egyértelműen leszögezik: „(...) a cigányságot a jövőben sem kell nemzetiségi csoportnak tekinteni.”⁶⁷

Később, amikor a 80-as évek közepére teljesen nyilvánvalóvá vált az asszimilációs politika csődje, a politikai vezetés az állami gondoskodás helyett a romákkal kialakítandó közmegegyezést („párbeszéd politikája”)⁶⁸ helyezte előtérbe. Így egyre hangsúlyosabbá vált a cigányság etnikai csoport jellege, ezzel párhuzamosan pedig a nemzetiségi státusz követelése a cigány értelmiségiek részéről.⁶⁹

A már említett, 1973-as cikkben Csalog Zsolt faji alapúnak tartja a cigányok köznapi megítélését. Nem etnikai (hagyományos foglalkozás, öltözködés, anyanyelv), de nem is szociális kategóriaként (pl. jövedelemszint) hanem faji, illetve fajinak képzelte kritériumokkal határozták meg a cigányokat: „füstösképűek,” „hazudnak mint ha könyvből olvasnák,” „piszkosak,” „szaporák

⁶⁴ Szuhay Péter: Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. Beszélő, 7. évf. (2002) 7–8. sz., 97–106.

⁶⁵ Mezey, i. m. 1986, 257.

⁶⁶ Az 1980-as évek közepe óta Magyarországon kutató Michael Stewart angol kulturális antropológus szerint az államszocializmus szemében a teljes asszimiláció modellje a következő képlettel írható le: (cigány) + (szocialista bérmunkás + lakás) = (magyar dolgozó) + (cigány folklór). Stewart, Michael Sinclair: Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1994, 71.

⁶⁷ Mezey, i. m. 1986, 264.

⁶⁸ Vö.: Kováts Martin: A Jó, a Rossz és a Csúf. A romapolitika három arca Magyarországon. Eszmélet, 8. évf. (1996) 32. sz., 133–136.

⁶⁹ Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...”. A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: A múlt feltárása – előítéletek nélkül. Szerk.: Gergely Jenő. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2006, 61–81.

azok, mint a nyulak,” „nyolc éve van a vállalatnál, de egy szöveget el nem visz soha, rendes, pedig lám: cigány,” stb.⁷⁰

Egy sztereotipizált kisebbség tagjának lenni nem volt könnyű – az államszocializmus egalitárius ideológiája ellenére sem. Az alacsony státuszból való „kitörést” nehezítette, hogy a kisebbségi csoporttól szokatlan, „atipikus” foglalkozást nagyon nehezen tudta/tudja elfogadni a többségi társadalom (illetve annak egy jelentős része). Erre példa egy cigány származású péknek az esete: miután a magyarok (persze nem mindenki) megtudták, hogy egy cigány dolgozik a falu pékségében, nem akartak ott kenyeret venni többet, sőt, mindent elkövettek, hogy eltávolítsák az illetőt a munkahelyéről. „Jaj, cigány, nem eszem a keziből!” – mondták.⁷¹

Csalog meglátásait a későbbiekben kutatási eredmények is alátámasztották. Egy 1979-es közvélemény-kutatás szerint Magyarországon a cigányokat elsősorban származási (vérségi) alapon határozták meg a válaszadók. A „cigány” kategória meghatározásának legfontosabb szempontjai a vérségi kötelék (43%) és a külső jegyek (17%) voltak. (A vérségi megközelítés a magyarok esetében csak 24% volt.)⁷² Az előítéletek makacs jelenlétét erősítette meg egy 80-as években végzett kutatás is. „A cigányokról milyen tulajdonságok jutnak eszébe?” kérdésre adott leggyakoribb válaszok a következők voltak: munkakerülő (68%), piszkosak (65%), jó zenei érzékük van (63%), lusták (58%), sokat hazudnak (56%), primitívek (50%), szegények (39%) stb.⁷³

Hiába tiltotta a nyílt cigányellenességet, rasszizmust az antifasiszta és internacionalista legitimációs ideológia (marxizmus-leninizmus),⁷⁴ hiába akarta társadalmi réteggként definiálni a hatalom a cigányokat, a sztereotípiák továbbra is működtek és hatottak a hétköznapi interakciók szintjén.⁷⁵

⁷⁰ Csalog, i. m. 1973, 43.

⁷¹ Csalog Zsolt: Kilenc cigány. Budapest, Kozmosz, 1976, 24.

⁷² Az adatokat idézi: Ligeti György: Kikről van szó? In: Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón. Szerk.: Forray R. Katalin–Mohácsi Erzsébet. Pécs, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2002, 16.

⁷³ Csepeli György: Cigányok és gádzsók. Romakép a magyar társadalomban. http://www.csepe-li.hu/pub/2008/csepe-li_ciganyok_gadzok.pdf (2010–04–23)

⁷⁴ Az 1961-ben megfogalmazott magyarországi állami „cigánypolitika” célkitűzései között szerepelt a beilleszkedést akadályozó előítéletek elleni küzdelem is. Mezey, i. m. 1986, 240–242.

⁷⁵ Persze nem csak a hétköznapi interakciókban működtek a sztereotípiák, hanem az államszervezet különböző szegmenseiben is. Magyarországon például a 80-as években külön rendőri apparátus foglalkozott a „cigánybűnözés” visszaszorításával. (Tauber István: Mit érdemel az

A csehszlovák és a magyar államszocialista „cigánypolitika” reálisan felmérte a társadalmi beilleszkedés útjában lévő akadályokat (munkanélküliség, iskolázatlanság, előítéletek, lakhatási problémák stb.), azonban a paternalista hozzáállás, az „átnevelés” gyakorlata és filozófiája, valamint a cigányok etnikai elismerésének (szinte) teljes hiánya⁷⁶ nem tette lehetővé széles körű és tartós eredmények elérését a „rendelkezésre álló” idő alatt.

A gazdasági-társadalmi átalakulás és a cigányok

Kelet-Európában a rendszerváltás nem értelmezhető csupán a „diktatúrából” a „demokráciába” vagy a „tervgazdaságból” a „piacgazdaságba” való átmenetként. Talán helyesebb, ha a rendszerváltásra úgy tekintünk, mint az új világ-gazdasági-hatalmi rendbe való betagozódási kényszerre és lehetőségre,⁷⁷ vagy egy meglévő társadalmi-gazdasági rendszer átalakulására a változó környezethez való alkalmazkodás során.⁷⁸

a bűnös... Amaro Drom, 5. évf. (1995) 5. sz., 8–10.) A 70-es évek szociológiai kutatásai pedig arra mutattak rá, hogy a cigány és/vagy alsó osztálybeli gyerekek szociológiai hátrányait az oktatási rendszer „szelekciós mechanizmusai” során gyakran „biológiai alapú patológiaként” kódolták, így ezek a gyerekek az „enyhe értelmi fogyatékos” kategóriába kerültek, e besorolás minden következményével (speciális iskola, továbbtanulás lehetőségétől való megfosztás) együtt. Berkovits Balázs–Oblath Márton: Ki nevel a végén? Rendszerváltás és az „értelmi fogyatékoság” diskurzusai. anBlok, 1. évf. (2008) 1–2. sz., 29–41.

⁷⁶ Az etnikai/nemzetiségi elismerést azért tartom fontosnak, mert a közvélemény az állami attitűdtől függetlenül elsősorban népi, ill. faji kategóriaként értelmezte a cigányokat, és persze semmiképpen sem magyarként vagy szlovákként. Az etnikus (és értékes) kultúra hiánya vagy tagadása tehát csak egy újabb negatív eleme a nem-cigányok cigányképeknek, az asszimilációt pedig nem elősegítő, hanem pusztán erőltető mozzanat. A rendszerváltást követően majd az etnikai elismerés politikája lesz a meghatározó, amely – háttérbe szorítván a „probléma” társadalmi és gazdasági gyökereit – szintén nem képes konstruktív „megoldásokat” kínálni. (Erről bővebben lásd a „Demokratikus átalakulás, kisebbségi jogok, EU-integráció és a romák” című fejezetet)

⁷⁷ Laki László: Honnan hová jutottunk? Kísérlet a rendszerváltás szociológiai értelmezésére. Tekintet, (2009) 1. sz., 3–26.

⁷⁸ Lomax, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológiai elmélet. In: Rendszerváltás és társadalomkritika. Szerk.: Krausz Tamás. Budapest, Napvilág, 1998, 307–315.

Az átalakulás (transformation) hatalmas társadalmi és emberi költségei azonban hamar megkérdőjelezték a nyugathoz való felzárkózás optimista prognózisát, hiszen tömeges munkanélküliség, növekvő infláció, adósságváltság és a szegénység 2–5-szörös növekedése jellemezte a posztkommunista Kelet-Európát.⁷⁹

Claus Offe szerint a régió „specifikuma” a hármas átmenet egyidejűsége. A gazdaság, az „állami identitás” (legitimációs ideológia) és a politikai rendszer átalakulásának egyidejűsége példa nélkül álló nehézségekkel szembesíti a kelet-európai államokat.⁸⁰ A továbbiakban e három dimenzió keretében tekintem át a cigányok és a „róluk képzelte képek” helyzetét, funkcióját.

A rendszerváltáskor „nehezen szerzett történelmi tőkéjét veszíti el a cigányság, ebben az évszázadban immár másodszor”.⁸¹ Ez a megállapítás egyaránt érvényes a szlovákiai és a magyarországi roma lakosságra. Korábban már történt rá utalás, hogy a 19. sz. végétől az ipari forradalom és a nyomában megjelenő tömegtermelés egyre gyorsuló ütemben felszámolta a cigány kisiparosok, kézművesek, teknővájók stb. megélhetési lehetőségeit, a politikai rendszerek és határok változása pedig egyre jobban ellehetetlenítette a magyar zenész cigányokat.

Az államszocialista korszak idején, az eltérő intenzitású asszimilációs kampányok mellett lezajlott egy bizonyos mértékű gazdasági és társadalmi integráció,⁸² amely azonban nem tudta megakadályozni, hogy a piaci átmenet során jelentkező általános elszegényedés⁸³ ne sújtsa drámai módon a roma

⁷⁹ Krausz Tamás: Kelet-Európa konzervatív forradalmi. Fordulat Kelet-Európában: mítosz és valóság. In: Krausz Tamás: Megélt rendszerváltás. Publicisztikai írások. 1989–1994. Budapest, Cégér Kiadó, 1994, 29–52.; Ladányi János–Szelényi Iván: Szegénység a posztkommunista átmeneti időszakban. Az elemző: Közép és kelet-európai politikai és gazdasági szemle, 1. évf. (2005) 2. sz., 123–140.

⁸⁰ Offe, Claus: Demokratikusan tervezett kapitalizmus? A demokrácielmélet szembesítése a kelet-közép-európai hármas átmenettel. Szociológiai Szemle (1992) 1. sz., 5–21.

⁸¹ Csalog Zsolt: A cigányság a magyar munkaerőpiacon. Szociológiai Szemle (1993) 1. sz., 29–33.

⁸² Az erőltetett iparosítás hatására 1970-re foglalkoztatottá vált a munkaképes korú cigány férfiak 85,2%-a Magyarországon. Kemény, i. m. 2000a, 20.; Csehszlovákiában ugyanez az arány 1970-ben 66%, 1981-ben pedig 75% volt. Zoon, Ina: A társadalom peremén. A romák és a közszolgáltatások Szlovákiában. Regio, 13. évf. (2002) 2. sz., 129–165.

⁸³ Az elszegényedést, a jövedelmi egyenlőtlenségek gyors növekedését elősegítette két „mozgás” együttes megjelenése. Az államszocialista struktúrákban lefojtott tulajdonosi, gazdagodási érdekek találkozása a neoliberális (piaci fundamentalista) lendülettel a csökkenő társadalmi

közösségeket. Egy összehasonlító elemzés szerint a romák kétszer-háromszor akkora valószínűséggel lesznek szegények a posztkommunista kapitalizmus időszakában, mint a nem-romák. A roma szegénység fontos összetevői – nehezen meghatározható arányban – az alacsony iskolázottság, a foglalkoztatási hátrányok és az etnikai diszkrimináció.⁸⁴

Mivel az ipari termelés csökkenése az 1989 utáni öt évben Magyarországon 40, Szlovákiában 50%-os volt,⁸⁵ a főleg az iparban foglalkoztatott és alacsony iskolázottsági mutatókkal rendelkező roma emberek elképesztő ütemben veszítették el munkahelyeiket.⁸⁶

A romák nagy részének rohamos elszegényedését, marginalizációját a fent említett tényezők (strukturális változások, alacsony iskolázottság, foglalkoztatási diszkrimináció) mellett a területi hátrány is nagymértékben befolyásolja. A cigány lakosság ugyanis Magyarországon és Szlovákiában magasan felülreprezentált a nagyobb munkanélküliségi rátával rendelkező, periférikus régiókban (elsősorban Magyarország északkeleti és délnyugati részén, valamint Kelet-Szlovákiában).⁸⁷

össztermék korábbinál sokkal egyenlőtlenebb eloszlását eredményezte. Lásd: Ferge Zsuzsa: *Struktúra és szegénység*. In: *Társadalmi metszetek*. Szerk.: Kovách Imre. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006, 479–500.

⁸⁴ Ladányi–Szelényi, i. m. 2004, 151.

⁸⁵ Hofbauer, Hannes–Komlosy, Andrea: *Tőkefelhalmozás és a gazdasági fejlődés dilemmái Kelet-Európában*. In: Krausz, i. m. 1998, 87–114.

⁸⁶ Magyarországon 1993 végén a 15–59 éves férfiaknál a foglalkoztatottak aránya a teljes népességben 64%, a cigány népességben 29% volt. . Kemény, i. m. 2000a, 25. Szlovákiában a rendszerváltást követően a roma munkanélküliség általában négyszerese az országos átlagnak, sőt, a 90-es években egyes régiókban a roma munkanélküliség elérhette a 80%-ot, szélsőségesen szegregált településeken pedig akár a 100%-ot is. A Világbank adatai szerint 1997-ben a romák munkanélkülisége 79,8%-os volt. (Összehasonlításként: az országos munkanélküliség ekkor 18,1%-os volt. Džambazović–Jurásková, i. m. 2003, 43.; Mészáros Magdolna: *Az állami paternalizmustól az egyéni felelősség felé. Szegénység, jövedelmi egyenlőtlenségek, munkapiaci kirekesztés, jóléti transferek Szlovákiában*. In: *Cigánynak lenni Magyarországon*. Jelentés 2007. Szerk.: Törzsök Erika–Paskó Ildi–Zolnay János, Budapest, EÖKIK, 2008, 99–121.

⁸⁷ Kertesi Gábor: *A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés*. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. (2000) 5. sz., 406–443.; Jurová, Anna: *Romóvia v procesoch transformácie, problém, ohrozenia*. In: *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Ed.: Šutaj, Štefan. Prešov, Universum, 2005, 257–271. A fent vázolt helyzetet tovább súlyosbítja, hogy mivel a szocializmus előtti

A cigányok körében az országos átlagot magasan meghaladó mértékben növekvő szegénység egyre inkább etnicizálódik,⁸⁸ a kelet-európai szegénységnek sokak szemében roma arculata van.⁸⁹ A folyamat társadalomlélektani háttérében egyrészt az áll, hogy a „sztereotípiák anyaga a másság meg nem értéséből, illetve félreértéséből származik”,⁹⁰ másrészt a sztereotípiák a saját csoport felértékelése mellett igazolhatják a forrásokhoz való hozzáférésben mutatkozó különbségeket.⁹¹

Ennek az igazolási folyamatnak egyik leggyakoribb eszköze az az előítélet, mely szerint a romák nem akarnak dolgozni. Szlovákiában széles körben elterjedt az a nézet, hogy a roma munkanélküliség az egyén választásától függ, és „amint a kommunizmus abbahagyta a romák munkára kényszerítését, otthagyták munkahelyüket és a becsületes életet”.⁹² Magyarországon 1994-ben a megkérdezettek 89%-a értett egyet a következő állítással: „A cigányok gondjai megoldódna, ha végre elkezdenének dolgozni.”⁹³ Egy 2000-ben készült felmérés szerint a válaszadók 28%-a szinte az egész magyarországi roma népességet szegénynek látta, elutasította a külső társadalmi okok szerepét, és csupán az érintetteket hibáztatta sorsukért.⁹⁴ A szegénység és a cigányok

földosztások során a romák nem, vagy alig kaptak földet, a rendszerváltást követően a döntően vidéken élő cigányok nem jutottak földbirtokhoz, szemben a többségi lakossággal.

⁸⁸ Ladányi–Szelényi, i. m. 2005, 130. Ez persze nem jelenti azt, hogy „valóban” minden cigány szegény, vagy minden szegény cigány lenne. Becslések szerint a magyarországi romák legalább kétharmada szegény, ugyanakkor a szegény kategórián belül „kisebbségben” vannak, és a mélyszegénységben élőknek is „csak” mintegy harmada, esetleg fele roma származású. vö. Ferge, i. m. 2006, 489–490.

⁸⁹ Kligman, Gail: A „mátság” társadalmi felépítése: a „roma” azonosítása a poszt szocialista közösségekben. Szociológiai Szemle, (2001) 4. sz., 66–84.

⁹⁰ Csepeli, i. m. 2008, 3.

⁹¹ Eriksen, Thomas H.: Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák. Budapest–Pécs, Gondolat–PTE, 2008, 44.

⁹² Guy, i. m. 2001, 296.

⁹³ Csepeli, i. m. 2008, 10.

⁹⁴ Székelyi Mária–Örkény Antal–Csepeli György: Romakép a mai magyar társadalomban. Szociológiai Szemle, (2001) 3. sz., 30.; Sok, szegényekkel kapcsolatos előítélet eredője az a tendenciós oktatáson alapuló, amikor a hétköznapi szemlélet a végeredmény felől vizsgálva és belső okokat keresve lebecsüli a körülmények hatóerejét, lásd erről: Kozma Judit: A szegénység pszichológiai vonatkozásai. Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 14. évf. (2003) 2. sz., 15–30.

mint homogén „etnikai, népi” kategória közötti kapcsolat jól leírható az „illuzórikus korreláció” elméletével.⁹⁵

A negatív közvélekedést természetesen súlyosbíthatják és legitimálhatják különböző véleményformálók, vezető politikusok meggondolatlan (vagy rosszabb esetben meggondolt) kijelentései is. A romákat gyakran a szociális rendszer méltatlan élvezőiként állítják be.⁹⁶ Egy, a szlovák sajtóban megjelent nyilatkozat szerint: „A romák meglopják a szociális juttatási rendszert. Nem akarnak dolgozni. Nincs ellenük irányuló diszkrimináció.”⁹⁷ Az állampárt szórításából kikerült sajtó, többnyire differenciálatlan, esszencialista és deviancia-orientált cigányképe is fontos szerepet játszik a sztereotípiák terjedésében.⁹⁸

A szociális kérdések 1989 óta egyre inkább etnikai kérdésekként jelennek meg.⁹⁹ Az emberek csökkenő egzisztenciális biztonsága miatt növekvő ön-, csoport- és rendszerigazolási szükségletek következtében megerősödnek a haterók „cigányok” és „nem-cigányok” között. Egy 2005-ös adat szerint a szlovákok 63%-a nem értene egyet azzal (ha rajta múlna), hogy cigányok éljenek Szlovákiában, szomszédnak pedig mindössze 12,2%-uk fogadna el romákat.¹⁰⁰

⁹⁵ Akkor jön létre illuzórikus korreláció, mikor a „kisebbség” és a „nemkívánatos viselkedés” párosítása a többségi státuszú megfigyelőt olyan következtetésre vezeti, hogy a két jelenség gyakrabban fordul elő együttesen, mint amilyen gyakran a valóságban megtörténik. Csepeli, i. m. 2008, 4.

⁹⁶ Már korábban is ismert volt ez a jelenség. A magyar kormány programját összehangoló Cigányügyi Tárcaközi Bizottság titkára 1982-ben így írt a cigánykérdés pozitív alakulásának legfőbb akadályairól: „a legsúlyosabb tényező azonban e kérdésben minden bizonnyal az a közvéleményben elterjedt mítosz, hogy az állam súlyos anyagi áldozatokat hoz a cigányság felemelkedéséért. Ez a nem cigány társadalomban azzal a tévképzettel párosul, hogy a cigányok mások kárára kedvezményezettjei a szociálpolitikának.” Idézi: Bernáth Gábor: Hozott anyagból. A magyar média romaképe. Beszélő, 8. évf. (2003) 6. sz., 38.

⁹⁷ Zoon, i. m. 2002, 162.; A romákat érintő társadalmi és gazdasági kirekesztésről, etnikai diszkriminációról lásd például: Székelyi–Örkény–Csepeli, i. m. 2001, 19–46.; Džambazović–Jurásková, i. m. 2003, 42–45.

⁹⁸ Vö.: Vicsek Lilla: Cigánykép a magyar sajtóban (1995. március–június). Szociológiai Szemle, (1997) 3. sz., 139–158.; Bernáth, i. m. 2003, 38.

⁹⁹ Hofbauer–Komlosy, i. m. 1998, 113.

¹⁰⁰ Benkovic, Boris: Rómovia optikou verejnej mienky. In: Šutaj, i. m. 2005, 283–291.; A szlovákiai roma szomszédok elutasításának mértéke 1991 és 2000 között mindig 80% fölött volt. Lásd Deegan–Krause, Kevin: Uniting the Enemy: Politics and the Convergence of Nationalisms in Slovakia. East European Politics and Societies, 18. évf. (2004) 4. sz., 651–696.

Magyarországon nagyjából hasonló a helyzet, az embereknek mindössze 20,5%-a fogadná el szomszédjának a romákat.¹⁰¹

A nehéz szociális helyzethez kapcsolódó tényeket (pl. munkanélküliség, sok gyermek¹⁰²) és az ezekhez társuló képzeteket (munkakerülés, megbízhatatlanság, motivációhiány, bűnözési hajlam stb.) a többségi társadalom olyan etnikai, faji és/vagy kulturális¹⁰³ jellemzőknek tartja, melyek konstans módon jellemzik a cigányokat. Mivel az egyes embereket viszonylag könnyen (bőrszín, név, viselkedés, életmód) besorolják a cigány kategóriába,¹⁰⁴ ezek az előítéletek és sztereotípiák valódi akadályt jelentenek a társadalmi integráció folyamatában, és komoly lélektani¹⁰⁵ terheket rónak a cigány emberekre.

¹⁰¹ Székelyi–Örkény–Csepeli, i. m. 2001, 22.

¹⁰² A roma lakosság „szaporaságával” kapcsolatos nézetek nem megfelelő „tálalása” az objektívnek szánt, tudományos publikációkban is felerősítheti az előítéleteket. Neményi Mária: Kis roma demográfia. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 277–282. Minden demográfiai számításban a roma népesség „minősített” népesség, tehát a környezet mondja meg valakiről, hogy cigány-e vagy sem. Ezáltal a „vészjósló” demográfiai előrejelzések csak a fennálló szegregációs, kirekesztő tendenciák fennmaradása esetén vázolhatják a „cigány életmódot” élő emberek jövőbeli várható lélekszámát. Habcsek László egy tanulmányában 2050-re 900 000 fős magyarországi roma népességet prognosztizál, szemben a jelenlegi 500 és 600 000 közötti becslésekkel. Habcsek László: Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 243–275. Az etnikai-demográfiai „kártyát” a populista pártok is igyekeznek kihasználni, a jelenlegi szlovák kormánypárt, a SMER egy korábbi megnyilvánulása szerint „két generáció múlva a romák már többségben lesznek Szlovákiában”. Lásd: Vadász Rezső: Roma-kérdés és EU-tagság: a szlovák „dupla vagy semmi”. Kisebbségkutatás, 10. évf. (2001) 4. sz., 82–84. Ezzel szemben az utóbbi néhány évtizedben Szlovákiában „demográfiai forradalom” zajlik a romák körében, csökken az egy főre eső születések száma, főleg a jobb szociális helyzetű területeken. Jurová, i. m. 1996, 37–38. A köztudatban élő, megőrzendő „szapora cigány” sztereotípiát elferdíti a valós társadalmi folyamatokat. A roma lakosság részarányának növekedését egyrészt a nem-roma lakosság csökkenő termékenységi rátája, valamint a roma lakosság – az országos átlaghoz képest – relatív nagyobb termékenységi rátája okozza, mely viszont szintén csökkenő termékenységi ráta. Lásd: Habcsek, i. m. 2000, 249–267.

¹⁰³ A faji megközelítés nyilvános szereplése nem túl gyakori, de értelme összemosódik akkor, mikor öröklődő, általános érvényű etnikai, kulturális jellemzőkről van szó. Lásd: „Jó, jó, nem a vérében van, hanem a kultúrájában!”.

¹⁰⁴ Csepeli és munkatársai szerint a mai magyar társadalomban gyakorlatilag akarata ellenére bárki cigánynak minősíthető, hiszen a minősítés kulcsa azok kezében van, akik önmagukat semmiképp sem minősítik cigánynak. Csepeli–Örkény–Székelyi, i. m. 1999, 30–31.

¹⁰⁵ A rasszista indíttatású fizikai erőszakról nem is beszélve.

Nemzetállami nacionalizmus: az új legitimációs ideológia és a romák

A láthatóan társadalmi és gazdasági alapú kirekesztés és elutasítás az etnikai sztereotípiák segítségével állandósul, sőt erősödik. A mindennapi élethez hozzátartozó szociálpszichológiai folyamatok mellett fontos szerepet kap a csoport-hovatartozás etnikai és nemzeti dimenziójának felértékelődése a rendszerváltás folyamatában. Kelet-Európában a „rövid 20. század” lényegében úgy ért véget, ahogyan elkezdődött: új nemzetállamok születtek a korábbi többnemzetiségű államok helyén.¹⁰⁶

Az államszocialista rendszer és a központi tervgazdaság összeomlása utáni bizonytalan és nyugtalan időszakban a nemzeti eszme vette át a kollektív integráció szerepét.¹⁰⁷ Az ideológiai vákuumba beáramló nemzeti identitás kérdései minden más identitás (például a nemi, társadalmi, családi, lakóhelyi stb.) kérdései fölé emelkedhetnek. A rendszerváltás folyamatában és az azóta eltelt évek során a nemzeti problematika tematizálódott: elemei át- és átszövik a politikai diskurzusokat.¹⁰⁸ A nemzet két „ideáltípusa”¹⁰⁹ (politikai nemzet és kulturális nemzet) közül Kelet-Európában hagyományosan a kulturális alapú nemzet volt a meghatározó.¹¹⁰ Az integráló és legitimáló funkciót betöltő nemzeti tudatnak szüksége van külső és belső „ellenségkép-

¹⁰⁶ Vö.: Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006, 12.

¹⁰⁷ Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In: *Nacionalizmuselméletek*. Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel, 2004, 230–247.; Hobsbawm szerint is a társadalmi dezorientáltságban gyökerezik a volt szocialista országokban fellendülő etnikai politizálás. Lásd: Hobsbawm, Eric: *Etnikai identitás és nacionalizmus*. Világosság, 34. évf. (1993) 4. sz., 19–28.

¹⁰⁸ Lásd erről: Hofer Tamás: *Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben*: 1989. március 15-e Budapesten. In: *A rendszerváltás forgatókönyve. Tanulmányok. VII. kötet*. Szerk.: Bozóky András. Budapest, Új Mandátum, 2000, 627–650.; Lázár Guy: *Kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában*. Regio, 6. évf. (1995) 1–2. sz., 28–63.; Szabó Ildikó: *Rendszerváltás és nemzeti tematika*. Politikatudományi Szemle, 14. évf. (2005) 2. sz., 89–110.

¹⁰⁹ Vö.: Niederhauser Emil: *Egy történész reflexiói a nemzetre vonatkozó elméleti kérdésekről*. Regio, 13. évf. (2002) 4. sz., 131–137.

¹¹⁰ Vö.: Kováč, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, Kalligram, 2001, 85–117.; Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 148–267.

re" egyaránt.¹¹¹ A kisebbségek társadalmi integrációját eleve kizárhatja, lassíthatja a belső ellenségképre koncentráló, a többes identitást el nem ismerő nemzeti xenofóbia jelenléte, melynek célja, hogy az idegeneket kirekessze a „saját”, már meglévő államból.¹¹² Ebben a kontextusban érthető, hogy a korábban vázolt, homogén, szociális alapú, deviancia-orientált és etnikus jelentésű cigánykép további funkciót kaphat: társadalmi opponensként a nemzeti identitást erősítő „belső csoportként” jelennek meg a cigányok.¹¹³

E helyt kell kitérni az Európa-szerte megerősödő szélsőjobboldali mozgalmakra is, melyek – bár hasonló ideológiai sémákkal jellemezhetők – eltérő történelmi gyökerekkel rendelkeznek. Míg Nyugat-Európában a bevándorlókkal szembeni idegengyűlölet, Kelet-Európában a rendszerváltás során bekövetkező társadalmi, gazdasági és identitásválság, valamint a hagyományos nacionalizmus a szélsőjobboldal fő mozgósító és szervező „ereje”. A poszt-szocialista államok szélsőségeinek célpontjai a bűnbakká tett nemzeti és etnikai kisebbségek, illetve bizonyos politikai, társadalmi kisebbségek.¹¹⁴

A szélsőséges csoportok rasszista indíttatású, romaellenes támadásai főleg a 90-es évek első felében voltak gyakoriak, amikor mind Magyarországon, mind Szlovákiában megszorodtak a szkinhed támadások. (Szlovákiában például csak 1996-ban 19 rasszista támadást jegyeztek fel a hatóságok.)¹¹⁵ A dokumentálatlan esetek nagy számára utal, hogy a Magyarországon, 1993–94-ben végzett országos reprezentatív cigányvizsgálat eredményei alapján – a kapott adatokat az akkor 424 000 főre becsült roma lakosság egészére kivetítve – a cigányok 0,9%-át (3813 személyt!) ért/érhetett szkinhed támadás.¹¹⁶

További aggasztó jelenség, hogy egyes szélsőjobboldali pártok parlamenti tényezőkké váltak az elmúlt húsz évben. Magyarországon a Magyar Igazság és Élet pártja (MIÉP) 1998 és 2002 között volt a Magyar Országgyűlés

¹¹¹ Vö.: Deegan–Krause, i. m. 2004, 651–696.; Lázár, i. m. 1995, 56–63.

¹¹² Hobsbawm, i. m. 1993, 22.

¹¹³ Lázár, i. m. 1995, 58.; Bernáth, i. m. 2003, 38.

¹¹⁴ Bayer József: A jobboldali radikalizmus előretöréséről. In: Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma. Tanulmányok. Szerk.: Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998, 147–156.

¹¹⁵ Barany, i. m. 2003, 194.

¹¹⁶ Kertesi Gábor: Megaláztak és megszomorítottak. Cigány emberek beszámolóí az őket ért sérelmekről és megaláztatásokról az 1993/94. évi, országosan reprezentatív cigányvizsgálat megkérdezettjei közül. Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 7. évf. (1996) 3. sz., 48–61.

tagja, Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Párt (Slovenská Národná Strana, SNS) 1990 óta – kisebb megszakítással – parlamenti pártként tevékenykedik, 1994–1998 között, illetve 2006-tól a kormánykoalíciók tagjaként. Az SNS vezetői hírhedtek gyakori magyar- és romaellenes, valamint antiszemita kijelentéseikről, de hasonló „stílus” jellemzi a Néppárt – Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (Ľudová Strana – Hnutie za Demokratické Slovensko, ĽS – HZDS) vezető politikusait is, amely 1990 és 1998 között volt hatalmon.¹¹⁷ A nacionalista, kirekesztő diskurzus „természetesen” nem csak a szélsőjobboldali politikai erőket jellemzi. A napjainkban kormányzó SMER baloldali populistá politikájának egyik „kötelező” jegye szintén a romaellenesség (a magyarellenesség mellett).¹¹⁸

Magyarországon a néhány éve megerősödött Jobbik Magyarországért Mozgalom elsősorban nyíltan rasszista, cigányellenes propagandájával, a „cigánybűnözés”¹¹⁹ tematizálásával igyekszik magának politikai tőkét kovácsolni.¹²⁰

¹¹⁷ Hamberger Judit: A szlovák parlamenti szélsőjobb: a Szlovák Nemzeti Párt. In: Szlovákokról és csehekről – magyar szemmel. Szerk.: Hamberger Judit. Pozsony, Kalligram, 2000, 318–329.; Hamberger Judit: Nem alternatíva, hanem szükségyszerűség – a szlovákok kacskaringós útja az Európai Unióba. In: A huszonötök Európái. Szerk.: Kiss J. László. Budapest, Osiris, 2005, 826–854.

¹¹⁸ Hamberger Judit: A (baloldali) populizmus diadalmenete Szlovákiában. A Smer története. Politikatudományi Szemle, 16. évf. (2007) 2. sz., 53–77.

¹¹⁹ Amellett, hogy nyilvánvalóan durva előítélet összefüggést tételezni a kriminalitás és az etnikai hovatartozás között, különböző időszakokat vizsgáló (1930-as, 1980-as évek) magyarországi felmérések kimutatták, hogy a cigányok bűnözésének mértéke semmivel sem különbözik a hasonló társadalmi helyzetű csoportokétól. (vö. Pomogyi László: A század elejétől 1945-ig. In: A magyarországi romák. Szerk.: Kemény István. Budapest, Útmutató, 2000, 12–16.; Tauber, i. m. 1995, 9–10.) A rendszerváltást követő nagyarányú elszegényedés következtében feltehetően nőtt a nehéz helyzetű roma és nem roma bűnelkövetők száma. Mivel a romák felülreprezentáltak a szegények körében, így a bűnözés és a romák közti „illuzórikus korreláció” (lásd: 95. lábjegyzet) tematizálása kiváló eszköz a populistá szélsőjobboldal kezében, annak ellenére, hogy Magyarországon 1989-ben megszüntették a cigány bűnelkövetők külön regisztrálását, és a bűnözők etnikai hovatartozását azóta is tilos számon tartani. Ezen a téren Szlovákiában is hasonló a helyzet, kivéve az 1994 és 1998 közötti időszakot, amikor a kormányon lévő SNS elérte, hogy a bűncselekmények elkövetőinek etnikai hovatartozását kezeljék nyilvános információként. Hamberger, i. m. 2000, 326.

¹²⁰ A Jobbikhoz kötődő Magyar Gárda nevű szervezet félelemkeltő felvonulásai, és a közelmúltban történt romaellenes támadások egyaránt következményei egy erősen negatív cigányképnek, a gazdasági visszaesésnek, a jól szervezett szélsőjobboldali propagandának, a társadalmi elégedetlenségnek és a politikai akarategyengeségnek.

Mégpedig jelentős sikerrel: a párt a 2010-es parlamenti választásokon a harmadik legnagyobb politikai erővé vált az országban.

Demokratikus átalakulás, kisebbségi jogok, EU-integráció és a romák

A szlovák és magyar nemzetállamban a heterogén cigány kategória állandó tulajdonságokkal rendelkező népként/etnikumként való felfogása „természetes” folyamat. A következőkben ezt az „etnikai cigányképet” formáló hatásokat mutatom be a demokratikus intézményrendszer kibontakozása, a kisebbségi jogi szabályozás és az európai integrációs folyamat tükrében.

A demokratikus berendezkedésnek köszönhetően lehetővé vált a romákat ért sérelmek dokumentálása, de egyszersmind szükségessé is, hiszen a „rendőrállam” megszűntével, a gazdasági és társadalmi válság, valamint a bűnbak-képző mechanizmusok hatására egyre több verbális vagy fizikai támadás érte a cigány embereket. Egy szakirodalmi áttekintés a roma jogsérelem nyolc típusát különbözteti meg Magyarországon a rendszerváltást követő tíz évben, a lakossági erőszak mellett gyakori jelenség például a rendőri erőszak, oktatási diszkrimináció, munkaerő-piaci diszkrimináció, nyilvános helyek látogatásának megtagadása vagy az igazságszolgáltatási diszkrimináció.¹²¹

A cigányellenesség alapjául szolgáló, döntően negatív cigánykép konstruálásában fontos szerepe van a széles körű szólásszabadságot élvező plurális médiának is.¹²² Egy 1995-ben végzett kutatás szerint a magyar sajtó a cigány-

¹²¹ Prónai Csaba: Áttekintés a magyarországi romákat ért jogsérelem és a roma jogvédelem irodalmáról (1990–2000). Kisebbségkutatás, 12. évf. (2003) 2. sz., 374–383.

¹²² Magyarországon egyrészt jelentős a szélsőjobboldali nézeteket megjelenítő médiafelületek száma, másrészt a szélsőjobboddallal kapcsolatban háromféle, erősen kifogásolható hozzáállás rajzolódik ki: a túldramatizálás, a bagatellizálás és a támogatás. Barta Judit: A szélsőjobboldali tematika kezelése a magyar médiában. Médiakutató, 9. évf. (2008) 4. sz., 51–60.; Szlovákiában, mint láttuk, a parlamentben lényegében folyamatosan jelen vannak szélsőjobboldali, populista pártok, és olyan politikusok is, akik nem tartoznak valamely szélsőséges párthoz, de a politikai siker érdekében gyakorta tesznek romaellenes kijelentéseket. Lásd: Hálasz Iván: A romák jogi helyzete Szlovákiában és Csehországban. In: Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban. Szerk.: Majtényi Balázs. Budapest, Lucidus, 2003, 207–239.; Zoon, i. m. 2002, 161–165.; Guy, i. m. 2001, 299–300.

ságról többnyire mint problémahalmazról ír, és nem foglalkozik eleget azzal, hogy miért és hogyan alakult ki a romák hátrányos helyzete.¹²³

Magyarországon és Szlovákiában a kisebbségekre vonatkozó jogi szabályozás egyértelműen etnikai vagy nemzeti kisebbségként határozza meg a romákat. Magyarországon a „Nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló 1993. évi LXXVII. törvény” a cigányokat etnikai kisebbségként ismeri el, és lehetőséget ad számukra kisebbségi önkormányzatok¹²⁴ megalakítására.¹²⁵ Szlovákiában nincs ilyen átfogó, a kisebbségek helyzetét szabályozó jogszabály, az 1992. évi alkotmány azonban tartalmazza a nemzetiségi kisebbségek és etnikai csoportok széles körű jogait. A különböző jogszabályok és nemzetközi egyezmények kapcsán úgy tűnik, hogy Szlovákiában 1991 óta a romákra lényegében úgy tekintenek, mint nemzeti kisebbségre.¹²⁶ Az „etnikai elismeréssel”¹²⁷ jár a cigány politikusok megjelenése a közéletben, médiában. Ez mindenképpen a cigányokról alkotott kép új eleme, hiszen korábban erre

¹²³ Vicsek, i. m. 1997, 144.; Az emberekre komoly szocializációs, orientációs hatással bíró médiában és főleg a televízióban a cigányok többnyire – a rendszerigazolási elvárásoknak megfelelően – olyan szerepekben bukkannak fel, amelyek nem kérdőjelezik meg a sztereotípiák érvényességét.

¹²⁴ A cigány kisebbségi önkormányzatok megalakulása része annak a folyamatnak, amely a mindenkori kormány részéről a romák életkörülményeinek javítása helyett az „önálló roma etnikum képviselőivel” folytatott tárgyalásokra helyezi a hangsúlyt. Martin Kovats szerint ez a magyarországi romapolitika nagy paradoxona, hiszen az intézményi-szervezeti megközelítés, és ezáltal a romák „hivatalos” megkülönböztetése pont akkor került előtérbe, amikor a romák társadalmi és gazdasági helyzete drámai mértékben romlott. Lásd erről Kovats, i. m. 1996, 132–153. és Kovats, Martin: *The political significance of the first National Gypsy Self-government in Hungary*. *Contemporary Politics*, vol. 6. (2000) Nr 3., 247–262.; Szalai Júlia elemzésében rámutat a kisebbségi törvény létrehozását motiváló külpolitikai okokra („nyugati normáknak” való megfelelés, határon túli magyarok helyzete), és arra, hogy lényegében a kisebbségi önkormányzat semmivel sem rendelkezik több hatalommal, mint a hatósághoz forduló bármely magyar állampolgár. Szalai Júlia: *Az elismerés politikája és a „cigánykérdés”*. A többség-kisebbség viszony néhány jelenkori problémájáról. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 531–571.

¹²⁵ Konkrétan nem nevezi meg a törvény az etnikai kisebbségeket, de lényegében azokat a csoportokat jelöli, melyek nem rendelkeznek anyaországgal, így csak a roma és a ruszin kisebbség sorolható ide. Lásd ehhez: Majtényi Balázs–Majtényi György: *Állami romapolitikák*. *Pro Minoritate*, (2005) 3. sz., 69–109.

¹²⁶ Halász, i. m. 2003, 225.

¹²⁷ Vö. Taylor, Charles: *Az elismerés politikája*. In: *Multikulturalizmus*. Szerk.: Feischmidt Margit. Budapest, Osiris, 1997, 124–152.

nem volt példa. A roma politikusok azonban sokszor „kivételt erősítő szabályként” vagy „etnobizniszt” folytató üzletemberként jelennek meg a többégi diskurzusokban.¹²⁸ Ebben kétségtelenül szerepe van annak is, hogy sok esetben képzetlen, manipulálható emberek kerülhetnek fontos pozíciókba, az uralkodó pártok érdekeinek megfelelően.¹²⁹

A cigány nyelv (romani) elismerése is az „etnikai cigánykép” érvényességét erősíti, annak ellenére, hogy a cigányok többsége nem beszéli a romanit. Az Európai Unióban a nem-hivatalos nyelvek egyik sajátos csoportjához, a területhez nem köthető nyelvek közé tartozik, Magyarországon és Szlovákiában jogilag elismert, nem-hivatalos nyelv.¹³⁰

A rendszerváltás óta a volt államszocialista országok külpolitikai törekvéseit nagy részben az európai integráció határozta meg. Ebben a folyamatban sajátos mozzanat a Nyugaton munkát, megélhetést kereső, kelet-európai cigányok találkozása a „nyugat-európai cigányképpel,”¹³¹ valamint e találkozások következményeinek lecsapódása Szlovákiában és Magyarországon.

Nagy-Britanniában a tudományos és az igazgatásrendészeti diskurzusban egyaránt – a tanulmány elején már jelzett – „kettős cigánykép” létezik. Egyes kutatók és az 1968-as, „Caravan Site Act” életmód-csoportként határozzák meg a cigányokat: cigány (Gypsy) = „*nomád életmódot folytató ember, bármi legyen is etnikuma vagy származása.*”¹³² Ezzel szemben az 1976-os, *Race Relation Act*¹³³ értelmében a cigányok etnikai és nem társadalmi csoport. A kettősség

¹²⁸ Székelyi–Örkény–Csepli, i. m. 2001, 41–42.

¹²⁹ Magyarországon a vezető roma politikusok többsége a „nagy” parlamenti pártok vonzásába került, önálló arculattal nem rendelkeznek. Lásd: Kovats, i. m. 1996, 146–148.; Szlovákiában az 1994–98 közötti időszakban a HZDS vezette kormány támogatta a romák pártalapítását, eszközként használva őket a magyar kisebbség politikai kibontakozásának akadályozásában. Vermeesch, Peter: Brüsszel és a kisebbségi politika alakulása Szlovákiában: a romák helyzete. *Pro Minoritate*, (2003) 2. sz., 21–40.

¹³⁰ Lanstyák István: Az Európai Unió nyelvpolitikája és a Szlovákiában beszélt nyelvek. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 6. évf. (2004) 6. sz., 43–66.

¹³¹ A nyugat-európai tudat a cigány kultúrát gyakran azonosítja a nomadizmussal, annak ellenére, hogy az európai cigányok többsége jó ideje letelepült életet él. Vö.: Acton, Thomas: Egyesség a különbségben. In: Cigány Néprajzi Tanulmányok 2. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Budapest, Mikszáth, 1994, 89–98.

¹³² Fraser, i. m. 2002, 11.

¹³³ A törvény alkalmazásának cigány vonatkozású eseteiről lásd: Kovács András György: A romák helyzete és a faji kapcsolatokról szóló törvény gyakorlata Nagy-Britanniában. In: Majtényi, i. m. 2003, 133–186.

feloldására többen a Gypsy/Travellers elnevezést javasolják. Mindettől függetlenül a többségi társadalom tagjai számára a cigányok sokszor nemkívánatos szociális csoportként jelennek meg.¹³⁴

A német köztudatban, ha valaki „*cigány életet*” (Zigeunerleben) folytat, az vándor és rendetlen életet él, annak ellenére, hogy a németországi szintik és romák túlnyomó többsége letelepedett életet él.¹³⁵

A cigány kisebbség „vándorló jellege” az „európaiság” bizonyítékként jelent meg például az Európa Tanács főtitkárának egy 1991-es beszédében: „Önök egy valóban európai népet képeznek, mivel a cigányok hagyományaik és a meghatározásaik szerint vándorlók, akik országról országra utaznak nem ismerve európai határokat.”¹³⁶ E nyilvánvalóan jó szándékú kijelentés semmi mást nem tesz, mint egy megkövült sztereotípa segítségével elkülöníti a cigányokat Európa „többi” népétől, nem törődve a többes identitások és a letelepült életmód „valóságával.”¹³⁷

Az 1990-es évek második felétől folyamatosan érkeztek romák a kelet-európai országokból az EU tagállamaiba, valamint Kanadába és az Egyesült Államokba. Az esetek többségében menekültstátusért folyamodtak, kérelmüket a származási országukban elszenvedett hátrányos megkülönböztetéssel indokolták.¹³⁸ Ez a folyamat a nyugati országokban „hisztérikus” hangvételű újságcikkeket, valamint gyors, diszkriminatív ellenlépéseket váltott ki.¹³⁹ Nagy-Britannia például egy ideig bevezette a vízumkötelezettséget a szlovák állampolgárok számára.¹⁴⁰

¹³⁴ Tóth Kinga Dóra: Sikeres cigányok identitása Angliában és Magyarországon. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008, 32–34.

¹³⁵ Tebutt, Susan: Sinti and Roma: From Scapegoats and Stereotypes to Self-Assertion. In: Sinti and Roma. Gypsies in German-Speaking Society and Literature. Ed.: Tebutt, Susan. New York–Oxford, Berghahn Books, 1998, 9–23.

¹³⁶ Idézi: Majtényi Balázs: Mit ér a nemzetközi szabályozás? (A roma kisebbséget érintő nemzetközi és közösségi jogi szabályozás). In: Majtényi, i. m. 2003, 9–52.

¹³⁷ Szakértők szerint az európai cigányok legfeljebb 10%-a jellemezhető vándorként. Lásd: Járóka Livia: Cigányok „Fókuszban”, avagy média és antropológia „akcióban”. In: Cigány világok Európában. Szerk.: Prónai Csaba. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2006, 124–131.

¹³⁸ Kovács András: A Magyarországon élő romák migrációja. In: Roma migráció. Szerk.: Kovács András. Budapest, MTA KI, 2002, 13–33.

¹³⁹ Lásd például: Járóka, i. m. 2006.; Kovács, i. m. 2003, 165.; Tebutt, i. m. 1998, 12.

¹⁴⁰ Vašecka, Imrich–Vašecka, Michal: Recent Romani Migration from Slovakia to EU Member States: Romani Reaction to Discrimination or Romani Ethno-tourism? Nationalities Papers, Vol. 31. (2003) Nr 1., 27–45.

A 90-es évek vége felé a roma menedékjogot kérők száma emelkedett.¹⁴¹ Ez ráirányította a figyelmet az európai uniós tagságra pályázó országokban élő cigány kisebbségek helyzetére, ezért az EU a csatlakozás feltételül szabta a romák helyzetének javítását. A „kettős mérce”¹⁴² ilyen megnyilvánulásában elsősorban a bővítés utáni fokozott bevándorlástól való félelem játszhatott szerepet.¹⁴³ Ez a mozzanat „természetesen” tovább növelte a feszültséget a romák és a többségi társadalom tagjai között, felerősítve és felújítva a bűnbakképzés mechanizmusát.¹⁴⁴

Magyarországon a roma migráció alig kapott publicitást, egészen a „zámolyi romák” kivándorlásáig (2000. július).¹⁴⁵ E nagy port kavart eset kapcsán a roma migráció és a romák helyzete megjelent a parlamenti vitákban, és részévé vált a pártpolitikai összecsapásoknak. Számos elítélő, megbélyegző nyilatkozat hangzott el – felelős minisztertől is – az ország jó hírének rontásával vádolva a zámolyi romákat.¹⁴⁶

Szlovákiában még kiélezettebb volt a helyzet, a többi országhoz képest jelentős létszámú roma kivándorló és az erre való válaszként megjelenő vízumkötelezettség miatt. A közvélekedés szerint a romák történelmi és vérükben lévő adottsága a „nomád” életmód, ezért a romák Nyugatra való vándorlását nem lehet politikai körülményekkel megmagyarázni. Az etnikai sztereotípiák kiválóan felhasználhatók voltak a „menekültválság” politikai kezelése, értelmezése során. A kisebbségekért és területfejlesztésért felelős miniszter 2000 novemberében a romák vándorlásáról, mint „*évszázadok óta létező jelenségről*” beszélt. Vezető politikusok igyekeztek úgy beállítani a roma menekülthullámot, mint a szlovák EU-tagságot fenyegető veszélyt. A napilapok „menedékaland,” „roma összeesküvés,” „etnobiznisz,” vagy „ethno-tourism” címszó alatt tárgyalták az eseményeket.¹⁴⁷

¹⁴¹ Ez a növekedés országonként eltérő volt. 1994 és 1999 között az évente beadott menedékkérelmek száma a lengyelek esetében több mint kétszeresére, a szlovákok esetében pedig hétszeresére nőtt. A magyar menedékkérők száma nem nőtt ebben az időszakban. Kováts, i. m. 2002, 19.

¹⁴² Az Európai Unió „közös” kisebbségpolitikája inkább a csatlakozni kívánó államokkal, mintsem a tagállamokkal szemben támaszt elvárásokat. Majtényi, i. m. 2003, 48.

¹⁴³ Vermeesch, i. m. 2003, 25.

¹⁴⁴ Kováts, i. m. 2002, 14.

¹⁴⁵ Hell István: A zámolyi romák – az út Strasbourgig. In: Kováts, i. m. 2002, 91–105.

¹⁴⁶ Bognár Katalin–Kováts András: A roma migráció a magyar sajtóban. In: Kováts, i. m. 2002, 106–121.

¹⁴⁷ Vašecka–Vašecka, i. m. 2003, 35–39.; Vermeesch, i. m. 2003, 32–35.

Bár a roma migrációnak természetesen semmi köze a „rasszisták által emlegetett nomád temperamentumhoz”,¹⁴⁸ az is félrevezető lehet, ha okait kizárólag a kilátástalan gazdasági helyzetre vagy csak az üldöztetésre és diszkriminációra vezetjük vissza. Szociológiai és kulturális antropológiai kutatások, amelyek a roma kivándorlást nem etnikai, hanem társadalmi-gazdasági jelenségként kezelik, árnyalt képet adhatnak a migráció mozgatórugóiról.¹⁴⁹

Összefoglalás

A cigányképek egyszerre változatosak és változatlanok, két „ideáltipikus végpont”, az etnikai/faji és a társadalmi meghatározás között helyezkednek el. A cigányképek konstrukcióját sokféle, alapvetően negatív sztereotípiá támogatja, melyek szinte változatlan alakban fennmaradnak akár évszázadokon keresztül is, függetlenül attól, hogy „kik éppen a cigányok”.

Az államszocialista cigánypolitika elmaradott társadalmi rétegeként próbálta asszimilálni/integrálni a cigány embereket, de a néhány évtized alatt elért, ingatag eredményeket pillanatok alatt megsemmisítette a rendszerváltás krízise, a „hármass átmenet” egyidejűsége.

A megváltozott gazdasági, politikai és ideológiai helyzetben felértékelődött a nemzeti, etnikai identitások és határok szerepe, megnőtt a sztereotípiák különböző (ön-, csoport-, rendszer-) igazoló funkcióinak a jelentősége. Ennek megfelelően a köznapi tudatban és az államszervezet egyes területein korábban is létező cigányellenes etnikai sztereotípiák a „felszínre törtek,” a nyilvános diskurzusok, politikai harcok részévé váltak. Napjainkra a „szociális” mozzanat oldódott fel a „kisebbségiben”, és a leszakadók szegénysége gyakorlatilag etnikai üggyé vált, „etnicizálódott”.¹⁵⁰

Egyetértek azokkal a kutatókkal, akik a „cigánykérdés” megoldását kizárólag polgárjogi alapon nem tartják célravezetőnek. Mivel a romaellenes

¹⁴⁸ Stewart, Michael Sinclair: Előszó. In: Kováts, i. m. 2002, 7–12.

¹⁴⁹ A kutatási eredmények részletes bemutatásától most eltekintek, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy nem a legszegényebb, falusi közösségekből, hanem városokból származik a legtöbb roma kivándorló Szlovákiában és Magyarországon egyaránt. Lásd: KOVÁTS, i. m. 2002, 31–32.; Vašeka–Vašeka, i. m. 2003, 37–38.

¹⁵⁰ Szalai, i. m. 2000, 539.

diszkrimináció – néhány kivételtől eltekintve – nem jogi jelenség, a törvényi környezet megváltoztatására irányuló stratégia nem érhet el tartós eredményeket.¹⁵¹ Az „elismerés” vagy a „párbeszéd” politikája önmagában nem elég, mellettük szükség van egy olyan átfogó gazdaság- és társadalompolitikára, mely komplex módon próbálja meg kezelni a leszakadó régiókban élő, tömeges munkanélküliség által sújtott (roma és nem-roma) emberek helyzetét, az erősödő települési, oktatási, munkaerő-piaci diszkriminációt és szegregációt, valamint hatékonyan fellép a negatív cigányképet fenntartó és megerősítő sztereotip mechanizmusok ellen.

¹⁵¹ Vö.: Ladányi János–Szelényi Iván: Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 507–530.; Stewart, i. m. 2001, 90.

UTÓSZÓ HELYETT – A JUGOSZLÁV DEZINTEGRÁCIÓ NEMZETKÖZI HÁTTERÉRŐL

A rendszerváltozással foglalkozó elemzések többsége – nemcsak a jelen kötetben, hanem általában a szakirodalomban is – a belső folyamatokra és okokra koncentrál, ezért érdemes felhívni a figyelmet a külső tényezőkre, a világ-gazdasági, nagyhatalmi és nemzetközi politikai szempontok fontosságára. Jugoszlávia felbomlásának példáján ez különösen jól bemutatható, mert (túl azon az evidencián, hogy egy kis ország belső folyamatait döntően determinálhatják a külső történések) a délszláv nemzetek az egymáshoz és Jugoszláviához való viszonyukat mindig a külvilághoz való viszonyuk függvényében határozták meg. Ezért a külső változások mindig napirendre tűzték a szemükben Jugoszlávia értelmének, funkciójának és államrendjének kérdését, jóformán függetlenül a mindenkori belső helyzettől. Így volt ez a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK) felbomlásának idején is.

I.

Az 1970-es években kezdődő világgazdasági korszakváltás és azzal szoros összefüggésben az adósságválság Jugoszláviát is súlyos helyzetbe juttatta. Ez a válság nem volt független a fennálló, öngazgatási elnevezése ellenére valójában bürokratikus államszocialista rendszertől, elsődlegesen azonban (számtalan más volt szocialista és nem szocialista országhoz hasonlóan) mégis abból a félperiferiális helyzetből fakadt, amelyet Jugoszlávia mint alig közepesen fejlett ország a világgazdaság struktúrájában és a nemzetközi hitelrendszerben elfoglalt. S ez az új gazdasági milió romboló hatással járt az államszövetségi szerkezetekre is, nemcsak a gazdasági-politikai rendszerre, mivel az egyes, eltérő adottságú köztársaságokat különbözőképpen érintette. Sőt Jugoszláviát a világgazdasági korszakváltás bizonyos értelemben még jobban megviselte, mint a többi kelet-európai államot, mivel a piaci viszonyok kialakítása és a nyugati világgazdaságba való beilleszkedési folyamatok ott kez-

dődtek meg a legkorábban. Így aztán az új globalizációs trendekkel, a gazdasági szuverenitást addig megtestesítő „nemzetállami” szintű politikai intézmények egyre fokozódó leértékelődésével szembeni védekezés során „kézenfekvő” volt, hogy a védekezési mechanizmusokat, mint az államszocializmus összeomlása után mindenütt a világban, Jugoszláviában is a nemzeti-etnikai szeparatizmus hagyományára telepítsék rá. Külön kiélezte Jugoszlávia belső divergenciáját az áróllónak az ugyancsak világszerte megfigyelhető szétnyílása a magasabb feldolgozottságú termékek javára. Ez növelte a gazdasági egyenlőtlenséget az egyes tagköztársaságok között, miáltal a két fejlettebb északi tagállam (Szlovénia és Horvátország) függetlenedni akart, a többi viszont a redistribúció reményében a központosításban volt érdekelt. Fokozta az elmentéket az adósságválság is. Mint általában az adós országokat, a nemzetközi pénzügyesek Jugoszláviát is arra szorították, hogy termelését az adósságtörlesztést szolgáló exportra koncentrálja. E gazdaságpolitika az olajárrobbanások, a kamatlábak növekedése, a nyugati piacok csak részleges megnyílása és az árólló szétnyílása (többnyire a jugoszláv exportcikk kárára) miatt, az exportnövekmény időnkénti növekedése ellenére sem csökkenthetett számottevően az adósságot. Ugyanakkor az egyik fontos közvetlen okává vált az inflációnak, az életszínvonal-esésnek és a fejlesztési források eldugulásának, hiszen rövid távon csak a belső felhasználás rovására bővíthette az exportot.

Végeredményben tehát sem a gazdaság gyors átstrukturálására, sem jelentős adósságsökkentésre nem nyílt lehetőség. Ez a kényszerpályás gazdaságpolitika ily módon egyfelől a kilátástalanságig fokozta a válságot, másfelől új dimenziót adott a köztársaságok között amúgy is meglévő egymásra mutogatásnak. A fejlettebb és fő devizatermelő köztársaságok úgy érezték, hogy aránytalanul nagy terhet viselnek a közös feladatokból és az adósságtörlesztésből, s nem akarták emiatt saját felzárkózási esélyeiket tovább kockáztatni. Ugyanakkor a déliek is kizsákmányolva érezték magukat, mivel az országon belül is szétnyíló árólló miatt termelőtevékenységüket egyre kevésbé ismerték el a belső piacon, miközben a gyors struktúraváltásra nyilvánvalóan számukra sem volt mód. A háború közvetlen előzményének tekinthető államjogi viták a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján meglehetősen jól tükrözték ezt az állapotot. Az északiak konföderációs javaslata ebben az értelemben azt jelentette, hogy úgy akarták megőrizni a jugoszláv gazdasági közösség előnyeit, hogy közben minimalizálhassák a közösség iránti kötelezettségeiket. A déliek pedig szorosabb, föderációs egységtörökvéseikkel kívánták magukhoz lán-

colni az északiakat, így látván biztosíthatónak az adósságtörlesztést és saját későbbi felemelkedésüket. Ugyanis a belgazdasági munkamegosztás aszimmetriájáért cserébe újraelosztást igényeltek (némileg leegyszerűsítve: a déliek az északiak államilag garantált piacát, nyersanyag- és energiabázisát képezték).

Ily módon az adósságcsapda (is) arra kényszerítette a köztársaságokat, hogy egymás rovására próbáljanak meg kitörni a gazdasági válságból. A világgazdasági reintegráció formájaként nemhogy a felzárkózást, hanem a lemaradás mérséklését is csak az addig felhalmozott, tágan vett értékek (javak, nemzetközi kapcsolatok, belgazdasági munkamegosztás) minél nagyobb arányú kisajátításával, önös érdekeikre figyelő újraszabályozásával kísérrelhették meg. Az egyre világosabban kirajzolódó gazdasági periferialódásra tehát vagy totális mértékvesztéssel reagáltak (Szerbia, amelyet még külön megzavart a belső latin-amerikanizálódás veszélye az északiakkal szemben), vagy pedig úgy, hogy aki tehette, az a konföderációs kísérlet bukása után megpróbált „elmenekülni a süllyedő Balkánról”, s csatlakozni a valamivel jobb esélyekkel bíró visegrádi országok csoportjához (Szlovénia).

II.

A második világháború utáni bipoláris világrend megingásával, majd felbomlásával Jugoszlávia a nagyhatalmak szemében stratégiaileg leértékelődött. Ez jól látszott már 1991 késő nyarán, a moszkvai Janajev-puccs bukásakor: mivel a Szovjetunió gyakorlatilag összeomlott, elveszett a délszlávok összetartásának utolsó külső motívuma, hogy ti. a szétválásuk ne teremtsen negatív precedenst. Korábban, a versailles-i békerendszerben, éppúgy mint a jaltaiban, Jugoszlávia léte a nagyhatalmak által támogatott volt, mert beleillett stratégiájukba. 1918 után ez elsősorban Franciaország kontinentális hegemonizmusával függött össze, a hidegháborús évtizedekben pedig azzal, hogy Jugoszlávia sajátos nemzetközi státusza része volt az európai erőegyensúlynak, illetve az el nem kötelezett mozgalomban betöltött szerepe révén az általános világpolitikai egyensúlynak. Ez a konstelláció csak a délszlávok közös önrendelkezésére adott lehetőséget, és találkozott a jugoszlávizmus törekvéseivel is. Az 1990-es évek elejére azonban a Jugoszlávia iránt hagyományosan elkötelezett nagyhatalmak érdeklődése egyre kisebb lett. Ugyanis a „kommunista orosz

veszély” kimúlt, az angolok és a franciák pedig nem tartottak annyira a német túlsúlytól, mint egykoron (illetve amennyiben igen, akkor sem tekintették már Jugoszláviát e szempontból használható eszköznek). Moszkva pedig a belső gondokra, az ún. közélkülföldre és új nyugati kapcsolataira figyelt, továbbá azért sem köteleződött el határozottan a szövetségi központ vagy a szerb blokk mellett, mert azok nem voltak használhatók nagyhatalmi újra-emelkedésének eszközeként.

A régi, bipoláris világrend összeomlásával azonban megnyílt az európai határok megváltoztatásának és egy új nagyhatalom, az egyesült Németország felemelkedésének a lehetősége. A határváltoztatás esélyét a szlovén és horvát nacionalizmus nem akarta elszalasztani, Németország pedig (noha eredetileg, 1991 kora nyaráig szintén Jugoszlávia egybenmaradását támogatta) gyorsan megváltoztatta álláspontját, és keresztülvitte az Európai Közösségben Szlovénia és Horvátország nemzetközi elismertetését. Ebben a fordulatban sok minden szerepet játszott: az NSZK-nak más országokhoz képest nagyobb helyismerete (a földrajzi és történelmi közelségből fakadóan az elsők között ismerhették fel a válság háborús eszkalálódásának veszélyét), a szlovének és a horvátok iránti nagyobb szimpátiája (a többi nagyhatalom kezdetben inkább „jugofil” érzelmi reakcióival és reflexeivel éppen ellentétesen), a régi időkre emlékeztető érdekszféra-mentalitás (törlesztés a világháborúkért, a gazdasági befolyás kiterjesztése – bár a legnagyobb jelentőséget nem ennek kell tulajdonítanunk, hiszen az NSZK gazdaságilag „lenyelhette” volna egész Jugoszláviát). De Bonn délszláv politikáját a leginkább az motiválta, hogy a születő új világrend emelkedő új nagyhatalmaként jelezni kívánta nagyhatalmi és nyugat-európai partnereinek az erejét, új szerepfelfogását, anélkül, hogy a velük való szakítást igazán kockáztatnia kellett volna. Egyben tudatosítani akarta az egész kelet-európai régióban, nemcsak a délszláv utódállamokban, hogy vigyázó szemüket ezentúl kire kell vetniük... S bár Bonn keresztülvitte akaratát az EK-ban, partnerei később törlesztettek (mintegy bizonyítandó, hogy valóban nagyhatalmi játszmaról volt szó), mert 1992 után Németországot kiszorították diplomáciai kezdeményező szerepköréből a délszláv ügyek nemzetközi intézését illetően.

1989 végétől (miután hónapok alatt összeomlottak a közép-kelet-európai államszocialista rezsimek) új ideológiai tartalmat kapott a Nyugat és Jugoszlávia viszonya: addig a szovjet tömb államai számára felmutatott pozitív példa volt, azután viszont egy „rendszer váltásban elmaradó” ország lett. Kü-

lönösen Szerbia volt ebből a szempontból „problematicus”, mert ott nem történt még hatalomváltás sem, s nem jött létre egy új polgári demokratikus (vagy önmagát annak minősítő) elit. Így Milosevics és pártja nemcsak a nagyszerb nacionalizmus, hanem a rendszerváltás elmaradása (Szerbiában) és akadályozása (a többi köztársaságban és szövetségi szinten) okán is elszigetelődött, és fokozatosan „nemzetközi ellenség” lett. A nyugati politika a JSZSZK (a régi, titói nagyjugoszláv föderáció) fennállásának utolsó időszakban nem is Milosevicset, hanem Ante Markovicset, az utolsó szövetségi kormányfőt kívánta támogatni. Benne látták a „jugoszláv Gorbacsovot”, mert ő képviselt olyan platformot, amely kompatibilis volt az akkori nyugati szándékokkal, azaz a rendszerváltás és az egybentartás együttes céljával: ővele gondolták a legbiztonságosabban lebonyolíthatónak Jugoszlávia átvezetését az újkapitalista gazdasági és politikai szerkezetbe. (Igaz, ez a támogatás gyakran kimerült a verbalitásban. Pedig ha Markovics sikeresen induló 1990-es gazdasági programját pénzügyileg és integrációs lehetőségekkel komolyabban megtámogatták volna, akkor csökkenthető lett volna a nacionalista hevület.) Később pedig, az 1992–2003 között fennálló Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK, a szerb-montenegrói kisjugoszláv állam) idején Nyugaton egyre többen látták úgy, hogy a Milosevics-kormányzat az egyik „utolsó bolsevik rezsim” Európában, ezért mielőbb fel kell számolni. Ezt az attitűdöt a boszniai háborút lezáró daytoni békeszerződés (1995) megkötésekor átmenetileg elfedte az a nyugati szükséglet, hogy Milosevicset „taktikai szövetségesként” felhasználják a Karadzics-féle boszniai szerb vezetőséggel szemben, de a daytoni egyezményhez való kétértelmű viszonya, az 1996-os választási csalások és a koszovói konfliktusban vitt szerepe miatt Milosevics hamar elvesztette az effajta időleges „felhasználhatóság” miatti értékét.

A tagköztársaságok divergálásához hozzájárult az európai integrációs folyamat is. Az integrálódás kezdettől a közép-európai kulturális tradíciójú, fejlettebb, az egyesülés igényelte „szabványosításra” alkalmasabb köztársaságokat, Szlovéniát és Horvátországot vonzotta inkább. Elég hamar nyilvánvalóvá vált az is, hogy a poszt-szocialista régió európai integrálása a volt Jugoszlávia esetében csak államonként differenciálva s nem egységes egészként történhet meg. Ezért az északiak függetlenedni akartak, nehogy az összjugoszláv állapotok foglyaiként lemaradjanak az integrációról. A déliek (különösen a kis déli köztársaságok) viszont azért is ragaszkodtak az egységhez, mert érezték, hogy Jugoszlávia felbomlásával Közép-Európa kívüli kisállamokká

válnak, azaz felzárkózási esélyük drasztikusan lecsökken. S ami talán még fontosabb, szerbek, horvátok, szlovének egyaránt úgy érezték, hogy a „nemzetatlanti létből”, azaz az önálló nemzetállami fázisig el nem jutott népként nem léphetnek át közvetlenül a nemzetek feletti struktúrákba jövőjük és identitásuk súlyos veszélyeztetése nélkül – előbb tehát fel kell bontaniuk a közös államot! A nemzeti mozgalmak legújabb „reneszánsza”, amely különösen jellemző volt a kelet-európai átalakulásra, csak fokozta ezt az érzést: a nemzetállamért most „mindent” meg lehet kísérelni, hiszen a stabil világrend hiányában ez a nemzetközi trend; és „most” kell mindent megpróbálni, mert előbb-utóbb ugyanis kialakul valamilyen új status quo, tartós geopolitikai erőterekkel és meghatározottságokkal, talán éppen egy integrálódó Európával, amelyben talán „soha többé” nem lesz mód a nemzetállami kiteljesedésre... Ebből a szemszögből nézve Jugoszlávia sorsa elsődlegesen nem a helyi specifikumok következménye: az etnikai háború csak logikus végkifejlete a nemzeti érzés végletes felizzásának-felszításának, vagyis az államszocializmust a nacionalista logikával felváltó posztoszocialista államok mindegyikében megfigyelhető jelenségnek. Hogy e folyamat Jugoszláviában volt a legviharosabb, az – de csak az – jórészt már valóban helyi okokból fakadt. Mindenekelőtt abból, hogy nem volt még egy ilyen állam itt Kelet-Európában, amelyben ennyiféle különbözőség halmozódott volna fel. S e ponton váltak csak fontossá azok a további sajátosságok, amelyeket oly gyakran emlegetnek háborús okokként: mint a legnagyobb lélekszámú nép, a szerbség harcias és bizantikus tradíciói, az állampárt utódszervezeteinek választási sikerei, az usztasa-éra emlékei, a hadsereg önállósulása, a terepviszonyok stb. Ugyanis mindezek a körülmények az említett különbözőség-halmaz demokratikus kezelése helyett a „végleges nemzeti megoldásra” csábítottak. (De ugyan hol létezik olyan mechanizmus a világban, amely a Nyugat és a Kelet, az Észak és a Dél találkozási pontján összetorlódó problémák együttesét megnyugtatóan kezelni tudná!?).

A bipoláris világrend felbomlásával leértékelődött az el nem kötelezett mozgalom is, ami szintén negatív hatással volt Jugoszláviára, hiszen a mozgalom egyik alapítója és mindvégig jelentős tagországa volt. A világpolitikai átrendeződés légüres térbe juttatta a mozgalmat, amely egyébként sem tudott megbirkózni saját belső és egyre növekvő heterogenitásával (az olajtermelők és az olajimportálók ellentétei, a felzárkózók és a folyamatosan szegényedő „negyedik világ” különbségei, az irak-iráni háború, az afganisztáni szovjet intervenció megítélése stb.). Az el nem kötelezett mozgalom alkonyával Jugoszlávia

elvesztett egy külpolitikai színpadot és egy sikeres külpolitikai szerepet. Ez már önmagában komoly belpolitikai veszélyt jelentett, mivel a sikeres (anyagilag is sikeres!) külpolitika Tito személyének és rezsimjének egyik fontos népszerűsítő forrása volt. A világpolitikai szerepkör elvesztéséért pedig nem kárpótolhatott a regionális aktivitás. Közép- és különösen nyugat-európai relációkban Jugoszlávia amúgy sem játszhatott volna nagy szerepet (bár bekapcsolódott pl. a Pentagonale-együttműködésbe), a szövetségi kormánynak és a déli tagköztársaságoknak a délkelet-európai régióval kapcsolatos növekvő aktivitásában pedig az északiak csak mérsékelten voltak érdekelték. Az el nem kötelezettség globális politikája tehát összekapcsolhatta a tagköztársaságokat, az új korszakban felértékelődő regionális kapcsolatrendszernek viszont inkább elválasztották őket.

Végso soron tehát a „rövid XX. század” lezárulása, az államszocializmus eltűnésének-eltűntetésének általános felemelkedést és demokratizálódást, nemzeti és gazdasági egyenjogúságot ígérő folyamata a valóságban másutt és másutt jelölte ki az egyes délszláv köztársaságok helyét az új világban. Egy részükre belátható ideig csak a süllyedés várt. Más részüknek a mérsékeltébb süllyedés mellett a felemelkedés reménye is megadatott. Akiknek egy kicsinyke kis esélyük is kínálkozott, azok bármi áron menekülni akartak (szlovének, horvátok), akiknek pedig nem (szerbek), azok vallási-nemzeti fundamentalizmusukba burkolózva próbáltak szembeszegülni az új trendekkel, egyre növekvő és mind irracionálisabbá váló dühükkel az úgymond „latin-germán veretű Európa hazai kiszolgálói” ellen fordulva. És végül, mint mindig, a főszereplők közé szorult kicsik jártak a legrosszabbul: miután a JSZSZK felbomlását kísérő háború áterjedt a bosnyák többségű Bosznia-Hercegovinára, az egész konfliktus egyfajta „civilizációs” tartalmat, iszlámellenes aspektust (is) kapott.

III.

A NATO boszniai (1995. augusztus–szeptember) és szerbiai (1999. március–június) légiháborúja érzékletesen mutatott rá arra, hogy a délszláv válságso-rozat milyen jelentős szerepet játszott a posztbipoláris világrend politikai struktúráinak kialakításában, az azzal kapcsolatos nagyhatalmi szereposztásban és az amerikai stratégiai megfontolásokban. A légitámadásoknak meg-voltak persze a helyi aspektusai is (hiszen a boszniai és koszovói horrornak valóban véget kellett vetni), de legalább ilyen fontosak voltak a nemzetközi

dimenziók: ebben a kontextusban a két beavatkozás inkább arról szólt, hogy milyen legyen a NATO és az ENSZ viszonya, s hogy hol legyen az Egyesült Államok, az Európai Unió és Oroszország helye a nemzetközi kapcsolatok új rendszerében. Hiszen a két beavatkozás (különösen az 1999-es) súlyos és azóta sem teljesen megválaszolt kérdések sorát vetette fel: meddig mehet el a NATO az ENSZ BT felhatalmazása nélkül egy olyan szuverén állam (az adott esetben Kis-Jugoszlávia) kényszerítésében, amely autokrata berendezkedésű, kisebbségpolitikája diszkriminatív, de a nemzetközileg elismert határait védelmezi? Nemzetközileg mennyiben voltak vállalhatók a humanitárius szempontból, illetve emberi és kisebbségi jogaik tekintetében valóban védelemre szorult albánok céljai (az elszakadás és a határváltozások), valamint gyakran alkalmazott módszerei (a politikailag és anyagi forrásaiban homályos háttérű UCK félterrorista gerillaháborúja, amely a szerb lakosság megfélemlítését, a „kollaboráns” albánok elleni gyilkosságokat és a szerb hatóságoknak a NATO-beavatkozás reményében folytatott szisztematikus provokálását is magában foglalta)? Mit jelenthet az egyetemes államközi kapcsolatok jövőjére nézve Koszovó elszakadása annak fényében, hogy a terület etnikailag csak a közelmúltban homogenizálódott? Egyközpontú vagy policentrikus lesz-e a bipoláris évtizedeket felváltó új korszak? S ebben az új korszakban a joguralom (a nemzetközi jog alkalmazása) lesz-e a nemzetközi kapcsolatok rendezőelve, vagy az egyik államcsoportnak a nemzetközi társadalom egészét képviselő intézményeket mellőző döntései (ebből a szempontból másodlagos, hogy a NATO egyébként fejlettebb és demokratikus államok csoportja)? Miképpen egyeztethetők össze az állami szuverenitás, a nemzeti önrendelkezés és a humanitárius-emberijogi szempontok egyaránt fontos és érvekkel alátámasztható elvei?

A nemzetközi jogilag csak részben legitimálható 1995-ös, illetve a nemzetközi joggal ellentétesen, az ENSZ Biztonsági Tanácsának felhatalmazása nélkül végrehajtott 1999-es NATO-bombázások során az Egyesült Államok kizárólagos szuperhatalomként lépett fel, s az új biztonságpolitikai szerepkörét („out of area” missziók) tesztelő NATO-val együtt a két beavatkozásban jó alkalmat látott arra, hogy „kijelölje” (vagyis az ENSZ BT mellőzése révén gyakorlatilag leértékelje) Oroszország helyét az új nemzetközi politikai erőterben. Moszkva számára pedig a nagyhatalomként való megkapaszkodás volt a tét: többre nem törekedhetett, minthogy megőrizze Oroszországot a többpólusú nemzetközi rend egyik fontos aktoraként. S jóllehet közvetítői sikerével (mint ismeretes, az 1999-es bombázásokat végül egy NATO-orosz kompromisszum

keretében állították le) Oroszország jelen tudott maradni a térségben, egyértelműen kiderült, hogy az orosz állam régi nemzetközi súlya, a szovjet korszakban elért világpolitikai jelentősége immár végérvényesen a múlté. De Washington – többek közt – egyúttal azt is megmutathatta, hogy az integrálódó Európa valójában még nem politikai entitás, hogy a közös kül- és biztonságpolitika még nem több pusztán jelszónál. Bosznia és Koszovó apropóján ismét bebizonyosodott, hogy Európa önállóan, az USA és a NATO nélkül egy európai helyi konfliktust sem képes megoldani.

Irodalom

- ALLIN, Dana: *NATO's Balkan Interventions*. New York, Oxford University Press, 2002
- BILANDŽIĆ, D.: *Moderna hrvatska povijest*. Zagreb, Golden Marketing, 1999
- BIDELEUX, Robert–JEFFRIES, Ian: *The Balkans. A Post-Communist History*. New York, Routledge, 2006
- GLENNY, Mischa: *The Balkans – Nationalism, War & the Great Powers 1804–1999*. London, Penguin, 2001
- GUSKOVA, Jelena: *Istorija jugoslovenske krize 1990–2000 (I–II.)*. Beograd, Igam, 2003
- HOLBROOKE, Richard: *To End a War*. New York, Random House, 1998
- JUHÁSZ József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, Aula, 1999
- JUHÁSZ József–MAGYAR István–TÁLAS Péter–VALKI László: *Koszovó – egy válság anatómiája*. Budapest, Osiris, 2000
- JUHÁSZ József–MÁRKUSZ László–TÁLAS Péter–VALKI László: *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Budapest, Zrínyi, 2003
- A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999
- LUKIC, R.–LYNCH, A.: *Europe from the Balkans to the Urals. The disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. SIPRI–New York, Oxford University Press, 1996
- MESIĆ, S.: *Kako je srušena Jugoslavija*. Zagreb, Mislavpress, 1994 [magyarul: *Jugoszlávia nincs többé*. Budapest, Helikon, 2003].
- OWEN, David: *Balkan Odyssey*. New York, Harcourt Brace, 1995
- WOODWARD, Susan: *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington D.C., Brookings Institution, 1995

A KÖTET SZERZŐI

Bartha Eszter PhD (1975) történész, szociológus. 2007-ben a Central European University-n szerzett doktori fokozatot. Jelenleg az ELTE BTK Kelet-Európa Története tanszék egyetemi adjunktusa. Fő kutatási területe a második világháború utáni kelet-európai munkástörténet. 2009-ben megjelent könyve: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989.* (Bp., L'Harmattan)

Binder Mátyás (1981) történész, kulturális antropológus. Jelenleg az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori program doktorandusza. Fő kutatási területe a kelet-európai cigányság története. A Terra Cognita Alapítvány tagja.

Gruber Mihály (1980) történész, levéltáros. Jelenleg az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori program doktorandusza. A Fővárosi Levéltár munkatársa. Fő kutatási területe a második világháború utáni szovjet–magyar gazdasági kapcsolatok története.

Juhász József DSc. (1955) történész. Az ELTE Kelet-Európa Története Tanszéken habil. egyetemi docens. Fő kutatási területe: Jugoszlávia, Nyugat-Balkán, föderalizmus. Oktatási területe: Közép-Kelet-Európa és a Balkán jelenkor-története.

Kiss Balázs (1980) történész, politológus. Jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa. Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Doktori Program doktorjelöltje. Kutatási területei: szlovák–magyar kapcsolatok a 20. században, nemzetiségpolitika Szlovákiában, kultúrpolitika Felföldön a dualizmus évtizedeiben. A Terra Cognita Alapítvány tagja.

Kiss Gábor (1976) történész. Jelenleg az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori program doktorandusza. Fő kutatási terület a Magyar Néphadsereg története 1945–1990 között.

Krausz Tamás DSc. (1948) történész, egyetemi tanár. 2002 óta az ELTE Kelet-Európa Története Tanszék és a 19–20. századi kelet-európai történelem doktori program vezetője. Fő kutatási területe: Kelet-Európa története az új-és jelenkorban.

Lagzi Gábor PhD (1974) történész, polonista. Az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori programon szerezte doktori címét. Jelenleg a Debreceni Egyetem BTK lengyel tanszéken tanársegéd. Fő kutatási területe Lengyelország, Ukrajna és a Balti-államok története. A Terra Recognita Alapítvány tagja.

Lukács B. György (1984) történész. Jelenleg az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori program doktorandusza. Fő kutatási területe a dél-szláv népek története a XX. században. A Terra Recognita Alapítvány tagja.

Madarász Mihály (1973) közgazdász, történész. Jelenleg az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori program doktorandusza. Fő kutatási területe a Szovjetunió és a poszt-szovjet térség gazdaságtörténete.

Miczov Jordán (1977) történész. Jelenleg az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori program doktorandusza. Fő kutatási területe Bulgária XX. századi története és a bolgár–magyar kapcsolattörténet. A Terra Recognita Alapítvány tagja.

Mitrovits Miklós PhD (1978) történész, polonista, ruszista. 2009-ben az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori programon szerzett doktori fokozatot. 2006-tól a Politikatörténeti Intézet munkatársa. Fő kutatási területe a második világháború utáni Kelet-Európa története. 2010-ben megjelent könyve: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika (1980–1981)*. (Bp., Napvilág Kiadó). A Terra Recognita Alapítvány tagja.

Radvánszki András (1978) történész. Jelenleg az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori program doktorandusza. Fő kutatási területe a poszt-szovjet térség politika-és gazdaságtörténete, különösen Belarusz története.

Szilágyi Zsolt, PhD (1970) történész, orientalista. Az ELTE mongolisztika tanulmányokon szerzett doktori címet. Jelenleg az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori program doktorandusza. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének munkatársa. Fő kutatási területe Mongólia és Belső-Ázsia története és a Buddhista Egyház politikai szerepének vizsgálata.

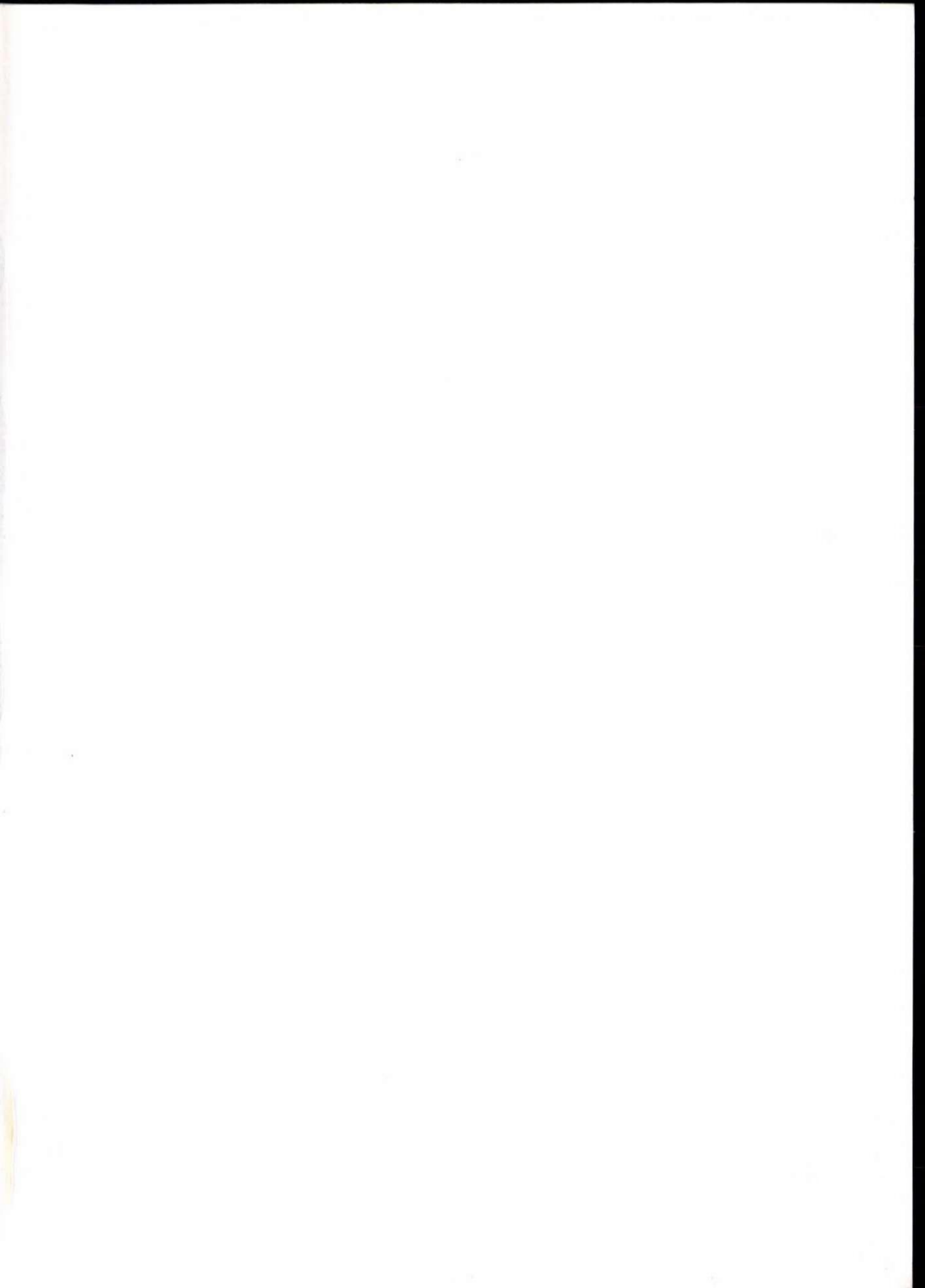
Zahorán Csaba (1977) történész. Jelenleg az ELTE BTK 19–20. századi kelet-európai történelem doktori program doktorandusza. Fő kutatási területe a XX. századi román–magyar kapcsolatok, a többség-kisebbség viszonyának vizsgálata, illetve Székelyföld szerepe a román nemzetépítési stratégiákban. A Terra Recognita Alapítvány tagja.

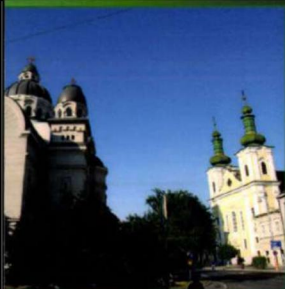
L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino—Italia
T./F.: 011.817.13.88

Borítóterv: Pézman Andrea, Nemes Péter
Nyomdai előkészítés: Kardos Gábor

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Hogyan lett az öngazgatásból kapitalizmus, szolidaritásból verseny Lengyelországban? Mily módon változott a társadalom cigányképe Szlovákiában és Magyarországon a rendszerváltás során? Hogyan alakultak az interetnikus kapcsolatok a Székelyföldön Ceaușescu bukása után? Miképp zajlott le a rendszerváltás a Magyar Néphadseregben? Milyen szerepet játszott a kőolaj ára a Szovjetunió összeomlásában? Ezekre és más kérdésekre keresik a választ a kötet tanulmányai, amelyek szerzői – az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék doktorandusz hallgatói és kutatói – Ulánbátortól Moszkván át Prágáig, Tallinnától Szófiáig tekintik át a régióban húsz évvel ezelőtt lejátszódott folyamatokat. A szerzők nem is annyira arra törekedtek, hogy átfogó képet rajzoljanak az egyes országokban megtörtént eseményekről, hanem többnyire egy-egy jelenségre vagy kérdésre koncentrálnak próbálták megragadni a rendszerváltás sajátosságait egy adott területen – az okokkal és következményekkel együtt.

3 500 Ft

ISBN 978 963 236 293 9

